लोकप्रियशास्त्रीयग्रन्थमाला – १

महामहोपाध्याय–हरिहरकृपालुद्विवेदिकृतया
संस्कृतटीकया संवलिता
शङ्करमिश्रविरचितया आमोदटीकया समलङ्कृता च

न्यायकुसुमाञ्जलिः

प्रधानसम्पादकः

प्रो. राधावल्लभत्रिपाठी

सम्पादकः

प्रो. वाचस्पतिद्विवेदी

सहसम्पादकः

प्रो. हरेरामत्रिपाठी

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
मानितविश्वविद्यालयः
नवदेहली

प्रकाशकः
कुलसचिवः
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
(मानितविश्वविद्यालयः)
५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया
जनकपुरी, नवदेहली-११००५८
दूरभाषक्रमाङ्कः - 28520976
टेली-फेक्स् - 28524532
e-mail : rsks@nda.vsnl.net.in
website : www.sanskrit.nic.in

© राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्

ISBN : 978-81-86111-22-2

संस्करणम् : २००९

मूल्यम् : २५५/- रु.

मुद्रकः
अमर प्रिंटिंग प्रेस, दिल्ली-११०००९
e-mail : amarprintingpress@gmail.com

पुरोवाक्

अक्षपादेत्यपरनामधेयेन गौतममहर्षिणा प्रणीतं न्यायशास्त्रम्। बह्वर्थगर्भितस्यास्य शास्त्रस्य गूढार्थविवरणाय वात्स्यायनोद्योतकरजयन्तभट्ट-वाचस्पतिमिश्र-भासर्वज्ञोदयनादिभिः परमनैयायिकैः आचार्यैः भाष्यव्याख्योपव्याख्याग्रन्था: विरचिताः। सूत्रकारकालादारभ्य उदयनाचार्यकालं यावदपि तथागताः पूर्वपक्षिणः न्यायमतनिरासाय सततम् अयतन्त। पूर्वपक्षिभिः उद्भावितान् पक्षान् छेत्तुं नैयायिकैरपि अनवरतं तर्कपुरस्सरं स्वीयं मतमुपस्थापितम्। एवं न्यायमतप्रतिष्ठापकग्रन्थेषु, दशमशतकस्योत्तरार्धे मिथिलायां लब्धजन्मना उदयनाचार्येण प्रणीतः **न्यायकुसुमाञ्जलि**नामा ग्रन्थः दर्शनप्रणयिनाम् आदरभाग् वर्तते। ईश्वरसत्ताप्रतिपादकः विशिष्टोऽयं ग्रन्थः निरीश्वरवादं समूलम् उच्छिनत्ति। ग्रन्थेऽस्मिन् प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमस्तबकेषु क्रमशः चार्वाकमीमांसकसौगतदिगम्बरसाङ्ख्यादीनां मतानि खण्डितानि।

ग्रन्थस्यास्य तात्पर्यं सम्यगवगमयितुं बह्व्यष्टीका विद्वद्भिः विरचिताः। शङ्करमिश्रविरचिता आमोदनाम्नी टीका, विवेकटीका, बोधिनी, रघुदेवभट्टाचार्यकृता टीका चेति कतिचनटीकाः न्यायकुसुमाञ्जलिं विशदयन्तीति श्रूयते। एवं विद्यमानास्वपि बह्वीषु टीकासु सम्प्रति प्रकाश्यमाना **श्रीहरिहरकृपालुद्विवेदिविरचिता टीका** स्वीयं वैशिष्ट्यं बिभर्ति। टीकाकारः द्विवेदिमहोदयः उत्तरप्रदेशस्य त्रिवेणीमण्डलस्य सरयूपारीणविप्रकुले लब्धजन्मा व्याकरण-न्याय-मीमांसाशास्त्रेषु अप्रतिमः विद्वान् आसीदिति ज्ञायते। संस्कृतभाषायां विशिष्टप्रयोगेषु रचनासु चायं सिद्धहस्तः सन् स्वीयवैदुष्यकारणतः तर्कालङ्कार-विद्यारत्नाकरमहामहोपाध्यायादिविरुदभाग् अभवत्। अध्ययनाध्यापनग्रन्थविलेखनादिकर्मणा साहित्यसेवां विधाय १८९९ तमे वर्षे ब्रह्मसायुज्यं प्राप्नोत्। एतेन विद्वद्वरेण्येन लिखिता न्यायकुसुमाञ्जलेः इयं टीका तत्पुत्रेण धीमता **आचार्यब्रह्मानन्दद्विवेदि**महोदयेन संशोधिता आसीत्। सम्प्रति टीकाकारस्य पौत्रेण ब्रह्मानन्दद्विवेदिवर्यस्य पुत्रेण वाराणसेयसम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य शिक्षासङ्कायस्य अध्यक्षचरेण **आचार्येण वाचस्पतिद्विवेदिमहोदयेन** अप्रकाशिता टीकेयं सम्पाद्य प्रकाशनाय प्रस्तुता।

चिरप्रतीक्षितः एष ग्रन्थः सम्प्रति प्रकाशपथमवतरतीति प्रसीदति अस्मदन्तरङ्गम्। ग्रन्थोऽयं राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य शास्त्रीयग्रन्थमालायां प्रथमं स्थानमलङ्करोति।

ग्रन्थोऽयं छात्राणाम्, अनुसन्धातॄणां विदुषां च उपकाराय स्यादिति विश्वसिमि।

सन्दर्भेऽस्मिन् ग्रन्थकारं संस्मरन् संशोधकं, सम्पादकं, मुद्रकं, ग्रन्थप्रकाशनाय विहितप्रयासान् सर्वानभिनन्दामि।

राधावल्लभः त्रिपाठी
कुलपतिः
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्

प्रास्ताविकं किञ्चित्

अखिलपदार्थजातं प्रत्यक्षीकुर्वाणानां तत्रभवतां दिव्यचक्षुषां महर्षीणां जीवजगद्विषयकान् प्रश्नान् समाधातुं प्राणभृतां मङ्गलकामनया च दर्शनशास्त्रमिदं सत्यासत्यनिकषभूतं महार्घमुपायनमिति विपश्चिदपश्चिमा जानन्त्येव। आस्तिक-नास्तिक-भेददिशा भारतीयदर्शनं द्विधा प्रसिद्धम्। तत्र न्यायवैशेषिकसाङ्ख्ययोगमीमांसावेदान्तेतिनाम्ना ख्यातानि आस्तिकदर्शनानि सन्ति। नास्तिकदर्शनानि च जैनबौद्धचार्वाकसंज्ञकानि। षड्दर्शनानामलङ्कारभूतं 'प्रमाणप्रमेय' इत्यारभ्य हेत्वाभासश्च इत्यन्तं पञ्चाध्यायात्मकं महर्षिगौतममुनिपादैः प्रणीतं शास्त्रं न्यायदर्शनमित्युच्यते। दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं, न्यायस्य दर्शनं न्यायदर्शनम्। न्यायश्च प्रमाणैरर्थपरीक्षणम्। नीयते प्राप्यते शब्दसमूहे सिद्धिः परिसमाप्यते स पञ्चावयवयोपपत्यात्मको न्यायः इति वात्स्यायनः। सेयं विद्या सर्वविद्याप्रदीपत्वेन प्रशंसिता।

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्।
आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता॥

इति चाणक्याभ्युक्तिः। वैदिकसिद्धान्तरक्षणोपयोगप्रमाणादिप्रतिपादनमेव न्यायशास्त्रस्य प्रयोजनम्। षोडशतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम एवास्य शास्त्रस्य प्रतिपाद्यो विषयः। गौतमन्यायसूत्रप्रणयनानन्तरं प्रथमो भाष्यकारो वात्स्यायनो न्यायसूत्रस्य गूढं रहस्यमुद्घाटितवान्। ततश्चोद्योतकरो दिङ्नागस्य कुतर्कान् खण्डयितुं न्यायसूत्रस्य निर्दुष्टतां मण्डयितुं च न्यायवार्तिकं प्रणीतवान्। पुनश्च वाचस्पतिमिश्रेण 'न्यायसूची'ति ग्रन्थो व्यलेखि। अनेनोद्योतकरप्रणीतन्यायवार्तिकस्य तात्पर्यटीकां विधाय न्यायशास्त्रस्य महानुपकारो व्यधायि। वाचस्पतिमिश्रेण न्यायकणिका-तत्त्वसमीक्षा-तत्त्वबिन्दु-साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी-भामती-योगतत्त्ववैशारदीप्रभृतिग्रन्थाः प्रणीताः, ये दर्शनसाहित्ये लब्धयशस्का वर्तन्ते। न्यायमञ्जरीप्रणेता जयन्तभट्टोऽपि न्यायस्य महान् पण्डितः। अनेन विरोधिमतान् खण्डयित्वा न्यायाभिमतः पक्षः भृशं पोषितः। अनेन प्रमेयबहुला वृत्तिः प्रणीता। न्यायकलिकानामाऽन्योऽपि न्यायपदार्थनिरूपणापरः ग्रन्थ प्रणीतः। एतदनन्तरं तर्कधुरन्धरस्योदयनाचार्यस्योदयो मिथिलास्थ 'करिओन'ग्रामे (बिहार-प्रदेशान्तर्गते) ख्रीस्ताब्ददशमशतकोत्तरार्द्धेऽभवत्। यथोक्तम्—

तर्काम्बराङ्कप्रमितेष्वतीतेषु शकान्ततः।
वर्षेषूदयनश्चक्रे सुबोधां लक्षणावलीम्॥

एतेन ९८४ शकाब्द एवास्य लक्षणावल्या निर्मितिकालः सिद्ध्यति अस्य बौद्धसिद्धान्तधिक्कारापरनामा 'आत्मतत्त्वविवेकः' 'न्यायकुसुमाञ्जलि'श्चात्यन्तं प्रसिद्धौ ग्रन्थौ वर्तेते।

ईश्वरसिद्धिविषये न्यायकुसुमाञ्जलिसदृशी तर्कप्रमाणसंवलिता श्रुतिमहती कृतिर्न्यायदर्शनसाहित्ये न प्राप्यते। अस्य ग्रन्थस्य तात्पर्यं स्फुटीकर्तुमनेकैर्विपश्चिद्भिः प्रसन्नगम्भीराष्टीका रचिताः। न्यायकुसुमाञ्जलौ आचार्यवाचस्पतिमिश्रसूनोः श्रीशङ्करमिश्र-स्यामोदनाम्नी टीका, नव्यन्यायशैलीमवलम्ब्य रचिता विवेकटीका, श्रीवरदाचार्यविरचिता बोधिनी, महामहोपाध्यायपण्डितश्रीहरिहरकृपालुद्विवेदिविरचिता टीका चास्य ग्रन्थस्य महत्त्वं द्योतयन्ति। न्यायाचार्योदयनमतमवलम्ब्य भक्तिभरितेयमुक्तिस्तं प्रति नैयायिकानां श्रद्धां प्रमाणयति–

भगवानपि तत्रैव मिथिलायां जनार्दनः।
श्रीमदुदयनाचार्यरूपेणावततार ह॥

अस्मिन् ग्रन्थे न्यायशास्त्रस्य तत्त्वानि तु सतर्कं सप्रमाणं च प्रतिपादितान्येव। किन्त्वस्मिन् ईश्वरस्य सत्तास्थापनं सर्वातिशायित्वेन वरीवर्ति। ग्रन्थकर्तुरीश्वरे कीदृशः दृढो विश्वासस्तथ्यमिदं ग्रन्थावलोकनेनैवानुमातुं शक्यते। वैदिकानि दर्शनानि भवन्तु अवैदिकानि वा, यत्रापि निरीश्वरवाद उदयनाचार्येण व्यलोकि तत्तन्मतं सतर्कं निराकृत्येश्वरस्य सत्ता साधु समुपस्थापिता।

न्यायकुसुमाञ्जलिः पञ्चस्तबकेषु विन्यस्ता। क्रमश एषु स्तबकेषु चार्वाकाणां मीमांसकानां सौगतानां दिगम्बराणां साङ्ख्याचार्याणाञ्चेश्वरसत्ताविरोधीनि मतानि निरस्येश्वररस्य सत्ता दृढं स्थापिता। आत्मतत्त्वविवेकनाम्नि ग्रन्थे चोदयनाचार्येणात्मनः पृथक् सत्ता प्रबलाभिर्युक्तिभिः स्थिरीकृता। न्यायकुसुमाञ्जलेः प्रथमे स्तबके चार्वाकाणामीश्वरविषये समुपस्थापितं विरोधिमतमपाकृतम्। द्वितीये स्तबके ईश्वरसद्भावं विनाऽपि यज्ञानुष्ठानादिभिर्या परलोकावाप्तिः मीमांसकैः साधिता, तत्खण्डनं साधु विहितम्। तृतीये स्तबके बौद्धानामीश्वरविषयिणी मान्यता येश्वरमाकाशकुसुमं मनुते तत्खण्डनं सम्पाद्येश्वरस्यावस्थितिः दृढं प्रमाणीकृता। चतुर्थे स्तबके जैनदर्शनस्य निरीश्वरवादिमतं निरस्तम्। पञ्चमे स्तबके साङ्ख्यमतं 'यदीश्वरसत्तासाधकप्रमाणं नास्तीति' प्रोक्तं तत् सत्तर्केण निराकृतम्। अस्यां कृतावुदयनाचार्येण स्वकीयो वेदस्य पौरुषेयापौरुषेयत्वविचारोऽपि सम्यक् व्यक्तीकृतः। देवस्य नानात्वेऽपीश्वरस्य नानात्वं नास्ति। देवो सम्यक् व्यक्तीकृतः। देवो मनुष्यश्चेश्वरसृष्टौ जीवविशेषः, यैः प्रमाणैरीश्वरसिद्धिः साध्यते तैरेव प्रमाणैस्तदैकत्वमपि साध्यम्। ईश्वरस्तु सर्वज्ञः, सर्वसत्त्वाभावे जगतः सृष्टिः न सम्भाव्यते। एवमुदयनाचार्येण न्यायकुसुमाञ्जलौ मौलिकाः प्रतिभापूर्णा विचाराः व्यक्तीकृता भ्राजन्ते।

महामहोपाध्यायपदवीसभाजितैः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैरस्मत्पितामहैः पण्डितश्रीहरिहर-कृपालुद्विवेदिवर्यैरस्य ग्रन्थस्य टीका व्यधायि। अस्याष्टीकायाः प्रकाशनात्प्रागेव ते ब्रह्मसायुज्यमवाप्नुवन्। विशदतात्पर्यं विवृण्वती सरला सुबोधा चेयं टीका परिमलाख्यां प्रकाशनं प्रतीक्षमाणाऽऽसीत्। परमपूज्यतातपादैर्लब्धराष्ट्रपतिपुरस्कारैः वाचस्पतिरित्युपाधि-विभूषितैः पण्डितब्रह्मदत्तद्विवेदिभिः संशोधितेयं टीका प्रकाश्यते इति विचिन्त्य मोमुद्यतेऽस्मच्चेतः।

अनेकशास्त्रपारङ्गता विश्वविश्रुतकीर्तयः क्व पितामहचरणा महामहोपाध्यायाः पण्डितहरिहरकृपालुद्विवेदिमहोदयाः, विविधविद्याविद्योतितान्तःकरणा अस्मत् पितृपादा आचार्यपण्डितब्रह्मदत्तद्विवेदिमहाशयाः क्व, चाल्पमतिरहं परञ्च 'कीटोऽपि सुमनः सङ्गादारोहति सतां शिर' इति न्यायेनात्मानं धन्यं मन्ये यदस्य ग्रन्थस्य सम्पादनसौभाग्यं मया लभ्यते।

ग्रन्थोऽयं न केवलं न्यायशास्त्रविदामेवोपकारक अपितु समस्तदार्शनिकानां व्याकरणादिशास्त्रविदामपि महदुपकारकः। यद्यपि एतस्य ग्रन्थस्य विविधाः टीकाः सन्ति तथापि तासां टीकानां कठिनतया सर्वसाधारणजनोपयोगिता नैवं सम्भवति। अतः प्रथमस्तबकस्य त्रयोदशकारिकापर्यन्तयापरिमलटीकया सर्वजनबोधसम्पादनेन सहजेयं परिमलाख्या सर्वजनोपकारिणी भविष्यतीति। शङ्करमिश्रविरचितामोदटीकापि सर्वजनोपकारिणी भविष्यतीति मे मतिरिति।

यद्यपि राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानेनास्य ग्रन्थस्य प्रकाशनस्यानुमतिः षट्वर्षेभ्यः प्रागेव प्रदत्ता। परञ्च अपरिहार्यकारणवशात् कार्यालयीयव्याघाताच्च एतावान् विलम्बः सञ्जातः।

अस्य ग्रन्थरत्नस्य प्रकाशने साहाय्यं विदधतां राष्ट्रियसंस्थानस्य विद्वद्वरेण्यानां कुलपतिवर्याणां **प्रो. राधावल्लभत्रिपाठि**महोदयानां कृते हार्दिकीं कृतज्ञतां प्रकटयामि येषां शास्त्रप्रेम्णाऽनुग्रहेण चैष ग्रन्थः सम्प्रति प्रकाश्यते। सर्वथा नैराश्यमनुभवन्नहं कुलपतिवर्याणां त्रिपाठिमहोदयानां समुत्साहवर्धनेन प्रकाशनार्थं संलग्नोऽभवम्। तेषामप्रतिमादेशेन कतिपयदिनेष्वेव तत् सर्वं सम्पन्नं जातं यत् विगतषड्वर्षेष्वपि न फलीभूतम्। अहं तान् प्रति कार्तज्ञभावेन नतोऽस्मि। अस्य ग्रन्थस्य प्रकाशने साहाय्यं कुर्वते **प्रो. वशिष्ठत्रिपाठिने**ऽपि धन्यवादान् वितरामि। एवञ्च मम शिष्यतुल्याय अस्य ग्रन्थस्य प्रकाशने साहाय्यं कुर्वते **प्रो. हरेरामत्रिपाठिने**ऽपि धन्यवादं विज्ञाप्य विरमामि।

गुरुपूर्णिमा सं. २०६६
विद्याकाम्प्लेक्स् चतुर्थतलम्
पिपलानीकटरा, वाराणसी-२

विदुषां वशंवदः
वाचस्पतिद्विवेदी
आचार्योऽध्यक्षचरः
शिक्षासङ्कायस्य
वाराणसीस्थसम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

विषयसूची

विषयाः	पृष्ठसंख्या
पुरोवाक्	iii
प्रास्ताविकं किञ्चित्	v
प्रथमः स्तबकः	१
द्वितीयः स्तबकः	९७
तृतीयः स्तबकः	१३२
चतुर्थः स्तबकः	१९१
पञ्चमः स्तबकः	२१०

लोकप्रियशास्त्रीयग्रन्थमाला – १

महामहोपाध्याय–हरिहरकृपालुद्विवेदिकृतया
संस्कृतटीकया संवलिता
शङ्करमिश्रविरचितया आमोदटीकया समलङ्कृता च

न्यायकुसुमाञ्जलिः

न्यायकुसुमाञ्जलिः

प्रधानसम्पादकः
प्रो. राधावल्लभत्रिपाठी

सम्पादकः
प्रो. वाचस्पतिद्विवेदी

सहसम्पादकः
प्रो. हरेरामत्रिपाठी

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
मानितविश्वविद्यालयः
नवदेहली

न्यायकुसुमाञ्जलिः

प्रथमः स्तबकः

सत्पक्षप्रसरः सतां परिमलप्रोद्बोधबद्धोत्सवो
विम्लानो न विमर्दनेऽमृतरसप्रस्यन्दमाध्वीकभूः।
ईशस्यैष निवेशितः पदयुगे भृङ्गायमाणं भ्रम-
च्चेतो मे रमयत्वविघ्नमनघो न्यायप्रसूनाञ्जलिः॥१॥

परिमल

अनन्तमापं सर्वज्ञं सर्वकल्याणकारणम्।
सर्वागमगिरोवेद्यं चिद्घनानन्दविग्रहम्॥१॥

श्रुतिगाथं जगन्नाथं विश्वनाथमहं भजे।
समारब्धार्थनिर्विघ्नसिद्धये सुसमाहितः॥२॥

प्रारिप्सितप्रबन्धस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिकामनया इष्टदेवताकीर्तनरूपं सच्छब्द-प्रयोगरूपं च मङ्गलमाचरन्नेव प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धान् निर्दिशति। सत्पक्षेति-तत्कीर्तनं तद्विषयकशाब्दबोधजनकशब्दोच्चारणं यथा ईशपदस्यात्र च तद्विषयकबोधजननतात्पर्येण तदुच्चारणमस्ति। प्रयोगस्तु तद्विषयकशाब्दाज्ञानाजनकतदर्थकशब्दोच्चारणम्। यथा-सत्पदस्य "ॐ तत्सदितिब्रह्मणो निर्देश" इत्यभियुक्तोऽत्र तत्सत्पदस्य ब्रह्मवाचकत्वेऽपि तदर्थविषयकबोधतात्पर्येण प्रकृते न तदुच्चारणमपि तु समीचीनार्थबोधतात्पर्येणैवेति तदुच्चारणं प्रयोग इत्यनयोर्विशेषः। करिष्यमाणस्यापि प्रकृतप्रबन्धस्य बुद्धिस्थतया प्रत्यक्षाभिधायकैतच्छब्देन निर्देशः।

अनघः-निर्दोषः। यद्यपि "अघे दुःखं व्यसनैनसोरिति" हैमकोशानुसारेण अघशब्दो न दोषवाचकस्तथापि दुःखादिवद्दोषस्याप्यनुपादेयतया तदुभयसाधारणानुपादेये लक्षणया तत्प्रयोगः। दोषो द्विविधः, शब्दगतः च्युतव्याकृतिसंस्कारादिः, अर्थदोषश्चासिद्ध्यादिः। पूर्वार्द्धेनार्थदोषसम्भावनाया निराकृतत्वात्परिशेषाच्छब्ददोष एवेह निराचिकीर्षितः। नीयते प्राप्यते सिषाधयिषितार्थसिद्धिरनेनेति न्यायः, पक्षसत्त्वसपक्ष-

सत्त्वविपक्षव्यावृतत्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वादिपञ्चरूपोपपन्नलिङ्गबोधकवाक्यजातम्। अह्लादकतया स एव प्रसूनं, तदेवावान्तरघटितत्वेनाञ्जलिः। मम चेतः अविघ्नं यथा स्यात्तथा रमयतु, विषयान्तरेषु चेतसः सञ्चारः प्रकृते विघ्नः तदभावनिरन्तरमित्यर्थः, दुःखजनकसामग्रीरहितं करोतु। अशेषविशेषगुणोच्छेदो मोक्ष इति वादिनां मते दुःखासम्भिन्नानन्दानुभवस्य निरन्तरस्यासम्भवादात्यन्तिकदुःखध्वंसतात्पर्येण रमयति पदोपादानम्, आत्यन्तिककार्यनिवृत्तेः कारणनिवृत्तिनान्तरीयकतया तत्कारणीभूत-सामग्रीनिवृत्तिं प्रार्थयते इति भावः। मिथ्याज्ञानमेव दुःखनिदानम् तदेव निवर्त्यत्वेन प्रार्तिथिषितम्। अथवा ईशस्य पदयुगे रमयतु, तदेकाग्रङ्करोतु। पूर्वं विदेहकैवल्यविषयकं प्रार्थनमिदन्तु जीवन्मुक्तिविषयकमिति विवेकः। मनः कीदृशं? भृङ्गायमाणं, भृङ्गः मधुकरः स इव आचरति 'उपमानादाचारे' इति क्यङि भृङ्गायते ततः शानचि भृङ्गायमाणं मकरन्दः पुष्परसः तद्ग्रहणलोलुपो भृङ्गः। भ्रमत् तमेवानुसरत्, तथा संसारिणां दुःखविगमोपाये साभिलाषं भ्रमत्, दुःखविगमोपायमनुसरत्, यो हि यत्र साभिलाषः स तमेवानुसरति नान्यमिति लोकानुभवसिद्धम्, फलार्थिनः साधने प्रवृत्तिः फलेच्छाप्रयुक्तैवेति न क्षतिः। ननु सांसारिकदुःखपरिजिहीर्षया, विषयेभ्यश्चेतो व्यावर्त्य ईश्वरे तत्सन्निवेशाय श्रवणमननादिरेवापेक्ष्यते, नैतद्ग्रन्थप्रणयनमिति चेत्सत्यम्, न स्वचेतसः परस्मिन् समर्पिपयिषया एतद्ग्रन्थप्रणयनम्, किन्तुलोकानाम्, अत एव संसारिणां दुःखविगमोपाये भ्रमच्चेत इति व्याख्यातम्, एतद्ग्रन्थप्रतिपाद्योपाय एव तापत्रयप्रतीकारक्षमो नान्य इति सूचितं भवति। कारुणिकस्य परदुःखसमुच्चिच्छित्सया तदुपायोपदेशे प्रवृत्तिर्न परोक्षा प्रेक्षावताम्। अस्मिन् व्याख्यानेऽस्मत्पदोपादानं व्यर्थमतोऽर्थान्तरमाह प्रकाशकारः–'यद्वेति' मम चेतः परोपकारकरणेन रमयतु सफलयतु। भृङ्गायमाणमुपकारलुब्धं भ्रमत् दुःखितमपकर्त्तुं व्याप्रियमाणमित्यर्थः। यथा मधुकरः मधुमति तच्छून्ये च विकाराभावाद्भ्रमति, तथा मदीयं चेतः तत्त्वेऽतत्त्वे च भ्रमत् तत्त्वे रमयतु सन्देहादिशून्यं करोतु। 'अनघमि'ति व्यस्तपाठे चेतो विशेषणम्, ईश्वरध्यानादिना निष्पापं चेतः। अथवा अनघमिति क्रियाविशेषणमपि भवति।

ननु धूमादिविषयकस्य न्यायस्य सत्त्वात्किमनेन न्यायेनेत्यत आह–'ईशस्येति' ईशस्य पद्यते ज्ञायतेऽनेनेति पदं प्रत्यायकं, तद्युगे प्रमाणतर्करूपे, निवेशितः तद्विषये कृतः प्रबन्धः। यद्यपि–तर्कः स्वतो न कस्यचित्साधनमप्रमाणत्वात्, किन्तु निराकरणौपयिकस्तथापि प्रतिपक्षनिराकरणद्वारासाधकप्रमाणस्य तर्कस्य व्याप्तिभूतत्वे प्रमाणे एवान्तर्भावस्तदभूतत्वे आभासत्वेनासाधकत्वमित्यसहकारीति तस्यापि साधककोटौ समावेशोऽनुपपन्नः।

अथवास्वरसादाह–अन्वयीति। अन्वयिव्यतिरेकिरूपमनुमानं पदयुगम्। वेदस्य पौरुषेयत्वे केवलव्यतिरेकिणोऽनुमानस्य वक्ष्यमाणत्वात्। अथवा पद्यते ज्ञायते इति

पदं तद्युगं जीवात्मपरमात्मविषकानुमानयुगलम्। अथवा पदयुगशब्देन आगमप्रामाण्यलिङ्गकं कार्यादिलिङ्गकं चानुमानद्वयं विवक्षितम्, शब्दानुमानरूपं पदयुगं त्विह न गृह्यते, श्रुतो हि भगवानित्यादिना शाब्दव्यापारस्य पूर्वमेव प्रदर्शितत्वात्। अप्रवृत्तप्रमाणद्वयप्रवर्त्तनमेवेहाभिधित्सितम्। अग्रे आत्मनि आगमोपन्यासः अनुमानाविरोधप्रदर्शनाय, आगमविरोधेऽनुमानस्याभासत्वापत्तेः। सत्पक्षेत्यादिना न्यायानामनघत्वं दर्शयति सति प्रमाणसिद्धे पक्षे सन्दिग्धसाध्यधर्मवति धर्मिणि प्रकर्षेण सरोज्ञानं यस्मात्। अनेनाश्रयासिद्धिबाधसिद्धसाधनस्वरूपासिद्धिभागासिद्धयो निरस्ताः। तर्कपक्षे सन् निर्दोषः पक्षप्रसरः पक्षव्यापकोऽनिष्टप्रसञ्जनरूपस्तर्को यस्मात्। व्याप्यारोपाद् व्यापकारोपस्तर्कः। यथा–ह्रदो यदि धूमवान् स्यात्तर्हि वह्निमान् स्यादित्यादिः निर्दोषोऽयं पक्षप्रसरः। ह्रदो यदि वह्निमान् स्यात्तर्हि धूमवान् स्यादयं पक्षप्रसरः सदोषः, वह्निमतोऽपि अयोगोलकस्य धूमवत्त्वाभावात्। सतां परामर्शनिपुणानां परितः सपक्षे सत्तया विपक्षे चासत्तया यो मलः व्याप्तिरूपः सम्बन्धः तस्य यः प्रोद्‌बोधः अबाधितव्याप्तिनिश्चयः साध्यसाधनयोः, साध्याभावसाधनाभाववयोर्वा, आपाद्यापादकयोश्च, तेन वद्धः स्थिरीकृत उत्सव आनन्दो येन स तथा।

ननु सतामित्यसमस्तेन प्रोद्बोधइत्यस्य सापेक्षत्वात्कथमिह समासः, समर्थः पदविधिरित्यधिकारात् समर्थेनैव समास इष्टः, सापेक्षमसमर्थमित्यनेन सापेक्षस्यासमर्थत्वं स्पष्टमेव बोध्यते, अत एव कात्यायनेन सविशेषणस्य वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो नेत्यभिदधता समासात्प्रगसमस्तपदार्थान्वयविवक्षायां समासप्रतिषेधः, समासोत्तरं तदन्वयप्रतिषेधश्च स्पष्ट एव कृत इति चेत्सत्यम्। तादृशनिषेधः, नित्यसापेक्षातिरिक्त-विषयकः "प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि वृत्तिशब्दैकदेशार्थे न तस्यान्वय इष्यते" इत्यनेन स्पष्टमेव प्रतीयत इति प्रकृते नित्यसापेक्षत्वात्समासः समुचितः। एतेन अन्वयव्यतिरेकिणि, सपक्षापक्षयोः, सत्त्वासत्त्वे, केवलव्यतिरेकिणि च विपक्षासत्त्वं च दर्शितमिति व्याप्यत्वासिद्धिसव्यभिचारविरुद्धनिरासः। अयमभिप्रायः–पूर्वं शास्त्रतः परमात्माधिगमो भवति, ततः भूयोदर्शनसध्रीचीनानुकूलतर्केणोपाधिशङ्कानिरासपुरस्सरं व्याप्तिनिश्चयो जायते, ततः आगमेन संवादितेनानुमानेनेश्वरसद्भावमधिगम्य श्रद्धापुरस्सरोपासनपरजीवः संसारदुःखं हातुं शक्नोति।

अन्यत्र सतां सुकृतिनामनुपहतघ्राणानां परिमलः विमर्दोत्थो जनमनोहरोगन्धः "विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे" इत्यमरः, तस्य यः प्रोद्बोधः प्रकृष्टज्ञानं तेन बद्धः स्थिरीकृत उत्सवो येन स तथा, गन्धग्रहणं सुखजनकादृष्टसहितघ्राणस्येतद्विषयत्वं सुकृतविनाशे घ्राणाद्युपाघात इति सूचनाय सत्पदोपादानम्। विमर्दने एतद्विरोधिप्रमाणप्रदर्शने न विम्लानः न स्वपक्षसाधनाक्षमः विरोधिनः प्रमाणाभासत्वव्यवस्थापनात्। अनेन

सत्प्रतिपक्षनिरासः स्फुटीकृतः। अन्यत्र करतलविमर्दने न विम्लानः करतलस्पर्शाभावात्, वृक्षात्सद्यः सञ्चितत्वात्। अथवा भगवच्चरणसम्पर्काद्विम्लानत्वाभावः पुष्पाणां दिव्यत्वादित्यपि नार्थं इति को ब्रूयात्। अथवा पुष्पाञ्जलिसाधर्म्यप्रयुक्तमार्दवप्रसक्त्या प्रतिपक्षकर्कशविचारसहत्वं न स्यादित्यभिप्रेत्य विमर्दनसहत्वव्यवतिष्ठापविषया विमर्दने विम्लानो नेत्युक्तम्, तथा च पुष्पापेक्षया एतद्वैधर्म्यमिह पुष्पाञ्जलिः करतलविमर्दे म्लायति अयन्तु विरोधप्रमाणोपदर्शनेऽपि न म्लायति।

ननु ईश्वरप्रमाणव्युत्पादनं न स्वयं फलवत्, नवा फलवतः कस्यचिदङ्गं, तत्सन्निधावपाठादित्ययं प्रयासो निष्फल इत्यत आह 'अमृतेति'अमृतं मोक्षस्तत्र रस इच्छा, तत्प्रस्यन्दो न भवति। अतः "कृदभिहितो भावः द्रव्यवत्प्रकाशते" इत्यनुशासनेन रसपदं रस्यमानपरं तच्च अमृते विशेषणमेवं च रस्यमानामृतस्य यः प्रस्पन्दः उत्पत्तिः तदेव माध्वीकं मधु तस्योत्पत्तिस्थानम्। अमृते रस्यमानत्वमहिम्ना आत्यन्तिकदुःखाभावरूपमोक्षस्यानुभवाविषयस्य न पुरुषार्थत्वमिति फलति। एतेनाद्वैतमतानुसारी मोक्षो न तार्किकसम्मतः। तन्मते मोक्षसुखस्यावेद्यत्वात्। एतन्मते तस्य वेद्यत्वमेवेति स्फोटयितुं रस्यमानेत्युक्तम्। माध्वीकपदेन मोक्षस्योत्कटेच्छाविषयत्वं दर्शयति। एतेन दुःखध्वंसवत् सुखध्वंसस्य तदावश्यम्भावात् तुल्यहानिलाभतया नायं पुरुषार्थ इति निरस्तम्, तथात्वे उत्कटेच्छाविषयत्वानुपपत्तेः। अमृतं मोक्षस्तस्य रस इच्छा तस्य प्रस्यन्दः उत्तरोत्तरानुवृत्तिरूपः प्रवाहः स एव माध्वीकं तस्य भूः हेतुरिति तु व्याख्यानमसमीचीनम्, ज्ञानजन्या भवेदिच्छेति वचनानुसारेण मोक्षज्ञानादेव तदिच्छोत्पादेन तदर्थमेतस्यानुपयोगात्। विषयाधीनत्वसातिशयित्वक्षयित्वादिदोषदर्शनेन ऐहिकामुष्मिकफलविरक्तस्य निरतिशयादिसुखोपायं पर्येषमाणस्य श्रुत्यादिभिः परात्मज्ञानं तदुपाय इति जानानस्य मुमुक्षोः परात्मज्ञानसंपादनाय श्रवणादिषु प्रवृत्तिर्जायते। तत्र परमात्मैव नास्ति कुतस्तज्ज्ञानं मोक्षहेतुरिति बाह्यशङ्कानिरासाय ईश्वरसद्भावसाधकप्रकृतः प्रबन्धो निर्मित इति न तदिच्छोत्पत्तिहेतुरयमित्यभिप्रयन् प्रकाशकारः इममर्थं निरास्थत्।

अथवा अमृतं ब्रह्मरसस्तद्विषयकं ज्ञानं तस्य प्रस्यन्दो निरन्तरः तत्प्रत्ययोत्पादरूपं ध्यानं ततो जायमानस्तत्साक्षात्कारस्तद्द्वारा वा मोक्षस्तस्य भूरुत्पत्तिस्थानम्, श्रवणमनननिदिध्यासनात्साक्षात्कारस्ततो मोक्ष इत्यविवादम्। अन्यत्र अमृतमिव रसः तस्य प्रस्यन्दः उत्पत्तिः तत्स्थानमित्यर्थो बोध्यः। वस्तुतस्तु अमृतमिव रसो प्रस्यन्दते इति प्रस्यन्दः, अमृतरसश्चासौ प्रस्यन्दश्चेति कर्मधारयः। स एव माध्वीकं तस्य भूरिति व्याख्यानं समीचीनम्॥१॥

आमोदः

आमोदैः परितोषिताः परिषदः प्रत्येकमाशाभृतां
सान्दैः पिञ्जरिताः परागपटलैराशावकाशा दश।
आहूता मकरन्दबिन्दुनिकरैः पुतञ्चयश्रेणयो
योनाकारि स वः पुनातु नटतः शम्भोः प्रसूनाञ्जलिः॥

प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गमभिधेयसम्बन्धमभिदधान एवेष्टदेवताकीर्तनरूपं मंगलमाचरन्नाह –यत्पक्षेति। एष ममानघन्यायप्रसूनाञ्जलिः सतां मुमुक्षूणां सुधियां वा चेतो रमयतु सुखयतु दुःखनिदानहीनं करोतु। अनघो निर्दोषः। न्यायः पञ्चरूपोपेतलिङ्गप्रतिपादकं वाक्यजातं तादृशवाक्यप्रतिपाद्यं लिङ्गजातञ्च, नीयतेऽभिमतसिद्धिरनेनेति योगबलात्। तदेवाह्लादकत्वात् प्रसूनं, तेषामेव बहूनामञ्जलिरिवाञ्जलिः समूहः। अनघत्वमेवाह–सदिति। सति प्रामाणिके पक्षे प्रसरः प्रकृष्टं ज्ञानं प्रमारूपं यस्मात् यस्य वा, तेनाश्रयासिद्धिभागासिद्धिस्वरूपासिद्धिसिद्धसाधनानां निरासः। व्याप्यत्वासिद्धि-व्यभिचारविरोधान् परिहर्तुमाह–**परिमलेति।** सतां परिमलप्रोद्बोधेन व्याप्तिनिश्चयेन बद्ध उत्पादित उत्सवो येन स तथा। असत्प्रतिपक्षितत्वमाह–**विम्लान** इति। समबलत्वाभिमतोपस्थाने न विम्लानः न हीनबलः। न्यायस्य प्रयोजनमाह–**अमृतेति।** अमृतं मोक्षस्तस्य रसोऽभिलाषस्तदधीनेच्छाविषये मोक्षोपाये निदिध्यासने साक्षात्कारे च प्रणिधानं प्रस्यन्दः स एव माध्वीकं तस्य भूरुत्पत्तिस्थानम्। अमृतरसो च प्रणिधानं प्रस्यन्दः स एव माध्वीकं तस्य भूरुत्पत्तिस्थानम्। अमृतरसो रस्यमानममृतम् "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात्। तदेव प्रस्यन्द उत्पत्तिस्तदेव माध्वीकं तस्य भूरुत्पत्तिस्थानम्। एतस्मान्न्यायान्मनने सति मुक्तिरिति भवति प्रयोजनवान् न्यायः। अमृतं मोक्षस्तस्य रस इच्छा तस्य प्रस्यन्द उत्तरोत्तरानुवृत्तिस्तदेव माध्वीकं तस्य भूरित्यन्यः। भवति हि यथा यथा सन्निहितोपायप्राप्तिस्तथा तथा फलोत्कण्ठोद्रेक इति तेषामाशयः। न्यायान्मनने सति शङ्का सुकृतानिवृत्तौ निर्भरं निदिध्यासनादावासङ्गो न्यायप्रयोजनं, फलेच्छाया उपायेच्छां प्रति हेतुत्वात्। ईश्यस्येति। ईशः कर्ता तस्य पदयुगं स्थानद्वयं जीवात्मस्वरूपं परमात्मस्वरूपं च, तत्र निवेशितः, तत्साधनाय प्रयुक्तः "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये" इति श्रुतेः। पद्यतेऽनेनेतिः, पदं प्रमाणं, तद्युगमनुमानागमरूपं वा, संवादार्थमागमस्यापि दर्शनीयत्वात्। तर्कानुमानरूपं वा पदयुगम्। अन्वयव्यतिरेकानुमानरूपं वा। वेदकर्तृत्वक्षितिकर्तृत्वानुमानद्वयरूपं वा। चरमलिङ्गपरामर्शानुमितिरूपं वा पदयुगं, ज्ञानद्वयम्। तदर्थं निवेशितः प्रतिज्ञाद्यानुपूर्व्या प्रयुक्तः। निमित्तसप्तम्याः प्रयोगः। भृंगायमाणमिति। भृंग इव आत्मानमाचरत्। यथा कुसुमलुब्धा भृंगास्तथा न्यायलुब्धं चेतः। अत एव भ्रमत् मोक्षोपायं न्यायमनुसरत्।

कुसुमपक्षे तु सत्पक्षो विदग्धानुकूलः प्रसरो विकाशो यस्य। सतां विदग्धानां, परिमलः सौरभविशेषः, तस्य प्रोद्बोध उत्कर्षस्तेन बद्ध उत्सवो येन। नित्यसापेक्षत्वात्

समासः। विमर्दने करसंश्लेषे न विम्लानो न मालिन्यावस्थां गतोऽमृतरसवत् प्रस्यन्दमानं यन्माध्वीकं मधु तस्य भूः स्थानम्। ईशस्य धातुः परमेश्वरस्य वा।।१।।

स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः।
यदुपास्तिमसावत्र परमात्मा निरूप्यते।।२।।

परिमल

ननु अपरिक्षीणकर्मराशेर्न मोक्षः संभवति तत्प्रक्षयश्च न भोगमन्तरा, "नाभुक्तं क्षीयते कर्मेति" वचनात् भोगश्च न कर्माणि अकुर्वतः, कर्माणि च भूतोत्पीडनमन्तरा न सम्भवन्ति, भूतोत्पीडनादिश्च जन्मान्तरशरीरारम्भकमिति तत्रापि भोगस्य कर्मान्तरमिति सम्भोगकर्मणोरनिशं घटीयन्त्रवत्प्रवाहे सति क्वाशेषविशेषगुणोच्छेदरूपो मोक्षः। नापि ईश्वरे प्रमाणव्युत्पादनं मोक्षहेतुरित्यत्र श्रुत्यादिकं किञ्चित्प्रमाणमस्ति। न चातीन्द्रियहेतुफलभावोऽर्वाग्बुद्धिविषय इति मोक्षाय प्रमाणव्युत्पादनं विफलम्? किञ्च ईश्वरमननं मोक्षं जनयति इत्यत्रापि न प्रमाणम्। न चात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः निदिध्यासितव्यः साक्षात्कर्त्तव्य इति श्रुतिरेव परमात्मसाक्षात्कारो मोक्षफलकः इति बोधयतीति वाच्यम्। तत्रात्मशब्दस्य जीवात्मपरत्वेनाप्युपपत्तेः। न च तस्याहं सुखीत्यादिमानसप्रत्यक्षविषयत्वस्य सिद्धतया, पुनस्तत्साक्षात्कारविधानं व्यर्थम्। निर्लुठितगर्भतया तत्स्वरूपस्य मानसप्रत्यक्षेण तदनिश्चयात्, अन्यथा शास्त्रकृतां तत्र विवाद एव न स्यात्, नहि प्रत्यक्षप्रमितेः विवदन्ते लोकाः प्रागेव तु शास्त्रकृतः, अपि च स्वात्मनो मानसगोचरत्वेऽपि परकीयात्मनामप्रत्यक्षत्वात्तत्साधारण-जीवात्ममात्रसाक्षात्कारो मोक्षाय श्रुत्या विधित्सित इत्यपि न सम्यक्। यत आत्मसाक्षात्कारो न साक्षान्मोक्षहेतुः, किन्तु मिथ्याज्ञाननिवृत्तिद्वारा। मिथ्याज्ञानं च न जीवात्ममात्रविषयकं संसारहेतुः, न वा ईश्वरविषयकम्, किन्तु स्वात्ममात्रविषयकम्, तदेव च मोक्षार्थिना निविवर्तयिषितम्। तत्र न जीवात्ममात्रसाक्षात्कारोऽपेक्ष्यते, नापि परमात्मसाक्षात्कारः, किन्तु स्वात्मसाक्षात्कारः। न चेश्वरमननेन स्वात्मसाक्षात्कारो जायत इति तदर्थं तन्मननमावश्यकमिति वाच्यम्, मन्तव्यः साक्षात्कर्त्तव्य इति श्रुतौ समानाधिकरण्यनिर्देशात् यद्विषयकः साक्षात्कारोमोक्षजनकस्तद्विषयकं, यो तादृशसाक्षात्कारोत्पादनद्वारा मोक्षहेतुरिति लभ्यते स एव साक्षात्कारः मोक्षार्थिनेष्टव्यः, यो मिथ्याज्ञाननिवर्त्तनद्वारा मोक्षहेतुर्भवेत्, स चात्मसाक्षात्कार एवेति तदर्थमीश्वरमननादिः व्यर्थमिति तत्र प्रमाणसद्भावप्रदर्शनमपि मुधैवेत्यत आह–

स्वर्गेति मनीषिणो–विद्वांसः, यदुपास्ति–यदुपासनं स्वर्गापवर्गयोरुत्कटेच्छा-विषययोर्जीवन्मुक्तिपरममुक्त्योर्मार्गमुपायमामनन्ति स परमात्मा अत्र ग्रन्थे निरूप्यते

तत्र प्रमाणसद्भावप्रदर्शनेन व्यवस्थाप्यते। एवं व्याख्यानेन "यजेत स्वर्गकाम" इत्यादिश्रुत्या स्वर्गादिफलं प्रति उपायतया यागादीनामेव। विधानदर्शनेनेश्वरमननस्य स्वर्गं प्रति कारणत्वाभिधानमसंङ्गतमिति शङ्का निराकृता भवति। स्वर्गपदेनात्र जीवन्मुक्तेरेव विवक्षितत्वात्। जीवन्मुक्तिपरमुक्त्योरेऽश्वरज्ञानसाध्यत्वप्रदर्शनेन जीवन्मुक्तिसहित-परममुक्तिः ब्रह्मप्रबन्धप्रयोजनमिति स्पष्टमुपलभ्यते। अयमभिसन्धिः—कर्म त्रिविधं सञ्चितं, प्रारब्धं, क्रियमाणं च। तत्र प्रारब्धं कर्म, भोगं विना न क्षीयते तत्तात्पर्येण नाभुक्तं क्षीयते कर्मेत्यभिधानम्। सञ्चितकर्मविषये द्विविधं मतम्। योगप्रकर्षबलेन योगी एकस्मिन्नेव जन्मनि नानाशरीराणि परिगृह्यानेकजन्मभोगकर्मफलानि भुञ्जानो निश्शेषं तानि क्षपयित्वा प्रक्षीणकर्मराशिः सम्पद्यते इत्यर्थकं मतम्। मतान्तरे तु सञ्चितकर्मराशेरीश्वरज्ञानादेव प्रक्षयः, "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इत्यादिश्रुत्या ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन" इत्यादिस्मृत्या च स्पष्टमेव बोध्यत इति। ईश्वरमननादिषु व्यापृतस्य क्रियमाणं कर्म बन्धाय न भवति। "न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य देहिन" इति पातञ्जलोक्तेः। तथा च न तस्य नवीनकर्मार्जनशंकर ईश्वरमननं च न मिथ्याज्ञाननिवर्त्तनद्वारामोक्षहेतुः वैयधिकरण्यात्, किन्तु-अदृष्टद्वारा तदुपासनाजन्यादृष्टेन जीवस्य मिथ्याज्ञानं नश्यति, ततस्तत्साक्षात्का-राऽनन्तरं मोक्ष इति तत्त्वविदां परामर्शः।

ईश्वरमननं च तत्प्रमाणव्युत्पादनं विना न सम्भवतीति तत्प्रमाणव्युत्पादनमपि परम्परया मोक्षहेतुरिति सप्रयोजनम्। "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति श्रुत्येश्वरमननस्य मोक्षहेतुत्वं प्रतीयते, अत एव स हि तत्त्वतो ज्ञातः साक्षात्कारस्योपकरोतीत्यभियुक्ताः। अन्ये तु ईश्वरमननस्य मोक्षहेतुत्वे श्रुत्या प्रमितस्योपपत्तये अदृष्टं द्वारं कल्पनीयमित्याहुः। परे तु ईश्वरोपासनायाः स्वर्गः अपवर्गश्चेत्युभयं फलम् तत्तत्फलकामनाविशिष्टोपासनानां भेदादिति नैकहेतुतो विरोध्यनेककार्याशङ्काः। ननु "ण्यासश्रन्थोयुजि"त्यनेनेह युजि उपासना इत्येव प्रयोगो युज्यते न तूपास्तिरिति क्तिनो युजावाधादिति चेन्न। "क्वचिदपवादविषयेऽपि उत्सर्गः प्रवर्तते" इति न्यायाद् बाहुलकत्वाद्वा क्तिनोऽप्युक्तेः। अथवा भवेत्-इति वद् धातुस्वरूपनिर्देशे स्तिप् प्रत्ययः। तस्य धातुस्वरूपवाचकत्वेऽपि गभीरनदीतीरे नदीपदवत् उपासनार्थे तस्य लक्षणा। दृष्टान्तविधया द्विरेफपदोपादानन्तु शब्दोपस्थापकस्यार्थे लक्षणेति तात्पर्येण।२।।

आमोदः

न्यायविषयं विविच्य दर्शयति—स्वर्गेति। स्वर्गयोरिव दुःखासम्भिन्नतयाऽपवर्गयो-र्जीवन्मुक्तिपरममुक्त्योमार्गमुपायमामनन्ति कथयन्ति। उपास्तिम् उपासनाम्। "तमेव

विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये" इत्यादिश्रुतिभ्यां परमात्मवेदनस्यापि साक्षाद्वा स्वात्म[2]गोचरसाक्षात्कारद्वारा वा मोक्षहेतुत्वात् तन्निरूपणमपि सफलमिति भावः।।२।।

इह यद्यपि यं कमपि पुरुषार्थमर्थयमानाः, शुद्धबुद्धस्वभाव इत्यौपनिषदाः, आदिविद्वान् सिद्ध इति कापिलाः, क्लेशकर्म-विपाकाशयैरपरामृष्टो निर्माण-कायमधिष्ठाय संप्रदायप्रद्योतकोऽनुग्राहकश्चेति पातञ्जलाः, लोकवेदविरुद्धैरपि निर्लेपः स्वतन्त्रश्चेति महापाशुपताः, शिव इति शैवाः, पुरुषोत्तम इति वैष्णवाः, पितामह इति पौराणिकाः, यज्ञपुरुष इति याज्ञिकाः, सर्वज्ञ इति सौगताः निरावरण इति दिगम्बराः, उपास्यत्वेन देशित इति मीमांसकाः, लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्वाकाः, यावदुक्तोपपन्न इति नैयायिकाः किं बहुना, कारवोऽपि यं विश्वकर्मेत्युपासते, तस्मिन्नेवं जातिगोत्रप्रवरचरणकुलधर्मादिवदासंसारं प्रसिद्धानुभावे भगवति भवे सन्देह एव कुतः? किं निरूपणीयम्? तथापि-

न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक्।
उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता।।३।।

श्रुतो हि भगवान् बहुशः श्रुतिस्मृतीतिहास पुराणेष्विदानीं मन्तव्यो भवति। 'श्रोतव्यो मन्तव्य' इति श्रुतेः।

"आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च।
त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्।।"

इति स्मृतेश्च।।३।।

परिमल

भगवदुपासना फलवती, निरूपणं च क्रियते इति पूर्वापरग्रन्थासंगतिं परिहरन् ईश्वरे विप्रतिपत्त्यभावेन संशयमाक्षिपति-इहेति विचारे। विचारकारणं संशय एव नास्तीति कुतो विचारारम्भ इति अत्र हेतुं निर्दिशति। अयं भावः सन्दिग्धे हि न्यायः प्रवर्तते न प्रसिद्धे सन्दिग्धस्यैव जिज्ञास्यत्वात्, नहि स्फीतालोकमध्यवर्ती घटः केनचिद् जिज्ञास्यते प्रसिद्धत्वात्। अजिज्ञासितार्थाभिधानं वक्तुरनवधेयवचनतां सूचयति इति विनेयप्रवृत्तये प्रेक्षावद्भिरभिधेयः। सर्ववादिनां परमात्मा प्रसिद्धः तदयं न विचारविषयः इति तद्विषयकन्यायव्युत्पादनपरोऽयं ग्रन्थो नारम्भणीय इति भावः। इह परमात्मनि

ग्रन्थे वा किं विचारणीयं न किमपीति एकस्याभिप्रायः। अर्थयमाना इत्यस्य चोपासते इत्यनेनान्वयः। सर्वेषां वादिनां सम्प्रतिपत्तिं दर्शयति–यं कमपीति। स्वस्वसम्प्रदायानुरूपं मोक्षं फलमर्थयमाना औपनिषदादय यमीश्वरमुपासते मननविषयीकुर्वन्तीति सम्बन्धः शुद्धोऽद्वितीयो द्वितीयाभावादेव शुद्धिशङ्का निरस्ता। बुद्धः स्वप्रकाशबोधात्मकः प्रकाशकान्तराभावादेव परप्रकाश्यत्वसम्भावनाविरह इति वेदान्तिनः। आदौ प्रथमतो विद्वान् चिद्रूपः स्वभावतश्चेतनः, न तु प्रधानवच्चितिच्छायापत्त्याचेतनः। सिद्धोः नित्यः कूटस्थनित्यः, न तु प्रधानवत् परिणामिनित्यः। इदं व्याख्यानं सर्वात्मसाधारणमिति न कार्यजस्योत्कर्षसिद्धिरित्यन्यथाव्याख्येयम्। "आदौ सर्गादौ विद्वान् सिद्ध आजानसिद्धाष्टविधैश्वर्यसम्पद्युक्तः" तत्त्वकौमुद्यां श्रीवाचस्पतिमिश्रैरेवमेवोक्तम्-इति सांख्याः। अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्चक्लेशाः, कर्म धर्माधर्महेतुभावना साध्ययागादिः, विपाको जात्यायुर्भोगाः। फलपर्यन्तमाशेरते इत्याशयाः, धर्माधर्म्माः, तैरपरामृष्टोऽसम्बद्धः। शरीरेन्द्रियादिसाध्यवेदादिनिर्माणार्थं कायः निर्माणकायः। सम्प्रदीयते गुरुणा शिष्याय इति सम्प्रदायो वेदः। स च अनादिरेव भगवताउपदिष्टः। यद्यपि परमेश्वरस्यादृष्टं नास्ति तथापि तत्तच्छरीरसाध्यघटादिजन्यभोगजनकजीवादृष्टैरेव तत्तदुत्पाद्यते। अनुग्राहकः जीवानुकम्पया शरीरीभूत्वा घटादिं निर्मायजीवेभ्यस्समुपदिदेश। लोकवेद-विरुद्धैरग्निसर्पधारणादिभिर्वेदविरुद्धै दारुवनद्विजवधूविध्वंसनैरुपलक्षितः "इत्थं भूतलक्षणे" इति तृतीया सोऽयमीदृशोऽपि निर्लेपः।

स्वतन्त्रो जगत्कर्ता इति महापाशुपताः। शिवो निस्त्रैगुण्य इति शैवाः। पुरुषेषूत्तम इति पुरुषोत्तम इति वैष्णवाः। पितामहपितुरिति पौराणिकाः, याज्ञिकेषु प्राधान्येनेज्यं यज्ञपुरुष इति याज्ञिकाः। सर्वज्ञः क्षणिकः सर्वज्ञ इति बौद्धा आवरणमदृष्टमविद्या स्वकर्मोपार्जितञ्च शरीरमस्य नास्तीत्यर्थः। वेदोपदिष्टोपास्यभावः कश्चिन्मन्त्रादिरिति मीमांसकाः। यावदुक्तेषु यदुपपन्नं सर्वज्ञत्वादिः तेन संपन्न इति मध्यमपदलोपिसमासः। मया यानि विशेषणानि-उक्तानि तेषु यावदुपपन्नमित्यर्थः। यथा शुद्धो देहादिरहितः। सर्वज्ञ इत्यादिः। जातिर्ब्राह्मणत्वादिः। गोत्रं काश्यपादिः। यज्ञे व्रियमाणा ऋषय एव प्रवराः। चरणं शाखा। अनुभावोऽसाधारणं कार्यं वेदादिः। अत एव भवत्यस्मादिति भवः। एवञ्च जगति गोत्रादिवत् संसारमभिव्याप्य यावत्संसारं श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धे भगवति परमात्मनि शिवे न सन्देहोऽतस्तत्र किं निरूपणीयम् इति शङ्काग्रन्थः। तथापीति समाधानग्रन्थः। अयमभिप्रायो यद्यपि भगवति धर्मिणि संशयो नास्ति, धर्मिणः सर्वसम्मतत्वात्, तथापि धर्मिणो विहितं मननं केन रूपेण कर्तव्यमिति प्रकारविशेषाकाङ्क्षायां तत्र पूर्वोक्तविप्रत्तिपत्तिदर्शनेन शङ्का जायते इति तन्निर्णयाय मननात्मकविचाररूपोपासना क्रियते–

न्यायेन चर्चा अनुमितिरूपोपासनमननापरपर्याया श्रवणानन्तरं क्रियते। श्रवणानन्तरं मननं, श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुत्या विहितं तत्र श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिभ्यो भगवान् श्रुत इदानीं क्रमप्राप्तं मननं क्रियते अथवा सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्त्तते इति नियमः संशयनिवृत्तिरूपं यत्र प्रयोजनं दृष्टं तत्र, अयन्तूपासनात्मको न्यायोऽदृष्टद्वारा-ऽदृष्टमोक्षप्रयोजनकः इति नात्रोपासनात्मकन्याये सन्देहापेक्षेत्यसन्दिग्धेऽपि न्यायः प्रवर्तते। वस्तुतस्तु संशयघटितपक्षतास्वीकारे पूर्वपक्षः, सिषाधयिषाघटित-पक्षतास्वीकारेणोत्तरः पक्ष इति कश्चित्।

ननु श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इति वचनेन श्रुतिभ्य एव श्रवणं न तु स्मृत्यादिभ्य इति स्मृत्यादिपदोपादानं व्यर्थमिति चेन्न। तत्र श्रुतिपदस्य श्रुत्यर्थकवाक्योपलक्षणपरतया प्रमाणदार्ढ्याय तन्मूलकस्मृत्यादिवाक्यतोऽपि श्रवणस्येष्टत्वात्, श्रुत्यर्थकभाषावाक्यतोऽप्यात्मश्रवणं मोक्षाय कल्पते इत्यन्यत्र विस्तरः। आगमवाक्यजन्यशब्दज्ञानेन अनुमानेन निर्विचिकित्सशाब्दसाधनस्वरूपमननेन ध्यानाभ्यासरसेन निदिध्यासनेन त्रिधा प्रज्ञां प्रकल्पयन् उत्तमं योगमात्मसाक्षात्कारं पुरुषो लभत इति उक्तस्मृत्यर्थः।।३।।

आमोदः

धर्मिणि संशयाभावेऽपि मननानुकूलन्यायपूर्वाङ्गसंशयमुपपादयन्नाह—

इह यद्यपीति। इह न्यायेन निरूपणे कर्तव्ये संशयो नास्त्येव। तथा च किं निरूपणीयं, कुत्र न्यायः प्रवर्तनीय इत्यन्वयः। अत्र यद्यत्येवमुपासते तथापि सन्देह एव प्रकारभेदादिति शेषः। यद्वा संशय एव संशये सत्येव किं निरूपणीयमिति कुत इत्यन्वयः। संशयस्तु नानाप्रकारेणैव श्रुतिभ्यः हार्य एव वा। शुद्धः केवलः। बुद्धः स्वप्रकाशबोधात्मकः। औपनिषदा वेदान्तिनः। आदीति। आदौ सर्गादौ विद्वान् चेतनः, न तु चेतनच्छायया प्रकृत्यादिवच्चेतनः। सिद्धः कूटस्थनित्यः। **कापिलाः सांख्याः। क्लेशेति।** अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः। अस्मिताऽहंकारः। अभिनिवेशो मरणभयम्। कर्म यागहिंसादिः। विपाको जात्यायुर्भोगादिः। फलपर्यन्तमाशेत इत्याशयो धर्मोऽधर्म[श्च?], एतैरपरा मृष्टः निर्माणकायो वेदनिर्माणार्थकायः, तदधिष्ठानं तदुपग्रहः। सम्प्रदायो वेदः, तस्य नित्यत्वात् प्रद्योतकः प्रवर्तक इत्यर्थः। अर्थानुग्राहकश्च घटादिनिर्माणोपदेष्टा। लोकविरुद्धैर्विषभक्षणविषधरधारणादिभिर्वेदविरुद्धैर्ब्रह्मवधादिभि-र्निर्लेपो दृष्टादृष्टदोषशून्यः। स्वतन्त्रः परमाण्वदृष्टादिसाहित्यमन्तरेणापि जगत्कर्ता। पाशुपता महाव्रतीयाः। सर [शिव] इति 'प्रमहसि पदेनिस्त्रैगुण्ये' वर्तमानः। पुरुषोत्तमो नित्यसर्वज्ञत्वादिभिः। पितामहो जनकस्यापि जनकः। यज्ञपुरुषो यज्ञे प्राधान्येन इज्यः। सर्वज्ञः क्षणिकसर्वज्ञः। निरावरणो निराकारः, निष्पापो वा। उपास्यत्वेन देशितो विधिबोधितमन्त्रमय इत्यर्थः। लोकव्यवहारसिद्ध इति प्रतिमाद्याकार इत्यर्थः।

यावद्भिरुक्तैरुपपन्नो यावद्भिरुक्तेऽप्युपपन्नैरुक्तेरुपपन्नो वा मध्यपदलोपी समासः। सामान्ये संशयाभावेऽपि विशेषमादाय संशयमुपपादयन्नाह—विश्वं कार्यजातं कर्म यस्य विश्वकर्मा। जातिर्ब्राह्मणत्वादिः। गोत्रं काश्यपादि। प्रवराश्च्यवनादयः। चरणं वेदभागः। अनुभावोऽसाधारणं कार्यं क्षित्यादि। [भवत्यस्मादिति भवः। तथा चेश्वरकर्तृकतया क्षित्यादिकार्ये श्रुतेऽपि ईश्वर एकोऽनेको वा, स्वतन्त्र परतन्त्रो वा, शरीरी अशरीरी वा इत्यादयः सन्देहाः सन्त्येव। यद्यपि सर्वे धर्मा वेदे श्रुतास्तथापि तात्पर्यसन्देहात् प्रामाण्यसन्देहाद्वा सन्देह इति प्रागुक्तम्।

ननु अपवर्गोपायश्च उपासना, तदा न्यायचर्चा मननं वा किमर्थमत आह—**न्यायेति।** उपासनान्यायचर्चामनननामिहैकात्मतैव विवक्षिता, तथा च यदुपास्तिमपवर्गोपायमामनन्ति स निरूप्यते। उपासनैव क्रियत इति न्यायचर्चाया मननात्मिकायाश्च कोऽयमवसर इत्यत आह—**श्रवणेति।** श्रवणानन्तरपरिप्राप्तेत्यर्थः। मननस्य श्रवणानन्तर्यं चेत् तदा श्रवणमेव न जातमस्तीति पुनः स एवानवसर इत्यत आह—**श्रुतो हीति।** स्मृत्यादीनां संवादार्थमुपादानम्। "श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः" इत्यत्र श्रुतितः श्रवणस्य विहितत्वात्। अन्यथा शूद्रादीनामप्यधिकारापत्तेः। 'इदानीमि'ति मननावसर इत्यर्थः। **मन्तव्य** इति मननात्मकप्रतिपत्तिविषयीकर्त्तव्य इत्यर्थः। श्रवणमननयोः सामानाधिकरण्येनैकविषयता, सा च धर्मिणि न तु प्रकारेऽपीति न सन्देहानुपपत्तिः।

श्रवणादीनां क्रमं फलञ्चाह—**आगमेनेति।** रसो रसनम् एकतानतेति यावत्। प्रज्ञां प्रतिपत्तिं, प्रकल्पयन् उत्पादयन्, उत्तमो योग आत्मसाक्षात्काराव्यवहित-पूर्ववर्त्यात्ममनः संयोगः॥३॥

तदिह संक्षेपतः पञ्चतयी विप्रतिपत्तिः। अलौकिकस्य परलोकसाधन-स्याभावात्। अन्यथापि परलोकसाधनानुष्ठानसम्भवात्। तदभावा-वेदकप्रमाणसद्भावात्। सत्त्वेऽपि तस्याप्रमाणत्वात्। तत्साधकप्रमाणा-भावाच्चेति तत्र न प्रथमः कल्पः। यतः -

सापेक्षत्वादनादित्वाद्वैचित्र्याद्विश्ववृत्तितः।
प्रत्यात्मनियमाद्भुक्तेरस्ति हेतुरलौकिकः॥४॥

न ह्ययं संसारोऽनेकविधदुःखमयो निरपेक्षो भवितुमर्हति। तदा हि, स्यादेव, न स्यादेव वा, न तु कदाचित् स्यात्॥४॥

परिमल

ननु भगवति सन्देह एव नास्तीत्युच्यते तदा न्यायप्रवृत्तिरेव न सम्भवति, न

हि करिणि प्रत्यक्षे चीत्कारेण तमनुमितेऽनुमातार इति वाचस्पत्युक्त्या सिद्धसाधनेऽनुमाना-प्रवृत्तेः। न च सिद्धसाधनं परार्थानुमाने एव दोषो, न तु स्वार्थानुमाने, एकत्रानेकप्रमाण-संप्लवस्येष्टत्वादिति वाच्यम्। अनुमानाङ्गपक्षताघटकसंशयविघटकसाध्यनिश्चयस्योभयत्र तुल्यतया एकत्रादूषणत्वे विनिगमकाभावात्ः स्वार्थानुमाने न्यायप्रयोगस्याभावेन सिद्धसाधनस्य तत्रोपन्यासानर्हत्वेनादूषणत्वेऽपि परार्थानुमानपरकप्रबन्धे न्यायप्रयोगस्या-वश्यकतया दूषणत्वेन तदुपन्याससम्भवाच्च। ननु 'यथाग्निहोत्रं जुहोति', 'यवागूं पचति, अत्र शाब्दक्रमेण पूर्वमग्निहोत्रं ततः यवागूपाकः प्रतीयते, परन्तु शाब्दक्रममुल्ल-ङ्घ्यार्थक्रमेण पूर्वं यवागूपाकस्ततोऽग्निहोत्रमिति मीमांसकैर्व्यवस्थापितं, तथा प्रकृते श्रोतव्यो मन्तव्य इति शाब्दक्रमं विहायार्थक्रमेण पूर्वं मननं ततः श्रवणमिति स्वीकारे न सिद्धसाधनमिति चेन्न'। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात्। दृष्टान्ते शाब्दक्रमेणानुष्ठाने अग्निहोत्रे साधनानिर्देशात् साधनान्तरस्य ध्रौवान्यस्य यवागूपाकवाक्ये साध्यानिर्देशादनेन किं भाव्यमित्यपेक्षायां भाव्यानिर्देशादगत्यादृष्टस्य च ग्रहणं स्यात्। आर्थक्रमेणानुष्ठाने तु यवागूपाकहोमयोः साध्यसाधनलाभेन यवागूं पचतीत्यस्य दृष्टार्थकत्वमेवेति लाघवमत एव "लभ्यमाने फले नादृष्टपरिकल्पनेति भट्टपादोक्तिः सङ्गच्छते। प्रकृते तु शाब्दक्रमत्यागे न किञ्चिद्बीजमिति सिद्धसाधनं दुर्वारमेव श्रवणं विना मननस्वीकारे श्रवणानन्त-रागतेत्यनेन विरोधश्च स्यात्। न च येन येन प्रकारेण श्रवणन्तत्तदन्येन प्रकारेण मनने च दोष इति वाच्यम्, श्रुतिवाक्येभ्य इति बहुवचनदर्शनेन सर्वप्रकारकश्रवणस्य विहितत्वात्। न च श्रुतिविहितश्रवणप्रकारीभूतधर्मातिरिक्तधर्मप्रकारेण मनने न दोष इति वाच्यम्, प्रमाणभावेनाश्रौतधर्मस्य ब्रह्मण्यनङ्गीकारात्। तद्वृत्तिधर्मेण तन्मननस्य प्रमाणभावेन प्रकृतानुपयोगात्। अथ "कपिञ्जलानालभेत" इति वाक्ये बहुवचनेन सर्वेषां कपिञ्जलानामालम्भः कर्तव्यत्वेन प्रतीयते, न च कश्चित् सर्वेषां कपिञ्जलानामालम्भं कर्तुमर्हतीति यावतामालम्भं कर्तुं शक्नोतीत्यर्थे शास्त्रस्याव्यवस्थितार्थकत्वं स्यादिति तत्रत्य बहुवचनं त्रित्वसंख्यापरं प्रथमोपस्थितत्वादेवं च त्रय एव कपिञ्जला आलब्धव्या इति पूर्वमीमांसायां निर्णयस्तद्वदिहापि श्रुतिवाक्येन इति बहुवचनेन श्रौतवाक्यत्रयोक्त-धर्मेणैवात्मश्रवणं विहितमिति तदन्यश्रौतात्मधर्मेण मनने नोक्त दूषणमिति चेन्न। "श्रोतव्यो मन्तव्य" इति श्रुतौ सामानाधिकरण्यनिर्देशाद् येन रूपेण श्रवणं तेनैव रूपेण स्मरणस्येष्टत्वात्। रूपान्तरेण मननं प्रति रूपान्तरेण श्रवणस्यानुपयोगितया व्यर्थत्वापत्तेश्च, रूपान्तरेण मननस्य श्रौतार्थेऽयोग्यत्वार्थकत्वेन निवर्त्तकत्वानुपत्तेश्च। न च श्रुतेऽपि भगवति श्रुतिप्रामाण्यसंशयाधीनः संशयः सम्भवतीति वाच्यम्। श्रुतिप्रामाण्ये संशयानस्य तद्विहिते चिरायाससाध्ये मनने पुरुषस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, तथात्वे च वेदप्रामाण्यानुमानस्योपजीव्यतयौचित्येनेश्वरानुमानानुपयोगात् विस्तरस्तु प्रकाशे द्रष्टव्यः। उक्तरीत्यानुमानमात्रं प्रति संशयस्यानङ्गत्वेऽपि जिज्ञासितार्थानुमितौ संशयस्य हेतुत्वमस्त्येव

यद्वा अनुमितिनिवर्त्तयाभावप्रतियोगित्वेन संशयोऽनुमितिहेतुरिति यो मन्यते तम्प्रति भिन्नविषयकधर्मविशेषसंशयो धर्मिविषयकन्यायप्रवृत्तिहेतुरिति स्वीकार्य्यमित्यभिप्रायेण संशयकारणभूतं विशेषविप्रतिपत्तिमत्र दर्शयति–तदिहेति। संशयं विना न्यायप्रवृत्तिर्न भवति इति ये मन्यन्ते तत्परितोषायैव विप्रतिपत्तिप्रदर्शनम्, न तु संशयं विना मननमेव न भवतीति तात्पर्यम्।

तदिति वाक्यारम्भे 'इह' परमेश्वरे तत्प्रमापकप्रमाणयुगले शाब्दानुमाने वा संक्षेपोऽवान्तरविप्रतिपत्त्यविवक्षा, तेनावान्तरानेकविप्रतिपत्तिसत्त्वेपि न पञ्चत्वहानिः। प्रयुक्तत्वं पञ्चम्यर्थः, विरुद्धा प्रतिपत्तिः, प्रतिपत्तिर्ज्ञानं तदभिलापो वा। आद्या–एकधर्मिकविरुद्धनानाधर्मप्रकारकं ज्ञानम्, यथा–शब्दो नित्यो वा अनित्य इत्यादिज्ञानरूपा। द्वितीया–तदभिलापकतादृशशब्दप्रयोगरूपा। आद्याया विषयजन्यत्वेऽपि द्वितीयायास्तदजन्यत्वेन जन्यत्वमुपेक्ष्य प्रयुक्तत्वमुक्तम्, दण्डाभावाद् घटाभाव इत्यादौ नित्येऽपि घटाभावे दण्डाभावप्रयुक्तत्वव्यवहारदर्शनात्। लौकिकप्रत्यक्षविषयो लौकिको घटादिस्तद्भिन्नमलौकिकं परमाण्वादिः। संयोगसंयुक्तसमवायादिषु षट्सु संसर्गेषु तदन्यतमसंसर्गजं ज्ञानं प्रत्यक्षं लौकिकम्। साक्षात्कारकारणेन्द्रियसन्निकर्षाश्रयत्वं प्रमेयत्वव्यापकं न वा? विधिकोटिश्चार्वाकस्य, निषेधकोटिस्तार्किकस्य। अत्रेन्द्रियसन्निकर्षाश्रयत्वमात्राभिधाने तस्य परमाण्वादिष्वपि सत्त्वेन तत्रातिप्रसक्तिस्तेषामलौकिकत्वात् व्यतिरेके च बाधः; अतः साक्षात्कारकारणेत्युक्तम्। परमाण्वादिषु इन्द्रियसंयोगस्य उद्भूतरूपाद्यवच्छिन्नत्वाभावेन साक्षात्कारकारणत्वाभावात्। न च विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य विषयवदिन्द्रियेऽपि सत्त्वात्तस्यापि लौकिकत्वापत्तिरिति वाच्यम्। इन्द्रियप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंसर्गस्यैव तत्र कारणत्वस्वीकारेण तादृशसंसर्गस्यात्माश्रयदोषेणेन्द्रियेष्वसत्त्वात्, नहीन्द्रियप्रतियोगित्वविशिष्टः संसर्ग इन्द्रिये स्थातुमर्हति विशिष्टाश्रयस्य विशेषणाश्रयत्वनियमेन स्वस्य स्वाश्रयत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात्। न चेन्द्रियं न संसर्गविशेषणमपि तूपलक्षणं लाघवात्तथा च स एव दोष इति वाच्यम्। तथा सतीन्द्रियस्यापि लौकिकत्वापत्तेः प्रत्यक्षत्वापत्तेः।

ननु य एव संयुक्तसमवायो रूपस्य स एव गुरुत्वस्यापि समवायस्यैकत्वादिति तस्यापि लौकिकत्वापत्तिरिति विप्रतिपत्त्यन्तरदर्शितम्। सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्ययोगजधर्माजन्यस्वविषयकसविकल्पकाजन्यजन्यसाक्षात्कारविषयत्वं प्रमेयत्वं व्यापकं नवेति? सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्कारविषयत्वस्य जगन्मात्रे सत्त्वेनातिप्रसक्तया सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्यत्वं विशेषणम्। योगजधर्मजन्यज्ञानमादाय दोषवारणाय योगजधर्माजन्येत्युक्तम्। निर्विकल्पकज्ञानजन्यत्वमादाय दोषपरिहारार्थं सविकल्पकाजन्येत्युक्तम्। ईश्वरस्य सर्वज्ञतया तज्ज्ञानं सर्वविषयकमिति मदीयघटादिविषयकज्ञान–

विषयमपीति तज्जन्यत्वस्यैव सर्वत्र सत्त्वेनासम्भवापत्तिवारणाय जन्येत्युक्तम्। ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वेन तद्व्यावृत्तिः। अभावज्ञानस्य संबन्धज्ञानस्य च प्रतियोगितावच्छेदक-विशिष्टप्रतियोगिसम्बन्धितावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धि-विषयकसविकल्पकजन्यत्वे-नाव्याप्तिपरिहाराय सविषयकेत्युक्तम्। प्रतियोगिसम्बन्धिज्ञानयोरभावसम्बन्धाविषयकत्वेन तद्व्यावृत्तिः। पुनरपि उक्तविशेषणविशिष्टेश्वरज्ञानजन्यत्वस्य जगन्मात्रे सत्त्वेनासम्भवा-पत्तिपरिहारायान्तिमं जन्यमुक्तम्। अत्र यद्यपि ज्ञानपदेनैव विवक्षितार्थसिद्धया विकल्पक-पदमनावश्यकम्, तथाऽखण्डाभावस्य न वैयर्थ्यमुपरञ्जकतया तदुपादानात्। न च सविकल्पकपदानुपादाने स्वविषयकज्ञानं निर्विकल्पकमपि गृह्येत, तज्जन्यत्वमेव सर्वत्र घटादिसाक्षात्कारे न तु तदजन्यत्वमिति तत्साक्षात्कारग्रहो न स्यादिति वाच्यम्। तादृशनिर्विकल्पकसाक्षात्कारमादाय सर्वत्रेष्टसिद्धेः। यत्तु विप्रतिपत्तौ सविकल्पक-साक्षात्कारस्यैव प्रवेशः न तु निर्विकल्पसाधारणसाक्षात्कारमात्रस्य, तथा सति घटादिलौकिकसाक्षात्कारस्य स्वविषयकनिर्विकल्पकज्ञानजन्यतयाऽसङ्ग्रहापत्तेः। न च तथापि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि-प्रत्यक्षस्य स्वविषयकसविकल्पकविशेषणज्ञानजन्यतया संग्रहो न स्यादिति वाच्यम्। तादृशज्ञानं प्रति विशेषणज्ञानस्य तत्त्वेन कारणत्वं न तु जन्यस्वविषयजसविकल्पकत्वेन, तत्त्वेन च इहाजनकत्वं विवक्षितमिति। तत्तुच्छम्, यद्यपीत्यग्रिममूलग्रन्थविरोधापत्तेः, तत्र घटोयमिति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षे घटत्वविषयकं यत्सविकल्पकं ज्ञानं तज्जन्यत्वस्यैव सत्त्वेन तत्संग्रहो न स्यादित्याशङ्क्य घटत्वविषयकनिर्विकल्पकसाक्षात्कारमादायैव तत्रेष्टसिद्धेरभिधानात्, न हि तज्ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं तज्ज्ञानाजन्यज्ञानविषयत्वं तज्ज्ञानाजन्यज्ञानविषयत्वविरोधि, एकत्र घटत्वादौ तदुभयस्वीकारात् घटत्वविषयकसविकल्पज्ञानजन्यविशिष्ट-वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानविषयत्वं घटे तथा घटत्वजात्यजन्यं यद् घटत्वादिविषयकं निर्विकल्पकं तज्जन्यत्वमपीति संयोगाद्यन्यतमप्रत्यक्षजन्यसाक्षात्कारविषयत्वप्रमेयत्वव्यापकं न वेति फलितम्। अलौकिकविशेषे त्वदृष्टे प्रयत्नकारणात्मविशेषगुणनिरुपाधिविषय-कारणात्मविशेषगुणत्वं लौकिकमानसप्रत्यक्षविषये वर्तते न वा। प्रयत्नकारणात्म-विशेषगुणौ इच्छाद्वेषौ तयोर्निरुपाधिविषयौ सुखदुःखे, तत्कारणत्वविशिष्टात्मविशेषगुणत्वं, तत्कारणत्वविशिष्टात्मविशेषगुणत्वं मानसप्रत्यक्षविषये वर्तते न वा?। ननु प्रत्यक्षपदेन मानसप्रत्यक्षस्यापि सङ्ग्रहान्मानसपदमनावश्यकमिति चेन्न। मनःप्रयोज्यजातिविशेषा-श्रयप्रत्यक्षस्य विवक्षितत्वात्। बिस्तरस्तु प्रकाशे द्रष्टव्यः।

अलौकिकस्य परलोकसाधनस्याभावादिति प्रथमा विप्रतिपत्तिः नास्तिकशिरोम-णेश्चार्वाकस्य। अयमभिप्रायः—यदि कार्यकारणभावः प्रामाणिकः स्यात्तदा क्षित्यादिकर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः स्यात्। पृथिव्यादिधर्मिस्वरूपदर्शनेऽपि तत्र कार्यत्वस्य सन्दिग्धवत्। मीमांसकादयः पृथिव्या अकार्यत्वमास्थिषत। नैयायिकादीनाञ्च

कार्यत्वमित्युभयविधवाक्यदर्शनेन सन्देहो जायते। यदि कार्यत्वमत्र प्रत्यक्षं स्यात्तदा तत्कर्तृत्वस्यास्मदादिष्वसम्भवेन सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिविशिष्टलोकोत्तरः परमात्मा कल्प्येतापि परलोके सति तत्साधनं यागादिस्तद्दर्शिन उपदेष्टुरपेक्षा च स्यात्, परलोकाभावे नास्ति तत्साधनस्य तद्द्रष्टुश्चापेक्षा अलौकिकस्यादृष्टस्यासिद्धौ तदधिष्ठातृत्वेनापि नेश्वरसिद्धिः।

अन्यथेति द्वितीया विप्रतिपत्तिः मीमांसकस्य। ईश्वरस्य सद्भावं विनापि परलोकसाधनानुष्ठानं सम्भवतीति न तदनुरोधेन ईश्वरसत्तापेक्ष्यते। स्वतः शब्दे दोषाः न सन्ति, वक्तृदोषादेव शब्दो मिथ्यार्थं ब्रूते इति पौरुषेयवाक्ये वक्तृदोषसम्भावनया यावद्वक्तुराप्तत्वं न निश्चीयते तावत्तदुपदिष्टे स्वल्पायाससाधनेऽपि पुरुषस्य निःशङ्कप्रवृत्तिर्न भवति प्रागेव तु बह्वायाससाध्ये कर्मणि। वेदस्य नित्यनिर्दोषत्वेन स्वतः प्रमाणतया तदुपदिष्टे यागादावलौकिकसाधने पुरुषप्रवृत्तिस्स्यादेवेति तदर्थतयापि नेश्वरसिद्धिप्रत्याशा। परतः प्रामाण्यपक्षेऽपि सर्वज्ञप्रणीतत्वेन महाजनपरिगृहीतत्वेन च प्रामाण्यावधारणा-दलौकिकस्वर्गादिसाधनयागादौ प्रवृत्तिः सूपपद्यत इति नैतदनुरोधेनेश्वरसिद्धिरिति।

वेदस्य पौरुषेयत्वात् महाजनपरिग्रहाच्चाप्तोक्तत्वमास्ताम्; क्षित्यादिकर्तृत्वेनेश्वर-सिद्धिस्तु वक्तुमशक्या, प्रत्यक्षादिप्रमाणेन तत्र जन्यत्वबाधात्।

न हि बाधितविषये अनुमानं भवति। यदि सावयवत्वेन जन्यत्वं क्षित्यादिषु साध्यते, जन्यत्वञ्च जनकत्वमन्तरा न सम्भवति अस्मदादिषु च तज्जनकत्वसम्भवो नास्तीतीश्वरोऽनुमीयते। तर्हीश्वरो न प्रमाणम्। तथाहि प्रमाणपदं प्रमीयते येनेति व्युत्पत्त्या प्रमितिसाधनपरम्, प्रमितिः प्रमाणमिति भावव्युत्पत्त्या प्रमितिपरम्। प्रमिणोतीति व्युत्पत्त्या प्रमाणपदं प्रमाकर्तृपरम्। प्रमा चाबाधितानधिगतार्थाधिगतिः। तथा च यदि ईश्वरः कर्ता स्यात्, तदा प्रमावान्, तत्करणेन्द्रियादिमान्, तत्समवायिकारणं च स्यात्। न च शरीरेन्द्रियादिमत्त्वं तस्येष्टमनित्यत्वापत्तेः। अपि च ईश्वरस्य नित्यप्रमावतः प्रमासाधनत्वाभावादपि न प्रमाणत्वम्। किञ्चेश्वरज्ञानमस्मदादिज्ञानं विषयीकरोति न वा? आद्ये विषयविशेषितज्ञानस्य विषयीकरणादस्मदादिवत्तस्यापि भ्रान्तत्वापत्तेः। द्वितीये चासर्वज्ञत्वापत्त्याऽनीश्वरत्वमेव स्यादिति प्रतिकूलतर्कः। न चाप्रमाणपुरुषवचसि कश्चिद्विश्वसितीति भावः।

ईश्वरसत्त्वमभ्युपगम्याप्याह—तत्साधकप्रमाणाभावादिति। सोपाधिककार्यत्वस्य दुष्टत्वेनाप्रमाणत्वात्ततस्तत्साधनासम्भवादिति पञ्च विप्रतिपत्तयः

तत्र प्रथमविप्रतिपत्तिश्चार्वाकं वादिनमुद्दिश्य क्रियते। चार्वाकः कार्यकारणभावे प्रत्यक्षं न प्रमाणमिति मन्यते। क्षित्यादेर्दर्शनेऽपि कार्यत्वस्याप्रत्यक्षत्वादन्यथा संशयो

न स्यात्। न चान्वयव्यतिरेकानुविधानसहकृतेन प्रत्यक्षेण तद्ग्रहणं, प्रकृते सहकारिविरहात्संशय इति वाच्यम्। तयोर्व्यभिचारिसाधारण्येनानिश्चायकत्वात्। यत्र यत्र कारं तत्र तत्र कार्यमिति सकलदेशकालघटितनियमांशस्यार्वाग्दिशा प्रत्येतुमशक्यत्वात्, अनन्यथासिद्धेश्च सर्वत्र सुज्ञेयत्वाभावात्। नापि तत्रानुमानं प्रमाणं, तदप्रामाण्यात्। न च संवादिप्रवृत्तिजनकत्वेन तत्प्रामाण्यमनुमातुं शक्यते। क्वचिदप्यनुमाने प्रामाण्यस्यानङ्गीकारेणान्वयिनोऽनुमानस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्। अत एव न केवलव्यतिरेकिणोऽत्रावतारः, अनुमानप्रामाण्यासिद्ध्या तद्व्यतिरेकस्य सुतरामसिद्ध्या व्यतिरेकव्याप्तिग्रहासम्भवात्। न च तर्हि तत्प्रतिषेधोऽपि कर्तुमशक्यः, क्वचित्प्रसिद्धस्यैव प्रतिषेधाङ्गीकारादिति वाच्यम्। असत्ख्यातिवादिनो भ्रमाप्रमितप्रतिषेधस्येष्टत्वादित्यत आह–तत्रेति। तत्र मध्ये प्रथमः कल्पो न। अत्र प्रथमकल्पः परलोकसाध-नाभावरूपस्तदभावः परलोकसाधनमभावाभावस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वाभ्युपगमात्। ततश्च परलोकसाधनस्य साध्यत्वे अलौकिको हेतुरस्तीत्यनेन सहान्वयो न स्यात्, साध्याविशिष्टत्वाद्धेतोः। परलोकहेतुरस्तीत्यन्वये कोऽर्थः स्यादिति हेतुत्वान्वयानुपपत्तिः स्फुटैव। यदि च प्रथमः कल्पो हेत्वभावकल्पो न प्रामाणिक इत्यर्थस्तदाऽविशेषितो हेतुरस्तीति व्यधिकरणम्, प्रासादः श्वेतः काकस्य कार्ष्ण्यादितिवत्। अतः प्रथमपदं प्रथमपक्षपरम्। कल्पपदञ्चासत्ख्यातिविषयपरम्, तथा च प्रथमपक्षो न प्रामाणिकः असत्ख्यातिविषयत्वादिति प्रकाशव्याख्यामकरन्दः।

अयम्भावः- कार्यकारणभावमन्यमानस्यापि चार्वाकस्याभिमतबोधार्थं तदनुकूलशब्दं प्रयुञ्जानस्य बाधः स्पष्ट एव। यदि कारणं विनापि कार्यं स्यादथवा सत्स्वपि कारणेषु कार्यं न स्यात्तर्हि परं प्रति वाक्यप्रयोग एव न स्यात्। न च परान्तःकरणवर्त्तिबोधः केनचिदर्वाग्दृशा प्रत्येतुं शक्यः। परकीयशब्देन यथा स्वान्तःकरणे बोधो भवति तथा स्वशब्देन परान्तःकरणे अवश्यमेव शाब्दबोधः स्यादिति निश्चयेनैव परम्प्रति शब्दप्रयोगः संङ्गच्छते। परान्तःकरणे शाब्दबोधज्ञानञ्चाभिप्रायादिलिङ्गका-नुमानेनैवेत्यनुमानप्रामाण्यमवश्यमेवाङ्गीकार्यम्। तथापि प्रमाणं विना न कार्यकारणभावः सिध्यतीति मन्वानं तं प्रति तत्रानुमानं प्रमाणं दर्शयति–सापेक्षत्वादिति। करणस्य अपेक्षया सह वर्तमानः सापेक्षः। कारणे सत्येव भवति, असति तस्मिन् न भवतीति यावत्, तस्य भावः सापेक्षत्वम् तस्मात्कादाचित्कत्वादित्यर्थः। कार्ये किञ्चित्कालासम्बन्धित्वे सति किञ्चित्कालसम्बन्धित्वं रूपं कादाचित्कत्वम् प्रत्यक्षसिद्धम्। दण्डादनन्तरं घटो भवति, दण्डाभावे न भवतीत्यादिप्रत्यक्षं कार्यकारणभावे मानम्। उक्तप्रत्यक्षप्रागभावेऽसम्भवादेव तस्य कादाचिकत्वेऽपि न तत्र कार्यत्वम्, प्रागभावस्यानादितया तत्र पूर्वावधेरभावात्। अथवा प्रागसत्त्वस्य विवक्षितत्वेन प्रागभावे प्राक्सत्त्वस्य स्वीकारेण न कार्यत्वम्। अपि च घटादेरनन्यथासिद्धनियतपूर्वसद्दण्डादीत्यपि

प्रत्यक्षं तत्र मानम्। अनन्यथासिद्धिनिर्णायिकस्तर्को वक्ष्यते इति भावः। यत्तु प्रत्यक्षसहकारित्वेनानुमानमात्रोपन्यस्तमिति, तन्न, यतः यदि अनुमानं प्रमाणं तदा तदेव तत्रोपन्यस्येत्। अथाप्रमाणं तदा किं सहकारितयापि, यद्वा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वादिना पूर्वमनुमानप्रामाण्यं निरूप्य, कार्यं, सहेतुकं, कादाचित्कत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं, यथा आकाशम्। न च साध्याप्रसिद्धिः, कियद्भागे प्रत्यक्षतः तत्सिद्धतया तदविषयेऽनुमानावतारात्। यथा–पृथ्वी, इतरेभ्यो भिद्यते, गन्धवत्त्वादित्यादौ घटादिषु इतरभेदस्य प्रत्यक्षेण सिद्धावपि पृथिवीत्वावच्छेदेनानुमानम्, तथा प्रकृतेऽपि बोध्यम्। न चोत्पत्तिरपि कादाचित्की, अन्यथा कार्यस्य सदातनत्वापत्तेरिति तस्या अपि सहेतुकत्वेऽनवस्थापत्त्या, तत्र सहेतुकत्वानभ्युपगमेन कादाचित्कत्वस्य तत्रैव सत्त्वाद्व्यभिचार इति वाच्यम्। कार्यस्याद्यलक्षणरूपाया उत्पत्तेः सहेतुकत्वाभ्युपगमेन व्यभिचाराभावात्। यथाभावस्य कादाचित्कत्वकिञ्चित्कालसम्बन्धित्वरूपस्य प्रागभावे व्यभिचारः। प्रागसत्त्वविशिष्टकिञ्चित्कालसम्बन्धित्वरूपकादाचित्कत्वविशेषणे व्यर्थविशेष्यत्वमन्यत्र सर्वत्र किञ्चित्कालसम्बन्धित्वरूपस्यैव तस्य स्वीकारादित्याशयेनाह यद्वेति[१]। उत्पत्तिगर्भः। स्वोत्पत्त्यधिकरणक्षणसम्बन्धरूपं कादाचित्कत्वमभ्युपेयते प्रागभावस्य चोत्पत्तिविरहेण कादाचित्कत्वाभावान्न व्यभिचारः। न चोत्पत्तेरूत्पत्ति-गर्भकिञ्चित्समसम्बन्धरूपकादाचित्कत्वमिति न तया व्यभिचारः। ध्वंसवदुत्पत्तेरूत्पत्त्य-नङ्गीकारात्। स्वमते उत्पत्तेरुत्पत्तिस्वीकारेण, तत्र कादाचित्कत्वेन सहेतुकमपीत्यग्रे स्फुटीभविष्यति। एतेन–अलौकिको हेतुरस्ति सापेक्षत्वादित्यनुमानपक्षो हेतोरसिद्धौ आश्रयासिद्धिः, सिद्धौ च सिद्धसाधनम्, सापेक्षत्वस्य कार्यधर्मत्वेन हेत्ववृत्तितया स्वरूपासिद्धिः, कार्यस्यैव पक्षत्वे सापेक्षत्वादित्यस्य हेतुमत्त्वादित्यर्थे साध्याविशिष्टत्वं, सापेक्षत्वादित्यस्य कादाचित्कत्वादित्यर्थे प्रागभावेन व्यभिचार इत्यपास्तम्, कार्यपक्षकानुमानस्यैवेष्टत्वात्, सापेक्षत्वादित्यस्य कादाचित्कत्वादित्येवार्थः, प्रागभावे व्यभिचारपरिहारस्योक्तत्वात्।

ननु हेतुः सदातनः कादाचित्को वा। आद्ये, तत्सापेक्षस्य कार्यस्यापि सदातनत्वापत्तिः, सति हेतौ फलावश्यम्भावनियमात्, तथा च कादाचित्कत्व-महेतोराकाशादेरिव सहेतोर्व्यवर्तमानमसाधारणं स्यात्, सपक्षविपक्षव्यावृत्तपक्ष-मात्रवृत्तिहेतोरसाधारणत्वात्, ततश्चागमकत्वापत्तिः स्फुटैव। द्वितीये, तस्यापि हेत्वपेक्षायामनवस्थापत्तिः। तस्याहेतुकस्यैव कादाचित्कत्वे तद्वत्कार्यमपि अहेतुकमेव कादाचित्कत्वं स्यादित्यत आह– अनादित्वादिति। हेतोरपि स्वहेतुबलायतं

---

१. "यद्वा, उत्पत्तिगर्भः किञ्चित्समयसम्बन्ध एव ह्युत्पत्तिरिति" प्रकाशः।

कादाचित्कत्वमिष्टमेव बीजाङ्कुरवत्प्रामाणिकाऽनवस्थाया अदूषणत्वादिति भावः।

सांख्याद्वैतमतेनाक्षेपः—ननु-अस्तु तावत्कार्यकारणभावः, एकं ब्रह्मैव एकजातीयं प्रधानं वा निखिलस्य कार्यस्य कारणमास्ताम्, लाघवात्, तच्चोपदेशमन्तराप्यस्मदादिभिर्ज्ञातुं शक्यते। यदि-अतीन्द्रियत्वान्नास्माभिर्ज्ञातुं शक्यमिति ब्रूयात्तदा दोषान्तरमाह—न विलक्षणसामग्रीजन्यं कार्यं सिध्यतीत्यत आह—वैचित्र्यादिति। नानाजातीयात्कारणान्नानाजातीयं कार्यमुत्पद्यते इत्यत्र प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्। न हि एकस्मादेकजातीयाद्वा कारणाद् घटपटयोस्तज्जातीययोर्वा उत्पत्तिर्लोके दृश्यते। अथ दृश्यमानं कार्यवैचित्र्यमेव कारणवैचित्र्यानुमापकम्। हेतोरभिन्नत्वे-अभिन्नजातीयत्वे कार्यस्य भिन्नत्वं भिन्नजातीयत्वं वा न स्यादिति तर्कः सहकारीत्यर्थः। तथा परिदृश्यमानविलक्षणकारणप्रयुक्तमेव कार्यवैलक्षण्यमास्तामलमदृष्टकारणभेदकल्पनया इत्यत आह—विश्ववृत्तितः। विश्वेषामास्तिकसमर्थप्रेक्षावतान्तत्तत्फलाभिलाषुकाणां यागादौ प्रवृत्तिः। न च यागः कालान्तरभाविफलाय साक्षात्प्रभवति, तस्मात्तज्जन्यमदृष्टं द्वारमवश्यमेव कल्पनीयम्। तथा च यागादि अदृष्टावान्तरव्यापारद्वारा स्वर्गादिः जनयतीत्यर्थः। अस्तु तावददृष्टम्, किन्तु तद्भोक्तृनिष्ठमुतभोग्यनिष्ठमिति विवेचनीयम्। सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारात्मको भोगः प्रतिपुरुषं नियतो दृश्यत इति तत्प्रयोजकमदृष्टमपि लाघवाद् भोक्तृनिष्ठमेव युज्यते। यद्भोगप्रयोजकमदृष्टं, तदात्मसमवेतं, तत्रैव तद्भोग इति भोगादृष्टयोः सामानाधिकरण्येन हेतुहेतुमद्भावः सिध्यति। भोग्यनिष्ठादृष्टस्वीकारे तु भोग आत्मनि अदृष्टं विषयनिष्ठमिति वैयधिकरण्यं स्फुटम्। कथञ्जित्सामानाधिकरण्योपपादनेऽपिएकस्मादेव भोग्यसम्बन्धात्कस्यचित्सुखं कस्यचिद्दुःखं सकृदुत्पद्यते इति तत्रोभयविधादृष्टपरिचायकस्यावश्यकतया भोक्तृषु तत्सम्बन्धव्यवस्थायै हेत्वन्तरं वक्तव्यं स्यादिति गौरवं स्फुटमेवेति भोक्तृनिष्ठमेवादृष्टं कथनीयमिति आद्यस्तबकस्यातिसंक्षिप्तार्थः।

उक्ते प्रत्यक्षे-अनुमाने चान्यथासिद्धिशङ्कानिरासाय प्रमाणसहकारितमाहनह्ययमिति। विविधसुखदुःखमयोपादानं मुमुक्षुवैराग्यार्थं कार्यवैचित्र्यस्फोरणार्थं च। निरपेक्षत्वं च किञ्चित्पदार्थावधिकोत्तरत्वव्याप्यकालासम्बन्धित्वं, तदभावश्च सापेक्षत्वम, दण्डादिकालोत्तरत्वव्याप्य एव कालसम्बन्धः, घटादौ कारणसमयादुत्तरस्मिन्नेव समये घटसम्बन्धाङ्गीकारात्। निरपेक्षे आकाशादौ तदभावः स्पष्ट एव। सर्वस्मिन्नेव समये तत्सम्बन्धस्य सत्त्वेन तस्य किञ्चित्पदार्थावधिकोत्तरत्वव्याप्यत्वाभावात्।

न च चार्वाकमते कारणभावात्तदवधिकोत्तरत्वव्याप्यप्रतियोगिनोऽप्रसिद्धया तदभावस्य सुतरामप्रसिद्धिः। न च परमतासिद्धेन धर्मेण परस्यापादनं युज्यते इति वाच्यम्। असत्ख्यातिवादिनः तस्य व्यावहारिकसापेक्षत्वस्वीकारात्।

ननु एकेनैव निरपेक्षत्वेन संसारस्य सत्त्वासत्त्वोभयापादानं न सम्भवति, व्याप्येनापादकेन व्याप्यस्यापाद्यस्यापत्तिः सर्वत्र क्रियते। न च मिथो विरुद्धसत्त्वासत्त्वोभयव्याप्यं निरपेक्षत्वम्। न हि घटत्व-पटत्वोभयव्याप्यो धर्मो लोके दृश्यते। न चाव्याप्येनापादानं सम्भवतीति चेन्न, परस्पराङ्गाङ्गीभावार्थकतुशब्दासङ्गतिश्च। अत्रोच्यते

संसारो यदि निरपेक्षः स्यात्तर्हि कादाचित्को न स्यादिति निरपेक्षत्वेन कादाचित्कत्वाभाव एकः आपाद्यते। स च नित्यत्वे अलीकत्वे च पर्यवस्यति। अत एव तु शब्दस्यापि संङ्गतिः। यद्वा मतद्वये आपादनद्वयम्। न्यायमते आकाशवन्नित्यमेव स्यात्परमते खपुष्पवन्नैव स्यात्। मतद्वयेऽपि दृश्यमानं कादाचित्कत्वमनुपपन्नं स्यादित्यन्यत्र विस्तरः।।४।।

आमोदः

तदिहेति। यस्माद्विप्रतिपत्तिजन्मा सन्देह एव तस्मादत्र। पंचतयी विप्रतिपत्तिरिह ग्रन्थे निरस्यत इति शेषः। एतन्निरासादेव च **वेदान्त्यादि**-विप्रतिपत्तयोऽपि निरस्ता भवन्तीति भावः। अत्र ल्यब्लोपे पंचमी, परलोकसाधनाभावं प्राप्य विप्रतिपत्तिरित्यर्थः। एवमग्रेऽपि। वेदानाम् आप्तोक्तत्वाधीनं प्रामाण्यं यागादिगोचरप्रवृत्तिप्रयोजनम्। आप्तश्चेश्वर इत्यनुपपन्नं नित्यनिर्दोषत्वादेव वेदप्रामाण्यसिद्धेरिति मीमांसकविप्रतिपत्तिमाह–**अन्यथापीति।** नित्यनिर्दोषवेदप्रामाण्येऽपीत्यर्थः। क्षिप्यादेः सकर्तृकत्वेन ईश्वरसाधने प्रत्यक्षादिप्रमाणबाध इत्याह–**तदभावावेदकेति।** सन्नपीश्वरो न प्रमाणम्। तथा च कुतस्तदधीना प्रमा। कथंच तामन्तरेण क्षिप्यादिकर्तृत्वं वेदवक्तृत्वं वा इत्याह–**सत्त्वेऽपीति।** यद्वा तस्येश्वरज्ञानस्य अप्रमाणत्वात् गृहीतग्राहित्वात्। क्षित्यादिकर्तृत्वग्राहकं वेदवक्तृत्वग्राहकं प्रमाणमेव नास्ति, वक्ष्यमाणानामाभा-सत्वादित्याह–**तत्साधकेति।**

तत्रेति। तासु विप्रतिपत्तिषु मध्ये प्रथमः कल्पो न, प्रथमः पक्षो नेत्यर्थः। कथमेवमित्यत आह–**यत** इति। यतो हेतुरस्ति, स चालौकिक इत्यन्वयः। तदेव कथमित्यत आह–**सापेक्षत्वादिति।**

हेतुर्दण्डादिरस्ति घटादिकार्यनियतपूर्वसन्निति प्रतिज्ञा मृद्दण्डचक्रादीनां परस्पर-सापेक्षत्वात्। न ह्येषां परस्परापेक्षाऽनुभूयमाना घटादिकार्यमन्तरेण सम्भवति। यद्वा कार्यं सहेतुकं सापेक्षत्वात् दण्डाद्यपेक्षोत्पत्तिकत्वादित्यर्थः। अनुमानप्रामाण्यं च व्यवस्थापयिष्यते। हेत्वनभ्युपगमे परप्रतिपत्त्यर्थं वाग्व्यवहारो व्याहत इति भावः। ननु हेतुरपि दण्डादिः कदाचित्क इति सहेतुको वाच्य एव, तत्रापि सहेतुकत्वमित्यनवस्था इत्यह आह–अनादित्वादिति। बीजांकुरवत्। ननु भवतु साधनं तच्च दृष्टमस्मदाद्यधि-ष्ठेयमिति नादृष्टं साधनमस्ति येन तदधिष्ठानार्थमीश्वरापेक्षेत्यत आह–**वैचित्र्यादिति।**

दृष्टमात्रेण वैचित्र्यं कार्याणामनुपपन्नमतोऽदृष्टं कल्पनीयमित्यर्थः। तथापि दृश्यमेव तथास्तु किमन्येनेत्यत आह–**विश्ववृत्तित** इति विश्वेषां प्रामाणिकानां वृत्तिर्यागादौ प्रवृत्तिर्धर्मार्थाऽतो न कथमदृष्टसिद्धिरित्यर्थः। तथापि तददृष्टं साधारणमस्तु, किं प्रत्यात्मनिष्ठतया भिन्नं कल्पनीयमित्यत आह–**प्रत्यात्मनियमादिति।** हेतुभिः साध्यं विशिष्टमर्थमाह–अस्तीति। 'हेतु' रस्ति, स चालौकिकोऽपीत्यर्थः। हेतुसत्त्वे यत् प्रमाणमुक्तं तत्र तर्कमाह– **न** हीति। **अनेकविधदुःखमय** इति जगद्वैचित्र्यार्थम् **संसार** इत्यदृष्टसिद्ध्यभिप्रायेण। निरपेक्षत्वे विपक्षदण्डमाह–**तदा** हीति। 'स्यादेव नित्यः' स्यादिति स्वमतेन, स्यादित्यलीकं स्यादिति परमते आपादनं, तेन नित्यानभ्युपगमात् आपादकञ्च निरपेक्षत्वमेव, तच्चाहेतुकत्वम्। अहेतुकस्य मतभेदे द्वयी गतिः। नित्यत्वमलीकत्वं वा, न तु कादाचित्कः स्यादिति उभयथापि कदाचित्कत्वमनुभूयमानं हेतुः स्यादित्यापाद्यद्वयस्य तृतीयमापादनम्।।४।।

अकस्मादेव भवतीति चेन्न–

हेतुभूतिनिषेधो न स्वानुपाख्यविधिर्न च।
स्वभाववर्णना नैवमवधेर्नियतत्वतः।।५।।

हेतुनिषेधे भवनस्यानपेक्षत्वेन सर्वदा भवनम्, अविशेषात्। भवनप्रतिषेधे प्रागिव पश्चादप्यभवनम्, अविशेषात्। उत्पत्तेः पूर्वं स्वयमसतः स्वोत्पत्तावप्रभुत्वेन स्वस्मादिति पक्षानुपपत्तेः पौर्वापर्यनियमश्च कार्यकारणभावः न चैकं पूर्वमपरञ्च। तत्त्वस्य भेदाऽधिष्ठानत्वात्। अनुपाख्यस्य हेतुत्वे प्रागपि सत्त्वप्रसक्तौ पुनः सदातनत्वापत्तेः।

स्यादेतत्। नाऽकस्मादिति कारणनिषेधमात्रं वा, भवनप्रतिषेधो वा, स्वात्महेतुकत्वं वा, निरुपाख्यहेतुकत्वं वाऽभीप्सितम्, अपि त्वनपेक्ष एव कश्चिन्नियतदेशवन्नियतकालस्वभाव इति, ब्रूमः। निरवधित्वे अनियतावधिकत्वे वा कादाचित्कत्वव्याघातात्। न ह्युत्तरकालसिद्धित्वमात्रं कादाचित्कत्वं, किन्तु प्रागसत्त्वे सति सावधित्वे तुस एव प्राच्यो हेतुरित्युच्यते। अस्तु प्रागभाव एवावधिरिति चेन्न। अन्येषामपि तत्काले सत्त्वात्। अन्यथा तस्यैव निरूपणानुपपत्तेः। तथा च न तदेकावधित्वम् अविशेषात्। इतरनिरपेक्षस्य प्रागभावस्यावधित्वे। प्रागपि तदवधेः कार्यसत्त्वप्रसङ्गात् सन्तु ये केचिदवधयो, न तुऽपेक्ष्यन्त इति स्वभावार्थ इति चेत्–नाऽपेक्ष्यन्त इति कोऽर्थः? किं न

नियताः? आहोस्विन्नियता अप्यनुपकारकाः? प्रथमे धूमो दहनवद्दर्भमप्यवधीकुर्यात्, नियामकाऽभावात्। द्वितीये तु किमुपकारान्तरेण, नियमस्यैवाऽपेक्षार्थत्वात्, तस्यैव च कारणात्मत्वात्, ईशस्य च स्वभाववादस्येष्टत्वात्। नित्यस्वभावनियमवदेतत् न ह्याकाशस्य तत्त्वमाकस्मिकमिति सर्वस्य किं न स्यादिति वक्तुमुचितमिति चेन्न सर्वस्य भवतः स्वभावत्वानुपपत्तेः। न ह्येकमनेकस्वभावं नाम, व्याघातात्। नन्वेवमिहाऽपि सर्वदा भवतः कादाचित्कत्वस्वभावव्याघात इति तुल्यः परिहारः? न तुल्यः। निरवधित्वेऽनियतावधित्वे वा कादाचित्कत्वव्याघातात्। नियतावधित्वे हेतुवादाभ्युपगमात्।।५।।

परिमल

अत्र सत्प्रतिपक्षं शङ्कते—कादाचित्कं, निर्हेतुकं, भवत्वादाकाशवत्। अकस्माद्भवतीति चेन्न। अत्र किं शब्दो यदा हेतुपरस्तदा नञः किं सम्बन्धे हेत्वभावे कार्यं भवतीत्यर्थः। यदा तु नञः भवनक्रियया सम्बन्धस्तदा हेतौ सति कार्यं न भवतीत्यर्थः।

ननु वृत्तस्य वा विशेषणयोगो नेति बचनात्किं शब्देन समस्तस्य नञः भवनक्रियायामन्वयो दुर्घटः, समासात्पूर्वमेव नञः भवनक्रियामन्वयतात्पर्येण प्रयोगस्तदा सापेक्षमसमर्थवदिति वचनात्किंशब्देन समास एव न स्यादिति चेन्न। सूर्यं न पश्यन्तीति विग्रहे नञः दर्शनक्रियायामन्वयतात्पर्यसत्त्वेन "असूर्यललाटयोर्दृशितपो" रित्यनेनासमर्थसमासविधानदर्शनेनान्यत्रापि तदभिज्ञानात्। न च तत्र विशिष्टधातूपादानात्तत्रैवार्थविशेषे समासाभ्यनुज्ञा नान्यत्रेति चेत्सत्यम्, "अभावो नाप्रतिषेधवचना" इति कोशादशब्दस्य प्रतिषेधार्थकस्यैवात्र प्रयोगः। एतदुभयं निराकरोति।

ननु अकस्मादिति शङ्काग्रन्थे हेतुभवननिषेध एव प्रतीयते, न तु स्वानुपाख्यविधिः, समाधानग्रन्थे तु चतुर्णां निषेधः क्रियते शङ्काग्रन्थे न्यूनतापरिहाराय स्वानुपाख्यविध्योः संग्रहायाह प्रकाशे[१]—अथेति। यथा लोके चतुर्षु फलेषु सत्सु फलद्वयं न देयमित्युक्तौ च फलद्वयदानप्रतिज्ञेयस्य चाऽभ्यनुज्ञा फलति, तथा प्रकृते हेतुभवनयोः प्रतिषेधे स्वानुपाख्यविध्योरभ्यनुज्ञा प्रतीयते इति शंङ्काग्रन्थेऽपि चतुर्णां लाभान्न न्यूनता। अभ्यनुज्ञाबललाभप्रकारश्चेत्थम्— न हेतुरहेतुरिति पर्युदासनञा समासे हेतुव्यतिरेकोद्भावनमभ्यनुज्ञायते, हेतुव्यतिरिक्तं च कार्यस्वरूपमत्यन्तालीकं चेति ततो

१. "अथ हेतुभवनयोर्निषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वात् पर्युदासनञ हेतुव्यतिरिक्तोद्भावनं लभ्यते, अहेतुश्च कार्यस्वरूपमवस्तु च तदा स्वानुपख्याविधिः, तं निषेधती"ति प्रकाशः।

विधिः स्पष्टं प्रतीयते। अथापि स्वाभाववर्णनानैवमिति–अग्रिमग्रन्थे स्वभावप्रतिषेधदर्शनाच्छङ्काग्रन्थेऽपि तल्लाभ आवश्यक इत्यभिसन्धायाह–अश्वकर्णादिवत्स्वभावार्थकोऽकस्माच्छब्दात्स्वभावार्थलाभ इति कार्यस्य स्वाभाविकत्वमेव कादाचित्कत्वमिति भावः।

सर्वत्र शङ्कायां हेतुं दर्शयति–**अवधेरिति।** कादाचित्कस्य कार्यस्य नियतावधिसम्बन्धित्वेनैव कादाचित्कस्य कार्यस्य तर्कसहकृतप्रत्यक्षेण विषयीकरणात् क्रमेण तर्कं दर्शयति हेत्विति। भवनस्योत्पत्तेः अनपेक्षत्वे सर्वदा भवनं स्यात्, अभवनकालाद्भवनकाले हेतुरेव विशेषः, स चेन्नापेक्ष्यते तदा विशेषाभावाद्भवत्कार्यं सर्वदा स्यादित्यर्थः। नियमाकाभावात् भवनमिह सत्त्वं नोत्पत्तिः। हेतुनिषेधे उत्पत्तेः सम्भवाभावात्। ततश्च हेतुनिषेधे गगनवत्सर्वदा सत्त्वं घटादिकार्यस्य स्यात्। सर्वदा सतश्च कादाचित्कत्वं व्याहन्यते। भवननिषेधे कारणव्यापारात्प्रागिव पश्चात्कारणव्यापारोत्तरमपि न स्यात्। हेत्वनभ्युपगमे पूर्वापरकालयोर्विशेषाभावादित्यर्थः। तथा च कादाचित्कत्वग्राहिप्रत्यक्षबाध स्फुट एव। उत्पत्तेः पूर्वं स्वस्यासत्त्वेन स्वस्मादिति पक्षानुपपत्तेः। अयं भावः–स्वोत्पत्तेः पूर्वं यदि स्वं भवेत्तदा नियतकालविशेषे स्वोत्पत्तिनियामकं भवेत्। असत उत्पादकत्वे उत्तरकाल इव पूर्वकालेऽपि कार्यसत्त्वसम्भवेनोपलब्धिविरोधः स्यात्। स्वस्मात्स्वोत्पत्तौ विरोधान्तरमप्याह–पौर्वापर्येति। पूर्वकालवर्तिकारणं परकालवर्ति च कार्यमिति कार्यकारणयोः पूर्वापरकालवर्तित्वनियमोऽस्ति। न च स एव पूर्वोऽपरश्च, पूर्वापरभावस्य भेदघटितत्वात् सिद्धस्य पूर्वत्वं साध्यस्य परत्वम् न चैककाले द्वयोरेकत्र समावेशः युगपत् सिद्धत्वासाध्यत्वयोर्विरोधात् अनुपाख्यस्य तुच्छस्य कारणत्वे तस्य सर्वदा सर्वत्र सुलभतया कार्यस्य पुनरपि सदातनत्वं स्यात्। एतत्पटानुत्पत्तिक्षणः पटोत्पत्तिप्राक्क्षणः यदि पटोत्पादकानुपाख्योत्तरक्षणः स्यात्तदा एतत्पटाधिकरणं स्यात्, कारणोत्तरक्षणस्य कार्याधिकरणत्वात्।

स्वभावकारणवादमुत्थापयति–**अपितु अनपेक्ष** इत्यादि। अयम्भावः – यथा परमाणुतत्परिमाणयोर्मिथः कार्यकारणभावाभावेऽपि स्वभावतः परमाणोर्देशत्वं तत्परिमाणस्य तद्वृत्तित्वम्। यथा वा कारणत्वाविशेषेऽपि पटस्य तन्तुदेशवृत्तित्वं न तुरीवेमादिदेशवृत्तित्वमिति स्वभावादेव नियमः। तथा कार्यस्य घटादेरहेतुकत्वेऽपि स्वभावादेव कारणत्वेन त्वदीयाभिमतनियतकपालाधिकरणकालोत्तरकालवृत्तित्वं, न तु कालान्तरवृत्तित्वमिति कादाचित्कत्वं सिध्यतीति–आशंङ्कते–**अपि त्विति।** निरवधित्वनियतावधित्वाभ्यां कादाचित्कस्य विरोधान्निरवधिकत्वे कादाचित्कत्वं न स्यादिति स्फुटीकर्तुमाह–**निरवधित्वे इति।** निर्गतोऽवधिः कारणं येषां ते गगनादयः सदातना एव दृश्यन्ते न कादाचित्काः, तद्वद्घटादेर्निरवधित्वे कादाचित्कत्वं न

स्यात्। अयं क्षणः इति एतत्पटध्वंसानाश्रयः सन्–एतत्पटप्रागभावाश्रयो न स्यादेतत्पटाश्रयः स्यादित्यभिप्रायः। घटध्वंसाधिकरणकालो घटप्रागभावानाश्रयोऽपि घटाश्रयो न भवतीति घटाश्रये काले एतद्घटध्वंसानाश्रयत्वविशेषणम्। एतद्घटाश्रयः कालः तद्ध्वंसानाश्रयः तत्प्रागभावानाश्रयो घटवान् भवत्येव। घटप्रागभावतद्ध्वंसानधिकरणकालाप्रसिद्धिवारणाय एतदिति विशेषणम्। ननूत्तरकालसंसर्गित्वमात्रं तस्य घटप्रागभावतद्ध्वंसानधि-करणकालाप्रसिद्धिवारणाय एतदिति विशेषणम्। ननूत्तरकालसंसर्गित्वमात्रं तस्य घटाकाशसाधारण्येन द्वयोः कादाचित्कत्वे लोकव्यवहारविरोधः स्यात्। घटः कादाचित्कः आकाशः सदातन इत्येव हि लोके व्यवहारः। न च तर्हि सावधित्वमस्तु सहेतुकत्वं तु मास्त्विति शंङ्क्यम्, अनयोः पर्यायत्वेन सावधित्वे सहेतुकत्वनिषेधासम्भवात्। अस्तु तर्हि प्रागभाव एव प्राचीनो हेतुरिति चेन्न। प्रागभाववद् भावान्तरस्यापि तदानीं सत्त्वाविशेषात्, अन्यथा प्रागभावज्ञानमेव न स्यात्। समवायिकारणदर्शनेनैव प्रागभावः परिच्छिद्यते इति तेऽप्यवधयो न प्रागभावमात्रम्। न च प्रागभावज्ञापकचक्षुरादेरिव भावान्तरस्य मृत्पिण्डादेरपि न कारणत्वमिति वाच्यम्। चक्षुरादेः प्रागभावाधिकरणग्रहणमात्रे एवोपक्षीणतयाऽभावग्रहणं प्रत्यकारणत्वात्। अत एवानुमितेरधिकरणे चक्षुरादिव्यापाराभावे मृत्पिण्डादिनिरपेक्षप्रागभावमात्रस्य कारणत्वे पूर्वोक्तं व्याघातं स्मारयति–**इतरेति।** यदि प्रागभावमात्रं कारणं स्यात्तदा कारणव्यापारात्प्रागपि तदवधेः सत्त्वाद्घटादेः सत्त्वापत्तिः।

ननु आपाद्यापादकयोर्वैयधिकरण्यादेव तर्को न समीचीन इति चेत्सत्यम्। अत एव प्रकाशकारः यद्ययं घटः प्रागभावान्यावधिको न स्यात्तर्हि सदातनः स्यादिति तर्कमाह। न च प्रागभावे व्यभिचारः। तस्य निरवधिकत्वेऽपि सदातनत्वाभावादिति वाच्यम्। सदातनः स्यादित्यस्य अनादि स्यादित्यर्थे तात्पर्यात् प्रागभावस्याना-दित्वाभ्युपगमात्। ननु सन्तु अन्येऽपि अवधयः दण्डकपालादयः किन्तु ते कारणत्वेन नापेक्ष्यन्ते प्रागभावमात्रस्यैव कारणत्वमिति चेदत्र ब्रूमः। कुतो नापेक्ष्यन्ते? किन्ते प्रागभाववन्नियता न अथवा नियताऽपि अनुपकारकाः। प्रथमे दूषणमाह–प्रथम इति। अनियतस्यावधित्वे धूमं प्रति दहनस्येव गर्दभस्याप्यवधित्वं स्यात्। इष्टापत्तिस्तु न। नहि लोके धूमार्थिनां नियमेन यथा वह्न्यानयने प्रवृत्तिस्तथा गर्दभेऽपि दृष्टा। **द्वितीये त्विति।** नहि कारणता उपकारव्याप्ता येनोपकारनिवृत्तौ निवृत्ता स्यात्, किन्तु कारणस्वरूपविशेषव्याप्ता कारणस्वरूपनिवृत्तावेव सा निवर्तते। यज्जातीयं कार्यं प्रति यज्जातीयस्यान्वयव्यतिरेकौ नियतौ, नियतजातीय एव कारणपदार्थः स एवापेक्षणीयः कार्योत्पादाय इति लोके प्रसिद्धम्। ईदृशः स्वभाववादो भवतामपीष्टस्तदा न विवादः। सत्प्रतिपक्षमाशङ्कते– नित्यस्वभावेति। कादाचित्कस्वभावो निर्हेतुकः स्वभावत्वान्नित्यस्वभाववदिति। अयं भावः–यथाकाशादेः नित्यस्य शब्दाश्रयत्वं स्वाभाविकमपि नियतमेव तथा घटादिरपि कपालादेर्नियतो भविष्यति। न हि नित्यस्वभावे

किञ्चिन्नियामकं केनचिदङ्गीक्रियते। तथाऽनित्यस्वभावोऽपीति न तदर्थं कारणस्यावश्यकता। यदि च शब्दाश्रयत्वमाकाशस्याकस्मिकं तर्हि सर्वस्य तत्किन्न भवति इति वक्तुमशक्यम्। सर्वत्र भवते गगनत्वादेः स्वाभाविकत्वानुपपत्तेः। एकस्मिन्नेव नियतोऽसाधारणो धर्मः स्वाभाविक उच्यते। स चेत्सर्वस्य स्यात्तर्हि स्वभावव्याघातः स्यात्, नहि एकत्वं गगनत्वादि अनेकेषां कालादीनां स्वभावः सर्वस्य भवतः स्वाभाविकत्वानुपपत्तेः, स्वमत्रवृत्तिर्धर्मः स्वभाव उच्यते। परन्तु ईदृशविवक्षायां नहि एकोऽनेकस्वभाव इति पाठः स्यात्।

केचित्तु तन्मते धर्मधर्मिणोरभेदस्वीकारात्, गगनाभिन्नं गगनत्वं यदि कालादौ स्यात्तर्हि कत्वाद्यभिन्नमपि स्यादित्यनेकत्वापत्त्यैकत्वव्याघातः स्यादित्याशयेनाह–नहि एकमनेकस्वभावमिति। वस्तुतस्तु–गगनत्वं यदि कालादेरपि धर्मः स्यात्तदा तस्यापि स्वाभाविक एव स्यात्तथा च व्याघातः स्यात्, तदन्यावृत्तित्वविशिष्टतद्वृत्तिधर्मस्यैव स्वाभाविकत्वात्, अनेकवृत्तेस्तन्मात्रवृत्तित्वक्षतेरित्याशयेनोक्तम्–नहि एकमनेक-स्वभावमिति।

ननु यदि स्वभावत्वव्याघातभयेनाकाशत्वं सर्वस्य शङ्कितुं न शक्यते, तदा कादाचित्कत्वस्वभावव्याघातभयेन तस्य सदातनत्वमत्र नाशङ्कनीयमेवेतितुल्यपरिहार इत्याह–नन्वेवमपीति अत्र पूर्वोक्तिपरिहारमेव स्मारयति–**ननु च इति।** अयं भावो यदि कादाचित्कत्वस्वभावसिद्धिः स्यात्तदा तस्य सदातनत्वकल्पनायां व्याघातो वक्तुं शक्येत, तदेव तु निरवधित्वे अनियतावधित्वे न सम्भवति। ये निरवधयो निष्कारणगगनादयः न ते कादाचित्काः किन्तु सदातना एव। यद्यपि न नियतोऽवधिर्यस्येति नित्यातिरिक्तिमप्रसिद्धम्। अवधिपदेन कारणमेवेष्यते तच्च नियतमेव आकाशाप्रसिद्धं निरवधिपदेनैव संगृहीतमिति अनियतावधिरिति व्यर्थमुदाहरणाभावात्, तथापि आकाशादिसंग्रहायैव तदप्युपात्तम्। न च पौनरुक्त्यम्। पूर्वेण शुद्धावधिसामान्याभावो विवक्षितः, उत्तरेण नियतत्वविशिष्टावध्यभावो विवक्षित इति विशिष्टाविशिष्टप्रतियोगिकत्वेन तद्भेदात्। अथवा तन्मतेन शशशृङ्गादयोऽनियतपदेन विवक्षिता इति स्थितस्य गतिः। एवं चानियतावधिस्वभावस्य नियतावधिस्वभावस्य च कादाचित्कत्वभावव्याघातः। नहि विरुद्धयोस्जलतेजसोरेकस्वभावः। नियतावधित्वे तु अस्मन्मतसिद्धिरिति। घट्टकुय्यां प्रभातायितम्। वस्तुतोऽन्वयव्यतिरेकदर्शनसहकृतं प्रत्यक्षमेव कारणत्वं गृह्णाति तत्र न स्यादेवेत्यादिस्तर्कोऽन्यथासिद्धो दर्शित इति अनुमानादितात्पर्येण बाधादयो हेत्वाभासा इति सर्वमवदातम्।।५।।

आमोदः

अहेतुका भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्शनादिति सूत्रानुसारेण शङ्क

ते॒ऽ**कस्मादिति।**

तदेतद्विकल्प्य दूषयति–हेत्विति। किं शब्दस्य हेत्वर्थत्वे हेतुनिषेधः पर्यवस्यति, प्रतिषेधवाचकासमस्ताशब्दस्य भवत्यन्वये भवनप्रतिषेधः। तथा च कस्मादपि न भवतीत्यर्थः। यद्वा किं शब्दोऽन्यपरः, तथा चान्यस्मान्न भवति, किन्तु स्वस्मादेव भवतीत्यर्थः। अथवा किं शब्दः प्रामाणिकपरः तथा च प्रामाणिकान्न भवति, किन्त्वप्रामाणिकादनुपाख्याद् भवतीत्यर्थः। यद्वा अकस्मादित्यव्युत्पन्न एवायं शब्दः स्वभावमाह–तथा च स्वभावादेव भवदीदृशन्न हेतुवैचित्र्यमपेक्षत इत्यर्थः। सर्वत्र परिहारमाह–**अवधेरिति।** घटादीनां दण्डादेरवधेर्नियतपूर्वसत्त्वस्यान्वयव्यतिरेकगम्यत्वेन दुष्परिहरत्वादित्यर्थः।

विकल्पितपक्षेषु विशेषदूषणमाह–**हेतुनिषेध** इति। हेतुनिरपेक्षं चेद् भवनं तदा सर्वदा घटादेर्भवनं प्रसक्तं, तथा च कादाचित्कत्वमनुभूयमानमनुपपन्नं स्यादित्यर्थः। भवनप्रतिषेधबाधकमाह–**भवनेति।** कार्यस्य भवनमेव नास्तीति यद्युच्येत तदा कदाचिदपि कार्यं नोत्पद्यते। तथापि कदाचित्कत्वं न स्यादिति भावः। **पक्षानुपपत्तेरिति** विरोधादिति भावः। विरोधं स्फुटयति–**पौर्वापर्येति। प्रागति सत्त्वप्रसक्ता**वित्सापाततः, वस्तुतो निरुपाख्यस्यार्थकारित्वाभ्युपगमे तस्य सत्त्वप्रसक्तौ निरुपाख्यत्वानुपपत्तेः।

स्यादेतददिति। यदि पूर्वोक्तं दूषणमुद्धृतं तदाग्रे वक्ष्यमाणमेतत् स्यादित्यर्थः। कारिकार्थं स्फुटीकर्तुं वृत्तमनुकीर्तयति–**नाकस्मादि**ति। **नियतदेशवदि**ति। यथा घटस्य कपालमेव, पटस्य तन्तुरेव देशः, तथा कालविशेषोऽपि घटादीनां नियतः स्यात्, किमत्र कारणापेक्षयेत्यर्थः। कालनियमे कारणापेक्षावश्यकी, अन्यथा कादाचित्कत्वमनुभूयमानं व्याहन्येत, एवं देशनियमोऽपि कारणापेक्ष एव, अन्यथा यत्र किञ्चित् क्वचिदुत्पद्येतेति भावः। देशनियमेन गोत्वादिकं परमाणुपरि-माणत्वाद्दृष्टान्तीक्रियते, तदाह–**निरवधित्व** इति। निरवधित्वकादाचित्कत्व-योर्विरोधादिति भावः। ननूत्तरकालसंसर्गित्वमात्रं कादाचित्कत्वं, तच्चाकाशादौ निरवधायापि दृष्टमेव, तथा च कुतो विरोध इत्यत आह–**न ही**ति। तथा च घटाकाशयोः कादाचित्कत्वात् कादाचित्कत्वव्यवहारोऽपि निर्वहतीति भावः। नन्ववधिमंगीकुर्मो, न तु कारणमत आह–**सावधित्व** इति। पूर्वावधित्वमेव सहेतुकत्वमित्यर्थः। नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति पूर्वदक्षिणमभावोपादानकं जगदिति वादिनमुत्थापयति–**अस्त्विति।** कपालादीनामपि प्रागभाववदेवान्वयव्यतिरेकाऽवधित्वमावश्यकमित्याह–**अन्येषामपी**ति। यदि कपालादीनां नियतपूर्वसत्त्वं न स्यात्, तदा प्रागभावोऽपि दुर्निरूपः सामग्रीक्षण एव तन्निरूपणात्, तथा च तस्यावधित्वाभ्युपगमो न[?]स्यान्न वेत्याह–**अन्यथे**ति। **तथाचे**ति। तन्निरूपकस्यापि रूपादेरवधित्वसम्भवादित्यर्थः। ननु प्रागभावनिरूपकत्वेऽपि यथावज्जलादीनां नावधित्वं तथा कपालादीनामप्यवधित्वमस्तु, को दोष इत्यत आह–**इतरेति।** यदि प्रागभावमात्रमवधिः स्यात्, तदा तदधीनमात्रोत्पत्तिकस्य

कार्यस्यानुभूयमानं कादाचित्कत्वं भज्येतेत्यर्थः। ननु कार्येण योऽवधिरपेक्षणीयः स्वोत्पत्तौ तत् कारणं भवेत्, न त्ववधिमात्रमेव कारणमित्याह—**सन्त्विति। किन्नियता** इति। अनितावधिकमेव कार्यमित्यर्थः। **आहोस्विदिति।** दण्डादयोऽवधयोऽपि कार्ये घटादौ नोपकारमादधतीति, न च कारणमित्यर्थः **धूम** इति। धूमस्यानियतावधित्वे धूमार्थी 'दहनवद्' गर्दभेऽपि प्रवर्तेत, यद्वा दहनासमवधानेऽपि कदाचिद् गर्दभादपि धूमो दृश्येतेत्यर्थः। यद्वा धूमत्वाच्छिन्नं प्रति दहनत्वावच्छेदेन गृहीता कारणता भज्येतेत्यर्थः। अत्र सर्वत्र हेतूपवर्णनम्। **नियामकाऽभावादिति।** यदि कारणानियमः स्यात्, तदेदमनिष्टं स्याद् इत्यत्र तात्पर्यम्। ननु तर्कविधानादेष्टव्या, किमुपकारान्तरेणापि? अनाहितोपकारोऽपि यन्नियतपूर्ववर्तिजातीयः स एव तत्कारणमित्यर्थः। अन्यथोपकारेऽप्युपकारान्तराधानेऽनवस्था स्यादिति भावः। **तस्यैवेति।** नियतपूर्ववर्तिजातीयस्यैव कारणपदवाच्यत्वादित्यर्थः। ननु नाहितोपकारत्वाविशेषात् कथं कस्यचिदेव नियतपूर्वभावनियमः स्वभाववादं विनेत्यत आह—**ईदृशस्य चे**ति। **नित्येति।** यथाकाशादीनां शब्दाश्रयत्वं स्वभावो न तु सर्वस्य, तथा घटादीनामेव कादाचित्कत्वं स्वभावान्न त्वाकाशादीनामपीति न कादाचित्कत्वानुरोधेन सहेतुकत्वाभ्युपगमः। तदुक्तं **दिङ्नागेन—**

नित्यसत्त्वा भवन्त्येके नित्यासत्त्वाश्च केचन।
विचित्राः केचिदित्यत्र तत्स्वभावो नियामकः।।
वह्निरुष्णो जलं शीतं समस्पर्शस्तथाऽनिलः।
केनेदं रचितं तस्मात् स्वभावात्तद्व्यवस्थितिः।। इत्यर्थः।

न च 'नियतदेशवदि'त्यादिना पौनरुक्त्यं, यत्र यन्नियतः तन्नकारण नियम्यमित्युक्तं, सम्प्रति तु यस्य यः स्वभावः स केनापि न नियम्य इत्यपौनरुक्त्यम्।

केचित्तु, ननु 'नियतदेशवदि'ति यन्मया पूर्वमुक्तं तवोद्धृतम् हेतुकत्वेऽपि' यथा नियतदेशत्वं तथा नियतकालतापि स्यात्, को विरोध इत्याह—नित्येति। **न** हीति। 'तत्त्वम्' आकाशत्वं परम्परासम्बन्धेन शब्दत्वमेव, अस्य द्रव्यभिन्नत्वं वा। 'न ह्याकाशस्य तत्त्वमि'ति दूषयति—**सर्वस्येति।** एकमात्रनियतो धर्मः स्वभावः, स यद्यन्यस्यापि स्यात्, तदा स्वभावत्वव्याघात इत्यर्थः। किञ्चैवं सत्येकमनेकस्वभावं स्यात्तदाह— **न त्वे ह्ये?] कमिति**। कादाचित्कत्वस्वभावस्य घटादेः सदातनत्वापादनेऽपि स्वभावव्याघातस्तवापीति शङ्कते—**नन्विति।** परिहरति—**न तुल्य** इति। देशनियमेऽवध्यपेक्षा नास्ति, कालनियमेऽवश्यमवध्यपेक्षा। स एवावधिः कारणं पर्यवस्येदिति भावः। एतदेव व्याघातम् स्फुटयति— **निरवधित्व इति।**

ननु निरवधित्वमनियतावधित्वं वा न ब्रूमो येन कादाचित्कत्वं व्याहन्येत, किन्तु नियतावधित्वमेवाचक्ष्महे, न तु कारणत्वं तत्राह—**नियताबधित्व** इति।। ५।।

स्यादेतत्। उत्तरस्य पूर्वः पूर्वस्योत्तरो मध्यमस्य उभयमवधिरस्तु। दर्शनस्य दुरपह्नवत्वात्। त्वयाऽप्येतदभ्युपगन्तव्यम्, न हि भाववदभावेऽप्यु-भयाऽवधित्वमस्ति। तद्वद्भावेष्वप्यनुपलभ्यमानैकैककोटिषु स्यात्। न स्यात्, अनादित्वात्।

प्रवाहोऽनादिमानेष न विजात्येकशक्तिमान्।
तत्त्वे यत्नवता भाव्यमन्वयव्यतिरेकयोः॥६॥

प्रागभावो ह्युत्तरकालावधिरनादिः, एवं भावोऽपि घटादिः स्यात्। अनुपलभ्यमानप्राक्कोटिकघटादिविषयं नेदमनिष्टमिति चेन्न। तावन्मात्रावधि-स्वभावत्वे तदर्हवत्पूर्वेद्युरपि तमवधीकृत्य तदुत्तरस्य सत्त्वप्रसङ्गाद्अपेक्षणी-यान्तराभवात्। एवं पूर्वपूर्वमपि। भावे, तदेव सदातनत्वम्। तदहरेवानेन भवितव्यमित्यस्य स्वभाव इति चेन्न। तस्याप्यह्नः पूर्वन्यायेन पूर्वमपि सत्त्वप्रसङ्गात्। तस्मात्तस्यापि तत्पूर्वकत्वमेवं तत्पूर्वस्यापीत्यनादित्वमेव ज्यायो, न त्वपूर्वानुत्पादे कस्यचिदपूर्वस्य सम्भव इति। तथापि व्यक्त्यपेक्षया नियमोऽस्तु, न जात्यपेक्षयेति चेन्न। नियतजातीयस्वभावताव्याघाताद् यदि हि यतः कुतश्चिद्भवन्नेव स्वभावः स्यात्, सर्वस्य सर्वजातीयत्वमेकजातीयत्वं वा स्यात्। एवं तज्जातीयेन यतः कुतश्चिद्भवितव्यमित्यस्य स्वभावः? तदाऽपि सर्वस्मात् सर्वजातीयमेकजातीयं वा स्यात्। कथं तर्हि तृणारणिमणिभ्यो भवन्नाशुशुक्षणिरेकजातीयः? एकशक्तिमत्त्वादिति चेन्न। यदि हि विजातीयेष्व-प्येकजातीयकार्यकारणशक्तिः समवेयान्न कार्यात्कारणविशेषः क्वाप्यनुमीयेत। करणव्यावृत्त्या च न तज्जातीयस्यैव कार्यस्य व्यावृत्तिरवसीयेत। तदभावेऽपि तज्जातीयशक्तिमतोऽन्यस्मादपि तदुत्पत्तिसम्भवात्। यावद्दर्शनं व्यवस्था भविष्यतीति चेन्न। निमित्तस्याऽदर्शनात्, दृष्टस्य चानिमित्तत्वात्। एतेन सूक्ष्ममजातीयादिति निरस्तम्। अवह्नेरपि तत्सौक्ष्म्याद्धूमोत्पत्त्यापत्तेः। कार्यजातिभेदाभेदयोः समवायिभेदावेव तन्त्रं, न निमित्तासमवायिनीति चेन्न। तयोरकारणत्वप्रसङ्गात्। न हि सति भावमात्रं तत्, किन्तु सत्येव भावः न च जीतिनियमे समवायिकारणमात्रं निबन्धन्म् अपि तु सामग्री। अन्यथा द्रव्यगुणकर्मणामेकोपादानकत्वे विजातीयत्वं न स्यात्। न च कार्यद्रव्यस्यैषा रीतिरिति युक्तम्। आरब्धदुग्धैरेवाऽवयवैर्दध्यारम्भदर्शनात्।

एतेनाऽपोहवादे नियमो निरस्तः। 'कार्यकरणभावाद्वे' त्यादिविप्लव-प्रसङ्गात्। तस्मान्नियतजातीयतास्वभावभङ्गेन व्यक्त्यपेक्षयैव नियम इति फूत्कारेण तृणादेरेव, निर्मन्थनेनारणेरेव, प्रतिफलिततरणिकिरणैर्मणेरेवेति प्रकारनियमवत्तेनैव व्यज्यमानस्य कार्यजातिभेदस्य भावात्। दृश्यते च पावकत्वाविशेषेऽपि प्रदीपः प्रासादोदरव्यापकमालोकमारभते, न तथा ज्वालाजालजटिलोऽपि दारुदहनो, न तराञ्च कारीषः।

यस्तु तं नाकलयेत्, स कार्यसामान्येन कारणमात्रमनुमिनुयादिति किमनुपपन्नम्? एवं तर्हि धूमादावपि कश्चिदनुपलक्षणीयो विशेषः स्याद् यस्य दहनापेक्षेति न धूमादिसामान्याद्वह्निसामान्यादिसिद्धिः। एतेन व्यतिरेको व्याख्यातः। तथा च कार्यानुपलब्धिलिङ्गभङ्गे स्वभावस्याप्यसिद्धेर्गतमनु-मानेनेति चेत्, प्रत्यक्षानुपलम्भगोचरो जातिभेदो न कार्यप्रयोजक इति वदतो बौद्धस्य शिरस्येष प्रहारः। अस्माकन्तु यत्सामान्याक्रान्तयोर्ययोरन्वय-व्यतिरेकवत्ता तयोस्तथैव हेतुहेतुमद्भावनिश्चयः। तथा चाऽवान्तरविशेषसद्भावेऽपि न नो विरोधः। किं पुनस्तार्णादौ दहनसामान्यस्य प्रयोजकम्? तृणादीनां विशेष एव नियतत्वादिति चेत्, तेजोमात्रोत्पत्तौ पवनो निमित्तम्, अवयव-संयोगोऽसमवायी, तेजोऽवयवाः समवायिनः। इयमेव सामग्री गुरुत्ववद्द्रव्य-सहिता पिण्डितस्य। इयमेव तेजोगतमुद्भूतस्पर्शमपेक्ष्य दहनं, तत्रापि जलं प्राप्य दिव्यं, पार्थिवं प्राप्य भीमम्, उभयं प्राप्यौदर्यमारभत इति स्वयमूहनीयम्।।६।।

परिमल

ननु भवन्तोऽपि सामग्रीजन्यं कार्यमवतिष्ठन्ते। सामग्री न नित्या कार्यस्यापि सदातनत्वापत्तेः, किन्तु अत्र प्रश्नः? किं निरपेक्षा सा, उत सापेक्षा। आद्ये तन्नित्यत्वापत्त्या कार्यसदातनत्वापत्तेः, अन्त्येऽनवस्थापत्तिः सामग्र्यामपि सामग्र्यन्तरापेक्षणात्। तथा च निरपेक्षैव कार्यरूपा सामग्री हेतुरित्येव वाच्यमेवं च कादाचित्कत्वं प्रागभावे निरपेक्षे यथा वर्तते तथा सामग्र्यामपीति साधारणानैकान्तिको हेत्वाभास इति निरपेक्षत्वस्य कादाचित्कत्वेनाभानम ध्वंसस्य पूर्वो घाटादिः प्रतियोगी अवधि त्र ध्वंसः, पूर्वस्य प्रागभावस्य उत्तरश्चै घटादिः प्रतियोगी अवधिः न तु प्रागभावः। मध्यमस्य घटादेस्तु उभयं ध्वंसः प्रागभवश्चेत्युभयमवाधिरीदृशदर्शनस्य सर्वलोकानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः। दर्शनेन चेत्कारणत्वं निश्चीयते तदा– ईश्वरे जगत्कर्तृत्वस्य धर्मादेश्चादर्शनात्तदधिष्ठातृत्वेनेश्वर-

सिद्धिरित्याशयश्चार्वाकस्य अङ्गीकारे दोषमाहत्वयानीति। अन्यथा प्रागभावध्वंसयोरपि अवधिद्वयकल्पना प्रसज्येत। यदि प्रागभावस्य प्राक्कोटिः ध्वंसस्योत्तरा कोटिर्न दृश्यते किन्त्वेकैका कोटिरेव दृश्यते इति सैव स्वीक्रियते, तर्हि यस्य भावस्योत्पत्तिर्दृश्यते न नाशस्तत्र प्राक्कोटिरेव, यस्य तु विनाश एव दृश्यते नोत्पत्तिस्तस्य उत्तरा कोटिरेव, यस्य तूभयं दृश्यते तत्र प्रागुत्तरकोटिद्वयी स्वीकार्या दर्शनस्य दुरपह्नवत्त्वात्। यत्र तु कोटिद्वयं न दृश्यते तत्रोभयं न कल्पनीयमिति क्षित्यादिकर्तृत्वस्येश्वरे धर्मादेश्चाप्रत्यक्षत्वान्नेश्वरादिसिद्धिरिति तदाशयः। सिद्धान्तिना त्वया तार्किकेण घटादाविव प्रागभावे ध्वंसे चोभयावधित्वं स्वीक्रियते तद्द्वयाभावेषु अनुपलभ्यमानैककोटिषु स्वीकार्यमित्यर्थः।

प्रवाह इति। एष कार्यकारणप्रवाहो न आदिमान्, अनुपलभ्यमानप्राक्कोटेः सामग्र्या अपि प्राक्कोटिः कल्पते, अन्यथा तदनादिद्वारा कार्यस्यापि अनादित्वापत्तेः, बीजाङ्कुरवदवस्थाया दूषणत्वाभावात्। न च तर्हि प्रागभावध्वंसयोरपि द्विकोटिकत्वं स्वीक्रियतामिति वाच्यम्, तत्र प्रतियोग्युन्मज्जनापत्तेः। अनादित्वं च सजातीयध्वंसव्याप्य-प्रागभावप्रतियोगित्वं बीजाङ्कुरादेः सादित्वेऽपि तत्तद्वीजाङ्कुरादिप्रागभावस्य तत्सजातीयध्वंसव्याप्यत्वान्नानुपपत्तिः।

ननु अस्तु अनादिः कारणप्रवाहस्तथापि यत्कार्यं प्रति या व्यक्तिरव्यवहित-नियतपूर्ववृत्तिः सैव तत्कार्यं प्रति कारणं न तु तज्जातीयकार्यम्प्रति तज्जातीयं कारणमिति जातीयघटितकार्यकारणभावो मानाभावात्तथाचाव्यवहितव्यक्तेरेव कारणत्वलाभेन व्यवहितस्य यागादेरकारणत्वान्न क्षित्त्यादिकर्तृत्वेन, न वाऽदृष्टाधिष्ठातृत्वेनेश्वरसिद्धिः। तृणारणिमणिना एक जातीयवह्निकार्योत्पाददर्शनेन तज्जातीयघटितकार्यकारणभावोऽपि न प्रामाणिकः न चैवं कार्ये एकजातीयत्वस्याकस्मिकत्वापत्तिर्दाहानुकूलैकशक्तिमत्वेन तेषां कारणत्वाङ्गीकारादत आह—न विजातीति। विविधा विरुद्धा वा जातिर्यस्य तद्विजाति। एका शक्तिर्यस्य तदेकशक्ति। विजाति चैकशक्ति च विजात्येकशक्ति तदस्ति अस्य तद्वान् प्रवाहो न वक्ष्यमाणयुक्तेरित्यर्थः। एकजातीयस्य कार्यस्यानेकजातीयं कारणं नेति चार्वाकस्य निरासः। एककार्यानुकूलशक्तिमत्वेन तृणादीनां कारणत्वं वदतां मीमांसकानां प्रसङ्गान्निरास इति विवेकः। न चैकजातीयात्कारणादेकजातीयं कार्यमुत्पद्यते इति नियमस्य तृणादिभ्यो जायमानवह्नौ व्यभिचार इत्यत आह—**तत्त्व** इति। तृणारणिमणिभ्यः समुत्पन्नेषु वन्दिषु अवान्तरजातिविशेषः वह्नित्वव्याप्यतार्णत्वादिः, स चातिसूक्ष्मः, तादृशजातीयवह्निं प्रत्येव तृणस्येव मण्यादिजन्यावान्तरजातीयवह्निं प्रति अरण्यादीनां कारणत्वमिति रीत्या सूक्ष्मदृष्ट्या तृणादीनां तत्तज्जन्यावान्तरजातीयवह्निं प्रति कारणत्वं ग्रहीतव्यम्। अथवा अवान्तरजातिविशेषसंभावनया सर्वत्र सामान्यरूपेण

कार्यकारणभावग्रहो न स्यादत आह—यत्नवतेति। तथा च यत्र सामान्यरूपेण कार्यकारणभाव स्वीकारे न व्यभिचारादिस्तत्र सामान्यरूपेण तद्ग्रह इतिभावः। ननु प्रागभावो यथा उत्तरकालावधिर्ध्वसांवधिरनादि, तथा भावो घटादिरपि ध्वंसावधिरनादिः स्वीक्रियताम्। न च दण्डादि प्राक्कोटिदर्शनं तत्र बाधकमेवं तर्हि यत्र घटादौ प्राक्कोटिर्नं दृष्टा तद्विषये इदं न वाधितमिति वाच्यम्। प्रागभावमात्रनिमित्तवत्त्वे यस्मिन् दिने यो घट उत्पन्नस्तद्दिनाततपूर्वदिनेऽपि तदुत्पादः स्यात्, प्रागभावस्य तदानीं सत्त्वादत्तदन्यस्यापेक्षणीयस्याभावात्। एवं ततः पूर्वं तदापादनादनादित्वं स्यात्। न च तस्मिन् दिने एव सम्भवतीति तत्स्वभाव इति वाच्यम्। तस्यापि प्रागभावमात्रनिबन्ध-नत्वात्पूर्वन्यायेन तत्पूर्वमपि सत्त्वप्रसङ्गात् उपसंहरति—**तस्मादिति।** अनुपलभ्य-मानप्राक्कोटेरपि कार्यस्य कादाचित्कत्वं व्याहतं स्यात्तत्प्रागभावातिरिक्तागन्तुक-कारणकोटिकस्य स्वीकारेण तस्यापि सदातनत्वं स्यात्। अविद्यमानस्यापूर्वस्य कारणस्योत्पत्त्यनभ्युपगमे किञ्चित्कार्यमपूर्वं न स्यात्। कारणायत्तं हि कार्यं, कारणस्यापूर्वत्वे कार्यस्याप्यपूर्वत्वं नान्यथेति निष्कर्षः। कार्यं यदि आगन्तुकसामग्रीजन्यं नियतकालोत्पत्तिकं न स्यात्तर्हि अनादि स्यादित्यर्थः। जात्यपेक्षया कारणत्वे निरस्ते व्यक्त्यपेक्षया तन्निरासः सुकर इत्यभिप्रायवानाह**तथापीति।** व्यक्त्यपेक्षयैव कार्यकारणाभावोऽस्तु दृष्टत्वान्नजात्यपेक्षया, जातीययोः कार्यकारणभावस्य पुरुषायुषाप्यशक्यत्वात्। न च कार्यजातीयतानियमो न स्यादिति वाच्यम्, स्वभावादेव तन्नियमोपपत्तेः। किं कार्यस्यैव स्वभावो यद्भिन्नजातीयेभ्यः कारणेभ्यो भवत् कार्यमेकजातीयं भवति। अथवा कारणस्येति तत्राद्यं निराकरोति—यदीति। यतः कुतश्चित्कारणाद्भवत्कार्यमेकजातीयं स्यात्तर्हि सर्वं कार्यं सर्वजातीयमेकजातीयं वा स्यात्।

ननु क्वचित्प्रसिद्धस्यैवापादकत्वेनान्यत्रापत्तिर्दातुं शक्यते, नाप्रसिद्धस्य। प्रकृते सर्वजातीयकार्याप्रसिद्धस्यास्तदापादानमसंगतमिति चेन्न, प्रकारान्तरेण तदापादानसम्भवात्। प्रकारान्तरं च प्रकाशे प्रदर्शितन्तथाहि अयं घटो यदि पटजनकयावज्जन्यः स्यात्तदा पटः स्यात्। पटजनककालादिजन्यत्वेऽपि स्वमते घटः पटात्मा न भवतीति यावदुक्तं यावदन्तर्गततन्तुवेमादिजन्यत्वाभावान्नघटस्य पटात्मत्वं। परमते तन्तुवेमादीनां कारणत्वानभ्युपगमेनोक्तापत्तिसम्भवात्, एवमन्यजातीयत्वापादनं बोध्यम्। एवं पटादावपि घटादिजातीयत्वापादनात्सर्वजातीयत्वापादनं फलति। घटभिन्नं कार्यं यदि यावद्घटजनकजन्यं स्यात् पटजातीयं स्यादित्येकजातीय- त्वमापाद्यम्। द्वितीये कारणपक्षकमाह—तज्जातीयेति। घटादिजातीयं कार्यं यतः कुतश्चित्कारणाज्जायमानं घटजातीयमेव भवतीति कारणस्वभावोऽभ्युपगम्यते तदापि सर्वतो जायमानं कार्यं सर्वजातीयमेकजातीय वा स्यात्। घटजनकसामग्री यदि पटप्रयोगजकयावद्रूपवती

स्यात्पटजातीयजननी स्यात्, एवं सा यदि धूमजनकयावद्रूपवती स्याद्धूमजातीयजननी स्यादिति रीत्या सर्वजातीयत्वापादनं बोध्यम्। एवं घटान्यकार्यसामग्री यदि घटप्रयोजकयावद्धर्मवती स्यात् घटजातीयजननी स्यात्, एवं धूमजनकयावद्रूपवती स्याद्धूमजननी स्यादिति रीत्या सर्वकार्याजातीयत्वापादनम्। घटान्यकार्यसामग्री यदि घटप्रयोजकयावद्रूपवती स्यात् घटजननी स्याददित्येकजातीयत्वापादनं ज्ञेयम्।

ननु यदि एकजातीयं कार्यमेकजातीयात्कारणादेव भवति न भिन्नजातीयेभ्यः कारणेभ्यः तर्हि भिन्नजातीयेभ्यस्तृणारणिमणिभ्यो जायमानोऽग्निरेकजातीयः कथं दृश्यते इति चेदत्र मीमांसका उत्तरयन्ति–तृणादीनां न तृणत्वादिरूपेण कारणता, अरणिजन्यं वह्निं प्रति व्यभिचाराद् एवं मण्यादीनामपि व्यभिचारान्न तत्तद्रूपेण कारणत्वं किन्तु दाहानुकूलैकशक्तिमत्त्वेनेत्याहुस्तन्न। यदि भिन्नजातीये कारणे एककार्यानुकूलशक्तिः स्यात्तर्हि कार्येण कारणविशेषानुमानं क्वापि न स्यात्, कारणविशेषाभावेऽपि हेत्वन्तरेण तत्कार्योत्पादादितिहेतोर्व्यभिचारित्वात्। कारणाभावेन कार्याभावानुमानमपि न स्यात्, कारणान्तेरणतदुत्पत्त्याऽत्रापि व्यभिचारात्। अत्रोच्यते–सर्वत्र नैकशक्तिमत्त्वेन कारणत्वं ब्रूमः, किन्तु यत्र तृणादिविरहेऽपि अरण्यादिभ्यो वन्ह्न्यादेरुत्पत्तिर्दृश्यते, तत्रैव एकशक्तिमत्वेन कारणत्वं कल्पयत इति न दोषः। यत्रानेकजातीयेषु हेतुत्वदर्शनं तत्रैव तेषामेकशक्तिमत्वेन तद्व्यवस्था इत्यपि निराकरोति–निमित्तस्येति। कारणतावच्छेदकं तृणत्वं न सम्भवति, व्यभिचारात्। अन्यच्चकारणतावच्छेदकं न दृश्यते इत्याह निमित्तस्यादर्शनात्। इष्टस्य तृणत्वादेर्व्यभिचारेणानिमित्तत्वमित्यर्थः। न च शक्तिरेव कारणतावच्छेदिका, तस्याप्रत्यक्षत्वात्। तृणादिषु कारणत्वग्रहे शक्तिकल्पनं, तत्कल्पने च कारणत्वग्रह इत्यन्योन्याश्रयात्तत्कल्पनं न कारणत्वग्रहं विनापि तत्कल्पनायां रासभादावपि तत्कल्पनापत्तेः। शक्तिदूषणप्रकारमन्यत्राप्यतिदिशति। अतएव अतीन्द्रियजातिविशेषमग्निकुर्वद्रूपादि स्वीकृत्य ये व्यभिचारं परिहरन्ति तेऽप्यत एव निरस्ताः। शक्तिपक्षोक्तस्य इहापि सत्त्वात्। कार्यात्कारणस्य कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तेरनुमानस्य भङ्गप्रसङ्गात्। अनुपलब्धौ निमित्तमाहसूक्ष्माजातिरिति। अवह्नेर्वह्निभिन्न-धूमोत्पादप्रयोजकसूक्ष्मजातिविशिष्टात्। ननु निमित्तासमवायिकारणभेदाभेदौ न कार्यभेदाभेदयोः प्रयोजकौ, किन्तु समवायिकारणभेदाभेदावेव। प्रकृते तु वन्हिं प्रति तृणादेर्निमित्तकारणत्वमेवेति, न तद्भेदेन वह्निभेदः समवायिकारणन्तु वह्निरेवेति तस्य तृणारणिमणिस्थलेषु एकत्वात् नोक्तकारणभेदप्रयुक्तवैजात्यमग्नौ किन्त्वेकजातीयत्वमेव समवायिनो वह्नेरेकजातीयत्वादिति शङ्कते–तथापि व्यभिचारान्न तृणादेः कारणत्वं स्यादिति परिहरति–तयोरिति। यस्मिन्सति यदुत्पद्यते तत्तस्य कारणमिति न रासभादौ आनिदर्शनाद्व्यभिचारिसाधारण्यात्। किन्तु यस्मिन्सति भवति असति न भवति तत्कारणम् रासभे असत्यपि आनिदर्शनान्न तस्य कारणत्वम्, किन्तु तृणदेरेव तस्मिन्सति

भावादसति चाभावात्। न च समवायिकारणसाजात्यवैजात्मेव कार्यसाजात्य-वैजात्यप्रयोजकम्, किन्तु सामग्रीत्याह–नचेति विपक्षेदण्डमाह– अन्यथेति। द्रव्यगुणकर्मणां समवायिकारणमेकमेव द्रव्यमिति तेषां वैजात्यं न स्यात्। दृश्यते च तस्मात्तत्साजात्यं न कार्यसाजात्यनियामकम्।

ननु न कार्यभेदमात्रं प्रति समवायिभेदस्य कारणत्वं ब्रूमः, किन्तु द्रव्यरूपं कार्यं प्रति अतो न द्रव्यमात्रोपादाने गुणादौ दोष इत्याह–नचेति। एवमपि समानोपादानर्योर्दुग्धदध्नोर्व्यभिचारः स्फुटः, दुग्धपरमाणव एव कालपरिपाकाम्लादि-सहकारेण दध्यारभन्ते समवायिन एकत्वेऽपि कार्यभेदात्। न च दुग्धमेव दध्यारम्भकं, न तत्परमाणुरिति वाच्यम्। दुग्धस्यापि तत्रानुवृत्त्योपत्तेः, दुग्धं नष्टं दधि जातमिति लौकिकानुभवविरोधापत्तेः। दुग्धावयिनोरेकत्वेन द्रव्यारभ्भकत्वायोगात्। न च दुग्धाम्लद्रव्याभ्यां द्रव्यारम्भः, विजातीयानामेकद्रव्यानारम्भकत्वात्। एतेनोक्तानुमानभङ्गेन अपोहस्तद्भिन्नभेदस्तद्वादिना बौद्धेन यत्समर्थितं तदपि निरस्तमित्यर्थः। इदं हिं तत्समर्थनम्। अग्निं प्रति तृणादेर्न तृणत्वादिना कारणत्वं व्यभिचारात्द्व किन्तु तृणादिभिन्नत्वेनेति न व्यभिचार इति। निरासहेतुश्च कार्यकारणाभावसिद्धिरेव। तृणभिन्नभेदस्तृणे एव, अरणिभिन्नभेदोऽरण्यामेवं मणिभिन्नभेदो मणावेवेति त्रितयानुगतैकव्यावृत्तेर-भावादेकैकव्यावृत्तिरूपेण कारणत्वे व्यभिचारः व्यावृत्तिमात्रस्यानुपादानेऽपि सत्त्वात्। यत्किञ्चिद्भिन्नभेदस्य केवलान्वयित्वात् कार्यकारणभावासिद्धया स्वभावनियम-स्याप्यसिद्धिः। कार्यानुपलब्धिप्रसङ्गरूपविपक्षवाधकसाध्यत्वात्तस्या इति सामान्यरूपेण कारणत्वासिद्धौ व्यक्त्यपेक्षयैककारणत्वं वक्तव्यमित्युपसंहरति– तस्मादिति। अत्र सिद्धान्ती प्राह–तृणदिजन्यवह्नौ तार्णत्वादिरूपवह्नित्वव्याप्यावान्तरजातिस्वीकारेण तज्जातीयवह्निं प्रति तृणादेरव्यभिचारात् कारणत्वग्रहो निर्वाध एवेति। न च तृणादिजन्यवन्हौ आवान्तरजातिभेदे साधकाभाव इति वाच्यं, सामग्रीभेदस्यैव साधकत्वात् सामग्रीभेदं दर्शयति तृणजन्यवह्नेरेव सहकारी फूत्कारो नारण्यादिजाग्नौ। अरणिजाग्निं प्रति निर्मथनं सहकारि। प्रतिफलितसूर्यकिरणो मणिजाग्नावेव सहकारीति फूत्कारादिसहकृत-तृणादिसामग्रीव्यङ्ग्या तार्णत्वादिजातिः, न हि सामग्री भिद्यते न भिद्यते च कार्यमिति सम्भवति सामग्रीभेदे कार्यभेद इत्यत्रानुमानमिदं तार्णाद्यग्नयोऽग्नित्ववप्यावान्तरजातिभिन्नाः विलक्षणसामग्रीजन्यत्वात्, तैलवर्त्यादिविलक्षणसामग्रीकप्रदीपादिवदिति दृष्टान्तेऽवान्तरजातिं स्फुटयति, दृश्यते चेति। प्रासादः देवगृहं, राजगृहं वा प्रासादो देवभूभुजामित्यमरः। यतः विशिष्य तत्रैवातिस्वच्छः प्रदीपो दृष्टः दारु काष्ठं, "काष्ठं दार्विन्धनन्त्वेध" इत्यमरः। करीषं शुष्कगोमयं गोविट् गोमयमस्त्रियाम्। तत्र शुष्कं करीषो[१]ऽस्त्रीत्यमरः,

१. कण्डा इति लोके प्रसिद्धम्।

ततो जातः, कारीषोऽग्निः न तरां प्रदीपवत्प्रकाशक इति तत्र जातिभेद आवश्यकः तद्वत्प्रकृतेऽपि। तृणादिजन्यवन्हौ तत्तत्सामग्रीभेदाज्जातिभेद आवश्यकः। वस्तुविशेषः सामग्रीविशेषाभिव्यङ्ग्यजातिविशेषमाकलयति। स अवान्तरजातीयाग्निमनुमिनोत्येव, इतरस्तु अतिदुरुहतया तदनाकलनात् सामान्यकारणमात्रं धूमदर्शनेनानुमिनोतीत्याह–यस्त्विति।

ननु कार्ये वैजात्यकल्पनायामावान्तरतार्णत्वजातीयवह्नौ एव तृणादीनां कारणत्वमिति वद्धूमविशेषे एव वह्नेः मारणत्वं न धूम सामान्ये इति सन्देहेन धूमदर्शनेन वन्ह्यनुमानं न स्यात्कारणान्तरेणापि तस्य सम्भवात्। यदि चोपस्थितरूपे व्यभिचाराभावात्तेनैव रूपेण कार्यत्वग्रहस्तर्हि कारणतायामपि यत्रोपस्थितरूपे व्यभिचारस्तत्रैव रूपान्तरेण कारणताग्रह इति तुल्यम्। यद्वा यदि तृणादीनां तार्णत्वाद्यवान्तरजातीयाग्निं प्रत्येव कारणता नाग्निमात्रं प्रति व्यभिचारात्तर्हि वह्नेरपि धूमत्वावान्तरजातीयधूमं प्रत्येव कारणता न धूमसामान्यं प्रति इति तुल्यम्। एवं च वह्नेर्धूमविशेषं प्रत्येव कारणत्वान्न वह्न्याभावद्धूमसामान्याभावसिद्धिः धूमसामान्यं प्रति तस्याकारणत्वादित्याह–वह्नाविव धूमेऽपि कश्चनावान्तरसूक्ष्मजातिभेदो यस्याग्नेरपेक्षा न धूममात्रस्येति न धूममात्रादग्निसिद्धिः एवं वह्निव्यतिरेकाद् धूमसामान्यव्यतिरेकोऽपि न सिद्ध्येत्। कार्यलिङ्गकानुमानं धूमेन वह्न्यनुमानमनुपलब्धिलिङ्गकं चानुमानं वह्न्याद्यभावेन धूमाभावादेरनुमानं च न। स्यात्तदुभयकार्यानुपलब्धिलिङ्गयोर्भङ्गात् भङ्गः, प्रकारस्तूक्त एव। शिंशपायाः वृक्षत्वस्वभावो वृक्षादन्यत्र तदनुपलब्धेरित्यनुपलब्धिलिङ्ग कानुमानमेव विपक्षबाधकं मानं व्यक्तमनुपलब्धिलिङ्गबाधे विपक्षबाधकमानाभावात्, तद्वेदनीयस्वभावनियमाभावादनुमानमात्रोच्छेदापत्तिः–"कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वेति" तत्सिद्धान्तात्। इदं दूषणं बौद्धस्यैव बौद्धस्यैव तन्मते प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां गृहीतान्वयव्यतिरेकं बीजत्वादिविजातीयं नाङ्कुरजनकं किन्तु तद्विशेषः कुर्वज्जातीयमिति स्वीकारात्, तत्सत्त्वे तत्सत्त्वमित्यन्वयः प्रत्यक्षेण गृह्यते तद्भावे इति व्यतिरेकोऽनुपलब्धा गृह्यते इत्यन्वयव्यतिरेकविशिष्टं बीजं तच्च नकारणम्। बीजे कुर्वद्रूपत्वमतीन्द्रियमित्य-प्रामाणिकमिति तत्कार्यप्रयोजकत्वकल्पनाया अप्रमाणिकत्वम्। स्वमते कार्यकारणभावं समर्थयते–**अस्माकन्त्विति।** बीजत्वाङ्कुरत्वजातीययोरन्वयो बीजजातीये सति अङ्कुरसत्ता बीजजातीयाभावेऽङ्कुरव्यतिरेकः एतदुभयवत्तास्तीति बीजाङ्कुरयोर्वीजत्वेन कारणत्वमङ्कुरत्वेन कार्यत्वमिति साधूपपद्यते। यत्र सामान्यरूपेण कार्यकारणभावे व्यभिचारो नास्ति, तत्र तेनैव रूपेण कार्यकारणभावः। यत्र तु तृणादौ सामान्यरूपे वह्निकारणत्वग्रहे व्यभिचारस्तत्र विशेषरूपेण कारणताग्रहः यथाङ्कुरं प्रति बीजस्य धूमं प्रति वन्हेरिति। यदि तृणजन्यवह्निविशेषवद् धूमविशेष उपलभ्येत तदा नानिष्टं स्यादित्यर्थः। ननु तृणादीनां वह्निविशेषे एव कारणत्वात्तार्णाताणवन्हिसामान्यस्य किं प्रयोजकम्? न हि तदाकस्मिकं सम्भवतीति, न चानुवृत्तं किञ्चिद्दृश्यते, यद्वशात्सामान्यं

स्यादित्याशयेन पृच्छति–किं पुनरित्यादि। अथवा अनुवृत्तसामान्यादर्शनेन प्रयोजकमाक्षिपति–किमित्यादि। किमाक्षेपे। समवाय्यसमवायिनिमित्तानामनुवर्त्तमानानां सामान्यप्रयोजकत्वमित्युरयति–तेज इत्यादि। न च सूर्ये सुवर्णे च व्यभिचारात् तेजोमात्रे पवनो न हेतुरिति वाच्यम्। वायुं बिना प्रदीपनाशदर्शनेन तस्य तन्निमित्तमित्यन्त्रापि तेजस्त्वेन तदनुमानात्।

ननु कारणभावेन कार्यानुत्पत्तिरेव जायते न कार्यध्वंस इति ध्वंस-प्रयोजकाभावाप्रतियोगिनः पवनस्य न प्रदीपकारणत्वमिति वाच्यम्। प्रदीप-सन्तानस्याशुविनाशितया पवनाभावेऽग्निमसन्तानानुत्पत्तेरेवेह नाशपदेन विवक्षितत्वात्। यदुत्कर्षापकर्षाभ्यां यदुत्कर्षापकर्षौ तत्तस्य कारणमिति न्यायात्पवनस्य वह्निं प्रति कारणत्वं निश्चीयते। पवनोत्कर्षे वह्न्युत्कर्षस्य लोके दृष्टत्वात् गुरुत्ववदद्रव्यं तेज उपष्टम्भकं पीतिमगुरुत्वाश्रयं विलक्षणं द्रव्यम् एतत्सहिता पूर्वोक्ता सामग्री सुवर्णस्य कारणम् शेषमतिरोहितार्थम्।।६।।

आमोदः

ननु नियतावधिकत्वेन सहेतुकत्वं वा साध्यते सोपादानकत्वं वा। आद्ये प्रागभावे व्यभिचारः। अन्त्ये तु ध्वंसेऽपि व्यभिचारः। किञ्च सामग्र्याः कादाचित्कत्वेऽपि न सहेतुकत्वमनवस्थानादिति यथा कादाचित्कापि सामग्री न सहेतुका तथा घटादिरपि न सहेतुकः स्यात्। किञ्च दृष्टान्वयव्यतिरेकाणामपि तृणारणिमणीनां व्यभिचारान्न कारणत्वम्, एवं धूमादीनामपि कारणनियमो न भवेत्, इत्याद्येकेनापरेणाशङ्कते–**स्यादेतदिति। केचित्तु** ननु सावधित्वमंगीक्रियत एवं, किन्तु सावधिर्न कारणम्। तत्रापि सावधित्वेन सहेतुकत्वेऽनवस्थानात्, किन्तूदासीन एव कश्चिदिति हृदि निधायाह 'स्यादेतदिती'त्याहुः। उत्तरस्य ध्वंसस्य पूर्वः प्रतियोगी। पूर्वस्य प्रागभावस्य उत्तरः प्रतियोग्येव मध्यमस्य दृष्टोभयावधेर्घटादेरुभयं प्रागभावो ध्वंसश्चावधिरस्तु। स्वीकारे बीजमाह–**दर्शनस्येति।** अनेनैव बीजेन सिद्धान्तिनमपि स्वीकारयति–**न स्यादिति। न** हीति। अनुपलभ्यमानैककोटिषु तरुमहीरुहादिषु, तथा च कार्यत्वान्न सकर्तृकत्वसिद्धिरिति नेश्वरसिद्धिरिति भावः। तत्र कादाचित्कत्वं सहेतुकत्वे साध्ये सामग्र्यां व्यभिचारीति यदुक्तं तत्राह–**अनादित्वादिति।** सामग्र्यपि सामग्र्यधीना, एवं साऽपीत्यनादित्वमेवात्र परीहारः। दृष्टान्वयव्यतिरेकाणामपि तृणादीनां व्यभिचारपरिहारो मण्वचिन्तन[?] एवानादित्वादिति।

हेतुं विवरितुं कारिकयोपगृह्णाति–**प्रवाह** इति। कार्यकारणप्रवाहोऽनादिरेव। अनादित्वं च ध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वम्, तथापि व्यक्त्योरेव कार्यकारणभावोऽस्तु न जातिगर्भो येन कार्यत्वावच्छेदेनैव सकर्तृकत्वं सिध्येत[त्?] अथ नियतजातीय-कार्यान्यथानुपपत्त्या सामान्यगर्भ एव कार्यकारणभावोऽननुगमस्तु तृणादावेकशक्तिमत्त्वेन

समाधेय इत्यत आह–**न विजातीति।** विजातिषु विरुद्धजातिषु तृणारणिमणिषु वह्न्यनुकूलशक्तिमत्तया कारणत्वमित्यपि नास्ति इत्यर्थः। नत्वेवं तृणारणिमणीनां कारणत्वं परस्परव्यभिचारेण कथं ग्राह्यमित्यत आह–**तत्त्व** इति। अन्वयव्यतिरेकयो 'स्तत्त्वे' नियतत्वे ग्राह्ये पुरुषेण 'यत्नवता भाव्यम्'। तथा च वह्न्यवान्तरजातिकल्पनया तृणादावन्वयव्यतिरेकनियमो ग्राह्य इति भावः।

सावधिकत्वस्य सहेतुकत्वे व्यभिचारं निरस्यति–**प्रागभावो ही**ति। तस्योत्तरैकावधित्वम्। तच्च न सहेतुकत्वे हेतुर्येन व्यभिचारः स्यात्। न हि यत् सावधित्वं प्रागभावे, तदेव घटादावपीति। वैषम्यमसहमान आह **अनुपलभ्यमानेति।** घटादिर्यदि पूर्वावधिशून्यः स्यात्, तदा तन्मात्राधीनं तत्कार्यमपि पूर्वावधिशून्यं सत् सदातनं स्यादिति कादाचित्कत्वभंगप्रसंग एवेत्याह– **तावन्मात्रेति। तदहर्वदि**ति। समासान्तविधेरनित्यत्वेन समाधेयम्। अनेनेति। अनुपलभ्यमानप्राक्कोटिकस्य घटादेर्यत् कार्यं तेन च तस्मिन्नेव दिने भवितव्यमिति तत्त्वभावाभ्युपगमे कथं सदातनत्वमित्यर्थः। अहस्तावत् कालः कालोपाधिर्वा, उभयथापि तत्कार्यस्योक्तन्यायेन सदातनत्वमित्याह–**तस्यापी**ति। कार्यकारणभावप्रवाहस्यानादित्याभ्युपगममन्तरेण न निस्तार इत्युपसंहरति–**तस्मादि**ति। कार्यकारणभावप्रवाहानादितामेव द्रढ़यति–**न त्विति।** घट आगन्तुकहेत्वधीन एवं सोऽपीत्यनादित्वमेवेत्यर्थः। **तथापीति।** या दण्डव्यक्तिर्घटपूर्वसती दृश्यते सैव तद्घटव्यक्तिं प्रति कारणं, न तु घटजातीयं प्रति दण्डजातीयमित्यर्थः। एवं सति नियतजातीयं कार्यं न स्यादित्याह–**नियते**ति। ननु कार्यस्यायं स्वभावो यद् 'यतः कुतश्चिद'पि 'भवन्नि'यतजातीयं भवेत् तत्राह–**यदि ही**ति। कार्यपक्षकं तर्कद्वयमाह–**सर्वस्ये**ति। अयं घटो यदि पटजनकयावज्जन्यः स्यात्, पटजातीयः स्यात्। एवं धूमादिजातीयत्वमपि घटस्यापायमित्येव सर्वजातीयत्वापादनार्थः। घटभिन्नं कार्यं यदि घटजनकयावज्जन्यं स्यात्, घटजातीयं स्यादित्येकजातीयत्वापादनम्। कारणपक्षकं तदाह–**एवमिति।** यदि घटसामग्री पटसामग्र्यभिन्ना स्यात् पटजननी स्यात्। एवं धूमजननत्वादिकमापाद्यम्। घटान्यकार्यसामग्री यदि घटसामग्र्यभिन्ना स्यात् पटजनिका स्यादित्येकजातीयत्वापादनम्। ननु कार्यसाजात्यं यदि कारणसाजात्यनिबन्धनं तदा तृणादिवैजात्येऽपि वह्निसाजात्यं न भवेदित्याह–**कथमिति। मीमांसकः** प्रत्यवतिष्ठते–**एक शक्तिमत्त्वादिति।** वन्ह्यनुकूलैकशक्तिमज्जन्यतयैव वह्निजातीयत्वमित्यर्थः। एवं सति वह्नेस्तृणानुमानभंगवद् धूमाद्वह्न्यनुमानभंगः। तृणव्यावृत्त्या वह्निव्यावृत्त्यनुमानभंगवत् वह्निव्यावृत्त्या धूमव्यावृत्त्यनुमानमपि भज्येत इत्याह–**यदि ही**त्यादिः। उभयत्रापि हेतुमाह– **तदभावे**ऽपीत्यादि। दृष्टव्यभिचारस्थले तृणादावेव तत्कल्पनं, न तु सर्वत्र? येनोक्तदोष स्यादित्याशङ्कते–**यावदि**ति। तृणादावप्येकशक्तिमत्त्वं न दृश्यते, शक्तेरतीन्द्रियत्वात्। अनुमानं त्वन्योन्याश्रयपरमाह। तत्तृणादेः कारणत्वग्रहे शक्तिकल्पनं, तत् कल्पने च व्यभिचाराग्रहात् कारणत्वग्रह इति निमित्तस्यादर्शनं, तृणत्वादिकं च दृष्टत्वावच्छेदकं व्यभिचारादित्याह–**निमित्तस्ये**ति। **एतेने**ति। सौक्ष्म्यञ्च

योग्यव्यक्तिवृत्तित्वेऽप्यतीन्द्रियत्वम्। वह्निकुर्वदरूपत्वजात्या तृणादिकमेकजातीयं कृत्वा कारणत्वग्रह इत्यप्यन्योन्याश्रयादिग्रस्तमित्यर्थः। कार्यलिंगकानुपलब्धिलिंगकानुमानद्वय-भंगश्चात्रापीत्याह- अवह्नेरपीति। रासभादेरपि कुर्वद्रूपतो वह्निसम्भावनायां क्वानुमान-मित्यर्थः। ननु वह्नेरैकजात्यं समवायिकारणवह्न्येकजात्यधीनम्, न तु निमित्तकारण-साजात्याधीनमतः किं तत्साजात्यचिन्तयेत्याह–**कार्ये**ति। यदि तद्भेदः कार्यभेदः प्रयोजको न स्यात्, तदा तयोरसाधारणकारणत्वाभावप्रसंग इत्याह–**तयोरि**ति। यद्वा यदि सामान्यं कारणतावच्छेदकं न स्यात्तदा 'तयोः' कारणत्वमेव न स्यात्, ग्रहीतुमशक्यत्वादित्याह–**तयोरि**ति। नन्वेकस्यां दण्डव्यक्तौ सत्यां घटोत्पत्तिदर्शनात् कथं न सा करणमत आह–**न ही**ति। **किन्त्वि**ति। तां विनापि घटरूपकार्यान्तरदर्शनात्, व्यभिचारात् सा कथं हेतुः स्यात्। न हि तस्यां सत्यामेव घटो भवतीति नियमः, तथा चायातं तज्जातीयत्वं तन्त्रमित्यर्थः। समवायिकारणसाजात्यमात्रनिबन्धं तत्साजात्यमित्यत्र व्यभिचारमाह–**न** चेति। द्रव्यसमवायिकारणानां द्रव्यगुणकर्मणां वीजात्यदर्शनात्। तर्हि कार्यसाजात्ये किं निबन्धनं तत्राह–**अपि त्वि**ति। एकजातीयकारणमेलकाधीनं कार्यसाजात्यमित्यर्थः न तु द्रव्यरूपकार्यसाजात्यं समवायिकारणसाजात्यनिबन्धमत आह–**न चेति**। व्यभिचारमाह- **आरब्धे**ति।

ननु तृणारणिमण्यन्योन्यत्वेन तृणादीनां कारणत्वग्रहः स्यादित्यत आह–**एतेने**ति। अत्रापि वह्निपिशाचान्योन्यत्वेन धूमं प्रति कारणता स्यादिति धूमाद्वह्न्यनुमानं न स्यात्। 'नियमः' कारणता। न हि सर्वत्र कारणविशेषस्यानुमानमिति ब्रूम इति भावः। यद्यपि वह्नौ वैजात्यं योग्यानुपलब्धिबाधितम्, तथा च एकशक्तिमत्तयैव तृणादीनां कारणत्वं कल्पयितुमुचितम्, तथापि नानास्थलेश्वरणिषु, मणिषु, तथा फुत्कारादौ शक्तिनानात्व-कल्पनापेक्षया वह्निवैजात्यकल्पनमेव लाघवादुचितम्। फुत्काराद्यनन्तरजायमान-वह्निव्यक्तिषु तदुपलम्भोऽप्यस्ति, द्व्यणुकयोरिव श्यामकपिशयोः। न च यथा समवायिकारणासमवायिकारणध्वंसजन्यद्रव्यध्वंसे वैजात्यमन्तरेणापि कारणत्वमेक-शक्तिमत्तयैव वाच्यम्, तथा प्रकृतेऽपि किं न स्यादिति वाच्यं, तत्रापि समवायिकारणनाशानाश्यद्रव्यनाशत्वेन, असमवायिकारणनाशानाश्यद्रव्यनाशत्वेनैव तदुभयकारणत्वात्। यद्वा विद्यमानाश्रयिकद्रव्यनाशत्वेनासमवायिकारणमस्य द्रव्यनाशं प्रति कारणत्वात्। तदुभयनाशजन्यो नियमः।

"कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात्।
अविनाभावनियमोऽदर्शनान्न न दर्शनात्"।।

इति त्वदभ्युपगमः। तत्र स्वभावनियमेऽपि कार्यकारणभाव एव तन्त्रम्। तद्भङ्गे1 तस्यापि भङ्ग इत्यर्थः। कथं तर्हीत्याद्याक्षेपमुपसंहरति–**तस्मादिति। व्यक्त्यपेक्षयैवे**ति। पूर्वव्यक्तिरुत्तरव्यक्तौ कारणं, न तु जातिनियता कारणतेत्यर्थः। **फुत्कारेणे**ति। फुत्कारादिनियतसहकारिसमवहिततृणादिजन्यवह्निषु वह्नित्वावान्तर-

जातित्रयकल्पनेन व्यभिचारविरहान्न जातिगर्भकार्यकारणभावभङ्ग इत्यर्थः। 'प्रकारनियमः' सहकारिनियमः। वह्निवैचित्र्योपपादनेनावान्तरजातिभेदं साधयति–**दृश्यत** इति। विवादपदं वह्नयो वह्नित्वावान्तरसामान्यवत्ता[न्तो?]नियतसहकार्यनुप्रवेशेन जायमानत्वात् प्रदीपादि-वदित्यनुमानमित्यर्थ।

ननु वैजात्यं दुरूहमतः कथं कारणानुमानमत आह–**यस्त्विति।** द्रव्यनाशे तु समवायिनिरूपितयावत्कारणनाशजन्यनाशत्वेन निमित्तेतरकारणनाशजन्यनाशत्वेन वा कारणत्वमिति भावः। एवं सति धूमसामान्येन वह्निसामान्यानुमानं न स्यात्, धूमेऽपि वैजात्यशङ्कातादवस्थ्यादित्याह–**एवं** तर्हीति। न वा वह्न्यभावेन धूमाभावोऽनुमीयेत कारणान्तराधीनधूमसद्भावसम्भवादित्याह–**एतेने**ति। 'व्यतिरेको' व्यतिरेकानुमानभङ्गः। कार्येति। 'कार्यलिङ्गकं' कार्येण कारणानुमानम् 'अनुपलब्धिलिङ्गक' कारणानुपलब्ध्या कार्याभावानुमानमित्यर्थः। **स्वभावस्यापी**ति। तत्रापि कार्यकारणभावविलोपप्रसंग एव विपक्षबाधक इति भावः। 'प्रत्यक्षानुपलम्भगोचरो'ऽन्वयव्यतिरेकगोचरः। अंकुरतावच्छिन्नकार्यं प्रति बीजत्वेन न कारणता, किन्तु कुर्वद्रूपत्वावच्छेदेन कारणत्ववादिन इत्यर्थः। **एष प्रहार** इति। अनुमानमात्रभङ्गप्रसङ्ग इत्यर्थः। तन्मतेऽंकुरेण बीजानुमानं धूमेन वह्न्यनुमानञ्च न स्यात्, वह्नित्वादेस्तत्राप्रयोजकत्वात् कुर्वद्रूपस्य च दुर्ज्ञेयत्वादिति भावः स्वमतमुपपादयति–**अस्माकं त्विति।** बाधकाभावेन वह्नित्वधूमत्वावच्छेदेनैव कार्यकारणभावग्रहादनुमानमप्रत्यूहमेव, तृणादिस्थले तु व्यभिचारान्न सामान्यतः कार्यकारणभावग्रह इति भावः। **अवांतरे**ति। पाण्डरधूमत्वेन पालालकवह्नित्वेन कार्यकारणभावेऽपि सामान्यानुमानमिति भावः। नुन यदि तृणादीनां विशेषेष्वैव कारणता तदा वह्नित्वमाकस्मिकं स्यादित्याह–**किं पुनरि**ति। तथा च वह्निसामान्येन कस्यापि कारणस्याप्यनुमानं न स्यादिति भावः। अस्तु तावद्वह्निसामान्यप्रयोजकनिर्वचनम्। तद्व्यापकव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्यापि कारणं निर्वक्तुं शक्यत इति प्रौढ़ावादेनाह–**तेजोमात्रोत्पत्तावििति।** कार्यतेजोमात्रेत्यर्थः। प्रदीपादौ पवनस्य कारणता गृहीतैव, निर्वाते दीपनिर्वाणदर्शनात् 'यद्विशेषयो'रिति न्यायात् सर्वत्रैव जन्यतेजसि पवनः कारणमिति भावः। गुरुत्ववद्द्रव्यमुपष्टम्भकपार्थिवपिण्डितसुवर्णं, दिव्यं विद्युदादि, 'भौमं' भौमेन्धनप्रभवम्, 'उभयं' जलं पार्थिवंचेति।।६।।

तथाप्येकमेकजातीयमेव वा किञ्चित्कारणमस्तु, कृतं विचित्रेण। दृश्यते ह्यविलक्षणमपि विलक्षणाऽनेककार्यकारि। यथा प्रदीप एक एव तिमिरापहारी, वर्तिविकारकारी, रूपान्तरव्यवहारकारीति चेन्न, वैचित्र्यात्कार्यस्य।

एकस्य न क्रमः क्वापि वैचित्र्यञ्च समस्य न।
शक्तिभेदो न चाभिन्नः स्वभावो दुरतिक्रमः।।७।।

न तावदेकस्मादनपेक्षादनेकम्। अक्रमात् क्रमवत्कार्यानुपपत्तेः। क्रमवत्तावत्कार्यकारणस्वभावत्वात्तस्य तत्तथा यौगपद्यवदिति चेत्, अयमपि क्षणभङ्गे परिहारो, न तु सहकारिवादे। पूर्वपूर्वानपेक्षायां क्रमस्यैव व्याहतेः। क्रमनियमे त्वनपेक्षानुपपत्तेः।

नाप्यनेकमविचित्रम्। यदि ह्यन्यूनमनतिरिक्तं वा दहनकारणमदहनस्यापि हेतुर्नासावदहनो दहनो वा स्यादुभयात्मको वा स्यात्। न चैवम्। शक्तिभेदादयमदोष इति चेन्न। धर्मिभेदाऽभेदाभ्यां तस्यानुपपत्तेः। असङ्कीर्णोभयजनन-स्वभावत्वादयमदोष इति चेन्न। न हि स्वाधीनमस्यादहनत्वम्, अपि तु तज्जनकस्वभावाधीनम्। तथाच तदायत्तत्वाद्दहनस्यापि तत्त्वं केन वारणीयम्? न हि तस्मिञ्जनयितव्ये नासौ तत्स्वभावः। तस्माद्विचित्रत्वात्कार्यस्य, कारणेनापि विचित्रेण भवितव्यम्।

न च तत्स्वभावस्तथा। ततः सहकारिवैचित्र्यानुप्रवेशः। न च क्षणोऽपि तदनपेक्षस्तथा भवितुमर्हतीति।।७।।

परिमल

अस्तु तावत्कारणत्वं तथापि सापेक्षत्वादित्यत्र सिद्धसाधनम् शङ्कते–**तथापीति।** एकमिति वेदान्तिमतम्। एकस्यैव ब्रह्मणः सकलकार्यकारणत्वात्। एकजातीयमिति सांख्यमतम्। तन्मते पुरुषाणां प्रतिपुरुषं महत्तत्वस्य भेदेऽपि पुरुषस्याकारणत्वात्, महत्तत्वस्य चैकप्रकृतिविकारत्वेनैकजातीयत्वात्प्रकृतेरैक्यात्। न चैकस्य कारणत्वे विचित्रकार्यानुपपत्तिः। एकस्मादपि विचित्रकार्योत्पत्तिदर्शनादित्याह–दृश्यते इति। तिमिरं न द्रव्यान्तरं किन्तु आलोकाभावः तदपहारो न तद्ध्वंस, किन्तु आलोकः तत्कारी प्रदीपः वर्तिदशा तद्विकारः, तदीयरूपान्तरपरिणामः। शुक्लनीलादिव्यवहारनिदानं च। न चात्र सहकारिभेदोऽपि लक्ष्यते, एवं चैतद्दृष्टान्तेनान्यत्रापि विचित्रकार्याणामेक-कारणजन्यत्वमनुमेयमिति भावः। दृष्टान्तेऽपि विलक्षणकारणजन्यत्वमस्ति, विलक्षणानि च रूपालोकासम्बन्धादीनि स्युः। यदि एकं कारणं सर्वस्य स्यात्तर्हि क्रमेण कार्योत्पत्तिर्न स्यात् कार्यक्रमस्य कारणक्रमाधीनत्वात्। एकजातीयस्य कारणत्वे कार्यवैचित्र्यानुपपत्तिः, कार्यवैचित्र्यस्य कारणवैचित्र्याधीनत्वात्। नचैकस्मिन्कारणे शक्तिभेदः कल्प्यते इति ततः कार्यवैचित्र्यं स्यादित्यपि, न, यतः धर्म्यभिन्ना शक्तिः च हेत्वर्थे। विलक्षणकार्यजनकस्वभावं कारणमिति कार्यवैचित्र्यमपि सङ्गतम्। यदि यादृशस्वभावं कारणमेकत्र कार्ये जनकं, तादृशस्वभावमेव तत्कार्यान्तरं जनयति, तदा कार्यस्य

वैचित्र्यं न स्यात्, कारणवैचित्र्यं विना कार्यवैचित्र्यस्याकस्मिकत्वापत्तेः। स्वभावान्तरकल्पनायामेकत्वहानिः स्यात्। अक्रमादिति। क्रमप्रयोजनकसहकारिराहित्यात्, सहकारिसमवधानं विनापि क्रमिककार्यजनकस्वभावं कारणं मन्यते इति क्रमेणैव कार्याणि भविष्यन्ति। अत्र दृष्टान्तः—यौगपद्यवत्। यौगपद्ये इव यौगपद्यवत् वतिप्रत्ययः।

अयं भावः—यथा आयुगपत्स्वभावोऽपि प्रदीपः घटपटादीन् युगपत्प्रकाशयति। तथा अक्रमं कारणं क्रमवत्कार्यं करिष्यतीति चेन्न, क्षणभङ्गवादे एतत्परिहारसम्भवेऽपि स्थैर्यपक्षे एतत्परिहारासम्भवादित्यग्रे स्फुटी भविष्यति। पूर्वं पूर्वकार्यमुत्पाद्य अनन्तरकार्योत्पादनं क्रमः। तत्रानन्तरकार्योत्पादने पूर्वोत्पादित- क्रमिककार्यमपेक्षते न वा? अन्त्ये दूषणमाह—पूर्वोति। पूर्वकार्योत्पादसापेक्षोत्तरकार्योत्पादक्रमस्यैवानपेक्षायां व्याघातः स्यात्। प्रथमे तु तस्यैव द्वितीयस्यापेक्षणीयत्वेन क्रमनियमेऽनपेक्षानुपपत्तेः। नाप्येकमविचित्रं कारणं विचित्रकार्यजनकं भवितुमर्हति। यदि यादृशं कारणं दहनस्य ततोन्यूनानतिरिक्तं दहनकारणमात्रम् दहनस्यापि कारणं स्यात्तदा उत्पद्यमानं कार्यमदहनात्मकं न स्याद्दहनकारणस्वभावद्दहनात्मकं स्यात् दहनजनकैकस्वभावस्य अदहनजनकत्वे व्याहतिश्च। द्वितीये तु दहनो न स्वादहनजनककारणजन्यत्वादिभवन्वा दहनः। तृतीये तु उभयात्मकः स्यात् उभयजनककारणजन्यत्वादित्यर्थः। उभयात्मकस्व-कार्यस्याप्रसिद्ध्या प्रकारान्तरेण तदापादनं कर्त्तव्यं, प्रकारान्तरं च घटो यदि यावद्दहनजनकजन्यः स्याद्दहनः स्यादेवं यावद्दहनजनकजन्यः स्यात् घटो न स्यादित्युभयात्मकत्वापादनं बोध्यम्।

ननु दहनजनकस्वभावेऽदहनशक्तिस्वीकारेण नोक्तदोष इत्याशङ्कते। शक्तिभेदादिति। शक्तिरूपो धर्मो न धर्म्यभिन्नः, अन्यथा धर्मिण एकत्वात्तत्स्वरूपस्य धर्मस्यापि भेदो न स्यात्। तथासति दहनजनकैकस्वभावमदहनजनकैकस्व-भावमुभयजनकस्वभावमिति विकल्प प्रथमे दूषणमाह—नासाविति। धर्म्मिभिन्नत्वे तस्यैव कारणौचित्ये नैकजातीयकारणत्वस्य व्याघातापत्तेः। नापि धर्म्मिणो भेदाभेदौ, मिथो विरोधेनैकत्र भेदाभेदयोरसम्भावादिति परिहरति—धर्म्मिभेदाभेदाभ्यामिति। असङ्कीर्णमनुभ-यात्मकं केवलम्। एवं च परस्परव्यावृत्तोभयजनकस्वभावं कारणं मन्यते इति नोभयात्मकत्वं कार्यस्येति निराकरोति—नेति। कार्यस्य दहनत्त्वमदहनत्वम्वा न स्वाभाविकम्, किन्तु कारणस्वभावाधीनम्। अदहनमुत्पाद्य यदा दहनमुत्पादयति तदा–अदहनजननस्वभावत्वमनुवर्तते न वा? आद्ये दहनत्वेनाभिमतस्य कार्यस्यादहन-त्वापत्तिः, कारणस्वभावाधीनाद्दहनत्वादेः केन परिहारः, न हि दहने जनयितव्ये असौ कारणं न तत्स्वभावो नादहनजननस्वभाव इति नहि; किन्तु तत्स्वभाव एव। तथा च दहनो यदि अदहनजनकस्वभावजन्यः स्याद्दहनः स्यादिति वैपरीत्यमप्यापाद्यम्। कार्याणां

वैचित्र्यं विचित्रकारणप्रयुक्तमेवेत्युपसंहरति—तस्मादिति। दृश्यमानानि विचित्राणि कार्याणि विचित्रकारणजन्यान्येव नाविचित्रकारणजन्यानीति मन्तव्यम्।

ननु कार्याणि स्वभावतो विचित्राणि भवन्ति इत्येव कल्प्यतेऽलं तत्र सहकारिप्रवेशेनेत्यत आह—न त्विति। क्षणभेदोऽपि सहकारिभेदं विना दुर्निरूपः। बौद्धमते सहोत्पन्नविचित्रसहकारिसमवहितक्षणस्यैव विचित्रकार्यकरत्वमित्यर्थः। अनेन विलक्षणसामग्री विचित्रकार्यजनिकेति सिद्धम्।।७।।

आमोदः

एकमिति। वेदान्तिमतं, तेषां ब्रह्मैवैकं प्रपञ्चस्य कारणं किमीश्वरेण। **एकजातीयमि**ति। एका प्रकृतिर्नानापुरुषोपरागाद्भिन्ना, प्रकृतेरैक्याच्चैकजातीया, सकलभूतभौतिककारणं, किमीश्वरेणेति **सांख्याः।** विशिष्टभेदेऽप्यविशिष्टैक्यादेक-जातीयत्वमित्यर्थः। तेषां नानापुरुषोपरक्तप्रकृतेरेव कारणत्वमिति भावः। अत्र दृष्टान्तमाह—**यथे**ति। तिमिरमत्र तेजःप्रागभावः, तदपहारी तन्नाशकः। दीपेन तेजःप्रागभाव-विनाशरूपतेजोऽनन्तरजननात्। वर्तिविकारो भस्मीभावो रूपपरावृत्तिर्वा, रूपान्तरं घटादिस्वरूपं, तद्व्यवहारी तत्साक्षात्कारजनक इत्यर्थः। **वैचित्र्यात् कार्यस्येति।** विचित्रं कार्यं विचित्रकारणनियम्यं, न त्वेकस्मादेकजातीयाद्वा कारणान्निर्वहतीति भावः।

तदुपपादयति—**एकस्ये**ति। न क्रमो न क्रमकारित्वमित्यर्थः। **वैचित्र्यञ्चे**ति। विचित्रकार्यजनकत्वमित्यर्थः। **समस्य** एकस्य एकजातीयस्य वा **शक्तिभेदो**ऽपि कार्यवैचित्र्यनियामकेनोपपद्यते। हेत्वर्थे च यतो धर्मोधर्म्यभेदादभिन्न एव, एकस्य एकजातीयस्य वा स्वभावादेव कार्यवैचित्र्यं स्यादित्यपि न दहनजनकस्वभावश्चेत्, कथमदहनं जनयेत्, 'स्वभाव'स्य 'दुरतिक्रम'त्वादित्यर्थः।

अनपेक्षत्वात् स्वभावनिरपेक्षत्वात् **अक्रमात्** अक्रमकारिणः। **क्रमवदि**ति। एकस्यैव क्रमवत्कार्यजननस्वभावत्वात् तत्कार्यं तथा क्रमवदित्यर्थः। **यौगपद्यवदि**-तिसप्तम्यन्ताद्वतिः। यथा यौगपद्ये युगपत् कार्यजनने सामर्थ्यं तथेत्यर्थः। **क्षणभंग** इति। तन्मते समर्थस्य क्षेपायोगेन एकदैव तावत्कार्यकारित्वं सम्भवति ब्रह्मणः, क्षणिकं त्वया नाभ्युपगम्यते किन्तु स्थिरं, तस्य च क्रमवत्कार्यजननं क्रमवत्सहकारिसापेक्षमित्यर्थः। केचित् 'अयं परिहारः' क्षणभंगवादे वै क्रमते, स्वभाववाद इति यावत्, 'न तु सहकारिवादे', स्थिरपक्षे स्वभावस्य धर्म्यभिन्नत्वे क्रमवत्कार्यानुपपत्तिः। धर्म्यभिन्नत्वे तस्यैवापेक्षायां नैकमेव ब्रह्मस्वरूपं कारणनिरपेक्षमित्यर्थः इत्याहुः। स्वभाववादस्य निरस्तत्वे सहकार्यनपेक्षायां दोषमाह—**पूर्वपूर्वेति।** आगन्तुक इत्यर्थः। यदि कार्याणि स्वपूर्ववर्त्यागन्तुककारणान पेक्षाणि स्युः, क्रमवन्ति न स्युः। क्रमवन्ति च तस्मादागन्तुककारणानपेक्षाणीत्यर्थः। **क्रमस्यैवेति।** त्वयाभ्युपगन्तुं न शक्यते क्रम इत्यर्थः। ननु मया क्रमोऽभ्युपगम्यते,

सापेक्षत्वं तु कारणस्य नाभ्युपगम्यत इत्यत आह–**क्रमनियमे त्वि**ति। अनपेक्ष्यानुक्तत्वादिति भावः। दहनकारणादन्यूनकारणं मुक्तं न तु दहनजातीयमत उक्तम्–**अनतिरिक्तमिति।** अदहनो दहनान्योन्याभाववान् घटादिः, तथा च घटो यदि यावद्दहनजनकजन्यः स्याद्, दहनान्योन्याभाववान्न स्यात्। **दहनो वा स्यादि**ति। दहनत्वजातिमान् स्यादिति प्रकारभेदेनापादनद्वयम्। ननु दहनजनकस्वभावं यत् तत् कथमदहनं जनयेदित्यत आह–**उभयात्मक** इति। यथा तद् दहनजनकस्वभावं तथाऽविशेषाददहनजननस्वभावमपीत्युभयात्मकत्वमेव तज्जन्यं स्यादित्यर्थः। तथा च दहनो यद्यदहनजननस्वभावजन्यः स्याददहनः स्यादित्युभयात्मकत्वापादनम्। त्रयाणामपि तर्काणां विपर्ययपर्यवसानमाह– **न चैवमि**ति। **अयमदोष** इति। कार्यवैचित्र्यप्रसङ्गरूप इत्यर्थः। **धर्मी**ति। धर्मी यद्यभिन्नस्तदा तदधीना शक्तिरप्यभिन्नैव। यदि भिन्नस्तदा तद्भेदादेव कार्यभेदोपपत्तेः, किं शक्तिभेदकल्पनयेत्यर्थः। असंकीर्णेति। एकस्य एकजातीयस्य वा कारणस्यायमेव स्वभावो यदनेन दहनमदहनञ्च जननीयमित्यर्थः। **न** हीति। दहनजननस्वभावस्याप्यदहनस्वाभाव्यनिवृत्तेर्न कार्यभेदः। न वैकस्य कारणस्य विरुद्धोभयभाव्यमित्यर्थः। उपसंहरति–**तस्मादि**ति। ननु कार्यं कारणं वा स्वभावादेव विचित्रमस्तु, किं सहकारिवैचित्र्येणेत्यत आह–न चेति। तदिति। कार्यकारणं चेत्यर्थः। सहकारिभेदं विना तदुभयमप्यनुपन्नमित्यर्थः। ननु विचित्रकार्यकुर्वद्रूप एव क्षणः स्वलक्षणानिविचित्राणि कार्याणि कुर्यादित्याह–**नत्विति।** बौद्धमतेऽपि तथोत्पन्न-सहकारिवैचित्र्याधीनमेव कार्यवैचित्र्यमित्यर्थः। एतेन **सांख्यवेदान्तबौद्ध**मतं निरस्तमिति भावः॥७॥

अस्तु दृष्टमेव सहकारिचक्रं, किमपूर्वकल्पनयेति चेन्न । विश्ववृत्तितः ।

विफला विश्ववृत्तिर्नो न दुःखैकफलाऽपि वा।
दृष्टलाभफला नापि विप्रलम्भोऽपि नेदृशः॥८॥

यदि हि पूर्वपूर्वभूतपरिणतिपरम्परामात्रमेवोत्तरोत्तरनिबन्धनं, न परलोकार्थी कश्चिदिष्टापूर्तयोः प्रवर्तेत। न हि निष्फले दुःखैकफले वा कश्चिदेकोऽपि प्रेक्षापूर्वकारी घटते, प्रागेव जगत्। लाभपूजाख्यात्यर्थमिति चेत्? लाभादय एव किन्निबन्धनाः? न हीयं प्रवृत्तिः स्वरूपत एव तद्धेतुः। यतो वाऽनेन लब्धव्यं, यो वैनं पूजयिष्यति। स किमर्थम्? ख्यात्यर्थनुरागार्थञ्च। जनो दातरि मानयितरि च रज्यते 'जनानुरागप्रभवा हि सम्पद' इति चेन्न। नीतिनर्मसचिवेष्वेव तदर्थं दानादिव्यवस्थापनात्। त्रैविद्यतपस्विनो धूर्तबका एवेति चेन्न। तेषां दृष्टसम्पदं प्रत्यनुपयोगात्। सुार्थं तथा करोतीति चेन्न,

नास्तिकैरपि तथाकरणप्रसङ्गात्। सम्भोगवत्। लोकव्यवहारसिद्धत्वादफलमपि क्रियते, वेदव्यवहारसिद्धत्वात् सन्ध्योपासनवदिति चेद्, गुरुमतमेतन्न तु गुरोर्मतम्। ततो नेदमनवसर एव वक्तुमुचितम्। वृद्धैर्विप्रलब्धत्वाद्बालानामिति चेन्न। वृद्धानामपि प्रवृत्तेः। न च विप्रम्भ काः स्वात्मानमयि विप्रलभन्ते। तेऽपि वृद्धतरैरित्येवमनादिरिति चेत्, न तर्हि विप्रलिप्सुः कश्चिदत्र, यतः प्रतारणशङ्का स्यात्। इदं प्रथम एव कश्चिदनुष्ठायापि धूर्तः पराननुष्ठापयतीति चेत्, किमसौ सर्वलोकोत्तर एव, यः सर्वस्वदक्षिणया सर्वबन्धुपरित्यागेन सर्वसुविमो ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया वा केवलपरवञ्चनकुतूहली यावज्जीवमात्मानमवसादयति। कथञ्चैनमेकं प्रेक्षाकारिणोऽप्यनुविदध्युः। केन वा चिह्नेनायमीदृशस्त्वया लोकोत्तरप्रज्ञेन प्रतारक इति निर्णीतः? न ह्येतावतो दुःराशेः प्रतारणसुं गरीयः। यतः पाण्डाभिमतेष्वप्येवं दृश्यत इति चेन्न। हेतुदर्शनाऽदर्शनाभ्यां विशेषात्। अनादौ चैवम्भूतेऽनुष्ठाने प्रतीयमाने प्रकारान्तरमाश्रित्यापि बहुवित्तव्ययाया-सोपदेशमात्रेण प्रतारणा स्यात्, न त्वनुष्ठानागोचरेण कर्मणा। अन्यथा प्रमाणविरोधमन्तरेण पाण्डित्वप्रसिद्धिरपि न स्यात्।।८।।

परिमल

ननु दृष्टसहकारिघटितैव सामग्री स्वीकर्तुमुचितेति तदधिष्ठानं चास्माभिरपि कर्तुं शक्यमिति सिद्धसाधनमाक्षिपति, दृष्टेनैव कारणेन कार्योत्पादसम्भवेऽदृष्टकारण-त्वकल्पना व्यर्थेत्यत आहविश्ववृत्तितः। वृत्तिरिह प्रवृत्तिर्विवक्षिता, विश्वेषां लोकानां जनानां प्रवृत्तेरदृष्टं सिद्धयतीत्यर्थः।

भूतचैतन्यवादिनश्चार्वाका भूतानां शरीरादीनां मरणानन्तरमिहैव भस्मीभावादति-रिक्तात्मानङ्गीकारान्न परलोकार्थी कश्चिदिति परलोकस्तत्साधनमदृष्टादि न किमपि सिद्ध्यतीत्यत्र दोषमाह—यदि हीति। पूर्वपूर्वभूतानां कारणीभूतपृथिव्यादीनां परिणतिपरम्पराकार्यं पिण्डकपालघटादि बुद्बुदकललादि परिणतिपरम्पराशरीरं न अदृष्टमत्र कारणम्, तदा परलोकार्थी कश्चिद् यागदानहोमादिषु वापीकूपतडागादिषु न प्रवर्तेत। निष्फले दुःखमात्रफले कर्मणि प्रेक्षावत्प्रवृत्तेरनङ्गीकारात्। प्रवृत्तिमात्रम्प्रति इष्टसाधनत्वज्ञानस्य कारणत्वात्, द्वेषज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च, न कुर्यान्निष्फलं कर्मेति प्रतिषेधाच्च, प्रेक्षापूर्वकारी विचारशीलो यत्र एकोऽपि पुरुषो न प्रवर्तते, सुतरां तत्र जगन्न प्रवर्तते इत्यर्थः। प्रागेवेति निपातसमुदायोऽतिशयार्थः। अन्यथा तत्र प्रवृत्तिमाशङ्कते—लाभेति। यो यागादि करोति धार्मिकोऽसाविति मत्वा जनस्तस्मै द्रव्यं

प्रयच्छतीति लाभ:। पूजा प्रतिष्ठा, ख्याति: प्रसिद्धि: इत्यादिदृष्टप्रयोजनान्यपि सन्ति, तदर्थान्येव तानीत्यत आह–विफलेति। यागकालिकदानादिकं प्रति स्वरूपेण यागादेर्हेतुत्वेऽपि कालान्तरदानं प्रति चिरध्वस्तादृष्टद्वारैव हेतुत्वं वक्तव्यमित्यदृष्ट-सिद्धिरायातैव। यद्वा स्वरूपतो यागादेर्लाभहेतुत्वे धनाभिलाषुकस्य नास्तिकस्यापि तत्र प्रवृत्त्यापत्ते:, धनमिच्छन्तेऽपि तत्कुर्यु:–यतो वेति। यजमानाय यो ददाति स किमुद्दिश्य ददाति, पूजयति स किमुद्दिश्य। एतस्य महापुरुषस्य दानपूजादिभिर्धर्मो भविष्यति। यस्य तु एवं बुद्धिर्न भवति न स तस्मै प्रयच्छति सोऽपि दृष्टार्थमेव करोतीति शङ्कते–ख्यात्यर्थमिति। तदेव स्पष्टयति–जन इति। एतद्दूषयति–नीतीति। नीतिसचिवा:न्यायकर्तार: नर्मसचिवा आमोदप्रदपरिहासादि- क्रियाकुशला:, एभ्यो दृष्टमेव प्रयोजनमुद्दिश्य राजादयो ददति। तपस्विवनस्थादिभ्यो यद्ददति तददृष्टार्थमेव, प्रयोजनं विना दानानुपपत्ते: दृष्टस्याभावाददृष्टमेव तत्कल्प्यते। तिसृणां विद्यानां समाहारस्त्रिविद्यं त्रिविद्यं ये विदुस्ते त्रैविद्यास्ते च तपस्विनस्त्रैविद्यास्तपस्विन:। परवञ्चनार्थं विद्वान्सोऽपि तपसि प्रवर्तन्ते इत्यपि न। परद्रव्यस्यान्यायेन ग्रहणार्थं वञ्चना क्रियते तेषां द्रव्येष्वपेक्षाविरहात्तदनुपपत्ते:। फलमनुद्दिश्य विहितेषु नित्येषु सन्ध्यावन्दनादिषु विज्ञा यथा प्रवर्तन्ते तथाऽफलेष्वपि विहितेषु श्रौतस्मार्तकर्मसु प्रवर्त्तन्ते इति। न च सन्ध्यावन्दनादेरपि विश्वजिदादिवत्फलं कल्प्यमिति वाच्यम्। नित्यत्वव्याघातापत्ते: काम्यत्वापत्तेश्च अकरणे निन्दानुपपत्तेश्च। न च तर्हि प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिष्टसाधनताज्ञानाभावादिति वाच्यम्। कार्यताज्ञानत्यैव प्रवर्त्तकत्वात्, कार्यताया एव लिङर्थत्वात्, तदेव च प्रवृत्तिप्रयोजकं, न तु इष्टसाधनताज्ञानम्।

यद्यपि सन्ध्यावन्दनादि नित्यं कर्माफलमिति प्रभाकरगुरोर्मतम्, न तु मम मतमिति तन्मतनिराकरणसमये एवैतदुपन्यासो युज्यतेनेदानीं चार्वाकादिमत-निराकरणसमये, तदप्रसक्ते:। तथापि संक्षिप्य किञ्चदुक्तार्थे दूषणं प्रदर्श्यते। न हि प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि प्रवर्तते इत्यनुभवान्न कुर्यान्निष्फलं कर्मेति निषेधाच्च निष्फले कर्मणि साधारणा अपि जना न प्रवर्त्तन्ते प्रागेव तु प्रेक्षावन्त:। यदपि वेदबोधितकर्तव्यतया निष्फले नित्ये कर्मणि प्रवृत्तिस्तदपि न निष्फले वेदबोधितकर्तव्यत्वासम्भवात्, प्रवृत्तिप्रयोजकप्रयोजनाभावे वेदेन कार्यताया बोधयितुमशक्यत्वादित्यन्यत्र विस्तर:। अन्यै: प्रतारितो बाल्यादेव निष्फले कर्मणि प्रवर्तते, तदानीं प्रयोजनतात्त्विकज्ञानायोग्यत्वादनन्तरं चाभ्यासादेव तत्करोतीति, न वृद्धस्य स्वयमनुष्ठातृत्वेन प्रतारकत्वायोगात् स्वयं तदननुतिष्ठन् केवलं परस्मै य उपदिशति अनुष्ठानं स एव लोके प्रतारक उच्यते, उपायं जानतोऽनुपायं य उपदिशति स प्रतारक इत्युच्यते। वृद्धैर्वञ्चितो बालो निष्फले कर्मणि प्रवर्तते, तदानीं फलविवेचनशक्तेर्वैधुर्यादनन्तरं चाभ्यासादेव तदनुवर्तते इत्यपि न। वृद्धानां स्वयं

तदनुष्ठानप्रवृत्तिदर्शनात् अन्यथाजातमर्थमन्यथा यो व्रबीति न स्वयमनुतिष्ठति स वञ्चक इति कथ्यते। वृद्धास्तु स्वयं कुर्वन्तः कथं विप्रलम्भका भवेयुः। न च परवञ्चन कुतूहली प्रतारकः स्वात्मानं न प्रतारयति किन्तु परमेवेति चेन्न, वृद्धस्यापि स्वपूर्ववृद्धेन प्रतारितत्वात्, एवं सोऽपि पूर्ववृद्धैरित्यनन्तसन्तानादिरेव प्रतारणाप्रवाहः। न। दृष्टफलनिरपेक्षानादिकालप्रवृत्तेरदृष्टफलकत्वनियमात्। अपि चान्यथाज्ञात- मर्थमन्यथा य उपदिशति स प्रतारकोऽथवा भ्रान्तोऽफलमेव यः फलवत्त्वेनोपदिशति? नाद्यः स्वयं तत्कर्तृत्वात्। अन्त्ये तु अदृष्टफलकत्वं बलात्सिद्ध्येत्। परवञ्चनार्थं पूर्वं स्वयमनुष्ठाय परस्मै उपदिशति। न। दुस्सहदुःखप्रदसर्वबन्धुपरित्यागाद्यपेक्षया परवञ्चनाकुतूहलस्यानपेक्षत्वादित्यादि मूले एव स्फुटः। सुकरप्रवृत्तिहेतुः कर्मलाघवादिहेतुः पाखण्डिमते विशेषः परत्र तु ब्रह्मचर्यादिदुःखमयकर्मप्रधानत्वात्। यद्यपीष्टापूर्तादि-षुदृष्टप्रयोजनशून्येषु कर्मलाघवादिसुकरोपायो नास्ति तथापि कश्चिद् धूर्तः इष्टादिकरणे पुण्यतिशयो भवति इत्येदर्थमागमं निर्माय भ्रान्त्या परस्य प्रामाण्यं ग्राहयित्वा प्रेक्षावतः प्रवर्त्तयतीत्यत आह–अनादाविति। अयं भावः अनादि किञ्चिदविगीतमनुष्ठानं यागादि यदि प्रसिद्धमस्ति तत्र प्रकारान्तरमात्मत्वाभाववदुपदिशति तत्प्रतारणम्भवति। यथा यागादिभ्य आयाससाध्येभ्यो यत्फलमिष्यते तत्फलं भिक्षुबिहाराश्रमस्थापनया भविष्यति, स्वल्पश्रमेणसिद्धौ गुरुपायानुष्ठानमयुक्तमित्याद्युपदेशः प्रतारणा। न च ज्योतिष्टोमादिवैदि-कोपायापेक्षया कञ्चनाविगीतप्राक्प्रसिद्ध उपायोऽस्ति, यत्र प्रकारान्तरोपदेशेन वैदिकोपायः प्रतारणा स्यात्। बौद्धाद्यागमस्तु प्रतारणा पूर्वसिद्धवैदिकोपाये प्रकारादेशनात्। यथा पिपासाशमकन्तोयपानमित्यनादिव्यवहारः अन्नभक्षणं पिपासाशमनकरमित्याधुनिक उपदेशः प्रतारणा। वैदिकोपाये यागादौ एतत्पूर्वतनं नास्ति, यदपेक्षयायमुपदेशः प्रतारणा स्यादिति। तस्मादयमुपदेशः प्रामाणिको न प्रतारणापर इति भावः। पूर्वमनुष्ठानमगोचरीकृत्य अविषयीकृत्य तद्धर्मिकप्रकारान्तरोपदेशरूपं प्रतारणमसंभवि। यदि पूर्वसिद्धं वैदिकमनुष्ठानं प्रामाणिकत्वेन न स्वीक्रियेत तर्हि पाखण्डापाखण्डमतभेदो न स्यात् उभयस्याप्रामणि-कत्वाविशेषादित्याह–अन्यथेति। यदि वैदिकमनुष्ठानं प्रतारणापरं स्यादित्यर्थः॥८॥

आमोदः

अस्त्वति। विचित्रकार्यजनकमिति शेषः। **किं पुनरि**ति। तथा च 'तदधिष्ठातृत्वेन नेश्वरसिद्धि'रिति रहस्यम्। विश्वेषां 'वृत्तितो' यागदानस्नानादौ प्रवृत्तेरवश्यं कल्पनीयमित्यर्थः। यागादिप्रवृत्तेरन्यथासिद्धिं निरस्यति–**विफले**ति।

ननु भूतान्येव चेतनान्येव चेतनानि, तान्येव वासनापरिपाकवशात्तथापरिणमति यथा उत्तरोत्तरशरीरनिष्पत्तिर्भोगव्यवस्था च स्यात्, किमपूर्वेणेत्यत आह–**यदि ही**ति। 'इष्टं' यागादि, 'पूर्तं' खातादि। **प्रागेवे**ति निपातसमुदायोऽसम्भावनावाची। तेन

जगत्प्रवृत्तिरसम्भावितेत्यर्थः। यद्वा प्रागेव दूरत इत्यर्थः। **किन्नबन्धना** इति। धार्मिकत्वज्ञानं तत्रापि निबन्धनमिति भावः। एतदेवाह–**न हीयमि**ति। तथा च न वापि कृष्यादिप्रवृत्तिवद् यागादिप्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः। **स किमर्थमिति।** तस्यापि धर्म एवोद्देश्य इत्यर्थः। **ख्यात्यर्थमिति।** असौ दाता विनीतश्चेति ख्यातिः, तन्निबन्धनश्चानुरागः। तस्यापि फलमाह–**जनानुराग** इति। नीतिसचिवो मन्त्री, नर्मसचिवः क्रीडासचिवः। **व्यवस्थापनादि**ति। धर्मशास्त्र इत्यर्थः। ननु प्रतारणार्था तपस्यादौ प्रवृत्तिर्न धर्मार्था इत्याशङ्कते त्रैविद्येति। त्रिवेदीवेदिनस्त्रैविद्याः त्रैविद्याश्च ते तपस्विनश्चेति ते तथा। **अनुपयोगादिति।** धूर्तताया इति शेषः। **सुखार्थमिति।** धूर्ततायाः सुखमेव किञ्चिदुत्पद्यत इत्यर्थः। एवञ्च भोजनादिवत्तवापि तपस्यादौ प्रवृत्तिः स्यादित्याह–**नास्तिकैरि**ति। **सन्ध्योपासनवदि**ति। सन्ध्योपासनादावपि फलश्रुतेर्निष्फले प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति भावः। **गुरुमतमिति। गुरोः प्रभाकरगुरो**र्मतं, न त्वस्मद्गुरोरपीत्यर्थः। तथा चाप्रामाणिकमिति भावः। यद्वा गुरुमतं महन्मतमिति परीहासः। **अनवसर** इति। **पंचमस्तबके तु** सर्वमेव विचारणीयमिति भावः। प्राथमिकविप्रलम्भपूर्वकोऽयं व्यवहार इत्याह–**वृद्धैरि**ति। **वृद्धानामपी**ति। अन्यथा ज्ञातमन्यथा बोधयन् विप्रलम्भक उच्यते। स च स्वयं तत्र कथं प्रवर्तत इत्यर्थः। तदेवाह–**न चे**ति। **न त**र्हीति। अनादौ समाचारो वेदमूलकत्वध्रौव्यादित्यर्थः। अनादित्वं नास्तीत्याह–**इदमि**ति। परध्वंसनार्थं कश्चिदाधुनिक एव तपस्यादौ प्रवर्तत इत्यर्थः। **अनुविदध्युरिति।** आद्रियेरन्नित्यर्थः। तदनुष्ठितमनुतिष्ठेयुरिति वार्थः। **ईदृश** इति। यावज्जीवमरण्यादौ तपस्यादौ प्रवृत्त इत्यर्थः। **यत** इति। पाखण्डानामपि मण्डलीकरणादौ निष्फले प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः। **हेत्वि**ति। तेषामालस्यजीविकादिहेतुभिः प्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः। ननु यागाद्युपदेशो न प्रतारणा मण्डलीकरणोपदेशः प्रतारणेत्यत्र किं विनिगमकमित्यत आह–**अनादावि**ति। यथा यागाद्यनुष्ठानं महाजनपरिगृहीतमनादि, तथा तादृशमेव यद्यन्यदेतद्विरुद्धमनुष्ठानं भवेत्तदाऽत्रानुष्ठाने प्रतारणाशङ्का स्यान्न तु तथा परम्परा काचिदस्ति प्रकारान्तरेणेत्यर्थः। **न त्वि**ति। यादृशमनाद्याचरणं यागादौ तादृशानुष्ठानागोचरेण कर्मणा शङ्कैव नोदेति। मण्डलीकरणादेस्तादृशानुष्ठानाभावात्। **अन्यथे**ति। यदि मण्डलीकरणादिकं तादृशमेव, तदा किमाचारवतां पाखण्डत्वं स्यादित्यर्थः, प्रमाणेन खण्डितानां पाखण्डत्व-व्यवहारात्॥८॥

अस्तु दानाध्ययनादिरेव विचित्रो हेतुर्जगद्वैचित्र्यस्येति चेन्न। क्षणि-कत्वादपेक्षितस्य कालान्तरभावित्वात् –

चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विना।
सम्भोगो निर्विशेषाणां न भूतैः संस्कृतैरपि॥९॥

तस्मादस्त्यतिशयः कश्चित्। ईदृशान्येवैतानि स्वहेतुबलायातानि येन नियतभोगसाधनानीति चेत्। तदिदममीषामतीन्द्रियं रूपं सहकारिभेदो वा? न तावदैन्द्रियकस्यातीन्द्रियं रूपम्, व्याघातात् द्वितीये त्वपूर्वसिद्धिः॥९॥

परिमल

दृष्टस्यैव दानादेर्जगद्वैचित्र्यहेतुत्वसंभवेऽदृष्टस्वीकारो व्यर्थ इति तदधिष्ठातृत्वेनेश्वर-कल्पनमपि निराकरोति—क्षणिकत्वादिति। दानादिक्रियादिः क्षणविनश्वरो न कालान्तर-भावितद्भोगसमयवर्तीति न तत्कारणम्।

क्षणमात्रावस्थायित्वस्वरूपस्य स्वमतेऽसत्त्वादतः क्षणिकत्वमाशुविना-शित्वरूपमिह बोध्यम्। "यजेत स्वर्गकाम" इत्यादौ यागस्वर्गयोः समभिव्याहारात्साध्य-साधनभावः प्रतीयते, परन्तु कालान्तरभाविस्वर्गोत्पादसमये आशुतरविनाशिनो यागस्य साक्षात्तत्साधनत्वासम्भवेन तत्र साधनत्वोपपत्तये अपूर्वं द्वारभूतं कल्प्यते। चिरध्वस्तं यागादि अतिशयमपूर्वं विना स्वर्गादिफलसाधनं नेत्यर्थः। तथाच यागजन्यव्यापारस्यफल-पर्यन्तस्थायित्वस्वीकारेण तद्द्वारा यागादेः तत्साधनत्वोपपत्तिः। नचापूर्वेणैव फलोपपत्तौ यागादेरन्यथासिद्धत्वमिति वाच्यम्, व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धत्वाभावात्। ननु अदृष्टसिद्धावपि तस्य भूतधर्मत्वमेव स्वीक्रियते, नात्मधर्मत्वमित्यत आह—सम्भोग इति। समीचीनो नियतो भोगः तत्तददृष्टशून्यस्यात्मनो न सम्भवति, भूतानां सर्वसाधारण्यात् सर्वस्य समानभोगापत्तेः। स्वकारणप्रभावोत्पन्नासाधारण स्वरूपविशेषवच्छरीरेन्द्रि-यादिनियतभोगसाधनमस्त्विति शङ्कते—शरीरादीनां नियतफलभोगानुकूलस्वरूपं यदिष्यते तत्किं तेषामतीन्द्रियं स्वरूपं सहकारिविशेषो वेति निराकरणसौकर्याय विकल्पयति—आद्ये ऐन्द्रियकस्वरूपस्यातीन्द्रिययत्वाभिधाने व्याघातः स्यात्, न हि ऐन्द्रियकस्वरूपोऽतीन्द्रिय-स्वरूपोऽभिधातुं शक्यते। द्वितीये अतीन्द्रियसहकारि अपूर्वमिति स्वमतसिद्धिः॥९॥

आमोदः

अस्त्विति। तथा च नादृष्टं न वा तदधिष्ठातेति भावः। क्षणिकत्वादा-शुतरविनाशित्वात्, अपेक्षितस्य स्वर्गादेः।

एतदेव कारिकयोपगृह्णाति—**चिरे**ति। चिरध्वस्तं कर्मफलाय चिरभावितेन नालं न समर्थं, तर्हि भूतान्येव शरीराण्येव यागादिभिः संस्क्रियन्ताम् अत आह—**सम्भोग** इति। निर्विशेषाणामनाहितापूर्वाणामात्मनां सम्भोगः सम्यग्भोगः प्रतिनियतो भोग इत्यर्थः।

ननु शरीराण्येव संस्कृतानि प्रतिनियतभोगसाधनानि स्युरित्याशङ्कते—**ईदृशान्येवे**ति। रूपं कुर्वद्रूपत्वं जात्यन्तरं वा स्वरूपं वा, सर्वत्र दोषमाह—**व्याघातादि**ति। ऐन्द्रियकस्यातीन्द्रियजातिमत्त्वस्यातीन्द्रियत्वस्य च व्याघातादित्यर्थः॥९॥

सिध्यतु भूतधर्म एव गुरुत्वादिवदतीन्द्रियः। अवश्यं त्वयाप्येतदङ्गीकरणीयम्। कथमन्यथा मन्त्रादिभिः प्रतिबन्धः। तथा हि, करतलानलसंयोगाद् यादृशादेव दाहो दृष्टस्तादृशादेव मन्त्रादिप्रतिबन्धे सति दाहो न जायते, असति तु जायते। तत्र न दृष्टवैगुण्यमुपलभामहे। नापि दृष्टसाद्गुण्येऽदृष्टवैगुण्यं सम्भावनीयम्, तस्यैतावन्मात्रार्थत्वात्। अन्यथा, कर्मण्यपि विभागः कदाचिन्न जायेत। न च प्रतिबन्धकाभावविशिष्टा सामग्री कारणम्। अभावस्याकारणत्वात्। तुच्छो ह्यसौ। प्रतिबन्धकोत्तम्भकप्रयोगकाले च तेन विनापि कार्योत्पत्तेः। प्राक्प्रध्वंसादिविकल्पेन चाऽनियतहेतुकत्वापातात्। अकिञ्चित्करस्य प्रतिबन्धकत्वायोगात्। किञ्चित्करत्वे चाऽतीन्द्रियशक्तेः स्वीकारात्। मन्त्रादिप्रयोगे चेतरेतराभावस्य सत्त्वेऽपि कार्यानुदयात्। अतोऽतीन्द्रियं किञ्चिद्दाहानुगुणमनुग्राहकमग्नेरुन्नीयते, यस्यापकुर्वतां प्रतिबन्धकत्वमुपपद्यते यस्मिन्नविकले कार्यं जायते, यस्यैकजातीयत्वादनियतहेतुकत्वं निरस्यत इति। अत्रोच्यते –

भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यवन्मतः।
प्रतिबन्धो विसामग्री तद्धेतुः प्रतिबन्धकः॥१०॥

न ह्यभावस्याकरणत्वे प्रमाणमस्ति। न हि विधिरूपेणासौ तुच्छ इति स्वरूपेणापि तथा, निषेधरूपाऽभावे विधेरपि तुच्छत्वप्रसङ्गात्। करणत्वस्य भावत्वेन व्याप्तत्वात्तन्निवृतौ तदपि निवर्तत इति चेन्न, परिवर्तप्रसङ्गात्। अन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य च कारणत्वनिश्चयहेतोर्भाववदभावेऽपि तुल्यत्वात्। अभावस्यावर्जनीयतया सन्निधिर्न तु हेतुत्वेनेति चेत्। तुल्यम् प्रतियोगिनमुत्सारयतस्तस्यान्यप्रयुक्तः सन्निधिरिति चेत्। तुल्यम् भावस्याभावोत्सारणं स्वरूपमेवेति चेदभावस्यापि भावोत्सारणं स्वरूपान्नातिरिच्यते। तस्माद् यथा भावस्यैव भावो जनक इति नियमोऽनुपपन्नस्तथा भाव एव जनक इत्यपि को ह्यनयोर्विशेषः?

प्रतिबन्धकोत्तम्भकप्रयोगकाले तु व्यभिचारस्तदा स्यात्, यदि यादृशे सति कार्यानुदयस्तादृश एव सत्युत्पादः स्यात्। न त्वेवं, तदापि प्रतिपक्षस्याभावात्। असत्प्रतिपक्षो हि प्रतिबन्धकाभिमतो मन्त्रः प्रतिपक्षः। स च तादृशो नास्त्येव। यस्त्वस्ति, नासौ प्रतिपक्षः। तथापि विशेष्ये सत्येव विशेषणमात्राभावस्तत्र, स चोत्तम्भकमन्त्र एवेत्यन्यैव सामग्रीति चेन्न,

विशिष्टस्याप्यभावात्। न हि दण्डिनि सत्यदण्डानामन्येषां नाभावः, किन्तु दण्डाभावस्यैव केवलस्येति युक्तम्।

यथा हि केवलदण्डसद्भावे उभयसद्भावे द्वयाभावे वा केवलपुरुषाभावः सर्वत्राविशिष्टस्तथा केवलोत्तम्भकसद्भावे प्रतिबन्धकोत्तम्भकसद्भावे द्वयाभावे वा केवलप्रतिबन्धकाभावोऽविशिष्ट इत्यवधार्यताम्। अथैवम्भूतसामग्रीत्रयमेव किं नेष्यते? कार्यस्य तद्व्यभिचारात्। जातिभेदकल्पनायाञ्च प्रमाणाभावात्। यथोक्तेनैवोपपत्तेः। भावे वा काममसावस्तु। का नो हानिः। प्राक्प्रध्वंसविकल्पोऽपि नानियतहेतुकत्वापादकः। यस्मिन् सति कार्यं न जायते तस्मिन्नसत्येव जायते इत्यत्र संसर्गाभावमात्रस्यैव प्रयोजकत्वात्।

यस्तु संसर्गाभावतादात्म्यनिषेधयोर्विशेषमनाकलयन्नितरेतराभावेन प्रत्यवतिष्ठते, स प्रतिबोधनीयः। तथाप्यभावेषु जातेरभावात् कथं त्रयाणामुपग्रहः स्यात्, अनुपगृहीतानाञ्च कथं कारणत्वावधारणमिति चेत्, मा भूज्जातिः। न हि तदुपगृहीतानामेव व्यवहाराङ्गत्वम्। सर्वत्रोपाधिमद्व्यवहारविलोपप्रसङ्गात्। एतेन 'प्रतिबन्धके सत्यपि तज्जातीयस्यान्यस्याऽभावसम्भवात् कार्योत्पादप्रसङ्गः, अनुत्पादे वा ततोऽप्यधिकं किञ्चिदपेक्षणीयमस्तीति निरस्तम्।

यथा हि 'तज्जातीये सति कार्यं जायते, अर्थादसति न जायते' इति स्थिते तद्भावेऽपि तज्जातीयान्तराभावान्न भवितव्यं कार्येणेति न, तथैतदपि, अनुकूलवत् प्रतिकूलेऽपि सति तज्जातीयान्तराभावानामकिञ्चित्करत्वादिति। यत्त्वकिञ्चित्करस्येति, तदप्यसत्। सामग्रीवैकल्यं प्रतिबन्धपदार्थो मुख्यः। स चात्र मन्त्रादिरेव। न त्वासौ प्रतिबन्धकः ततः किं तस्याकिञ्चित्करत्वेन? तत्प्रयोक्तारस्तु प्रतिबन्धारः। ते च किञ्चित्करा एवेति किमसमञ्जसम्?

ये तु व्युत्पादयन्ति, 'कार्यानुत्पाद एव प्रतिबन्ध' इति तैः प्रतिबन्धमकुर्वन्त एव प्रतिबन्धका इत्युक्तं भवति। तथा हि–कार्यस्यानुत्पादः, प्रागभावो वा स्यात्? तस्य कालान्तरप्राप्तिर्वा? न पूर्वः। तस्यानुत्पाद्यत्वात्। न द्वितीयः, कालस्य स्वरूपतोऽभेदात् तदुपाधेस्तु मन्त्रमन्तरेणापि स्वकारणाधीनत्वात्। प्रागभावावच्छेदककालोपाधिस्तदपेक्ष इति चेन्न– मन्त्रात्पूर्वमपि तस्य भावात्। तस्मात् सामग्रीतत्कार्ययोः पौर्वापर्यनियमात्त–

दभावयोरपि पूर्वापरभाव उपचर्यते। वस्तुतस्तु तुल्यकालत्वमेवेति नायं पन्थाः। न चेदेवं शक्तिस्वीकारेऽपि कः प्रतीकारः? तथा हि—प्रतिबन्धकेन शक्तिर्वा विनाश्यते, तद्धर्मो वा,धर्मान्तरं वा जन्यते, वा किमपि? इति पक्षाः। तत्राकिञ्चित्करस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेः, विपरीतधर्मान्तरजनने, तदभावे सत्येव कार्यमित्यभावस्य कारणत्वस्वीकारः, प्रागभावादिविकल्पावकाशश्च। तद्विनाशे तद्धर्मविनाशे वा पुनरुत्तम्भकेन तज्जननेऽनियतहेतुकत्वं, पूर्वं स्वरूपोत्पादका-दिदानिमुत्तम्भकादुत्पत्तेः। न च समानशक्तिकतया तुल्यजातीयत्वन्नैवमिति साम्प्रतम्। विजातीयेषु समानशक्तिनिषेधात्। न च प्रतिबन्धकशत्तिमेवोत्तम्भको विरुणद्धि, न तु भावशक्तिमुत्पादयतीति साम्प्रतम्। तदनुत्पादप्रसङ्गात्। कालविशेषात्तदुत्पादे तदेवानियतहेतुकत्वमिति।।१०।।

परिमल

अस्तु अपूर्वम्, परन्तु नासौ आत्मधर्मः किन्तु भूतधर्मः गुरुत्वादिवदतीन्द्रियः कार्यानुमेयः, आदिपदेन मीमांसकाभिमतशक्तिर्गृह्यते। शक्तौ अर्थापत्तिं प्रमाणयति—तथाहीति। सत्यपि कारणकलापे प्रतिबन्धे सति दाहो न जन्यतेऽसति तु जन्यते इति वह्नौ दाहानुकूला शक्तिः स्वीक्रियते या च प्रतिबन्धकेन नाश्यते। अर्थापत्तौ दूषणामन्यथोपपत्तिं परिहरति न दृष्टस्य कारणसाकल्यस्य वैगुण्यमुपलभ्यते येन दाहानुत्पत्तिरन्यथोपपन्ना स्यात्। नाप्यदृष्टवैगुण्यं समर्थयितुं शक्यते। अदृष्टं हि कारणकलापं सन्निधापयति, न तु आहत्य स्वयं करोति, तस्मिन्सति अदृष्टवैगुण्यसम्भावनैव नास्ति, तस्यादृष्टस्य दृष्टकारणकलापमात्रार्थत्वात्। मात्रपदेन तदतिरिक्तं प्रतिषेधति। दृष्टकारणसमवधानमात्रमदृष्टस्य प्रयोजनमिति कुतो निश्चीयते इत्यत आह—अन्यथेति। कर्मणि संयोगादिकारण— सत्त्वेऽदृष्टवैगुण्यात्कदाचित्तन्न स्यात्। अतो यद्वैकल्यात्कार्यं न जायते तदग्नौ स्वीकर्तव्यम्। भोजनाभावात्पीनत्वाभाववद् शक्त्यभावाधीनदाहा-भावोनुपपत्त्याऽर्थापत्तिप्रमाणात् शक्तिः सिद्धयतीति भावः। ननूभयसिद्धान्वयव्यति-रेकवत्प्रतिबन्धकाभाव एव दाहप्रयोजकः, कृतमन्यतरासिद्ध शक्तिकल्पनेनेत्यत आह—न चेति अभावस्य तुच्छत्वेनाकारणत्वात्। तुच्छत्वं च न विधिरूपम् इति तत्त्वम्, न हि अभावो विधिगोचरः, व्यापारं विनैव तत्सिद्धेः। कारणत्वं च विधित्वव्याप्यमिति मीमांसकाभिप्रायः। मीमांसकैरलीकानङ्गीकारादित्यग्रे स्फुटीभविष्यति।

कारणाभावेऽपि कार्योत्पत्तिरूपव्यतिरेकव्यभिचारं शङ्कते— प्रतिबन्धकोत्तम्भ-कयोस्समवधाने प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि दाहोत्पत्त्या न तस्य कारणत्वमेवमन्वयव्यभिचारोऽपि। एकस्य मणेः प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेऽपि तदन्यमन्त्रौषधादेः प्रतिबन्धकस्याभावेऽपि

कार्यानुत्पादात्, अव्यभिचरितावन्वयव्यतिरेकावेव कारणताग्राहकौ तौ च प्रकृते न स्त इति भावः। सामान्यतः व्यतिरेकव्यमिचारम्प्रदर्श्य विशिष्य व्यभिचारप्रदर्शनायाह– प्रागिति। प्रतिबन्धकप्रागभावस्थले ध्वंसादिर्नास्ति ध्वंसादिस्थले प्रागभावो नास्तीति परस्परजन्ये परस्परव्यभिचारात् न प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुत्वमिति नान्यथोपत्तिः। न च प्रागभावप्रध्वंसात्यन्ताभावेषु एकः कश्चन धर्मो येन तद्रूपेण सर्वेषां संग्रहः सम्भवेत्। न च प्रागभावबुवोधयिषया प्राक्पदोपादानमयुक्तं, तत्र तच्छक्तेरनङ्गीकारादिति वाच्यम्। यतो ध्वंसपदमिहाभावपरं न प्रध्वंसपरं, तथा च तद्विशेषणतया प्रध्वंसपदेन प्रागभावस्य लाभात् नानुपपत्तिः। आदिपदेनात्यन्ताभाववद्ध्वंसस्यापि लाभ इति स्थितस्य गतिः। प्रतिबन्धकप्रागभावस्थले तदत्यन्ताभावो नास्तीत्यादिरीत्या तत्तदभावस्यानियतत्वेन दाहस्यानियतहेतुकत्वापत्तेः। तच्चानिष्टम्, नियतपूर्ववर्तिन एव हेतुत्वात्, प्रतिबध्नाति यः स प्रतिबन्धक उच्यते। अकिञ्चित्कुर्वतो मण्यादेः प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिः स्फुटैव। शक्तिनाशरूपप्रतिबन्धं कुर्वतो मण्यादेः प्रतिबन्धकत्वे तु अतीन्द्रियशक्ति स्वीकार आवश्यकः। प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वे दूषणान्तरमाह–मन्त्रादीति। यदि प्रागभावादिष्वनुगतमभावत्वमेकमस्तीति तेन तेषां संग्रहस्तदान्योन्याभावेऽपि तदस्तीति मन्त्रादिप्रयोगेऽपि तस्य सद्भावात्कार्योत्पत्त्यापत्तेः। अन्योन्याभावव्यावृत्तं संसर्गाभावत्वन्तु निर्वक्तुमशक्यम्। स्वपक्षमुपसंहरति–अत इति। यतः प्रतिबन्धकाभावस्योक्तयुक्त्या कारणत्वं न सम्भवति अतोऽतीन्द्रियं दाहानुगुणमनुग्राहकं किञ्चित्कल्पनीयम्। सैव च शक्तिः। अनुगुणत्वं कार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगिकारणं सहकारि च व्यापकं, कार्यं च व्याप्यमिति कार्याभावव्याप्यः कारणविरहः सहकारिविरहश्च ययोर्व्याप्यव्यापक-भावस्तद्विपरीतस्तदभावयोर्व्याप्यव्यापकभाव इति सिद्धान्तात्, तत्प्रतियोगित्वं सहकारिणोऽपीति शक्तेः सहकारित्वस्वीकारे मीमांसकानामपसिद्धान्तस्तन्मते शक्तेरकारणत्वात् शक्तिमत एव कारणत्वाभ्युपगमादत आह–अनुग्राहकं कारणतावच्छेदकं शक्तिमतः कारणत्वे शक्तेस्तदवच्छेदकत्वमायाति लभ्यते। कर्मणः सम्बन्धविवक्षया वह्निमपकुर्वतां शक्तिं नाशयतां मण्यादीनां प्रतिबन्धकत्वम्। अथवा स्वरुपमित्यध्याहार्यं, यस्य कारणत्वेनाभिमतस्य स्वरूपं कारणतावच्छेदकशक्तिरूपस्य तत्स्वरूपस्य विनाशान्न कार्योत्पत्तिः।

ननु प्रतिबन्धके दाहशक्तेर्नाशस्वीकारे पुरुषान्तरेणापि दाहो न स्यादिति चेन्न। तत्पुरूषीयदाहानुकूलशक्तेरेव विनाशस्वीकारात् पुरुषान्तरे न तदनुपपत्तिः, फलबलेन नाश्यनाशकभावस्वीकारादिति भावः। एवं तृणादीनां वह्निं प्रति अनियतहेतुकत्वपरिहाराय वह्निजननशक्तिमत्त्वेन रूपेण कारणत्वं समर्थनीयमिति हृदयम्। उत्तरयति–भाव इति।

अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन यथा भावः कारणम्, तथा तेनैवाभावोऽपि-

कारणमतः कारणताग्राहकान्वयव्यतिरेकयोस्तौल्यात्। कारणत्वं भावत्वश्याप्तमित्यभावो न कारणमिति यदि ब्रूयात्तत्राह–एवं तर्हि अभावः कार्योऽपि न स्यात्, कार्यत्वस्यापि भावत्वव्याप्तत्वाङ्गीकारात्, अपि च वैपरीत्यमेव किन्नोच्यते। भावत्वव्याप्तत्वे मानादभावः कार्यवत्कारणमिति बोध्यम्। द्वितीयां विप्रतिपत्तिं निरस्यति–प्रतिबन्ध इति। दाहसामग्र्यन्तर्गतमण्याद्यभावप्रतियोगी मण्यादिः प्रतिबन्धः तत्संयोगेन पुरुष एव प्रतिबन्धकः, स च किञ्चित्कर एव न मण्यादिः प्रतिबन्धकः, किन्तु सामग्रीवैकल्प-रूपप्रतिबन्धः। मण्यादौ प्रतिबन्धकशब्दप्रयोगश्च स्वार्थे कप्रत्ययान्तस्य बोध्यः। न चाभावस्याकारणत्वे किञ्चिन्मानम्। तुच्छत्वमेव तत्र मानमित्यत आह–नहीति। विधिरूपेण भावत्वेन रूपेण तस्य तुच्छत्वेऽपि भावभिन्नत्वेऽपीत्यर्थः। स्वरूपेणाभावत्वेन रूपेण तस्यातुच्छत्वात्। तुच्छत्वं नालीकत्वमनङ्गीकारात्, किन्तु अन्यरूपेणासत्वं, तच्च भावेप्यविशिष्टम्, घटादेर्भावस्यापि घटाद्यभावनिषेधरूपत्वात्। भावनिषेधात्मकतयैवा-भावस्याकारणत्वे भावस्याप्यभावनिषेधात्मकतयातस्याप्यकारणत्वं स्यात्। अथ कारणत्वं भावत्वव्याप्तं तन्निवृत्तौ कारणत्वमपि निवर्तते शिशंपात्वमिव वृक्षत्वनिवृत्तौ इति चेन्न। कारणत्वमभावत्वव्याप्तमित्यभावत्वनिवृत्तौ कारणत्वं निवर्तते इति विपरीतस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्। नियतपूर्ववर्तित्वरूपं कारणत्वं भाववदभावेऽपितुल्यमिति भावः कारणताग्राहकान्वयव्यतिरेकयोर्भावाभावसाधारण्यात्। न च सत्ताविशिष्टस्यैव कारणत्वमभावे तदभावादकारणत्वं तस्येति वाच्यम्, आत्माश्रयादिभयेन सत्तायां सत्ताविरहात्तस्यैवा-कारणत्वापत्या विशिष्टस्यकारणताया वक्तुमशक्यत्वात्। यद्यपि अन्वय-व्यतिरेकानुविधानं भाववदभावेऽप्यस्ति, तथापि आकाशस्येव अभावस्य सन्निधिरवर्जनीयतया वर्जयितुमशक्यतया न तु कारणतया। यथा घटाद्युत्पत्तौ हेतुत्वेन दण्डाद्यपेक्षेति-घटोत्पत्तिप्राक्काले तस्यसन्निधिर्नियता एवमाकाशसन्निधिरपिनियतैव। यत्र घटाद्युत्पत्तिस्तत्राकाशसन्निधिरस्त्येव तस्य परिहर्तुमशक्यत्वात्, नहि यत्र घटाद्युत्पत्तिस्तत्रनाकाशसन्निधिरिति, किन्तु कारणत्वेनतत्सन्निधिर्न तस्यान्यथासिद्धत्वात्, एवमभावस्यापि सन्निधिर्न हेतुत्वेन किन्त्ववर्जनीयत्वेनेति न तस्य कारणत्वमित्यर्थः। तुल्यमिति। अभावस्यैव कारणत्वाङ्गीकारे भावसन्निधिरेवावर्जनीयाऽत एवान्यथासिद्ध इत्यपिवक्तुं शक्यत एव। अयं भावः कारणसाम वह्न्यादेरिव मरायाद्यभावस्यापि समावेशात्तत्र भावस्यैव कारणत्वेऽभावसन्निधिरन्यथासिद्ध इति यथा परैरुच्यते एवमभावस्यैवकारणत्वे वह्न्यादिसन्निधिरन्यथासिद्ध इति किन्न वक्तुं शक्यते। सामग्न्याः कारणत्वे द्वयोर्भावाभावयोः कारणत्वमभावमुपेक्ष्य भावमात्रस्यैव कारणत्वे भावमुपेक्ष्याभावमात्रकारणताया अन्यैर्वक्तुं शक्यत्वात्, प्रतियोगिनो मण्यादेः प्रतिबन्धकस्यापसारणायाभावसन्निधिरपेक्ष्यते इत्यसौ यदि अन्यथासिद्धस्तर्हि तुल्यमिति भावस्य वह्न्यादेरपि अकारणीभूतस्वभावस्योत्सारकत्वेन तत्सन्निधेरपि अन्यप्रयुक्ततया

अन्यथासिद्ध इति तुल्यम्, मिथो विरोधित्वेनोभयोः परस्परप्रतिक्षेपकत्वसाम्यात्, भावस्याभावोत्सारणं भावरूपान्नातिरिच्यते तर्हि अभावस्यापि भावोत्सारणं तत्स्वरूपान्नातिरिच्यते इति समम्। यथाऽभावोत्सारणं भावस्तथा भावोत्सारणमभाव इत्युभयोत्सारणं तत्तत्स्वरूपान्नातिरिक्तमित्यर्थः। वस्तुतस्तु गतौ कुड्याद्यभावस्याभाव-ज्ञानेऽनुपलब्धे प्रत्यवाये विहिताकारणत्वस्य वेदप्रामाण्ये निर्दोषत्वस्य हेतुत्वं मीमांसकैरपि स्वीक्रियते इत्यभावस्य कारणत्वानभ्युपगमेऽपसिद्धान्तापत्तेः। अभावस्य कारणत्वमुप-संहरति–तस्मादिति। यथा भावस्यैव भावो जनक इति नियमो नास्ति ध्वंसस्यापि भावजन्यत्वात् तथा भाव एव जनक इत्यपि नियमो नास्ति प्रमाणाभावादिति भावः। यद्यपि प्रतिबन्धकोत्तम्भकसंप्रयोगे व्यभिचारप्रदर्शनं तदपि न तदानीं प्रतिबन्धकाभावस्य सत्त्वात्।

ननु प्रतिबन्धकसत्त्वे कथं तदभाव इति चेच्छृणु–केवलप्रतिबन्धकसहित-वह्न्यादिसद्भावाद् दाहानुत्पत्तिस्तादृशे एव तस्मिन् सति यदि दाहः स्यात्तदा व्यभिचारः स्यात्। प्रकृते तु तथा नास्ति, उत्तम्भकसद्भावस्याधिक्यात्, न सन् प्रतिपक्षः प्रतिद्वन्द्वी यस्य सः प्रतिबन्धकः उच्यते। प्रकृते तु उत्तम्भकः प्रतिबन्धकः प्रतिद्वन्द्वी विद्यते इति न प्रतिबन्धकः, उत्तेजकाभावविशिष्टस्यैव मण्यादेः प्रतिबन्धकत्वात्, तादृशः उत्तेजकाभावविशिष्टः प्रतिबन्धकः मण्यादिः नास्त्येव। यस्तूत्तेजकविशिष्टो मणिरस्ति नासौ प्रतिबन्धकः, कार्याभावैकगम्यं प्रतिपक्षत्वं कार्यदर्शने तन्नास्तीति ज्ञायते। यत्र विशेष्ये प्रतिबन्धके सति विशेषणस्य उत्तम्भकाभावस्याभाव उत्तम्भकमस्ति, तत्रोत्तम्भक एव दाहकारणं, यत्र च प्रतिबन्धकस्योत्तम्भकस्य च द्वयोरभावस्तत्र प्रतिबन्धकाभाव एव कारणमिति सामग्रीभेदः, तथा चानियतहेतुकापत्तिस्तदवस्थैवेति निराकरोति–नेति। यत्र प्रतिबन्धकोत्तम्भकं द्वयमस्ति तत्र न केवलस्योत्तम्भकाभावस्य विशेषणमात्रस्याभावः, किन्तु विशिष्टस्य उत्तम्भकाभावविशिष्टस्य प्रतिबन्धकस्याप्यभावः, यत्र विशेषणभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः, विशेष्याभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः, उभयाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावस्तत्र सर्वत्रानुगतस्य विशिष्टाभावस्यैव कारणत्वं तदेव प्रपञ्चयति–नहीति। यत्र भूतले दण्डी अस्ति तत्र अदण्डी नास्तीति प्रतीति र्न केवलस्य विशेषणस्य दण्डाभाव-स्याभावमात्रमवगाहतेऽपि तु तद्विशिष्टानामन्येषां पुरुषाणामप्यभावमिति लोकसिद्धम्। यत्र केवलदण्डोऽस्ति, यत्र वा तदुभयाभावः, यत्र च दण्डपुरुषोभयमस्ति तत्र सर्वत्र अदण्डी पुरुषो नास्तीति प्रतीतिर्जायते। प्रथमे विशेषणदण्डाभावाभावविशेष्याभावोभयप्रयुक्तो विशिष्टाभावः, मध्यमे तु विशेष्याभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः विशेषणस्य दण्डाभावस्य सत्त्वात्, अन्त्ये तु विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः सर्वत्रानुगतः, तथा केवलोत्तम्भकसद्भावे विशेषणोत्तेजकाभावविशेष्यप्रतिबन्धकैतदुभयाभावप्रयुक्त उत्तम्भकप्रतिबन्धकोभयसद्भावे विशेषणोत्तेजकाभावप्रयुक्त उत्तम्भकप्रतिबन्धकोभयाभावे

विशेष्याभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः सर्वत्र सुलभः, एवं च विशेषणाद्यभावव्यापक उत्तेजकाभावविशिष्टप्रतिबन्धकाभावो दाहकारणमित्यर्थः।

ननु विशिष्टं न विशेषणविशेष्यतत्संसर्गातिरिक्तं येन प्रतियोगिभेदाद्विशेषणाद्यभावातिरिक्तोऽनुगतः कारणं स्यात्, किन्तु विशेषणाद्यभाव एव तथा च सामग्रीभेदस्तदवस्थ एवेति चेन्न। प्रतियोगिभेदादिव प्रतियोगितावच्छेदकभेदादप्यभावभेदस्वीकारात्। विस्तरस्तु प्रकाशे द्रष्टव्य इति।

विशेषणाद्यभावत्रयघटितं सामग्रीत्रयमेव हेतुरस्तु किमनुगतेन विशिष्टाभावेनेत्याशङ्कते अथेति कार्यस्येति। व्यभिचारादेकैकस्य कारणत्वं न स्यात्। न च कार्ये तत्तज्जातिभेदकल्पनया व्यभिचारवारणं स्यादिति वाच्यम्। अतीन्द्रियजातिभे- दकल्पनायां प्रमाणाभावात्। ननु तृणादिजन्यवह्न्यादौ यथा व्यभिचारवारणाय जातिभेदः स्वीक्रियते तथा प्रकृतेऽपि तदर्थं जातिभेदः कल्प्यतामिति चेन्न। उक्तेन विशिष्टाभावेनानुगतेन व्यभिचारपरिहारसम्भवात् तत्तज्जातिभेदकल्पनायां गौरवाच्च। जातिभेदाग्रहे तु कल्पितेन जातिभेदेन नास्माकं क्षतिः।

प्रागभावप्रध्वंसात्यन्ताभावानां कारणत्वे व्यभिचारं परिहरति—नचास्मिन्सतीत्यादि। प्रागभावादित्रितयानुगतेन संसर्गाभावत्वेनैकोपाधिना त्रयाणां कारणत्वे न व्यभिचारगन्धोऽपि। ननु यदि संसर्गान्योन्याभावयोर्भेदः स्यात्तदाऽन्योन्याभावव्यावृत्तसंसर्गाभावत्त्वेन कारणत्वं स्यात्तदेव। तु नास्ति, तथा च प्रतिबन्धकाधिकरणे तदन्योऽन्याभावसत्त्वाद्दाहः स्यादित्यत आह—यस्त्विति। प्रतिवन्द्या बोधनीयः। वह्निसत्त्वेधूमसत्ता वह्निव्यतिरेके धूमव्यतिरेक इत्यन्वयव्यतिरेकधिया धूमकारणत्वं तद्व्यापकत्वं च वह्नौ गृह्यते इति मीमांसकैरपि स्वीक्रियते। यदि अन्योन्याभावव्यावृत्तः संसर्गाभावो न स्यात्तदा व्यतिरेकपदेनान्योन्याभावस्यापि संग्रहे तस्य व्याप्तिकारणग्राहकत्वाभावेन तदसङ्गत्यापत्तेः प्रागभावादिविकल्पस्य तत्रापि सम्भवात्। व्याप्यकार्यजनेन व्यापकसामग्रीकारणमिति निष्कर्षेऽपि व्यापकसामग्रीसत्त्वेऽपि तदन्योन्याभावसत्त्वाद् व्याप्यकार्योत्पादो न स्यात् प्रतिबन्धकाभावे सतिवह्नौ दाहानुकूला शक्तिरस्तीति मीमांसकैः स्वीक्रियते। तथा च प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदन्योन्याभावसत्त्वाद्दाहापत्तेरिति तैरपि संसर्गाभावत्वमभ्युपेयमिति भावः। अभावे जात्यनङ्गीकारेऽपि उपाधेः स्वीकारात्तेनेव त्रयाणां प्रागभावादिना संग्रहः। न हि जात्यैवानेकसंग्रहो नोपाधिनेति कुलधर्मः। न च संसर्गाभावत्वं वक्तुमशक्यमपि यत्राधिकरणे प्रतियोगिनमारोप्य निषेधधीस्तत्रासंसर्गाभावो यत्र तु प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य निषेधीस्तत्रान्योन्याभाव इति प्रकाशः। ननु एकस्मिन्दण्डे सति यथा घटोत्पत्तिर्नतु यावद्दण्डसत्वापेक्षा तथैव प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि प्रतिबधकान्तराभावसत्त्वात्तत्कार्यापत्तिः स्याद्यावत्प्रतिबन्धकाभावस्यानपेक्षितत्त्वादित्यत-

आह—एतेनेति। एकप्रतिबन्धकसत्त्वे प्रतिबन्धकान्तराभावसत्त्वेऽपि यदि कार्यं नोत्पद्यते तदा अधिकं किमपेक्ष्यत इति मन्तव्यम्। अधिकं शक्तिरूपं पराभिमतं निराकरोति—यथाहीति। यज्जातीये बीजजातीये सति अङ्कुरजातीयमुत्पद्यते बीजजातीयाभावेऽङ्कुरजातीयं न जायत इति नियमे स्थिते बीजजातीयान्तराभावादङ्कुरो न भवितुमर्हति इति यथा कश्चिदयुक्तं ब्रूयात्तथेदमपि–अयुक्तम्। प्रतिबन्धकत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्तदभावः कारणम्। यत्किञ्चित्प्रतिबन्धके सति तत्सामान्याभावो नास्त्येव सामान्याभावस्य यावद्विशेषाभावनियतत्वात्। तथा चैकप्रतिबन्धकसत्त्वे प्रतिबन्धकान्तरा-भावमादाय कार्यमापादयितुं न शक्यते कारणीभूतसामान्याभावस्य तत्रासत्त्वात्। अनुकूले भावकारणस्थले यथाजातीयान्तरविरहोऽकिञ्चित्करो यत्किञ्चिद्बीजातीयादेव तत्कार्यं सम्भवति, तथा प्रतिकूलस्थले प्रतिबन्धकस्थले यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकसत्त्वे कार्यानुत्पाद एव प्रतिबन्धकान्तराभावस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः। अथवा प्रतिबन्धकाभावत्वेन न कारणता अन्योन्याश्रयत्वात्। तथाहि—कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं प्रति बन्धकत्वम्। मण्याद्यभावस्य कारणत्वे ज्ञाते तत्प्रतियोगित्वेन मण्यादेः प्रतिबन्धकत्वं बोध्यम्। मण्यादेः प्रतिबन्धकत्वे ज्ञाते च प्रतिबन्धकसंसर्गाभावत्वेन मण्याद्यभावस्य कारणत्वग्रहः, प्रतिबन्धकत्वज्ञाने कारणत्वज्ञानं, कारणत्वज्ञाने प्रतिबन्धकत्वज्ञानमपेक्ष्यते इति स्वग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयः स्फुटः। किन्तु मण्याद्यभावकूटत्वेन प्रतिबन्धकत्वम्, यथा चैकप्रतिबन्धकसत्त्वे तदभावकूटाभावान्न कार्यापत्तिरिति भावः यत्तैरुक्तमकिञ्चित्करस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिरिति तत्परिहरति—सामग्रीवैकल्यं प्रतिबन्धपदार्थो मुख्यः। प्रतिबन्धसत्त्वे सामग्रीवैकल्यं स एव प्रतिबन्धाभावस्य सामग्रीघटकत्वेन प्रतिबन्धः सामग्रीवैकल्यम्, तत्प्रयोक्तारः पुरुषाः प्रतिबन्धकास्ते च किञ्चित्करा एवेति भावः।

ये तु कार्यस्यानुत्पत्तिरेव प्रतिबन्धस्तद्धेतुश्च मण्यादिप्रतिबन्धक इति कथयन्ति, तन्मते प्रतिबन्धमकुर्वाण एव प्रतिबन्धक इत्युक्तं भवति। तथाहि कार्यानुत्पादः किं कार्यप्रागभावस्तस्य कालान्तरप्राप्तिर्वा। आद्ये, प्रागभावस्यानादित्वात्तदुत्पादासम्भवेन तद्धेतुत्वस्य प्रतिबन्धकाभिमतेष्वभावात्। न द्वितीयः। कालप्रागभावस्वरूपातिरिक्ताया-स्तत्प्राप्तेरभावात्। कालस्यैकत्वेन नित्यतया च प्रागभावस्य चानादितया तत्स्वरूपयोर-नुत्पाद्यत्वेन प्रतिबन्धकाधीनोत्पादस्य सुतरामसम्भवात्। कालोपाधेः सूर्यपरिस्पन्दादेः स्वकारणैः सूर्यादिभिरेवोत्पादान्मन्त्रादेस्तत्कारणत्वासम्भवात्।

ननूपाधेः स्वकारणाधीनत्वेऽपि प्रागभावावच्छेदकोपाधेः प्रतिबन्धकाधीनत्वमेव, अन्यथा तत्पूर्वमपि तदवच्छेदकोपाधेरुत्पत्तिः स्यात्। मन्त्रादिसत्त्वे तदानीं कार्यं नोत्पद्यते; किन्तु तदुत्तरकालमिति तादृशोपाधेर्मन्त्राधीनत्वमस्त्येवेति चेन्न। मन्त्रप्रयोगात्प्रागपि प्रागभावावच्छेदकोपाधेः सत्त्वेन तादृशोपाधिं प्रति तत्प्रयोजकत्वानभ्युपगमादित्यर्थः।

मन्त्रप्रयोगात्पूर्वमपिप्रागभावस्तदवच्छेदकः, सूर्यपरिस्पन्दादिश्चास्त्येव, प्रागभावस्यानादितयाऽनुत्पाद्यत्वादुपाधेश्च स्वकारणाधीनत्वेन मन्त्राद्यधीनत्वं न कस्यापीति सुष्ठूक्तं भवति प्रतिबन्धमकुर्वन्त एव प्रतिबन्धका इति तैरुक्तं भवति।

ननु प्रागभावो नोत्पाद्यस्तर्हि कारणाभावात्कार्याभाव इति लौकिकः प्रयोगः कथं सङ्गच्छतामित्यत आह—तस्मादिति। सामग्रीतत्कार्ययोः प्रयोज्यप्रयोजकभावदर्शनात्तदभावयोरपि स उपचर्यते, अर्थाद्गौणप्रयोगो न मुख्यः। वस्तुतस्तु कारणाभावात्कार्याभाव इत्यत्र न प्रयोज्यप्रयोजकभावः प्रतीयते। किन्तु द्वयोस्तुल्यकालत्वमेव, कारणाभावतुल्यकालिकः कार्याभाव इति नायं प्रयोज्यप्रयोजकविषयः सामग्रीवैकल्यं प्रतिबन्धस्तद्धेतवः पुरुषाः प्रतिबन्धका इति नाभ्युगम्यतेऽपितु कार्यानुत्पादः प्रतिबन्धस्तद्धेतुमन्त्रादिः प्रतिबन्धक इत्यभ्युपगम्यते, तदा शक्तिस्वीकारेऽपि न दूषणपरिहारः शक्यसम्भवः। तथाहीत्यादिनाविकल्पयति। प्रतिबन्धके मण्यादिना वह्नौ दाहानुकूला शक्तिर्वा नाश्यते, कारणधर्मो वा, दाहप्रतिकूलधर्मान्तरं वा जन्यते, न जन्यते किमपि इति चत्वारः पक्षाः। तत्र अन्तिमं पक्षं निरस्यति—यदि किमपि न जन्यते तदाऽकिञ्चित्करस्य मण्यादेः प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिः। तृतीयं पक्षं दूषयति—प्रतिबन्धको दाहप्रतिकूलधर्मान्तरं जनयति तदा तादृशधर्माभावे एव दाहो जायते इति अभावस्य कारणत्वापत्तिः, तत्रापि पूर्ववत्प्रागभावादिविकल्पापत्तिश्च। प्रथमद्वितीययोः समानं दूषणमाह तद्विनाशे तद्धर्मविनाशे वेति। शक्तिविनाशे प्रतिबन्धकेन शक्तिकारणधर्मयोर्विनाशे उत्तेजकसमवधाने कार्यदर्शनेन पुनः शक्तितद्धर्मयोरुत्पत्तेः स्वीकर्तव्यतया, दाहेऽनियतहेतुकत्वापत्तिश्च। पूर्वं प्राचीनशक्तितद्धर्मेण कार्योत्पत्तिरिदानीं नूतनशक्तिधर्माभ्यामित्यनियतहेतुकत्वं स्फुटमेव, पूर्वं वह्निस्वरूपादिदानीमुत्तेजकाद्दाहानुकूलशक्तेरुत्पादात्। "नित्ये नित्यैव सा शक्तिरनित्ये भावहेतुजेति" तदुक्तेः। वह्नेरनित्यत्वेन तच्छक्तेस्तत्स्वरूपादेवोत्पत्तिस्वीकारादिति भावः। न च वह्निस्वरूपोत्तेजकयोरेकदाहानुकूलशक्तिजननशक्तिमत्त्वेनैकरूपेणैव कारणत्वमिति नानियतहेतुकत्वमिति वाच्यम्। विजातीयेषु समानशक्तेरनभ्युपगमात्। ननूत्तम्भको न दाहशक्तिं जनयति न वा तद्धर्मं किन्तु प्रतिबन्धकशक्तिमेव रुणद्धि इति नानियतहेतुकत्वमिति चेन्न। पूर्वं प्रतिबन्धकेन विनाशितायां दाहशक्तौ उत्तम्भकेन तदजनने दाहानुत्पादप्रसङ्गात्। तज्जनने चानियतहेतुकत्वमित्युभयतः पाशारज्जु- प्रसङ्गात्, कालविशेषप्रतिबन्धकोऽथ च कालादेस्तदुत्पादकत्वे तदेवानियतहेतुकत्वमिति न किञ्चिदेतदिति।।१०।।

आमोदः

मीमांसकाभिमतशक्तिदृष्टान्तेन बौद्ध एवातीन्द्रियभूतधर्ममाह—**सिध्यत्वि**ति। **त्वयापि** नैयायिकेनापि। **बौद्धस्तु मीमांसक**मतमाश्रित्य दृष्टान्तमुपपादयति—**तथा ही**ति। विप्रतिपत्तिकारणतावच्छेदकत्वमतीन्द्रियमात्रवृत्ति न वा? दाहकारणतावच्छेकत्वं वह्नित्वभिन्नं न वा? दाहकारणतावच्छेकमव्यासज्यवृत्ति न वा? दाहकारणतावच्छेदको धर्मोऽतीन्द्रियो न वा। प्रतिव्यक्तिमात्रविश्रान्तो न वा? दाहकारणत्वं वह्नित्वावच्छिन्नं न वा? दाहकरणतावच्छेदकत्वमनित्यत्वसमानाधिकरणं न वा? कारणानि स्वजन्यानुकूलातीन्द्रियभावभूतधर्मवन्ति न वा? वह्निर्दाहानुकूलद्विष्ठातीन्द्रियधर्मसमवायी न वा? गुणनिष्ठा कारणताजन्यधर्मावच्छेद्या न वेति शक्तावर्थापत्तिं प्रमाणयति —**यादृशेति।** तथा च सति प्रतिबन्धके दाहाभावो यद्व्यतिरेकप्रयुक्तः स धर्मोऽवश्यं वह्नौ स्वीकार्यः, स च शक्तिरेवेति भावः। **मन्त्रादिने**ति। मणिमन्त्रौषधादिनेत्यर्थः। अन्यथोपपत्तिं निरस्यति— **न च तत्रे**ति। अदृष्टवैगुण्यं दाहकादृष्टनाशो, दाहप्रतिबन्धकादृष्टोत्पादो वा, तद्दाहजनकादृष्टात्यन्ताभाव एव वा। **तस्य तावन्मात्रे**ति। अदृष्टस्य यावद्दृष्टसमवधानफलकत्वादित्यर्थः। दृष्टानि प्रकृते समवहितान्येवेति भावः। दृष्टसमवधानेऽप्यदृष्टापेक्षायां दण्डमाह—**अन्यथे**ति। **कर्मणी**ति। अविनश्यदवस्थकर्मणीत्यर्थः। न च तत्र तत्रादृष्टं नियमतः समवहितमेवेति वाच्यं, नियामकाभावात्। ननु दृष्टसमवधाने यद्यदृष्टस्य प्रयोजकत्वं तदा कचिदप्यदृष्टं कारणं न भवेत्। दृष्टसमवधानं हि दृष्टोत्पादनं वा, तत्सन्निधानं वा, तदुभयमपि कार्यमेव। तत्रापि दृष्टसमवधानेनैव कारणं वाच्यम्। एवं तत्र तत्रापीति चेत्—न। अदृष्टस्य सर्वत्र कार्ये साक्षादेव कारणत्वम्। न ह्यत्र कारणान्वयव्यतिरेकगम्या कारणता, किन्तु श्रुतिगम्या। श्रुतिश्चास्मात् कार्यं भवत्येवेति प्रतिपादयति न त्वेतद्व्यतिरेकेण कार्यं च भवतीति व्यतिरेकांशमपीति गौरवात्, तावतैव प्रवृत्तेश्च। तथाच यत्र यावन्ति दृष्टानि समवहितानि तत्रादृष्टविलम्बेन विलम्बः। बन्ध्यासम्प्रयोगादौ च लोहितरेतसो रेतोपघातकल्पनात् पुत्रजन्मानुकूलमदृष्टं विद्यमानमपि जन्मान्तरे फलजनकं स्यादेवेति भावः। प्रतिबन्धकाभावेनान्यथासिद्धिमाशंक्य निराकरोति—**न चे**ति। **अभावस्याकारणत्वे** हेतुमाह— **तुच्छो ही**ति। तुच्छत्वमप्रामाणिकत्वमजनकत्वं वा। अभावस्य दाहहेतुत्वे व्यभिचारमप्याह—**प्रतिबन्धकेति। तेन विनापी**ति। प्रतिबन्धकाभावेन विनापीत्यर्थः। **प्रागि**ति। प्रतिबन्धककाले प्रागभावप्रध्वंसौ न सम्भवतः, प्रतियोगिमति चात्यन्ताभावात्। अन्योन्याभावस्तु प्रतिबन्धके सत्यपि तत्रास्तीति दाहप्रसंगः। **अनियते**ति। संसर्गाभावत्वस्य चैकस्याभावात्। प्रागभावत्वादिना च हेतुत्वेऽनुगम इति भावः। **अकिञ्चिदि**ति। प्रतिबन्धकतापि मण्यादेः शक्तिविघटकत्वेनैव वाच्या। तथा च शक्तिसिद्धिरिति भावः। एतदेवाह—**किञ्चिदि**ति। ननु मा भूत् संसर्गाभावत्वेन हेतुताऽभावत्वेन स्यादित्यत आह—**मन्त्रादी**ति। तथा च व्यभिचारान्न तथेति भावः। अर्थापत्तिसिद्धमर्थमुपसंहरति—**तत** इति। अनुग्राहकत्वं कार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वं

कारणतद्वच्छेदकसाधारणम्। यस्येति कर्मणि षष्ठी। **अपकुर्वतामि**ति। मणिमन्त्रादीनामिति शेषः। अविकलेऽकुण्ठेऽनष्टे वा। **यस्ये**ति। एकशक्तिमत्त्वेन कारणत्वानुगम इत्यर्थः।

कार्यवदिति। यथा कार्योऽभावस्तथा कारणमपीत्यर्थः। दृष्टं हि प्रायश्चित्तादौ पापनाशस्य तोयपानादौ पिपासा दुःखाभावस्य कार्यत्वमिति भावः। **विसामग्री**ति। प्रतिबन्धकाभावरूपकारणविघटकत्वेन विसामग्री, न तु शक्तिविघटकत्वेनेत्यर्थः। **तद्धेतुरि**ति। मण्यादिप्रयोक्तेत्यर्थः। तेनाकिञ्चित्करस्ये'ति प्रत्युक्तम्।

न हीति। विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वाभावेऽपि निषेधमुखप्रत्ययवेद्यत्वेनाभावस्यापि प्रामाणिकत्वादित्यर्थः। **स्वरूपेणापी**ति। अभावत्वस्वरूपेणेत्यर्थः। अभावत्वस्य प्रमाणसिद्धित्वादिति भावः। ननु कारणत्वं भावत्वव्याप्यं कथमभावेऽपि स्यादिति शङ्कते–**कारणत्वस्ये**ति। कारणत्वमभावत्वव्याप्यं कथं भावेऽपि स्यादित्यपि सुवचं स्यादिति परिहारान्तरमाह–**परिवर्तने**ति। आपाततः प्रौढिवादेन परिवर्तनप्रसङ्ग उक्तः। वस्तुतस्तु ग्राहकतौल्यात् कारणत्वमुभयत्रेत्याह– **अन्वये**ति। यद्यपि परिवृत्तिप्रसङ्गमुक्त्वा तुल्यत्वाभिधानमयुक्तं तथापि सिद्धान्तो वक्तव्य एवेति भावः। सति शक्ते दहने प्रतिबन्धकाभावस्याकाशादेरिवान्यथासिद्धित्वमिति शङ्कते–**अभावस्ये**ति। सति प्रतिबन्धकाभावे शक्तिरप्यतन्त्रमिति परिहरति–**तुल्यमि**ति। प्रतियोगी शक्तिपदार्थस्तदपदनयनद्वारेणैव तस्य मण्यादेः सन्निधिर्न तु स्वाभावोत्सारणद्वारा, येन तदभावो हेतुः स्यादित्याह–**प्रतियोगिनमि**ति। प्रतियोगी शक्तिविरोधी मण्यादिस्तदुत्सारणद्वारा तस्य शक्तिरक्षायामुपक्षीणत्वम्, न तु दाहहेतुत्वमिति प्रतिबन्धस्य स्वभावोत्सारणमेव द्वारं किं न स्यादिति परिहरति–**तुल्यमि**ति। ननु प्रतिबन्धकेन स्वभावोत्सारणं न क्रियते स्वभावोत्सारणस्वरूपत्वात्तस्येति शङ्कते–**भावस्ये**ति। एवं प्रतिबन्धकाभावोऽपि प्रतिबन्धकोत्सारणद्वारा नान्यथासिद्धः; किन्तु प्रतिबन्धकाभावरूपतया दाहं प्रति कारणमेवेति पर्यवसितमित्याह–**अभावस्यापी**ति। **केचित्तु** भावाभावयोरन्वयव्यतिरेकतुल्यतया भाव एव कारणं न त्वभाव इति विनिगमनाविरहपरतयैव समस्तं व्याचक्षते–**कार्यवदि**ति। व्याकुर्वन्नेवोपसंहरति–**तस्मादि**ति। **को ही**ति। प्रामाणिकत्वाविशेष इति शेषः। ननूक्तं प्रतिबन्धके सत्यपि दाहो दृश्यत इति तदभावो न कारणमत आह–**प्रतिबन्धके**ति। **यादृशे सती**ति। उत्तेजकाभावविशिष्टस्य प्रतिबन्धकस्याभावः कारणम्। सत्युत्तेजके विशेषणाभावघटितः। सोऽस्त्येवेत्यर्थः। एतदेवाह–**तदापी**ति। उत्तेजककालेऽपीत्यर्थः। कथमेतदत आह–**असदि**ति। उत्तेजकाभावविशिष्ट इत्यर्थः। **यस्त्वस्ती**ति। उत्तेजकाभावविशिष्ट इत्यर्थः। अननुगमं शङ्कते–**तथापी**ति। विशेषणमुत्तेजकाभावस्तदभाव उत्तेजकं तथा च विशेषणाभावो विशेष्यस्य मण्यादेरभाव उभयाभावश्चेति दाहं प्रति हेतुत्रयम्। दाहे च वैजात्यं नास्त्येवेति भावः। विशिष्टाभाव एक एव तत्र कारणमिति नाननुगम इति

परिहरति–**विशिष्टस्यापी**ति। दार्ष्टान्तिकं स्फुटयितुं दृष्टान्तं स्फुटयति– **न ही**ति। अदण्डानामन्येषां दण्डिपुरुषभिन्नानां पुरुषाणां दण्डरहितपुरुषाणामित्यर्थः। **नाभाव** इति। अपि त्वभाव इत्यर्थः। एतदेव विशदयति–**यथा ही**ति। विशेषणविशेष्ययोरप्यभावे विशिष्टाभावमाह–**केवलदण्डसद्भाव** इति। अत्र हि विशेषणस्य दण्डाभावस्य विशेष्यस्य पुरुषस्य चाभावः। विशेषणाभावकृतं विशिष्टाभावमाह–**दण्डपुरुषसद्भाव** इति। अत्र हि दण्डाभावो यद्विशेषणं तन्मात्रं नास्तीति। विशेष्याभावकृतं विशिष्टाभावमाह–**उभयाभाव** इति। अत्र हि दण्डाभावो विशेषणमस्त्येव विशेष्यं पुरुषः परं नास्तीत्यर्थः। दार्ष्टान्तिकेऽपि विशेषणविशेष्योभयाभावकृतं विशिष्टाभावमाह–**केवलोत्तम्भके**ति। अत्र हि उत्तेजकाभावस्य विशेषणस्य प्रतिबन्धकस्य च विशेष्यस्याभावः। विशेषणाभावकृतं विशिष्टाभावमाह– **प्रतिबन्धकोत्तम्भकसद्भाव** इति। अत्र हि विशेषणस्य उत्तेजकाभावस्यैव परमभावः। विशेष्याभावमात्रकृतं विशिष्टाभावमाह– **द्वयाभाव** इति। अत्र हि विशेषणस्य उत्तेजकाभावस्य सत्त्वेऽपि विशेष्यस्य प्रतिबन्धकस्यैव परमभाव इत्यर्थः। तटस्थः शङ्कते–**अथे**ति। यद्यपि विशेषणाभावविशेष्याभावरूपाभ्यां सामग्रीभ्यामेव निर्वाहे न तृतीयकल्पनं तथापि यत्र विशेषणविशेष्योभयाभावस्तत्रोभयकारणतावच्छेकाविच्छन्नसत्त्वे उभयजन्यतावच्छेका-वच्छिन्नकोत्पत्तौ जातिसंकरप्रसङ्गभावेन[-भयेन?] तत्र विलक्षणसामग्रीकल्पन-मित्यभिप्रायः। सा च सामग्री प्रत्येकाभावेन कार्यजनने प्रतिबन्धिकेति। **कार्यस्ये**ति। अनुगतकार्यस्याननुगतकारणानियम्यत्वादित्यर्थः। ननु तृणारणिस्थल इवात्रापि वैजात्यमेव स्यादित्युक्तमित्यत आह–**जातिभेदे**ति। विशिष्टाभावत्वेनैवानुगतेन कारणत्वे सम्भवति कार्यवैजात्यकल्पनायां प्रमाणाभावादित्यर्थः। **यथोक्तेने**ति। उक्तविशिष्टाभावत्वेनेत्यर्थः। 'अभ्युपेत्या'ह–**भावे वे**ति। तथापि प्रतिबन्धकाभावेनान्यथासिद्धौ न शक्तिसिद्धिरिति भावः। प्रागिति। प्रागभाव इत्यर्थः। **यस्मिन्नि**ति। प्रतिबन्धकसंसर्गाभावत्वेन त्रितयसाधारण्येन कारणत्वमिति नानियतहेतुकत्वमित्यर्थः। **विशेषमनाकलयन्नि**ति। तथा च प्रतिबन्धके सत्येव तदन्योन्याभावसत्त्वेन दाहापादनेनेति शेषः। **प्रतिबोधनीय** इति। प्रतिबन्द्या बोधनीय इत्यर्थः। **मीमांसकस्या**पि यत्र कारणाभावात् कार्याभावानुमानं तत्रापि कारणान्योन्याभावमादाय कार्याभावः सिध्येदिति प्रतिवन्दिरित्यर्थः। ननु संसर्गाभावत्वं न जातिः, तथा च प्रागभावादीनां दाहकारणत्वं कथं तेनावच्छिद्येत इत्यत आह–**तथापी**ति। **मा भूदि**ति। संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावत्वस्योपाधेरेव कारणतावच्छेदकत्वात् कर्मसमवायिकारणतावच्छेदकमूर्तत्ववदिति भावः। ननु मणौ सत्यपि मन्त्रा भावाद्दाहः स्यात्। न हि स न प्रतिबन्धकाभाव इत्याह–**एतेने**ति। **ततोऽप्यधिकमि**ति। एकप्रतिबन्धके सति प्रतिबन्धकान्तराभावात् यद्दाहो न जायते तत्र प्रतीमः शक्तिविरहस्तत्र निमित्तमित्यर्थः। **तज्जातीय** इति। दण्डजातीये सति कार्यं भवति तदभावे सति न भवति इत्यन्वयव्यतिरेकगम्यं तावत् कारणत्वम्। तत्रैकसत्त्वे दण्डान्तरविरहात् कार्येण भवितव्यमिति यथा न भवतीति तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थ

इत्यधिकनञ्प्रवेशेन व्याख्येयम्। यद्वा शिरश्चालने नञ्, तथा च कार्येण न भाव्यमिति न, अपितु भाव्यमेवेत्यर्थः। व्यतिरेकव्यभिचारवदन्वयव्यभिचारस्याप्यदोषत्वादुभय-समाधेयत्वाद्वा। वस्तुतोऽत्र प्रतिबन्धकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिक एक एव सामान्याभावः कारणमिति न व्यभिचारोऽपि। यदि च प्रतिबन्धकाभावत्वेन कारणतायां कारणीभूताभाव-प्रतियोगित्वं प्रतिबन्धकत्वमित्यन्योन्याश्रयः, तदा मण्याद्यभावकूटत्वेनैव कारणत्वं वाच्यमिति नोक्तदोषः। **तज्जातीये**ति। एकप्रतिबन्धकत्वे प्रतिबन्धकान्तराभावानाम-किंचित्करत्वादित्यर्थः। मण्याद्यभावकूटत्वेनैव कारणत्वादिति भावः। प्रतिबन्धकान्यथा-नुपपत्त्या शक्तिकल्पनमिति यदुक्तं तद् दूषयति–**यत्त्विति।** मण्यादिर्न प्रतिबन्धकः, किन्तु प्रतिबन्धः, तत्र प्रतिबन्धकपदं स्वार्थिककन्प्रत्ययेन द्रष्टव्यम्। **किं किंचित्करा एवे**ति। मन्त्रादिरूपप्रतिबन्धकरा एवेत्यर्थः।

एकदेशमितं दूषयति–ये त्विति। कार्यानुत्पादस्य कार्यप्रागभावपर्यवसन्न-तयानुत्पाद्यत्वादित्यर्थः। **तदुपाधेः** सूर्यस्पन्दादेः। **प्रागभावावच्छेदकेति।** कार्यप्राग-भावावच्छिन्नः कालोपाधिः प्रतिबन्धकेन क्रियत इत्यर्थः। ननु प्रागभावश्चेदनुत्पाद्यस्तदा सामग्र्यभावात् कार्याभाव इति कथं पौर्वापर्यव्यवहार इत्युपसंहरन्नेव उपपादयति–**तस्मादि**ति। औपचारिकोऽयं व्यपदेश इत्यर्थः। उपचारे बीजं **सामग्रीतत्कार्ययोरि**ति। **तुल्यकालत्वमेवे**ति। **तदभावयोः** सामग्रीतत्कार्याभावयोः। **नायं पन्थाः** नैकदेशिसिद्धान्तः साधीयान्। न चेदेवमिति। यदि प्रतिबन्धकाभावो न दाहकारणमित्यर्थः। **तद्धर्मो वे**ति। विनाश्यत इत्यनुषंगः। सन्निधानाच्चरमविकल्पमारभ्य दूषयति–**तत्रेति।**

तज्जनन इति। शक्तिजनने तद्धर्मजनने वेत्यर्थः। अनियतहेतुकत्वमेवोप-पादयति–**पूर्वमि**ति। **तदुत्पादकात्** वह्न्याद्युत्पादकात्। 'नित्ये नित्यैव सा शक्तिरनित्ये भावहेतुजे'ति तवाभ्युपगमादित्यर्थः। ननूत्तेजके स्वरूपोत्पादके शक्त्यनुकूलाऽपरा शक्तिरित्येकशक्तिमत्त्वेन नानियतहेतुकत्वमित्यत आह न चेति। **निषेधादि**ति। **न विजात्येकशक्तिमानि**त्यनेनेति भावः। **तदनुत्पादे**ति। वह्नौ पुनः शक्त्यनुत्पादाद-दाहकत्वप्रसंगादित्यर्थः। ननु कालविशेषादेव वह्नौ शक्तिरुत्पत्स्यत इत्यत आह–**कालेति** ननु विशिष्टाभावः कारणं, स च विशेषणाभावविशेष्याभावोभयाभावानुगत इति यदुक्तं तत्र विशिष्टस्यातिरिक्तस्याभ्युपगमे त्वपसिद्धान्तः। विशेषणादीनामतदर्थत्वे तदभावकारणत्वे पुनरननुगम एव। न च विशिष्टविरोधित्वं विशेषणाद्यभावेऽनुगतम्। विशेषणाद्यभावस्य विशिष्टेन विरोधः। परस्परविरहात्मकं चेत्, तदा विशेषणाद्यभावाभावो विशेषणादिरेव विशिष्टः स्यात्। परस्परविरहव्याप्यत्वं तदाक्षेपकत्वञ्च विशिष्टपदार्थस्य भेदे स्यात्, स च त्वया नाभ्युपगम्यत एवेति चेत्? मैवम्। विशेषणविशेष्य-सम्बन्धविरोधित्वेनैवानुगमात्। न हि विशेषणाभावे विशेष्याभावे वा तयोः सम्बन्धः सम्भवति। स च सम्बन्ध उभयोरुपदिष्टप्रत्यय जननयोग्यत्वमेव। न चैकविरह एव नास्ति। किं शक्तेन शक्तिजनने कथमस्तु शक्तिरन्यादृशेन जनने कथमस्तु शक्तिः?

भावानपेक्षभवने नियमप्रकोपो नित्यैव सेति वचने वचनप्रकोप इत्यादि दूषणमूह्यम्।।१०।।

स्यादेतत्। मा भूत् सहजशक्तिः, आधेयशक्तिस्तु स्यात्। दृश्यते हि प्रोक्षणादिना ब्रीह्यादेरभिसंस्कारः। कथमन्यथा कालान्तरे तादृशानामेव कार्यविशेषोपयोगः? न च मन्त्रादीनेव सहकारिणः प्राप्य ते कार्यकारिण इति साम्प्रतम् । तेषु चिरध्वस्तेष्वपि कार्योत्पादात्। नापि प्रध्वंससहायास्ते तथा। एवं हि यागादिप्रध्वंसा एव स्वर्गादीनुत्पादयन्तु, कृतमपूर्वकल्पनया। तेषामनन्तत्वादनन्त-फलप्रवाहः प्रसज्यते इति चेत्, अपूर्वेऽपि कल्पिते तावानेव फलप्रवाह इति कुतः? अपूर्वस्वाभाव्यादिति चेत् तुल्यमिदमिहापि। तावतापि तत्प्रध्वंसो न विनश्यतीति विशेषः।

स्यादेतत्। उपलक्षणं प्रोक्षणादयो, न तु विशेषणम्। तथा चाविद्यमानैरपि तैरुपलक्षिता ब्रीह्यादयस्तत्र तत्रोपयोक्ष्यन्ते। यथा गुरुणा टीका, कुरुणा क्षेत्रमिति चेत्, तदसत्। न हि स्वरूपव्यापारयोरभावेऽप्युपलक्षणस्य कारणत्वं कश्चिदिच्छति, अतिप्रसङ्गात्। व्यवहारमात्रं तु तज्ज्ञानसाध्यं, न तु तत्साध्यम्। तज्ज्ञानमपि स्वकारणाधीनं, न तु तेन निरन्वयध्वस्तेन जन्यते । अस्तु वा तत्राप्यतिशयकल्पना, किन्नश्छिन्नम्? यद्वा, यागादेरप्युपलक्षणत्वमस्तु। तदुपलक्षितः कालो यज्वा वा स्वर्गादिः साधयिष्यति, कृतमपूर्वेण। न च देवदत्तस्य स्वगुणाकृष्टाः शरीरादयो भोगाय, तद्भोगसाधनत्वात्, स्रगादिवदित्यन्वयिबलादपूर्वसिद्धेर्नाविशेष इति साम्प्रतम्। इच्छाप्रयत्नज्ञानैर्यथायोगं, सिद्धसाधनात्। न च तद्रहितानामपि भोग इति युक्तिमत्, येन ततोऽप्यधिकं सिध्येत्। नापि स्वगुणोत्पादिता इति साध्यार्थः। मनसाऽनैकान्तिकत्वात्। नापि कार्यत्वे सतीति विशेषणीयो हेतुः। तथासत्युपलक्षणैरेव सिद्धसाधनात्। असतां तेषां कथमुत्पादकत्वमिति चेत्, तदेतदभिमन्त्रणादिष्वपि तुल्यम्। तस्माद्भावभूतमतिशयं जनयन्त एव प्रोक्षणादयः कालान्तरभाविने फलाय कल्पन्ते। प्रमाणतस्तदर्थमुपादीयमानत्वात्, यागकृषिचिकित्सावदिति । अन्यथा कृष्यादयो दुर्घटाः प्रसज्येरन्। बीजादीनामापरमाण्वन्तभङ्गात्, तेषु चावान्तरजातेर-भावान्नियतजातीय-कार्यारम्भाऽनुपपत्तेः। अत्रोच्यते-

संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः।
स्वगुणाः परमाणूनां विशेषाः पाकजादयः।।११।।

यथा हि देवताविशेषोद्देशेन हुताशने हविराहुतयः समन्त्राः प्रयुक्ताः पुरुषमभिसंस्कुर्वते न वह्निं, नापि देवताः, तथा ब्रीह्याद्युद्देशेन प्रयुज्यमानः प्रोक्षणादिः पुरुषमेव संस्कुरुते, न तम्। यथा च करीरीजनितसंस्काराधार पुरुषसंयोगाज्जलमुचां सञ्चरणजलक्षरणरूपा क्रिया, तथा व्रीह्यादीनां तत्तदुत्तरक्रियाविशेषाः। यथा चैकत्र कर्तृकर्मसाधनवैगुण्यात् फलाभावस्तथा परत्रापि। आगमिकत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात्। न तर्हि बर्हिष इव ब्रीह्यादेः पुनरूपयोगान्तरं स्यात्। उपयोगे वा तज्जातीयान्तरमप्युपादीयेत, अविशेषात् न। विचित्रा ह्यभिसंस्काराः केचिद् व्याप्रियमाणोद्देष्ठय सहकारिण एवं कार्ये उपयुज्यन्ते। किमत्र क्रियतो विधेर्दुर्लङ्घ्यत्वात्। यथा चाभिचारसंस्कारो यं देहमुद्दिश्य प्रयुक्तस्तदपेक्ष एव तत्सम्बद्धस्यैव दुःमुपजनयति,नान्यस्य। न वा तदनपेक्षः। एवमभिमन्त्रणादिसंस्कारा अपि भवन्तो न मनागपि नोपयुज्यन्ते। कथं तर्हि ब्रीह्यादीनां संस्कार्यकर्मतेति चेत्, प्रोक्षणादिफलसम्बन्धादेव।

ननु यदुद्देशेन यत् क्रियते तत्तत्र किञ्चित्करम्। तथा पुत्रेष्टिपितृयज्ञौ। तथा चाभिमन्त्रणादयो व्रीह्याद्युद्देशेन प्रवृत्ता इत्यनुमानमिति चेत्। तन्न हविस्त्यागादिभिरनैकान्तिकत्वात्। न हि ते कालान्तरभाविफलानुगुणं किञ्चिद्हुताशनादौ जनयन्ति। किं वा न दृष्टमिन्द्रियलिङ्गशब्दव्यापाराः प्रमेयोद्देशेन प्रवृत्ताः प्रमातर्येव किञ्चिज्जनयन्ति, न प्रमेये इति। कृषिचिकित्से अप्येवमेव स्यातामिति चेन्न। दृष्टेनैव पाकजरूपादिभेदेनोपपत्तावदृष्टकल्पनायां प्रमाणाभावात्। तथा च लाक्षारसावसेको व्याख्यातः। अत एव बीजविशेषस्याऽऽपरमाण्वन्तभङ्गेऽपि परमाणूनामवान्तरजात्यभावेऽपि प्राचीनपाकजविशेषादेव विशिष्टाः परमाणवस्तं तं कार्यविशेषमारभन्ते। यथा हि कलमबीजं यवादेः, नरबीजं वानरादेः, गोक्षीरं माहिषादेर्जात्या व्यावर्तते, तथा तत्परमाणवोऽपि मूलभूताः पाकजैरेव व्यावर्तन्ते। न ह्यस्ति सम्भवो गोक्षीरं सुरभि मधुरं शीतं, तत्परमाणवश्च विपरीताः। तस्मात्तथाभूताः पाकजा एव परमाणवो यथाभूतैरेव आद्यातिशयोऽन्त्यातिशयोऽङ्कुरादिर्वेति किमत्र शक्तिकल्पनया? कल्पादावप्येवमेव। इदानीं बीजादिसन्निविष्टानाम-स्मदादिभिरुपसम्पादनं, तदानीं तु विभक्तानामदृष्टादेव केवलान्मिथः संसर्ग इति विशेषः। न च वाच्यमिदानीमपि तथैव किं न स्यात्? यतः कृष्यादिकर्मोच्छेदे तत्साध्यानां भोगानामुच्छेदप्रसङ्गात् अव्यवस्थाभयाच्चादृष्टानि

कर्माणि दृष्टकर्मव्यवस्थयैव भोगसाधनानीत्युन्नीयते। तस्मात्, पाकजविशेषैः संस्थानविशेषैश्च विशिष्टाः परमाणवः कार्यविशेषमारभन्ते। ते च तेजोऽनिलतोयसंसर्गैः, ते च क्रियया, सा च नोदनाभिघातगुरुत्ववेगवत्वादृष्टवदात्मसंयोगेभ्यो यथायथमिति न किञ्चिदनुपपन्नम्। निमित्तभेदाश्च पाके भवन्ति। तद् यथा–हारीतमांसं हरिद्राजलवसिक्तंहरिद्राग्निप्लुष्टमुपयोगात्सद्यो व्यापादयति। दशरात्रोषितं कांस्ये घृतञ्चापि विषायते। ताम्रपात्रे पर्युषितं क्षीरमपि तिक्तायते, इत्यादिः।।११।।

परिमल

उक्तरीत्या प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वस्वीकारेणैव प्रतिबन्धकस्थले कार्यापत्तिवारणसंभवात्तदर्थं कारणेस्वाभाविककार्यानुकूला शक्तिर्मास्तु, आधेयशक्तिस्वीकारस्त्वावश्यक इत्याह माभूदिति। ब्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादिवाक्य- विहितप्रोक्षणादेः संस्कारानाधायकत्वे व्रीहीनवहन्तीत्यादिवाक्यविहितवेलायां स्वरूपेणावर्तमानस्य प्रोक्षणस्याप्रोक्षितव्रीह्यदिव्यावर्तकत्वानुपपत्याऽप्रोक्षितानामपि तेषामवघातापत्तिः स्यात्प्रोक्षणविधेश्च वैयर्थ्यं स्यात्। संस्काराधायकत्वस्वीकारे तु संस्कारस्य तत्समवेतस्य कालान्तरेऽपि सत्त्वेन व्यावर्त्तकत्वमुपपद्यते, तत एव संस्कारविधेरपि सार्थक्यम्। ननु व्रीहीन्प्रोक्षतीति वाक्ये संस्काराश्रवणान्न तस्य विधिविषयेतति चेन्न, व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यत्र द्वितीयाश्रुत्या ब्रीहीणां कर्मत्वं प्रतीयते। कर्मत्वं च क्रियाजन्यफलभागित्वं फलं च संस्कारः, तस्य स्थायितया कालान्तरेऽपि सत्त्वेन व्यावर्तकत्वोपपत्तिरिति प्रोक्षितानामेव तेषामवघातादिद्वारा पुरोडाशकार्ये उपयोगः। न च व्रीहीनवहन्तीत्यत्र व्रीहिमात्रश्रवणात्तस्यैवाघातेऽन्वयो न तु प्रोक्षितस्यैव विशेषाश्रवणादिति वाच्यम्। सामान्यस्यावघातासम्भवेन तद्विशेषापेक्षायां प्रकरणप्राप्तस्य प्रोक्षितव्रीहेरेव तथान्वयस्यौचित्यात्, उपस्थितं परित्यज्यानुपस्थितकल्पने मानाभावात्, दृष्टार्थत्वेन प्रोक्षणस्योपपत्तावदृष्टार्थत्वकल्पनानौचित्याच्च। ननु तथापि "व्रीहीन्प्रोक्षति" "व्रीहीनवहन्ती" ति वाक्याभ्यां व्रीहेरेव प्रोक्षणमवहननं च विधीयतां, किं प्रोक्षणविशिष्टे अवघातविधानेन। तथा च नावघातविषयव्यावर्त्तनाय प्रोक्षणजन्यातिशयकल्पनेति चेन्न। प्रोक्षितव्रीहयोऽवघाताय कल्पन्ते इति वाक्याशेषानुसारेण प्रोक्षितानामेवावघातविधानौचित्येन तदर्थं संस्कारकल्पनाया। आवश्यकत्वात्। प्रोक्षणध्वंसविशिष्टेऽवघातविधानन्तु वक्तुमशक्यम् ध्वंसस्यकारणत्वापत्तेः। मन्त्रादिसहकृताः प्रोक्षणादय एवावघातनियमापूर्वप्रयोजका इत्यपि न, आशुविनाशिनां तेषां ध्वंसेनापि तत्कार्योत्पत्तिस्वीकारात्, तर्हि ध्वंसद्वारैव ते तदुत्पादका इति चेन्मैवम्। ध्वंसव्यापारद्वारा यागादय एव स्वर्गादिफलजनका इत्यपि वक्तुं शक्यतया तत्राप्यपूर्वाभावापत्तेः। न च ध्वंसस्यानादिकालस्थायितया तत्फलस्य

स्र्वर्गादेरनन्तकालस्थायित्वापत्ते:, ततोऽवरोहाभावे ये रमणीयाचरणास्ते रमणीयां योनिमुत्पद्यन्ते, ये कपूयाचरणास्ते कपूयां योनिमापद्यन्ते इत्यादिसूचितपूर्वकर्मफल-भोगानुपपत्ते: मोक्षानुपपत्तेश्चेति यागादिजन्यमपूर्वमवश्यमेव स्वीकार्यम्। अपूर्वस्वीकारेऽपि नेयं शङ्का समाधातुमर्हा। न हि फलमुत्पाद्यापूर्व: नश्यतीति तत्स्वभाव: कल्पयितुं शक्यते, तन्नाशे तद्भोगानुपपत्ते:। न चापूर्वमात्रं समानकालफलप्रदम्, साधनतारतम्येन न्यूनाधिककालस्थायिभोगजनकत्व- स्वाभाव्यात्तेषां विधिवाक्यात्तेषां तत्तत्स्वभावकल्पने तत एव ध्वंसस्यापि तादृशस्वभाव: कल्प्यतामिति सम: समाधि:। फलम्प्रदायापूर्वं नश्यति, ध्वंसस्तु अग्रे प्रवहन्नपि न फलं यच्छति।

अस्तु तर्हि प्रोक्षणादिजन्योऽतिशय: परन्त्वसौ आत्मधर्म एव न भूतधर्म इत्याह—

अनेकसंस्कारकल्पनापेक्षया एकातिशयकल्पने लाघवमिति तर्कसहकृतधर्मि-ग्राहकमानादतिशय: सिध्यन्नेकपुरुषनिष्ठश्च सिध्यति। यदि व्रीहिनिष्ठ: संस्कारस्स्वीक्रियते तदा सकलव्रीहीषु व्यासज्यवृत्या एक एव संस्कार: किंवा यावन्तो व्रीहयस्तावन्त: संस्कारा इति नान्त्य: महागौरवप्रसङ्गात्। आद्ये एकव्रीहिनाशे तन्नाशापत्ते: यथा दशत्वादिसंख्या व्यासज्यवृत्यानैकत्र वर्तते तत्र एकस्याप्यपायेऽपैति एवं संस्कारोऽपि नश्येत्। न च यावदाश्रयनाशे न तन्नाश: कल्पयितुं शक्य: लाघवादाश्रयनाशत्वेनातिशयनाशं प्रति हेतुता न तु यावदाश्रयनाशत्वेन हेतुता गौरवादित्यन्यत्र विस्तर:। व्यभिचाराभावं परोक्तदृष्टान्तासिद्धिं चाह स्वगुणेति। परमाणूनां स्वगुणा: पाकजादयो विशेषा:, व्रीहिजादिनिष्ठ: स्वगुण: पाकजरूपरसादिरेव विशेषोऽतिशयस्वरूप: स च वीजावयवेषु परमाणुर्विद्यते इति तदभावादेव यवबीजाद्यवाङ्कुर इत्यादिनियम इति न तत्र संस्काराभावेऽपि व्यभिचारगन्ध: परमाणावतिशयाभावाच्च दृष्टान्त: साध्यविकल इत्यर्थ:। यद्यपि परमाणुषु पाकजविशेष एवातिशय इति न दृष्टान्त: साध्यविकल इति तथापि शक्तिरूपातिशयो नास्तीति तत्तात्पर्य्येण तथाभिधानात्। न च शक्तिपाकजरूप-योरतीन्द्रियत्वाविशेषात् शक्तिकल्पनं वा पाकजरूपादिकल्पनं वेत्यत्र विनिगमकत्वाभावात् पाकजादिरेव विशेषो न शक्तिरिति कथं निर्णय इति वाच्यम्? अवयविगतरूपादिसजातीय-रूपादेरवयवेषु स्वीकारानुरोधेनैव तन्नियतकार्योपपत्तौ तदर्थं शक्त्याधानकल्पनायां गौरवात्। यो यदुद्दशेन विधीयते स तत्रातिशयजनक इति व्याप्तिं व्यभिचारयति यथा हीति। शुष्यच्छस्योपजीवनौपाधिकवृष्टिकामनया यत्र कारीरीयाग: क्रियते तत्र देवतोद्देश्यक-वैधाग्न्यधिकरणकहविस्त्यागेन यागेन पुरुष एव संस्क्रियते। न वा देवता न वाऽग्निस्तादृशादृष्टवदात्मसंयोगान्नभसि प्रादुर्भूतेभ्यो मेघेभ्यो वृष्टिरूत्पद्यते, तथा व्रीह्युद्देशेन प्रयुक्ता: प्रोक्षणादय: पुरुषभेव संस्कुर्वन्ति तादृशसंस्कृतात्मसम्बद्धा व्रीह्यादयोऽव-

घातादिकार्योपयोगिनो भवन्ति एतेन व्रीहौ परम्परासम्बन्धेन तादृशातिशयसम्बन्धकल्पनायां गौरवात् साक्षात् सम्बन्धकल्पनैव युक्ता प्रामाणिकगौरवस्यादूषणत्वात्। न च पुरुषनिष्ठातिशयकल्पनायां यदा पुरुषो नाधिकृतस्तदा तत्प्रयुक्तप्रोक्षणादेः संस्कारानाधायकतया वैयर्थ्यम् व्रीह्यादिगतसंस्कारकल्पनायामपि एतद्दोषतादवस्थ्यात् अनधिकृतपुरुषकृतप्रोक्षणादेः संस्कारानाधायकत्वात् न कर्तृकर्मसाधनवैगुण्यादितिन्यायसूत्रे स्फुटमिदम्। साधनादिवैगुण्यवत्, कर्तृवैगुण्यस्यापि फलानुत्पादकत्वमिष्टमेव, आगमप्रमाणस्योभयत्र तुल्यत्वात्। वर्हिष इवेति वर्हिस्तृणाति वर्हिष हविरासादयी-त्यादिवाक्येन विहिते तरणासादनादौ कृतार्थानां वर्हिषां यथा कार्यान्तरेषु विनियोगो न भवति। तथा प्रोक्षणे कृतार्थानां व्रीहीणामवघातादिषु पुनर्विनियोगो न स्यात्। व्रीहिनिष्ठसंस्कारपक्षे तु संस्कृतस्य क्वचिद्विनियोग आवश्यकोऽन्यथासंस्कारस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति विनियोगोऽवघाते आवश्यकः। यदि तु वर्हिरादौ विनियोगवचनान्तरा-भावादविनियोगः, इह तु व्रीहिभिर्यजेत इत्यादिविनियोगवचनदर्शनात् पुनः कार्यान्तरे तत्सम्बन्धोऽभ्युपेयत इति तज्जातीयस्याप्रोक्षितव्रीह्यादेरुपादानं स्यात्, व्रीहित्वस्योभयत्रा-विशेषात्। विशेषस्यसंस्कारस्य चेष्टस्य तत्रानङ्गीकारादिति चेदत्राहुः—संस्कारा हि विचित्रमहिमानः यथाऽभिचारादिः। यादृशशत्रुशरीरमुद्दिश्य अभिचारः क्रियते स अभिचारकर्तृपुरुषसमवेतोऽपि तादृशशरीरसहकारितया तदेकशरीरं नाशयति न शरीरान्तरं, न वा तस्यैव शत्रोर्जन्मान्तरीयं शरीरम्, तस्यानुद्देश्यत्वेनासहकारित्वात्। एवमभिमन्त्र-णादिसंस्कारः पुरुषसमवेतोऽपि तादृशोद्देश्यव्रीह्यादिः सहकारी भूत्वा तस्यैवावघातं नियच्छति। व्रीहीनवहन्तीतिविधेः प्रोक्षितान् व्रीहीनवहन्यादित्यत्रैव तात्पर्य्यमित्यर्थः। प्रोक्षिता व्रीहयोऽवघाताय कल्पन्ते इति वाक्यशेषसहितव्रीहीनवहन्यादिति विधेस्तत्रैव तात्पर्य्यात्। अतएव संस्कारा अवघाताय नोपयुज्यन्त इति न किन्तूक्तन्यायेना-वघातायोपयुज्यन्ते। पुरुषसमवेतो वा व्रीहिसमवेतो वा संस्कारः सर्वथा कार्योपयोगी न एवेति भावः। कथं तर्हि व्रीहीणां संस्कार्य्यकर्म्मत्वं क्रियाजन्यफलभागिन एव कर्मत्वम्। व्रीहीगतातिशय कल्पने तु तादृशक्रियाजन्यसंस्काराश्रयत्वेन तेषां कर्मत्वमुपपद्यते। तस्य पुरुषसमवेतत्वमिति पक्षे तु तादृशफलाश्रयत्वाभावात् कर्मत्वन्न स्यादिति वाच्यम्? प्रोक्षणक्रियाजन्यजलसंयोगाश्रयत्वेन तेषां कर्मत्वोपपत्तेः। न च व्रीहीन् प्रोक्षतीति बहुवचनश्रुत्या सर्वेषामवघातायोपनीतानां व्रीहीणां कर्मत्वमेष्टव्यं प्रोक्षितजलसंयोगस्य सकलव्रीहिस्वभावादिति वाच्यम्। कपिञ्जलानालभेत व्रीहित्रयगतजलसंयोगेनैव तदुपपत्तौ सकलव्रीहिगतत्वापेक्षाविरहात्। यो यदुद्देशेन क्रियते इति परोक्तानुमाने व्यभिचारं स्फुटमिमनुवदति नन्विति। पुत्रेष्टि जातेष्टि "वैश्वानरं द्वादशकपालं चरुं निर्वपेत्" पुत्रे जाते। पुत्रोत्पत्यनन्तरमिमं यागं पिता करोति। तज्जन्यं फलञ्च पुत्रे तदुद्देशेनैतद्विधानात्। अत एव यस्मिन् जाते शतामिष्टिं निर्वपति

सपूत एव तेजस्वी अन्नादः पशुमान् भवतीति श्रुतिः पुत्रे एव तत्फलं बोधयति। एवममावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन यजेत इत्यादि निकृष्यादिसाध्य भोगजनकादृष्टस्य वैयर्थ्यं स्यात्...।

यद्यपि सर्गादाविव कृष्यादिं विनाऽधुनापि अङ्कुरो भवतु। कृष्यादिसाध्यभोग-जनकादृष्टानुसारेण ततोऽप्यङ्कुरादिर्जायतां द्वयोरुत्पत्तौ मिथो विरोधाभावात्। तथापि कृष्यादित एवाङ्कुरादिदर्शनैतद्दृष्टस्य तादृशाङ्कुरोत्पत्तेः प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते। अथवा सर्गाङ्कुरविजातीयोऽयमङ्कुरः, तत्सजातीयाङ्कुरस्वीकारे व्यभिचारात् कृष्यादीनां हेतुत्वमेव न स्यात्। अदृष्टानि दृष्टसामग्रीसंघटनद्वारैव भोगसम्पादकानि न तु साक्षात् तथैव लोके दर्शनात्। अथवा सर्गादावपि आग्नेयपरमाणुसंयोगात् पार्थिवपरमाणौ पाकजाविशेषगुणोत्पत्तिः। तत्तद्भोगजनकादृष्टसंयोगात् तादृशैरेव परमाणुभिस्तज्जाती-याङ्कुरोत्पत्तिः। यदि सर्गादाविव सर्गेऽपि तादृशगुणैरङ्कुरारम्भस्तर्हि कृषिकर्मापेक्षैव न स्यादित्याह इदानीमितीति। कथं तर्हि सर्गादौ बीजादिसमवधानमित्यत आह तदानीमिति। तथैवेदानीं किन्न भवतीत्याह न चेति। कृष्यादिसम्पादनक्षमश्रमज दुःखभावानां तथा तत्कर्मव्यापृतकर्मकरभोगानां चोच्छेदः स्यात्; अव्यवस्था अकृतकृषिकर्मण सस्यप्राप्तिः स्यात्। संस्थानशब्देनावयवसंयोग उच्यते पूर्वबीजजातीयाङ्कुरारम्भे पाकजविशेषं समानजातीयशरीरादौ संस्थानविशेषमपेक्षन्ते परमाणवो एतच्चोपलक्षणमदृस्य ब्राह्मक्षत्रियशरीरसंस्थाने समानेऽपि अदृष्टविशेषापेक्षयैव तत्तज्जातीयशरीरोपपत्तिः स्वीकार्या, पाकजसंस्थानयोः तुल्यत्वात्, तर्हि पाकजविशेषोत्पत्यर्थमेव शक्तिः स्वीकार्येति आह न चेति। ते पाकजविशेषा जलानलानिलसंसर्गैः, संसर्गश्च नोदनाभिघातगुरुत्वादृष्टवदात्म-संयोगेभ्य इति दृष्टैवरे कारणैस्तदुत्पत्तिसम्भवान्नतदुत्पत्त्या न तदुत्पत्त्यर्थमपि शक्तेरावश्यकता निमित्तभेदात्पाकविशेषं सदृष्टान्तमाह—हारीतेति। हारीतः पक्षिविशेषः। हरिद्राजलक्षालितं शूलकप्रोतपाचितं तन्मांसं भक्षितं सद्भोक्तारमाशु नाशयति। तथा च वाह्याः हारीतमांसहरिद्राशूलकप्रोतयाचितं हरिद्रावह्निना सद्यो व्यापादयति। चर्वितमिति हारीतमांसमेवं पाचितं व्यापादयति अन्यथानेति। निमित्तविशेषवशेन पाकजरूपादिकं भिद्यते इति स्पष्टमेव प्रतीयते। एवं कांस्यपात्रेदशरात्रोषितं घृतमपि बोध्यम्।।११।।

आमोदः

आधेयशक्तिं निषेद्धुमुपक्रमते—**स्यादेतद**िति। स्वसमवायिसहोत्पन्नत्वं सहजत्वम्, उत्पन्ने समवायिनि मन्त्राद्यधीनत्वमाधेयत्वम्। विप्रतिपत्तिस्तु प्रक्षीणं व्रीहीनिष्ठातीन्द्रिय-धर्मजनकं न वा इति। न च गुरुत्वेनार्थान्तरं तस्य कारणगुणजन्यत्वेनैव, मानसिद्धत्वात्। प्रोक्षणजन्यातिशय उभयसिद्धः। स व्रीहिसमवेतो न वेति। **दृश्यते ही**ति। प्रमीयते हीत्यर्थः। **अभिसंरकारो**ऽभिमतः संस्कारः कालान्तरभाविफलानुगुणः इत्यर्थः।

मानमाह—**कथमन्यथे**ति। **तादृशानां** प्रोक्षितानां कार्यविशेषोऽवघातादिः। तथा च व्रीहिनिष्ठस्थिरसंस्कारं विना प्रोक्षितानां कालान्तरभाव्यवघातादौ नोपयोगः स्यादित्यर्थापत्त्यातद्गतः संस्कारः सिध्यतीत्यर्थः।

'प्रोक्षिता एव व्रीह्योऽवघाताय कल्पन्ते' इति वाक्यशेषमप्यत्र प्रमाणयन्ति। अर्थापत्तावन्यथोपपत्तिं निरस्यति—**न चे**ति। **मन्त्रादीन्** प्रोक्षणादिकारणमन्त्रादीन्, **ते** प्रोक्षणादयः, **तेषु** मन्त्रादिषु। ननु मन्त्रादिध्वंससहकृता प्रोक्षणादयोऽवघातहेतवः स्युरित्याह—**नापी**ति। यागादीनामपूर्वं व्यापारकल्पना न स्यात्। प्रत्युत कारणीभूताभाव-प्रतियोगित्वेन यगादीनां स्वर्गादिप्रतिबन्धकत्वमेव पर्यवस्येत्। ध्वंसव्यापारत्वे यगादीनां फलप्रवाहानन्त्यमतस्तत्रापूर्वमेव व्यापार इति शङ्कते—तेषामिति। यद्यपि ध्वंसव्यापार त्ववादीनामनन्तफलप्रवाहजनक[क]ल्पापादकं नास्ति; न हि यावद्व्यापारसत्वं फलमिति नियमः; संस्कारे पूर्ववद्व्यभिचारात्, तथापि विवादाध्यासितकालो यदि चैत्रस्वर्गोत्तरत्वे सति तत्स्वर्गजनकयागव्यापारवान् स्यात्, तत्स्वर्गाधारः स्यात् इति विवक्षितत्वात्। **अपूर्वेऽपी**ति। तत्रापि नियामकं किञ्चिन्नास्तीत्यर्थः। **अपूर्वे**ति। श्रुत्युक्तकालावच्छिन्न-फलजनकस्वाभाव्यादित्यर्थः।

तुल्यमिति। तावत्कालफलजनकस्वभावत्वमेवेत्यर्थः।

अवघातादावुपयोगः प्रोक्षणादीनामुपलक्षणतयैव स्यादिति तदनुरोधेन नाधेयशक्तिकल्पनमिति शङ्कते—**स्यादेतद**िति।

एतद्दूषयति—**स्वरूपे**ति। नन्वेवं गुरुकुरुभ्यामपि टीकाक्षेत्रयोरुपलक्षणं न स्यात्। न हि ताभ्यां तत्र व्यापारः कश्चिदाहित इत्यत आह—**व्यवहार मात्रन्त्विति।** **तज्ज्ञानं** साध्यम्। न तु तत्साध्यं कुरुगुरुज्ञानसाध्यम्। न तु कुरुगुरुसाध्यमित्यर्थः। ननुः तर्हि तज्जनितव्यापारं विना ज्ञानमपि कथं स्यादित्यत आह—**तज्ज्ञानमपी**ति। कुरुणा गुरुणा वेत्यर्थः। कुरुणा क्षेत्रं कृतमिति शाब्दज्ञानजनितसंस्कारप्रभवस्मृत्यधीनो व्यवहार इति भावः। ननु कुरुगुरुभ्यां तज्ज्ञानमपि चेन्न जनितं तदा कथमुपलक्षणत्वमपीत्यत आह—**अस्त्विति।** टीकायां वाक्यसमूहे क्षेत्रे च ताभ्यां काचिच्छाक्तिराहितेत्यर्थः। यद्वा अभ्युपेत्याह—**अस्त्विति।** प्रोक्षणादीनामुपलक्षणत्वे दोषान्तरमाह—**यद्वे**ति। नन्वपूर्वे मानान्तरमस्ति नत्वाधेयशक्तौ इत्यत आह— **न चे**ति। स्वगुणसहसकारिणः **स्वगुणे**त्यादिना इति वा।

आद्ये तावदाह— **इच्छे**ति। **यथायोगमि**ति। सूपकारसाधितान्न राज्ञ इच्छामात्रं सहकारि। परेदशभोगे प्रयत्नोऽपि ज्ञानं सर्वत्रेत्यर्थः। **तद्रहितानामि**ति। इच्छादिरहि-तानामित्यर्थः। अन्त्यमाशङ्क्य निराचष्टे— **नापी**ति। उपलक्षणैर्जन्मान्तरज्ञानादिभिः सिद्धसाधनमर्थान्तरमित्यर्थः। **अतिशयमि**ति। व्रीहिनिष्ठमिति शेषः। (ननु?) आत्मनिष्ठ एव किं न स्यादिति वाच्यम्, यो यत्र यदुद्देशेनोपादीयते स तत्र फलजनक इति

व्याप्तेः। यद्वा यत्रावघातरूपं फलं चिरभावि तदनुगुणो व्यापारस्तु समानाधिकरणः कल्पयितुमुचित इति भावः। न च विहितत्वेन पुरुषनिष्ठातिशयजनकत्वमनुमेयम्, अप्रयोजकत्वाच्चिकित्सादिना व्यभिचाराच्चेति। **तदर्थमि**ति। कालान्तरभाव्यवघात-फलार्थमित्यर्थः। यद् यत् कालान्तरभावि फलार्थमुपादीयते तत्तदनुगुणमतिशयं जनयतीति सामान्यव्याप्तौ दृष्टान्तमाह **यागे**ति। यागेऽपूर्वमुभयसिद्धमिति तदुल्लङ्घ्याह– अ**न्यथे**ति। आधेय शक्तिंविनेत्यर्थः कृषिकर्मणा कालान्तरभाविशस्यावगमाय बीजभूम्यादिरतिशयाधानं, चिकित्साकर्मणा कालान्तरभाव्यारोग्यफलहेतुः शरीरेऽतिशयाधानमित्यर्थः ननु स्वरूपत एव बीजमनुवर्तते; किं तत्रातिशयेनेत्यत आह–**बीजादीनामि**ति। ननु कलमत्वयवत्वादि-जात्यालिंगिताः परमाणव एव कलमयवाङ्कुरकारिण इति किं तत्रातिशयकल्पनयेत्यत आह– **तेषु चे**ति। पृथ्वीत्वावान्तरजातेः परमाणावनभ्युपगमादिति भावः।

प्रोक्षणादिनाऽतिशयो जन्यत एव, न तु व्रीहीत्यादौ इत्यत आह– **संस्कार** इति। **पुंस** इति पुंसीत्यर्थः, आत्मनीति यावत्। प्रोक्षणावान्तरभेदोऽभ्युक्षणम्। आदिपदान्मन्त्रादीनामुपग्रहः। न च व्रीहिनिष्ठ एव किं न कल्प्यत इति वाच्यम्, व्रीहिषु यद्येक एक संस्कारो व्यासज्यवृत्तिस्तदा कस्यचिद् ब्रीहेर्नाशान्नाशप्रसंग आश्रयनाशाविशेषात्, वृक्षादय किञ्चिदाश्रयनाशादेव नश्यन्ति प्रत्यभिज्ञा तु खण्डवृक्षनिबन्धना, वृक्षनाशेनानुपपन्ना प्रतिव्रीहिनानाशक्तिकल्पने गौरवम्। पुरुषनिष्ठ-संस्कारेण व्रीहीणां स्वरूपसम्बन्ध एव। अतस्तत्फलभागितयैव द्वितीयोपपत्तिरिति भावः। परानुमाने कृष्यादिदृष्टान्तासिद्धिं स्वानुमाने व्यभिचाराभावञ्चाह–**स्वगुणा** इति। **विशेषा** इति विशेषका इत्यर्थः। तत्रातिशयो दृष्टद्वारसद्भावादिति साध्यवैकल्यमिति भावः। न च परमाणोराधेयशक्तिः पाकगुणा वा सन्तु, न कश्चिद्विशेष इति वाच्यम्, तदारब्धावयविनि तज्जातीयगुणोपलम्भात्तत्रकल्पनाया आवश्यकत्वात्। आदिपदात् संयोगविशेषा गृह्यन्ते।

यो यदुद्देश्येन क्रियते स तद्गतातिशयाधायक इति परव्याप्तौ व्यभिचारमाह– **यथा** हीत्यादि। देवतायाः प्रीतिहेतुतया व्रीह्यादीनां च व्यापारभागितया उद्देश्यत्वम-विशिष्टमिति भावः। न च यद्गतफलार्थितया यत् क्रियते तत् तद्गतातिशयजनकमिति व्याप्तेरनुमानं व्यभिचारात्। न च तत्रापि शत्रावेव दुरदृष्टं श्येनेन जन्यत इति वाच्यम्–

"शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरी"

त्युत्सर्गस्य बाधकं विना त्यागायोगादिति भावः। तर्हि अवघातादौ कथं व्रीहेरुपयोग इत्यत आह–यथा चेति। प्रोक्षणादिजन्यादृष्टवदात्मसंयोगाद् व्रीह्यादीनामुत्तरक्रिया अवघातादिरित्यर्थः। ननु प्रोक्षणादीनामपूर्वजनकत्वे कदाचित् फलाभावः कथं स्यादपूर्वस्य समस्तदृष्टोपपादकत्वादित्यत आह–यथाचेत्यादि। करीर्यां

कर्मादिवैगुण्यात् फलाभावस्तथा प्रकृतेऽपि स्यादित्यर्थः। नन्वागमसिद्धत्वेनावश्यमेव फलेन भाव्यमित्यत आह—आगमिकत्वस्येति। एवं सति कारीर्यामपि फलाभावः कदाचिन्न स्यादित्यर्थः। ननु व्रीहिश्चेन्न संस्क्रियते तदावघातादौ कथं तस्यैव पुनरुपादानं विनियुक्तविनियोगविरोधात्? अत्र बर्हिष इति व्यतिरेके दृष्टान्तः। यथा बर्हिषः पुनरुपादानप्रापकं वचनमस्ति—

'दर्भाः कृष्णाजिनम्' इति

न तथात्रस्तीत्याह—न तर्हीति। 'बर्हिस्तृणाति', 'बर्हिषि हविरासादयति' इति वद् यथा बर्हिषः पुनरुपादानं न तथा प्रकृते स्यादिति व्यतिरेकदृष्टान्त इत्येके। 'इडो यजति,' 'बर्हिर्यजति,' बर्हिर्जयतीति विहितस्य बर्हिर्यागस्य यथा न पुनरुपादानं, तथा ब्रीहेरपि न स्यादित्यपरे। ननु व्रीहीन् प्रोक्षति', 'व्रीहीन् पिनष्टी' त्यवघातादावपि व्रीहिकर्म नैव प्रतीयत इति कथं न स्यादित्यत आह—उपयोगे वेति।

विचित्रा हीति। संस्कारवैचित्र्यादेवं स्यादित्यर्थः। वैचित्र्यमेव दर्शयति—केचिदिति। यस्योद्देशस्याग्रे व्याप्रियमाणता व्यापारानुवृत्तिस्तत्सहकारिण इत्यर्थः। न चैतत् सांदृष्टिकमित्याह—यथा चेति। श्येनयागेन कर्तरि यददृष्टं जनितं तस्य वैरिदुःखोत्पादनमुद्देश्यमतो व्यधिकरणमपि तद्वैरिदेहावच्छिन्न एवात्मनि दुःखं जनयतीत्यर्थः। विधेरिति। 'श्येनेनाभिचरन् यजेते' त्यत्रान्यथानुपपत्तेरिव 'व्रीहीन् प्रोक्षती' त्यत्रापि लाघवाद्व्यक्तिवचनन्यायेन, प्रोक्षिता एव व्रीहयोऽवधाताय कल्पन्त इति वाक्यशेषवलेन वा प्रोक्षितस्यैवाग्रे व्याप्रियमाणत्वमित्यर्थः। दुर्लङ्घ्यत्वमनतिक्रमणीयत्वम्। **भवन्त** इति जायमाना इत्यर्थः। **न मानागपि नोपयुज्यन्त** इति अपि तु प्रोक्षितान् व्रीहीन् सहकारिण आसाद्योपयुज्यन्त एवेत्यर्थः। ननु व्रीहीणां न निर्वर्त्यत्वं, न च विकार्यत्वं, तथाच संस्कार्त्वमेव वाच्यम्। तदपि संस्कारानाश्रयत्वेन न स्यादिति द्वितीया न सम्भवतीत्याशङ्कते—कथमिति। यदि संस्कारे कर्मता व्रीहीणां तदा पुरुषनिष्ठसंस्कारेण स्वरूपसम्बन्धेनैव तन्निर्वाहः, यदि च परसमवेतक्रियाफलशालित्वं ब्रूषे तदा प्रोक्षणस्य द्रवद्रव्यक्रियाया यत् फलं संयोगः तदाश्रयत्वेनैव तत्सिद्धिरिति परिहरति—प्रोक्षणादीति। प्रोक्षणफलं संयोगस्तद्द्वारा संस्कारो वा, उभयथापि नानुपपत्तिरिति भावः। यद्यपि जलसंयोगो न सर्वव्रीहिषु तथाप्युद्देश्यतयैव सर्वविनियोगः। अन्यथा शक्त्याधानेऽपि न प्रतीकारः। 'व्रीहीनिति' 'कपिञ्जलानि' तिवद्बहुवचनं त्रित्वपरमिति भावः। पराभिमतमनुमानं शङ्कते—पुत्रेष्टिरिति।

'वैश्वानरं द्वादशकपालं चरुं निर्वपेत् पुत्रे जाते'

इति विधिप्राप्तेरित्यर्थः।

''यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति सोऽन्नादस्तेजस्वी''

इत्यार्थवादिकं फलमित्यर्थ:। पितृयज्ञ: पितृश्राद्धम्। तत्र व्यभिचारमाह–हविरिति। एतदेव स्फुटयति–न हीति। अत्रापि हुताशनादौ शक्तिराधीयत इति वादिनं प्रति व्यभिचारान्तरमाह–किञ्चेति। यदि च ज्ञानं स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयेऽपि वर्तत इति ब्रूषे, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति भाव:। भट्टानां प्रमेये ज्ञानेनैव ज्ञातता जन्यते न त्विन्द्रियव्यापारेणेत्यवधेयम्। एवमिति। शक्तिजनिकेत्यर्थ:। अदृष्टेति। यद्यपि परमाणौ पाकजगुणोऽप्यदृष्ट एव, तथापि कार्योन्नेयत्वात्तस्य दृष्टत्वमिति भाव:। लाक्षेति। बीजपूरबीजे लाक्षारसावसेकात् तत्तत्कुसुमेषु यल्लौहित्यं तदपि पाकजगुणाधीनामित्यर्थ:। **व्याख्यात** इति पाकजगुणाधीनत्वेनैवेति शेष:। तत्त्वाधेयशक्तिं विना कलमबीजात् कलमाङ्कुर एवेति कथं नियम इत्यत आह–अत एवेति। प्राचीनत्वमाश्यकत्वम्। **विशिष्टा इति।** व्यावृत्ता इत्यर्थ:। परमाणुपाकजसत्त्वे मानमाह–न ह्यस्तीति। शीतमिति। उपष्टम्भकजलाभिप्रायेण। आद्यातिशयो द्व्यणुकम्। अन्त्यातिशयोऽङ्कुरादिरित्यर्थ:। मध्येऽपि यदि वाकारस्तदा आद्यातिशयोऽणुद्वयसंयोग:। अन्त्यातिशयोऽन्त्याव व्यारम्भक: संयोग:। अङ्कुरादिरन्त्यावयवीत्यर्थ:। क्वचिद् ब्राह्मणादौ, पाकजतोऽन्त्येऽपि; अदृष्टमेव नियामकमनुसन्धेयम्। सर्वसर्गे तेज:संयोगजनिता रूपादय एव कल्पादावपि कार्यभेदनियामका इत्याह–**कल्पादावपीति। बीजसन्निविष्टानामिति।** परमाणूनामि-त्यनुषङ्ग:। **उपसम्पादनं** सहकारिसमवधानम्। **तथैवेति।** अदृष्टमात्रादेवेत्यर्थ:। कृष्यादीति। कृषीबलभोगार्थं कृषिप्रवृत्तिरित्यर्थ:। अदृष्टमात्रं साध्याङ्कुराद्यपेक्षया विजातीयमेवेदानीन्तनाङ्कुरादि:। तत् केवलकृषिधर्मसम्पादनीयमिति भाव:। अव्यवस्थेति। कृषिकर्मनैरपेक्ष्ये तृणादाविव धान्यादावपि स्वत्वनियमो न स्यादिति तद्व्यवस्थार्थं कृष्याद्यपेक्षेत्यर्थ:। ननु व्यवस्थाभयेऽपि कारणेन कार्यजनने किं बाधकमित्यत आह–अद्दष्टानीति। तथाच इदानीन्तनबीजे कृष्यादिकमपि कारणमिति भाव:। तत्कालीनबीजे च कालविशेष: कारणं बोध्यम्। उपसंहरति–तस्मादिति। कारिकास्थादिपदग्राह्यं स्फुटयति–संस्थानेति। संस्थानं संयोगमात्रं तुल्यपाकजानां संस्थानविशेषो नियामक:, चकारो वाकारार्थ:। ते चेति। पाकजा इत्यर्थ:। तदुत्पत्तिरपि न शक्तिमपेक्षत इत्यर्थ:। **ते चेति संसर्गविशेषा इत्यर्थ:।** तर्हि क्रियार्थमेवाधेयशक्ति: स्यादत आह–**सा चेति।** वेगपदं स्थितिस्थापकमप्युपलक्षयति।

यद्यपि परमाणूनां साक्षादिश्वराधिष्ठेयतया प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽप्युपग्रहीतुमर्ह:, तथाप्यदृष्टापेक्षातत्रावश्यकीति अदृष्टवदात्मसंयोग एवोक्त:। ननु हारितमांसादौ हरिद्रानलसाधितेऽवश्यं शक्तिराधेया कथमन्यथा तद्भुञ्जानो विपद्यते? पाकजरसाद्युत्पत्ति-स्तत्रानलान्तरसाधितेऽपीत्यत आह–निमित्तेति। पाकजमात्रं न तन्त्रं किन्तु निमित्तविशेषाधीनपाकजत्वमित्यर्थ:। निमित्तविशेषानेवोदाहरति–**तद् यथेति।** अग्ने: पाकजत्वमभिधाय उष्मादे: पाकजत्वमाह–दशरात्रेति। आदिपदात्ताम्रपात्रस्थदधि तिक्ततादिपरिग्रह:। एतेन पाकजरसादे: प्रत्यक्षसिद्धतया तेनैवोपपत्तौ किं शक्त्येत्यपि ध्वनि:।।११।।

यत्र, तर्हि तोये तेजसि वायौ वा न पाकजो विशेषस्तत्र कथमुद्भवानुद्भवद्रवत्वकठिनत्वादयो विशेषाः? कथं वा पार्थिवे प्रतिमादौ प्रतिष्ठादिना संस्कृतेऽपि विशेषाभावात्पूजादिना धर्मो, व्यतिक्रमे त्वधर्मोऽप्रतिष्ठिते तु न किञ्चित्। न च तत्र यजमानधर्मेणान्यस्य साहायकमाचरणीयम्, अन्यधर्मस्यान्यं प्रत्यनुपयोगात्; उपयोगे वा साधारण्यप्रसङ्गात्। अत्रोच्यते —

निमित्तभेदसंसर्गादुद्भवानुद्भवादयः।
देवताः सन्निधानेन प्रत्यभिज्ञानतोऽपि वा।।१२।।

उपनायकादृष्टविशेषसहाया हि परमाणवो द्रव्यविशेषमारभन्ते, तेषां विशेषादुद्भवशिषाः प्रादुर्भवन्ति। यथा स्वभावद्रवा अप्यापो निमित्तभेदप्रतिबद्धद्रवत्वाः कठिनं करकाद्यमारभन्ते इत्यादिः स्वयमूहनीयम्। प्रतिमादयस्तु तेन तेन विधिना सन्निधापितरुद्रोपेन्द्रमहेन्द्राद्य भिमानिदेवताभेदास्तत्र तत्राराधनीयतामासादयन्ति, दष्टमूर्छितं राजशरीरमिव विषापनयनविधिनापादितचैतन्यम्। सन्निधानञ्च तत्र तेषामहङ्कार-ममकारौ, चित्रादाविव स्वसादृश्यदर्शिनो राज्ञ इति नो दर्शनम्। अन्येषां तु पूर्वपूर्वपूजितप्रत्यभिज्ञानविषयस्य प्रतिष्ठिप्रत्याभिज्ञानविषयस्य च तथात्वमवसेयम्। एतेनाभिमन्त्रितपयः पल्लवादयो व्याख्याताः।।१२।।

परिमल

अथ पार्थिवेष्वेव पदार्थेषु पाकजरूपादिकमुत्पद्यते इति शक्त्यनङ्गीकारेऽपि व्यवस्थोपपद्यताम्। जलादिषु तु पाकासम्भवात्तत्र तत्तत्कार्यविशेषाय शक्तिस्वीकार आवश्यक इत्यत आह—यत्रेति। केचिज्जलीयाः परमाणवः उद्भूतद्रवत्वजलमारभन्ते किंचिदनुद्भूतद्रवत्वां करकामारभन्ते। केचित्तैजसाः परमाणवः अनुद्भूतस्पर्शवदुद्भूतरूपवत्प्रदीपादि। केचिदनुद्भूतरूपोद्भूतस्पर्शवत् ग्रीष्मोष्मादिकमारभन्ते। किं च पाकजवत्यपि अवान्तरविशेषानुपपत्त्याऽपि शक्तिः स्वीकार्यैव तथा ही पार्थिवप्रतिमादौ संस्कृते पूजादिना धर्म उत्पद्यते। अनुचिताचारेणाधर्म। अप्रतिष्ठिते तु न किञ्चिदिति शक्तिस्वीकारे तु प्रतिष्ठादिना शक्तिरुत्पद्यते सैव प्रतिष्ठिता प्रतिष्ठितयोर्विशेषः। तदनङ्गीकारे तु तत्र पाकजादिविशेषादर्शनात्तावदविशेष एव स्यात्। न च प्रतिष्ठितप्रतिमापूजने प्रतिमाप्रतिष्ठाजन्ययजमगतादृष्टमेव सहाकारीति वाच्यम्। पुरुषान्तरापूर्वोत्पत्तौ पुरुषान्तरीयादृष्टस्य सहकारित्वानभ्युपगमात्। ननु अन्यधर्मस्यापि अन्यधर्मं प्रति सहकारित्वं दृश्यते।

यथा पात्राय यो ददाति तस्य अपात्रदानापेक्षयाधिकं पुण्यमुत्पद्यते। धर्मविशेषप्रयुक्तत्वस्यैव पात्रत्वादित्यत आह–उपयोगे वेति। भोगेन यज्जमानधर्मनाशे प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितयोः प्रतिमयोरविशेषात् पूजकस्यधर्मानुत्पत्तेः। सहकारिणो यजमानधर्मस्य विरहात्। यजमानधर्मसत्त्वेऽपि चाण्डालादिस्पर्शेनापूज्यत्वावगतेश्च। शक्तिस्वीकारे तु तत्स्पर्शेन तन्नाशादप्रतिष्ठितप्रतिमावदपूज्यत्वोपपत्तेश्च।

उपनयति परमाणुं परमाण्वन्तरं प्रापयति मिथः संयुनक्तीति यावत्। उपनायकं मिथः संयोगजनकक्रियाहेतुरदृष्टं तद्विशेषः सुखदुःखान्यतरभोगजनकस्तद्भेदात् तद्विशेषसहकारिणः परमाणवो द्वयणुकादिक्रमेण द्रव्यमारभन्ते, तेषान्तत्तददृष्टसहकृत-परमाणूनां विशेषादुद्भवादयः उद्भूतद्रवत्वानि जलानि अनुद्भूतद्रवत्वकरकादिर्जायते। इत्यावश्यकविशेषभेदादेव कार्यविशेषोपपत्तौ तदतिरिक्तकल्पनायुक्ता, एतदेवोदाहरणेन स्पष्टयति–तथेति। सांसिद्धिकद्रवत्वस्वभावा अपि आपः प्राणिनां दुरदृष्टवशात् प्रतिबद्धद्रवत्वाः कठिनं करकाद्यारभन्ते इत्यादि स्वयमुन्नेयम्। प्रतिमादय इति। तेन तत्तत्प्रतिष्ठापकशास्त्रविधिना उपेन्द्रो विष्णु सन्निधापितातत्तद्देवतास्तत्तत्प्रतिमा अर्चनीया भवन्ति। तत्तत्फलकामनया अत्याराधनीयाः। पूर्वमपूजनीयानां पश्चात्पूजनीयत्वे दृष्टान्तमाह–दष्टेति। सर्पादिदष्टोऽत एव मूर्च्छितोविषापनयनविधिना प्राप्तचैतन्यः आराधनीयो भवति। तथा पूर्वमनाराधनीयाऽपि तत्तद्देवताप्रतिमा पश्चादाराधनीया भवति फलार्थिभिः।

ननु देवताया व्यापकत्वात्सदा सन्निधानं कृतं प्रतिष्ठाविधिनेत्यत आह–सन्निधानमिति। प्रतिष्ठोत्तरमेव तत्र देवतानामहङ्कारममकारौ नान्यथेति भावः। न च प्रतिमादावहङ्कारज्ञानं भ्रम एव स च न तासां भवितुमर्हति विशेषत्वादिति वाच्यम्। आहार्य्यज्ञानस्य विवक्षितत्वात्, विशेषदर्शनदशायान्तस्य निराबाधात्। ज्ञानस्य तादृशस्य नाशेऽपि तज्जन्यः संस्कारस्तिष्ठतीति न दोष इति चेत्, देवतामानिनामस्माकमास्तिकानां दृष्टान्तः–चेतनां देवतामनभ्युपगच्छतामन्येषां मीमांसकानां पूर्वैः पूर्वैरियं प्रतिमा पूजितेति प्रत्यभिज्ञानविषयस्य "प्रतिष्ठितं पूजयेदि" ति विध्यनुसारेण प्रतिष्ठाज्ञानस्य पूजाविधावावश्यकतया तत्सहकृतप्रत्यभिज्ञानविषयस्य च प्रतिमादेस्तथात्वं पूजाविपर्ययाभ्यां धर्माधर्मजनकत्वम्। प्रथमपूजायां पूर्वपूर्वपूजाप्रत्यभिज्ञासम्भवेनाह–प्रतिष्ठितेति। तन्मते प्रतिष्ठाज्ञानाभावे पूजानिष्फलैवेति भावः। ईदृशरीत्या शक्तिनिरासप्रकारमन्यत्राप्यतिदिशति–एतेनेति। अभिमन्त्रितेन पयसा पल्लवेन वा यत्र विषापनयनं वातादिरोगनिवृत्तिर्वा क्रियते, तत्राभिमन्त्रणादिजन्यशक्ति-स्वीकारोऽन्यथाभिमन्त्रितानभिमन्त्रितयोरविशेषप्रसङ्गः स्यादित्याशङ्क्योक्तमेतेनेति। अभिमन्त्रितपयः पल्लवादावपि मन्त्रोच्चारणजन्यादृष्टवदात्मसंयुक्तेनप्रत्यभिज्ञानसहकृतेन तेन तन्निवृत्तिस्वीकारेदोषाभावादितिभावः॥१२॥

आमोदः

ननु किञ्चित्तेज उद्भूतरूप-स्पर्शं किञ्चिद्विलक्षणम्, वायावपि स्पर्शोद्भवः क्वचित्त्वगिन्द्रियेण; तथा तोयत्वाविशेषेऽपि किञ्चिद् द्रवं तडागादौ, करकादयस्तु कठिना इति शक्तिभेदमन्तरेणानुपपन्नमिति शङ्कते—**यत्र तर्हीति।** यत्र च पार्थिवे पाकजविशेषो नास्ति, तत्रावश्यं शक्तिस्वीकार इत्यत आह—**पार्थिवेऽपीत्यादिः। पूजादिने**त्यादिपदान्नमस्कारादिसंग्रहः। **यजमानः प्रतिष्ठाकारी। साधारण्येति।** अदृष्टस्य साधारण्यप्रसङ्गादित्यर्थः।

उद्भवश्चानुल्वणत्वम्। मृगमदे गन्धस्योपलब्धत्वं, कुक्कुटे वाग् संसर्गाधीनं न त्वतिशयनिमित्तकं, चन्द्र-चामीकरादौ वौष्ण्यानुपलब्धत्वं जलपार्थिवसंसर्गाधीनम्; आदिपदाद् द्रवत्वकठिनत्वादीनां करकातुहिनगतानां संग्रहः। तत्रापि निमित्तभेदोऽदृष्ट-समवधानमेवेत्यर्थः।

प्रतिमा देवता भवति पूजनीयतामासादयतीत्यर्थः।

तेन तेनेति। यद्देवताप्रतिमाप्रतिष्ठां प्रति श्रुतौ यो विधिः प्रकार उक्तस्तेनेत्यर्थः। सन्निधानमाहार्यरिप इति विभावनार्थमुक्तम्—**अभिमानीति। सन्निधानमिति।** अहमेवैतत् ममैवेदं शरीरमित्याहार्यज्ञानं देवतानां जन्यते, प्रतिष्ठाविधिना तत्रास्थिरमपि संस्कारद्वारा उपकारीत्यर्थः। उपनायकमदृष्टं परमाणुक्रियोत्पादकम्। **नो दर्शनमिति।** न्यायसिद्धान्त इत्यर्थः। अन्येषामिति। देवताचैतन्ये विप्रतिपन्नानामित्यर्थः। आद्यपूजां प्रति पूजितत्व प्रत्यभिज्ञानं नास्तीत्यनुशयेनाह—**प्रतिष्ठितेति।** ''प्रतिष्ठितं पूजयेदि'' ति विधेश्च तज्ज्ञानमावश्यकम् चण्डालादिस्पर्शे तु प्रतिष्ठितप्रत्यभिज्ञानस्य पूजितत्वप्रत्यभिज्ञानस्य संस्कार एव नाश्यते। प्रतिष्ठितपदं प्रतिष्ठाध्वंसपरं वा। स चास्पृश्यस्पर्शनादि-संसर्गाभावसंस्कृतः पूजकानां धर्महेतुः। **एतेनेति** तत्रापि मन्त्राधिष्ठातृदेवतासन्निधिरेव क्रियते इत्यर्थः। आदिपदान्मन्त्रादिप्रयोगान्मृदादीनां विषरूपतादिसंग्रहः। कांस्यादीनां शक्त्याधानमित्यपि नास्ति तत्र मलाद्यपनयनस्य शक्तिपदार्थत्वात्।।१२।।

घटादिषु का वार्ता? कुशलैवेति चेन्न। न हि सामग्री दृष्टं विघटयति, नाप्यदृष्टं, ज्ञापकत्वात्। नाप्यदृष्टमुत्पादयति, धर्मजनने सर्वदा विजयप्रसङ्गात्। विपर्यये सर्वदा भङ्गप्रसङ्गात्। अत्रोच्यते –

जयेतरनिमित्तस्य वृत्तिलाभाय केवलम्।
परीक्ष्यसमवेतस्य परीक्षाविधयो मताः।।१३।।

यद्यपि धर्माद्यभिमानिदेवतासन्निधिरत्रापि क्रियते, ताश्च कर्मविभवानुरुपं लिङ्गमभिव्यञ्जयन्तीत्यस्माकं सिद्धान्तः, तथापि परविप्रतिपत्तेरन्यथोच्यते।

तेनापि हि विधिना तदेव जयस्य पराजयस्य वा निमित्तमभिव्यक्तं कार्यामुन्मीलयति। कर्मणकासऽभिव्यक्तिः सहकारिलाभ एव। तच्च सहकारि, 'सोऽहमनेन विधिना तुलामधिरूढ़ो योऽहं पापकारी, निष्पापो वे'ति प्रत्यभिज्ञानम्। यदाहुः

'तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वश्चैवान्तरपूरुषः' इति।

अथवा—प्रतिज्ञाऽनुरूपां विशुद्धिमपेक्ष्य तेन धर्मो जन्यते। निमित्ततो विधानाद्विजयफलश्रु'तेश्च। अविशुद्धिञ्चापेक्ष्याधर्मः। पराजयलक्षणानपेक्षित-फलोपदर्शनेन फलतो निषेधात्। अथ शक्तिनिषेधे किं प्रमाणम्?।

न किञ्चित्। तत् किमस्त्येव? वाढम्। न हि नो दर्शने शक्तिपदार्थ एव नास्ति। कोऽसौ तर्हि? कारणत्वम्, किं तत्? पूर्वकालनियतजातीयत्वम्, सहकारिवैकल्प्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं वेति।

ततोऽधिकनिषेधे का वार्ता? न काचित्। तत्किं विधिरेव? सोऽपि नास्ति, प्रमाणाभावात्। सन्देहस्तर्हि? कथमेवं भविष्यति, अनुपलब्धचरत्वात्। विवादस्तर्हि कुत्र? अनुग्राहकत्वसाम्यात्, सहकारिष्वपि शक्तिपदप्रयोगात्, सहकारिभेदे तत्रापि दहनादेरनुग्राहकोऽधिकोऽस्त्येव यः प्रतिबन्धकैरपनीयते इति यदि तदा न विवदामहे। अस्मदभिप्रेतस्य चाभावादेरनुग्राहकत्वमङ्गीकृत्य निःसाधना मीमांसका अपि न विप्रतिपत्तुमर्हन्ति। ततोऽभावादिरनुग्राहक इत्येके, नेत्यपरे, इति विवादकाष्ठायां व्युत्पादितञ्चैतस्यानुग्राहकत्वम्। किमपरमवशिष्यते यत्र प्रमाणमभिधानीयमित्यल- मतिविस्तरेण। तथापि चेतन एवायं संस्क्रियते, न भूतानीति कुतो निर्णय इति चेत्? उच्यते। भोक्तृणां नित्यविभूनां सर्वदेहप्राप्तावविशिष्टायां विशिष्टैरपि भूतैर्नियामकाभावात् प्रतिनियतभोगासिद्धेः। न हि तच्छरीरं तन्मनस्तानीन्द्रियाणि विशिष्टान्यपि तस्यैवेति नियमः, नियामकाभावात्। तथा च साधारणविग्रहवत्त्वप्रसङ्गः। न च भूतधर्म एव कश्चिच्चेतनं प्रत्यसाधारणः, विपर्ययदर्शनात् द्वित्वादिवदिति चेन्न। तस्यापि शरीरादितुल्यतया पक्षत्वात्। नियतचेतनगुणोपग्रहेणैव तस्यापि नियमो, न तु तज्जन्यतामात्रेण। स्वयमविशेषात्। तथापि तज्जन्यतयैव नियमोपपत्तौ विपक्षे बाधकं किमिति चेत्। कार्यकारणभावभङ्गप्रसङ्गः। शरीरादीनां

चेतनधर्मोपग्रहेणैव तद्धर्मजन- नोपलब्धेः। तद् यथा-इच्छोपग्रहेण प्रयत्नो, ज्ञानोपग्रहेणेच्छादयः, तदुपग्रहेण सुादय इत्यादिः। प्रकृतेऽपि चेतनगता एव बुद्ध्यादयो नियामकाः स्युरिति चेन्न। शरीरादेः प्राक् तेषामसत्त्वात्। तथा च निरतिशयाश्चेतनाः, साधारणानि भूतानीति न भुक्तिनियम उपपद्यते।।१३।।

परिमल

घटतुलापत्रचौर्याद्यभियोगे कश्चित्साक्षी नास्ति अभियुक्तश्चाभियोगं न स्वीकरोति, सन्देहः केवलं विद्यते, तदभियोगनिर्णयाय दैवीपरीक्षा क्रियते, तत्र तुलाविधिरस्ति, तद्विधिमनुष्ठाय तुलामधिरोहति। स चेददुष्टस्तदा तदाश्रितस्तुलाभाग उन्नतो भवति, दुष्टश्चेत्तदाश्रितस्तुला भागोऽवनतो भवति। परीक्षाविधिजन्यगुरुत्वाद्यतिशयकल्पनायान्तु दुष्टत्वे गुरुत्वंऽदुष्टत्वे लघुत्वमुपपादयति येन तुलाया आरोहावरोहौ उपपद्येते। अथवाऽदुष्टत्वे गुरुत्वं लघयति। दुष्टे तु लघुत्वं गुरुत्वं जनयति, तत एव तुलायाः पूर्वावस्थातो वैलक्षण्यं जायते। इत्यपि न। परोक्षविधेः ज्ञापकत्वेनोत्पादकत्वाभावात्; परोक्षाविधेः समत्वेन सामग्रीभेदाभावे भिन्नकार्योपपत्तेरयुक्तत्वाच्च। प्रतिमापरीक्षाविधि-प्रयुक्तदेवतासन्निधिरस्तीति तत्र पूजातद्वैपरीत्येन धर्माधर्मयोरुत्पत्तिः सम्भवति सामग्रीभेदात्, इह तु देवताया अहङ्कारादिरूपसमवधानाभावेन सामान्याश्चैकत्वाद्भिन्नकार्योत्पत्तेः वक्तुमशक्यतया ततः संस्काराधानमेव स्वीकार्यमित्याशयेन पुनः प्रत्यवस्थानम् कर्तृपुरुष-कर्मजन्यपापतद्विरहसहकृतपरीक्षाविघिनातिशयसामग्रीभेदाद्भिन्नकार्योत्पत्तिरितिशङ्काकृदभिप्रायः।

जयो विजय इतरः पराजयस्तन्निमित्तमभियुक्तपुरुषगतं दुरदृष्टं तद्विरहश्च तस्यवृत्तिः स्वकार्यकरणप्रवृत्तिस्तल्लाभायपरीक्षाविधयो मताः। यद्यपीति। इदं कर्मानेनकृतमिति देवताया ज्ञानमस्ति परीक्षाविधिनोपस्थापिता पापाद्यभिमानिनी देवता तदुपस्थानं च इदृशाभियोगवाननेन विधिना तुलामधिरुढ इति ज्ञातम्। अतएव कर्मज्ञापकं तुलानमनोन्मनादिकार्यं देवता ज्ञापयन्ति। परीक्षाविधेः समत्वेऽपि अयं पुण्ययोनिषु पापो वेति देवताज्ञानभेदात्कार्यभेदोपपत्तिः। परीक्षाविधिं विना तादृशज्ञानं देवताया न संभवति। तत्रानेन विधिनेत्यस्य प्रवेशादिति परीक्षाविधिरपि तत्प्रयोजक इत्यर्थः। परीक्षाविधावपि धर्माधर्मिमानिदेवतासन्निधानं क्रियते ताश्च देवताः कर्मानुरूपं लिङ्गं तुलोन्नमनादि अभिव्यञ्जयन्ति प्रकाशयन्ति इति नैयायिकसिद्धान्तः, तथापि मीमांसकाः देवतां चेतनां न मन्यन्ते इति तदनुरोधेनान्यथा परिहारः क्रियते। जयपराजयनिमित्तं यददृष्टं तस्याभिव्यक्तिः परीक्षाविधितोऽभिव्यक्तिः, अभिव्यक्तञ्च न तत्कार्यं तुलोन्नमनादि जनयति, सहकारिलाभ एव कर्माभिव्यक्तिः उक्तविधिसहकृतं कर्मादृष्टं कार्यं तुलोन्नमनादि अभिव्यनक्ति इत्यभिव्यक्तिनिमित्तं सहकारिलाभोऽभिव्यक्तिरुपचर्यणे तुलादेवार्चनादि

तदानीं स्वरूपेण न वर्तते। तस्यासहकारित्वेऽपि तज्ज्ञानद्वारासहकारित्वमुपपद्यते। ज्ञानं सोऽहमनेनविधिना तुलामधिरुढः पापकारी निष्पापो वेति प्रत्यभिज्ञानम्। तत्र निष्पापत्वेन प्रत्यभिज्ञानं जयनिमित्तम् सपापत्वेन प्रत्यभिज्ञानं पराजयनिमित्तं निगूढमपि पापमनेन विधिना ज्ञायते इत्यर्थे स्मृतिमुदाहरति–तांस्तुदेवाः प्रपश्यन्ति इत्यादि। तच्च पापं कृतवतोऽपि तद्विस्मरणात् यत्र प्रत्यभिज्ञानं नोत्पद्यते तत्र कुतो न जयः। प्रमाप्रत्यभिज्ञानस्यैव जयहेतुत्वेऽपि पापप्रत्यभिज्ञानाभावेन पराजयानुपपत्तेः, स्वरूपेण पापस्य पराजयहेतुत्वे परीक्षाविधिवैयर्थ्यापत्तेः, पापतदभावयोः स्वरूपेणसत्त्वे योऽहं पापवत्त्वादिनासन्दिहानः सोहमनेनविधिना तुला मधिरूढ़ इति प्रत्यभिज्ञानस्य विवक्षितत्वात्। तच्च परीक्षाविधिं विना नेति तस्यापि प्रयोजकत्वमिति भावः। यत्र समाक्षोभादिना तादृशप्रत्यभिज्ञानाभावस्तत्र गत्यन्तरमाह–यद्वा तुलारोही पुरुष न जयपराजयफलकं कर्मान्वतिष्ठत् यदभिव्यक्तिः परीक्षाविधिना स्यात्। न च स्तेयादिकर्मानुष्ठितं तदेव पराजयफलकमिति वाच्यम्, तस्य नरकादिहेतुत्वात् स्तेयादिकर्माभाववान् विजयते तस्य विजयहेतुस्तत्कर्माभाव न तस्य किमपि फलं भवितुमर्हतीत्यपरितोषादाह यद्वेति। प्रतिज्ञानुरूपशुद्धिसहकृतेन परीक्षाविधिना धर्मोजन्यते तत एव विजयलिङ्गं तुलोन्नमनादि भवति। एवं प्रतिज्ञानुरूपामशुद्धिमपेक्ष्य तद्विधिनाऽधर्मो जन्यते, यतस्तुलानमनमिति साम्प्रतम्। तादृशविधिवाक्याभावेन परीक्षाविधेः धर्मजनकत्वे प्रमाणाभावादित्याहनिमित्तत इति। यद्यपि साक्षाद्विधिवाक्यं तादृशं नास्ति, तथाप्यतिशयनिमित्तकपरीक्षाविध्यनुरोधेन सत्यप्रत्यभिज्ञोऽभिशप्तो जयकामः तुलामधिरोहेदितिविधिः कल्प्यत इति भावः। न चापूर्वं विना कालान्तर्भाविजयादि-सिद्धिरित्यपूर्वमङ्गीकरणीयम्। यथा "वैश्वदेवी आमीक्षा" इत्यादौ "यजेत" इति पदाभावेपि द्रव्यदेवतारूपयागनिमित्तदर्शनबलाद्वैश्वदेव्या यजेत इति विधिकल्पनमेवं प्रकृतेऽपीति बोध्यम्।

यदि स्वरूपेण विद्यमानं पापं भङ्गहेतुः स्यात् तदा परीक्षाविधिं विनापि तस्य स्वरूपेण सत्त्वादभियुक्तभङ्गोपपत्तिः स्यादिति परीक्षावैयर्थ्यं प्रसज्येत। यस्तु पापं नाकरोत्, किन्तु मृषाभियुक्तः तस्य तुलारोहणसमये निष्पापप्रतिज्ञानुरूपां शुद्धिमपेक्ष्य परीक्षाविधिना धर्मो जन्यते स एव तस्य निष्पापत्वज्ञापनाय तुलामुन्नमयतीति नानुपपत्तिः। ननु तादृशविधिवाक्यमेव क्वचिदपि शास्त्रे नोपलभ्यते इति कथं परीक्षाविधेर्धर्मजनकत्वम्। कुत्रचित्पापकर्मणि योऽभियुक्तः साक्षी कश्चिन्नास्ति स्वयं चापलपति तत्र तदभियुक्तं पुरुषमुद्दिश्य तत्परीक्षणाय परीक्षाविधानं तद्विजयफलश्रुतिश्च शास्त्रे दृश्यते, तदनुरोधेन अभिशप्तः सत्यप्रतिज्ञः जयकामः तुलामारोहेदिति विधिः कल्प्यते। एवमभियुक्त-स्याशुद्धिमपेक्ष्य परीक्षाविधिना–अधर्मो जन्यते परीक्षासमाध्यनन्तरं पुरुषस्तुलामधिरोहति, तुलाधिरोहणसमये क्रियाकलापात्मकस्य परीक्षाविधेरसत्त्वेनाव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वाभावेन

कारणत्वं न सम्भवतीति तुलाधिरोहणकालस्यापि जयसाधनं तादृशविधिजन्यमपूर्व कल्प्यते, अभियुक्तस्य पुरुषस्यानिष्टं पराजयलक्षणं फलमपि दृश्यते इति तदनुरोधेन निषेधविधेरनुमानं भवति, असत्याभिसन्धस्तुलामधिरोहेत्तर्हि ततोऽधर्मः स्यात्तत्फलं पराजयश्च, सत्याभिसन्धस्तुलाभधिरोहेत्तर्हिततोधर्मः तत्फलं जयश्च स्यात्। यद्यपि "न सुरां पिवेत्", न ब्राह्मणं हन्यादितिवन्नायं स्वरूपतो निषेधविधिस्तथापि न हन्यादित्यादिनिषेधविधिमुल्लङ्घ्य हिंसाद्यनुष्ठाने अधर्मो भवति तथा असत्याभिसन्धं प्रति उक्तपरीक्षाविधेरधर्मजनकत्वेन फलतो निषेधविधित्वमुभयोरनुष्ठाने फलं दुरदृष्टं समम्।

जल्पकथामाश्रित्य मीमांसकः पृच्छति–शक्तिनिषेधे किं प्रमाणमिति? नैयायिकः उत्तरयति–न किञ्चिदिति। तर्हि अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति न्यायेन शक्तिः स्वीक्रियते। वाढमिति, न्यायदर्शनेऽपि शक्तिपदार्थोऽस्त्येव तर्हि का शक्तिर्विशिष्य निर्दिश्यताम्? कारणत्वमिति। किन्तावत्कारणत्वमिति? पूर्वकालनियतजातीयत्वम्, घटादिकार्योत्पत्ति-प्राक्काले दण्डादेर्नियतजातीयत्वमिति घटं प्रति दण्डादेर्हेतुत्वम्, न हि दण्डजातीयं विना घटजातीयस्योत्पत्तिः क्वचिद् दृश्यते। अयं भावः–अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि कारणत्वं गृह्यते। न च एकव्यक्तिं प्रति तौ सम्भवतः। तत्कारणव्यक्तिसत्त्वे तत्कार्यव्यक्तिसत्त्वमित्यंशस्य सभवेऽपि तद्व्यतिरेके कार्यव्यातिरेकस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्। उत्पत्त्यनन्तरं कार्यसत्त्वेन तद्व्तिरेकासम्भवात्। नाप्यन्वयमात्रदर्शनेन कारणत्वनिश्चयः शक्यः कर्तुम्। वह्निरासभयोरपि कदाचिदन्वयदर्शनेन रासभस्यापि वह्निकारणत्वापत्तेः। तस्मात्कार्यतावच्छेदकं तत्कार्यमात्रानुगतमेकं धर्मगृहीत्वा एतज्जातीयं कार्थं प्रति तत्कारणसामान्यानुगतमेकं कारणतावच्छेदकीभूतं धर्ममालोच्य तज्जातीयस्य नियतपूर्ववर्तितत्वं गृहीत्वानयोः कार्यकारणभावो निश्चीयते यथा घटत्वजातीयं प्रति दण्डत्वजातीयस्य कारणत्वमिति। पूर्वत्वस्य दुर्वचत्वमाश्रित्य लक्षणान्तरमाह– **सहकारीत्यादि**। यत्र कार्याभावः सहकारिवैकल्यप्रयुक्तस्तत्कारणं, यथा बीजेऽङ्कुराभावः क्षितिसलिलसंयोगविरहप्रयुक्तः सहकारिसम्पत्तौ ततः अङ्कुरउत्पद्यते तदसम्पत्तौ तु नेति तदभावस्तत्प्रयुक्तो यतः कार्यं नोत्पद्यते तत्र कार्याभावः स्वतः सिद्ध इति सहकारिवैकल्यप्रयुक्तः स यथा शिलाशकलेऽङ्कुराभावः कूसुलस्थितबीजेऽपि सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभावत्वमस्तीति तत्र लक्षणसमन्वयः।

ननु सहकारि कारणमेवोच्यते अकारणस्य सहकारित्वानुपपत्तेः, एवं च कारणत्वलक्षणे कारणत्वप्रवेशेनात्माश्रयः। प्रयुक्तत्वमिह किं विवक्षितम्? किं जन्यत्वं, जनकत्वं, व्यापकत्वं, व्याप्यत्वम्वा? नाद्य प्रागभावस्यानादित्वेनाजन्यत्वात् लक्षणासम्भवः। नापि द्वितीयः प्रागभावस्य स्वप्रतियोगिजनकत्वेन सहकारिविरहं प्रति जनकत्वस्य

शङ्कितुमशक्यत्वात्। नापि तृतीय:—शिलाशकलेऽपि अङ्कुराभाव: सहकारिविरहव्यापकोऽस्तीति तत्रातिव्याप्ते:। नापि चतुर्थ:—कार्यसंसर्गाभावस्य सहकार्यभावव्याप्यत्वेन तत्रातिव्याप्ते:। यस्य कार्याभावव्याप्यत्वमितरावच्छिन्नं तत्कारणम्। बीजे अङ्कुराभावव्याप्यता न बीजत्वेनावच्छिद्यते, क्षितिसलिलसंयोगे सति बीजादङ्कुरोत्पत्तिदर्शनादिति क्षितिसलिलसंयोगाभावेनैवावच्छिद्यते, क्षितिसलिलसंयोगेङ्कुरोत्पत्तिदर्शनेन तदभावे तददर्शनेन तस्य तदवच्छिन्नत्वाभ्युपगमादित्यन्यत्र विस्तर:।।१३।।

आमोद:

घटादिष्विति। घटस्तुला, आदिपदात्तप्तमाषकादिसंग्रह:। तत्राधिवासनविधिना हवनमलक वद्दाहादिप्रयोजिका शक्तिरवश्यमङ्गीकर्तव्येति संक्षेपप्रश्नभाव:। **सामग्री** परीक्षासामग्री, दृष्टस्य प्रतिमानप्रस्तरादेर्विद्यमानत्वात्। अदृष्टविघटने सर्वदैव हवनमलकवद्दाहादिप्रसङ्गात्, ज्ञापकत्वात्; न तु दृष्टादृष्टविघटकत्वमिति भाव:। **विपर्यय इति।** अधर्मजनन इत्यर्थ:।

जयस्तदितर: पराजय:, तन्निमित्तस्य सुकृतस्य दुष्कृतस्य वा वृत्तिस्तत्कार्यजननं प्रति सहकारिलाभ:। परीक्ष्य: परीक्षणीय: पुरुष:।

धर्मादीति। तुलायां धर्मस्तप्तमाषकादौ वह्निराहवनीया देवता। तद्व्यापारमाह—ताश्चेति। **कर्मविभावनानुरूपं पापाचरणनाचरणोचितं,** लिङ्गमिति अवनमनदाहादिस्वरूपमित्यर्थ:। **परो** मीमांसकादिर्देवताचैतन्ये विप्रतिपन्न:। निमित्तमदृष्टम् अभिव्यक्तं सहकारिसमवहितं कृतं कार्यं नमनोन्नमनदाहादिरूपम् उन्मीलयति प्रकटयति। कर्मणोऽदृष्टस्य। पापकारीति यदि प्रत्यभिजानाति तदा पराजयम्, यदि निष्पाप इति तदा जयं लभते। प्रत्यभिज्ञा च प्रमारूपा विवक्षिता। तदेवाह—तांस्त्विति। स्वयं जानात्येव यन्मया पापं कृतं न वेत्यर्थ:। सभाक्षोभादिना तादृशज्ञानाभावे गत्यन्तरमाह—**मया नेदं पापं कृतमितिप्रतिज्ञा** यत् तुलादौ प्रवर्तते यदि शुद्धा भवति तदा जयी नो चेद् भङ्गी। आरोहणादेर्ध्वस्ततया व्यापार आवश्यक:। 'तदन्ते जयमादिशेदि'ति वचनाज्जयादेस्तदन्तनिर्देश्यत्वादित्याहधर्म इति। ननु तुलारोहणाविधेर्धर्महेतुत्वम्, निषेधाश्रवणादधर्महेतुत्वं कथं स्यादित्यत आह—निमित्तत इति। अभिशापनिमित्तताबलादर्थादायात एवायं विधिर्निषेधश्च यदभिशप्तसत्यप्रतिज्ञस्तुलामारोहेदसत्यप्रतिज्ञस्तुलां नारोहेदिति।

ननु शक्तौ साधकं मानं खण्डितं बाधकं च मानं नोपदर्शितमिति तत्र सन्देह एव; न तु तदभावसिद्धिरित्याशयेन पृच्छति—अथेति। उत्तरं नेति। शक्तिपदार्थो नास्माभिर्निषिध्यत इत्यर्थ:। तर्हि सिद्धं न समीहितमित्याह—तत्किमिति। गूढाभिसन्धिराह—वाढ़मिति। एवमप्युपगमे तवापसिद्धान्त इत्याह—कोऽसाविति। अभिसन्धिमुद्घाटयति—कारणत्वमिति। ननु शक्ते: किमन्यत् कारणत्वमित्याह—किं तदिति। तदभिमतात् शक्तिपदार्था तद्भिनत्ति—पूर्वेति। अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्व-

मित्यर्थः। पूर्वत्वञ्च प्रागभावावच्छिन्नकालत्वं, प्रागभावत्वं प्रतियोगिध्वंससमानकालीनाभावत्वं गन्धानाधारकालानाधारभावत्वम्। एवं दुःखद्वेषादिकमपि प्रक्षिप्य निर्वाच्यम्। गन्धानाधारकाल एव सर्वमुक्तिकालः। तत्र च गन्धत्वं स्वाधिकरणानधिकरणवृत्तिः, कार्यमात्रवृत्तिजातित्वात्, घटवदित्यनुमानस्य सत्वात्। यद्वा प्रतियोग्यवधिकपरत्वयावदाश्रयसमानकालीनकादाचित्काभावत्वम्। तेन गुणकर्मप्राणभावादिसंग्रहः। तत्रापि परत्वोत्पतौ तयोरवधित्वात्। न च परत्वावधेरप्यवपरत्वाश्रयत्वनियमः, प्रमाणाभावात्। बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितबुद्धेः परत्वाश्रये तत्रापि भावात्, परत्वावधेरपरत्वाश्रयत्वनियमाभिधानस्य उत्सर्गत्वात्। तथा च प्रलयकालीनकर्मप्रागभावस्यापि संग्रहः। यदि च प्रतियोग्यन्यूनाबाधिककालीनाबाधिकत्वं परत्वे विवक्ष्येत तदा अन्त्यशब्दप्रागभावे अन्ततः शब्ददुद्ध्यादिप्रागभावासंग्रह एव। न हि तदन्यूनानतिरिक्तकालीनं मूर्तं भवति। यदि च परत्वावधेरपरत्वाश्रयत्वनियमस्तदा प्रतियोग्युत्पत्तिकाबाधकपरत्वाश्रयसमानकालीनत्वं वक्तव्यम्। उत्पत्तिश्चाध्यस्तक्षणस्य क्षणसम्बन्धा इति न्यायोन्याश्रयः। प्रलयकर्मप्रागभावश्च ब्रह्माण्डान्तरमूर्तापक्षनिरूपण एवेति नाव्याप्तिः। अवर्जनीयसिद्धत्वं चान्यथासिद्धत्वम्। न तु कारणेतरत्वेन सिद्धत्वं येनात्माश्रयादिः स्यात्। तच्च दण्डरूपादेर्दण्डत्वाकाशादेरूपप्रागभावस्य प्रागभावस्थलेन साधकं प्रति व्यापारभिन्नं जनयतश्च कुम्भकारपित्रादेः सिद्धमेव। प्रागभावादिनिर्वचनापेक्षलक्षणमिदं दुर्ग्रहमित्यनुशयेनाह–**सहकारीति।** सह कारित्वं कारणगर्भमित्यन्योन्याश्रय इति नाशङ्कनीयम्। सर्वदाऽव्युत्पन्नं प्रति लक्षणप्रणयनात्। लक्ष्यं लक्षणत्वं च जानानं प्रत्येतस्यैतल्लक्षणमिति पक्षनिष्ठताज्ञापकस्यैव लक्षणप्रणयनफलत्वात्। अन्यथा लक्षणपदानां तत् पदार्थानां च तदानीमेव लक्षणाप्रणयनप्रसङ्गेनाव्यवस्थापत्तेः। बीजे अङ्कुरा भावः सहकारिप्रत्युक्तः। शिलायाञ्च शिलात्वप्रयुक्त एवेति विशेषः। कार्यत्वनिरूपितत्वं वा कारणत्वम्। कार्यनियतदेशकालनियतत्वं वेति दिक्। ननु भवतु कारणत्वमपि शक्तिपदार्थः। अस्मदभिमता शक्तिस्तथापि न निषिद्धेत्याह–

तत इति। गूढ़ाभिसन्धिराह-न काचिदिति। तर्हि साऽपि स्यादित्याह तत् किमिति। आशयमुद्घाटयति–एतदपीति। प्रमाणाभावस्य चोक्तत्वादिति भावः। सन्देह इति। साधकबाधकमानाभावादिति भावः। उत्तरम्–कथमिति। कोटिप्रसिद्धेरभावान्न सन्देह इति भावः। तर्हि संशयाभावे विवादानुपपतिरित्याह-विवाद इति। कारणत्वमेव शक्तिपदवाच्ये, तच्चानुग्राहकं सहकार्यनुग्राहकम्, अतः सहकारिण्यपि शक्तिपदप्रयोगात् किं सहकारि वह्नौ यतो दाह इति धार्यते इत्याह–अनुग्रहकत्वेति। यत् सा हि स एव, कार्यं तदनुग्राहकं, तच्च कारणत्वं सहकारि च, तथा च सहकारिभेदे विवाद इत्यर्थः। ननु प्रतिबन्धकापनेयमनुग्राहकं मयाप्यङ्गीक्रियत एव, तत्र कथं विवाद इत्यत आह–तत्रेति। निःसाधना इति। अर्थापत्तेरन्यथोपपत्तेरनुमानस्य चान्यथासिद्धत्वात् **मीमांसकानां** निःसाधनत्वं विवादारम्भिकां विप्रतिपत्तिमाह-**तत इति। एके नैयायिकादयः, अपरे मीमांसकाः।**

भूतानीति। शरीरादीनीत्यर्थः। व्रीहिषु काण्डस्यापास्तत्वात्। भोक्तृप्रत्यासक्त्य-विशेषे किञ्चिदेव शरीरादिः कस्यचिदेव भोगसाधनमिति नियामकाभावो भोक्तृसंस्कारे मानमित्यर्थः। विशिष्टान्यपीति। संस्कृतान्यपीत्यर्थः। **विपर्ययेति।** भूतधर्मादीनां साधारण्यदर्शनादित्यर्थः। व्यभिचारमत्र शङ्कते–द्वित्वादिवदिति। भूतधर्मो द्वित्वादिर्यथा प्रतिनियतभोगजनकस्तथाऽपूर्वमपि स्यादित्यर्थः। तत्राप्यपेक्षाबुद्धिरेव नियतचेतनगुणो निमित्तं येन नियतभोगसाधनत्वमिति कुतो व्यभिचार इत्याह–**तस्यापी**त्यादिः।

तज्जन्यत्वमात्रेण भूतजन्यत्वमात्रेण। अत्र नियामकाभावं शङ्कते–तथापीति। कार्यकारणभावमेवाह–शरीरादीनामिति। तद्धर्मजननोपलब्धेश्चेतनधर्मजननोपलब्धेः। चेतनधमोपग्रहेणैव चेतनधर्मोत्पत्तिरिति कार्यकारणभाव इत्यर्थः। तदेव दर्शयति–तद् यथेति। प्रकृतेऽपीति शरीरादीनां नियतभोगसाधनत्वेऽपीत्यर्थः। **तेषामिति।** बुद्ध्यादीनामित्यर्थः। **निरतिशया इति।** अदृष्टरहिता इत्यर्थ। एतावता 'प्रत्यात्मनियमाद् भुक्तेत्यादिकारिकाप्रतीकार्थो व्याख्यातः'।।१३।।

एतेन सांख्यमतपास्तम्।

एवं हि तत् – अकारणमकार्यः कूटस्थचैतन्यस्वरूपः पुरुषः। आदिकारणं प्रकृतिरचेतना परिणामिनी। ततो महदादिसर्गः। न हि चितिरेव विषयबन्धनस्वभावा, अनिर्मोक्षप्रसङ्गात्। नापि प्रकृतिरेव तदीयस्वभावा, तस्या अपि नित्यत्वेना-निर्मोक्षप्रसङ्गात्। नापि प्रकृतिरेव तदीयस्वभावा, तस्या अपि नित्यत्वेन्तनिमोक्षप्रसङ्गात्। नापि घटादिरेवाहत्य तदीयः, दृष्टा–दृष्टत्वानुपपत्तेः। नापीन्द्रियमात्रप्रणाडिकया, व्यासङ्गायोगात्। नापीन्द्रियमनोद्वारा, स्वप्नदशायां वराहव्याघ्राद्यभिमानिनो नरस्यापि नरत्वेनात्मोपधानायोगात्। नाप्यहङ्कारपर्यन्तव्यापारेण, सुषुप्त्यवस्थायां तद्व्यापार-विरमेऽपि श्वासप्रयत्नसन्तानावस्थानात्। तद् यदेतास्ववस्थासु सव्यापारमेकमनुवर्तते, यदाश्रया चानुभववासना, तदन्तःकरणमुपारूढोऽर्थः पुरुषस्योपधानीभवति। भेदाग्रहाच्च निष्क्रियेऽपि तस्मिन्पुरुषे कर्तृत्वाभिमानः, तस्मिन्नचेतनेऽपि चेतनाभिमानः तत्रैव कर्मवासना। पुरुषस्तु सर्वथा पुष्करपलाशवन्निर्लेपः। आलोचनं व्यापार इन्द्रियाणां, विकल्पस्तु मनसः अभिमानोऽहङ्कारस्य, कृत्यध्यवसायो बुद्धेः। सा हि बुद्धिरंशत्रयवती। पुरुषोपरागो, विषयोपरागो, व्यापारावेशश्चेत्यंशाः। भवति हि 'मयेदं कर्तव्यमि'ति तत्र मयेति चेतनोपरागो दर्पणस्येव मुखोपरागो भेदाग्रहादतात्त्विकः। इदमिति विषयोपराग इन्द्रियप्रणाडिकयापरिणतिभेदो दर्पणस्येव निःश्वासाभिहतस्य मलिनिमा पारमार्थिकः। एतदुभयायत्तोव्यापारावेशोऽपि। तत्र एवं रूपव्यापारलक्षणाया

बुद्धेर्विषयोपरागलक्षणं ज्ञानम्। तेन सह यः पुरुषोपरागस्यातात्त्विकस्य सम्बन्धो दर्पणप्रतिबिम्बतस्य मुखस्येव मलिनिमा, सोपलब्धिरिति। तदेवमष्टावपि धर्मादयो भावा बुद्धेरेव, तत्सामानाधिकरण्येनाध्यवसीयमानत्वात्। न च बुद्धिरेव स्वभावतश्चेतनेति युक्तं, परिणामित्वात्। पुरुषस्य तु कूटस्थनित्यत्वादिति। तदेतदपि प्रागेव निरस्तम्। तथाहि –

कर्तृधर्मा नियन्तारश्चेतिता च स एव नः।
अन्यथाऽनपवर्गः स्यादसंसारोऽथवा ध्रुवः।।१४।।

कृतिसामानाधिकरण्यव्यवस्थितास्तावद्धर्मादयो नियामका इति व्यवस्थितम्। चेतनोऽपि कर्तैव। कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्येनानुभवात्। न चायं भ्रमो, बाधकाभावात्। परिणामित्वाद् घटवदिति बाधकमिति चेन्न। कर्तृत्वेऽपि समानत्वात्। तथा च कृतिरपि स्वाभाविकी महतो न स्यात्। दृष्टत्वादयमदोष इति चेत्, तुल्यम्। अचेतनकार्यत्वं बाधकं, कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्नासिद्धेः। न हि कर्तुः कार्यत्वे प्रमाणमस्ति। प्रत्युत 'वीतरागजन्मादर्शनात्'[१] [न्या० ३-१-२५] इति न्यायादनादितैव सिध्यति। यद् यच्च कार्ये रूपं दृश्यते तस्य तस्य कारणात्मकत्वे रागादयोऽपि प्रकृतौ स्वीकर्तव्याः स्युः। तथा च सैव बुद्धिर्न प्रकृतः, भावाष्टकसम्पन्नत्वात्। स्थूलतामपहाय सूक्ष्मतया ते तत्र सन्तीति चेत्, चैतन्यमपि तथा भविष्यति। तथाप्यसिद्धो हेतुः। तथा सति घटादीनामपि चैतन्यप्रसङ्गस्तादात्म्यादिति चेत् रागादिमत्त्वप्रसङ्गोपि दुर्वारः। सौक्ष्म्यञ्च समानमिति। तस्मात्, यज्जातीयात्कारणाद् यज्जातीयं कार्य दृश्यते तथाभूतात्तथाभूतमात्रमनुमातव्यं, न तु यावद्धर्मकं कारणं तावद्धर्मकं कार्यं, व्यभिचारादिति किमनेनाप्रस्तुतेन? यदि च बुद्धिर्नित्या, अनिर्मोक्षप्रसङ्गः। पुंसः सर्वदा सोपाधित्वे स्वरूपेणानवस्थानात्। अथ विलीयते, ततो नाऽनादेर्विलय इत्यादिमत्त्वे तदनुत्पत्तिदशायां को नियन्ता? प्रकृतेः साधारण्यात्। तथा चाऽसंसारः। पूर्वपूर्वबुद्धिवासनानुवृत्तेः साधारण्येऽप्य-साधारणीति चेत्, बुद्धिनिवृत्तावपि तद्धर्मवासनानुवृत्तिरित्यपदर्शनम्। सौक्ष्म्यान्नदोष इति चेत्। मुक्तापि पुनः प्रवृतिप्रसङ्गः। निरधिकारत्वान्नैवमिति चेत्, तर्हि साधिकारा प्रसुप्तस्वभावा बुद्धिरेव प्रकृतिरस्तु, कृतमन्तरा प्रकृत्यहङ्कारमनः शब्दानामर्थान्तरकल्पनया? सैव हि तत्तद्व्यवहारगोचरा तेन तेन शब्देन

१. "भाविकी" इति प्रकाशसम्मतः पाठः।

व्यपदिश्यते, शारीरवायुवदित्यागमोऽपि सङ्गच्छते [1]इत्यतोऽपि हेतुरसिद्धः। अधिकारनिवृत्या[2] बुद्धेरप्रवृत्तिरपवर्गः, वासनायोगश्चाधिकारः, ततः संसारः। धर्मधर्मिणोरत्यन्तभेदे च कौटस्थ्याविरोधः। भेदश्च विरुद्धधर्माध्यासलक्षणो घटपटादिवत्[3] प्रत्यक्षसिद्धः। न च सामानाधिकरणण्यादभेदोऽपि, तद्धि समानशब्दवाच्यत्वम्, एकज्ञानगोचरत्वम्, एकाधिकरण्त्वम्, आधाराधेयभावः, विशेष्यत्वं, सम्बन्धमात्रं वा, भेद एव भेदेऽपि चोपपद्यमानं नाभेदं स्पृशतीति [4]सर्वमवदातम्।।१४।।

आमोदः

ननु चेतनश्चितिशक्तिः पुरुषः, तत्र च न भोगो नाप्यपूर्वं, किन्तु बुद्धिरेव भावाष्टकसम्पन्ना इत्यत आह–**एतेनेति।** अपूर्वस्य चेतनधर्मव्युत्पादनेनेत्यर्थः।

उपासनीयं विशदयति–**एवं हीति**। **अकारणमिति।** प्रकृतिभेदकम्। **अकार्यमिति।** बुद्धितत्त्वादिव्यावर्तकम्। कूटस्थत्वं जन्यधर्मानाश्रयत्वम्। **आदिकारणं** सर्वकार्यमूलभूतं कारणम्, अचेतनत्वे हेतुः **परिणामिनीति**। **तत** इति। प्रकृतेरित्यर्थः। **महदादीति**। "प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कारः, अहङ्कारात् पञ्च- तन्मात्राणी"ति तत्सिद्धान्त इति भावः। ननु विषयाणां घटादीनां चेतनसम्बन्धः साक्षादेवास्तु, तत एव बुद्ध्युपलब्धिज्ञानप्रत्ययानामुपपत्तौ किं महदादिप्रणालिकया इत्यत आह–**चितिरिति**। चितिविषययोः सम्बन्धे चितेर्विषयाणाञ्च नित्यतया मोक्षः कदापि न स्यादित्यर्थः। सर्वदैवेष्टानिष्टभोगसम्भवादिति भावः। ननु चैतन्यं प्रकृतौ प्रतिबिम्बितं प्रकृति-विषयोक्तसाक्षात्सम्बन्धः स्यात्, किं महदादिना इत्यत आह–**नापीति**। तदीयस्वभावा विषयसम्बन्ध-स्वभावा। **तथापीति**। तस्या अपि नित्यत्वात् पुंसः पुनरनिर्मोक्षा-पत्तिरेवेत्यर्थः। ननु चितिर्विषयसम्बन्धस्वभावा माऽस्तु, विषया एव चितिसम्बन्धस्वभावाः सन्तु, तथा च विषयकलातिरोभावे मोक्षः स्यादित्यत आह–नापीति। **आहत्य** साक्षात्। **दृष्टेति**। विषयस्य परम्परया चैतन्यस्य चैतन्यधर्मितया चैतन्यसम्बन्धिस्वभावत्वे द्वारीभूतस्येन्द्रियादेरङ्गीकारापत्तिरिति साक्षात् तद्वाच्यम्; तथा सति इदं दृष्टमिदमदृष्टमिति न स्यात्, सर्वथा चितिसम्बन्धस्वाभाव्येनाव्यवधानादित्यर्थः। ननु विषया इन्द्रियद्वारा चितिसम्बन्धात्मानः सन्तु, दृष्टादृष्टव्यवहारादितत्तत्सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामुपपत्स्यत इत्यत

---

१. "इतोऽपि" इति विवेक सम्मतः पाठः।
२. "अधिकार निवृत्या च" इति विवेक सम्मतः पाठः।
३. "अध्यक्षेण सिद्ध" इति विवेकसम्मतः पाठः।
४. "तस्मात्सर्व-भवदातामि" बोधनी सम्भतसम्मतः पाठः।

आह—**नापीन्द्रियमात्रेति**। एवं सति व्यासङ्गो न स्यादिन्द्रियसम्बद्धे विषये ज्ञानोत्पत्तेरावश्यकत्वादित्याह—**व्यासङ्गेति**। तर्हि व्यासङ्गानुपपत्त्या मनः कल्प्यतां, किमहङ्कारेणेत्यत आह—**नापीन्द्रियमनोद्वारेति**। एवं सति स्वस्मिन् व्याघ्रोऽहं वराहोऽहमिति नारोपयेत्; किन्त्विन्द्रियमनोद्वारा चितिसम्बद्धं स्वकीयं नरत्वमेव गृह्णीयात् इत्याह—**स्वप्नेति**। तथाप्यहङ्कारोऽप्यस्तु, स्वप्नदशायामारोपार्थं बुद्धितत्त्वे च न मानमस्तीत्यत आह—**नाप्यहङ्कारेति**। सुषुप्तावस्थायां मनोवदहङ्कारोऽपि निवृत्तव्यापार एव, तथा श्वासप्रश्वासप्रयोजकजीवनयोनियत्नकस्य व्यापारः स्यादिति तदनुरोधेन बुद्धितत्त्वमावश्यकमित्याह—**सुषुप्ते**ति। कारणान्तराद्भेदकान्तरमाह **यदाश्रये**ति। अनुभवरूपावासनाऽनुभववासना, न त्वनुभवजन्या वासना संस्कारः, **सांख्यै**स्तदनभ्युपगमात्। **तदन्तःकरणमि**ति। बुद्धितत्त्वेन सम्बद्धो गोघटादिः पुरुषेण चैतन्येन सम्बध्यत इत्यर्थः। ननु यदि बुद्धौ न स्वाभाविकं चैतन्यं, तदा कृतिसामानाधिकरण्येन तज्ज्ञानमनुपपन्नमित्यत आह—**भेदाग्रहादिति**। बुद्धितत्त्वेन भेदाग्रहादित्यर्थः। **तस्मिन्नि**ति। बुद्धितत्त्व इत्यर्थः। पुरुषभेदाग्रहाच्च चैतन्याभिमानमित्यर्थः। कर्मजनिता वासना धर्माधर्मावित्यर्थः। ननु कर्मवासना पुरुषनिष्ठैव किं न स्यादित्यत आह—**पुरुषस्त्विति**। पुरुषस्य निर्लेपत्वं निर्गुणत्वं निरञ्जनत्वं श्रुतिगम्यमित्यर्थः। ननु मनोद्वारैव चेतनस्य विषयसम्बन्धोऽस्तु किमिन्द्रियैरत आह—**आलोचनमिति**। आलोचनार्थमिन्द्रियाभ्युपगमात्। व्यपदिशन्ति हि लोका मनो मया न दत्तमतः स्फुटतरश्च प्रत्ययो न जात इति। **आलोचनं** निर्विकल्पकं, यद्वा करणानां भेदकं प्रति नियतं व्यापार आलोचनमित्यादिः। **अभिमान** इति। स्वप्ने व्याघ्रोऽहं वराहोऽहमित्याद्यभिमान इत्यर्थः। कृत्यध्यवसायः करोमीत्यध्यवसायो बुद्धेर्बुद्धितत्त्वस्य महदाख्यस्य व्यापार इति सर्वत्रानुषङ्गः। ननु **कृत्यध्यवसायः** कृतिमत्तया ज्ञानं, तच्च कथमचेतनाया बुद्धेरत आह—**सा ही**ति। 'हि' शब्दो हेतौ। पुरुषचैतन्योपरागान्नैतदनुपपन्नमित्यर्थः। कृत्यध्यवसायाकारमाह—**भवति हीति**। अंशं विभजते—**तत्रेति**। 'मये' त्यंशश्चेतनस्य दर्पणनिर्मलायां बुद्धौ प्रतिबिम्ब उपधानं, तच्चातात्त्विकमेव, चैतन्येन बुद्धेर्वास्तवसम्बन्धाभावात्, यथा दर्पणे मुखसम्बन्धमन्तरेणापि मुखभ्रम इत्यर्थः। 'विषयोपरागो' विषयोपधानं, तच्च वास्तवमेव, 'इन्द्रियप्रणालिकया' बुद्धौ ज्ञातरूपविषयसम्बन्धत्वात्। **एतदुभयायत्त** इति। पुरुषोपरागविषयोपरागमहिम्ना कृतिमत्तयाऽध्यवसाय इत्यर्थः। ननु ज्ञानमेव चैतन्यं, तत् कथमनयोर्भेद इत्यत आह—**एवं रूपेति**। कृत्यध्यवसायलक्षणव्यापार-विशिष्टयोरि'त्यर्थः। **विषयोपरागे**ति। इन्द्रियप्रणालिकया बुद्धौ विषयस्य घटादेर्यः सम्बन्धो वृत्तिविशेषस्तदेव ज्ञानमित्यर्थः। **तेन सहे**ति। विषयोपरागेण सहेत्यर्थः। यथा दर्पणनिष्ठो मलिनिमा दर्पणप्रतिबिम्बितमुखादौ दृश्यते तथेत्यर्थः। तथा च 'घटं जानामी'त्यनुव्यवसायाख्या 'उपलब्धिरि'त्यर्थः। ननु तथापि सुखाद्याधारता पुरुषस्य,

तथा च कौटस्थ्यविरोध इत्यत आह—**तदेवमिति**। ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मरूपा 'अष्टौ' धर्मा इत्यर्थः। संस्कारस्य तैरनङ्गीकारात् **तदिति**। अहं जाने, सुखीत्यादिसामानाधिकरण्यप्रतीतेरित्यर्थः। ननु यत्रैते धर्माः स एव चेतनः किं न स्यात् ? **न चेति। परिणामित्वात्** अनित्यधर्मरूपतया परिणामित्वात्, तन्मते धर्मधमिणोरभेदादित्यर्थः। चेतनस्य कूटस्थतयैव श्रुतेरिति भावः। **प्रागेवेति**। प्रत्यात्मनियमाद्भुक्ते [१।४] रि'त्यादिनेत्यर्थः।

कर्तृधर्मा इति शास्त्रं, तथा च ज्ञानेच्छाकृतिसमानाधिकरणावेव धर्माधर्मौ भोगं समानाधिकरणं जनयेदिति मन्तव्यमित्यर्थः।

'प्रशास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरी'ति न्यायेन कृतिसमानाधिकरणा एव धर्मादयो भोगनियामका इत्यर्थः। **चेतिता** चैतन्यवान्। स एव उक्त एव इति। स्वस्य प्रामाणिकत्वेन प्रमाणदार्ढ्यं आह—**अन्यथेति**। यद्यन्यः कर्ताऽन्यश्चेतिता, तदा चेतनस्य पुरुषस्य मुक्तिर्न स्यात्, कर्तृभूताया बुद्धेर्नित्यत्वेन तदुपधानस्य नित्यत्वात्। अथानित्या बुद्धिस्तदा संसारो न स्यात्। बुद्धौ नष्टायां तत्र ज्ञानसुखादिजनने कारणाभावादित्यर्थः।

व्यवस्थितमिति। कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गभयेन व्यवस्थितमित्यर्थः। **अनुभवादि**ति। चेतनोऽहं कारोमीत्यनुभवादित्यर्थः। ननूक्तं चैतन्यं कर्तरि प्रतिबिम्बितं गृह्यतेऽतः सामानाधिकरण्यं नानुपपन्नमत आह— **'न चेति**। द्वे ग्रामौत्[भ्रमौत्?]सर्गिकं प्रामाण्यं 'बाधकं' नैवोपपाद्यते, अत्र च नास्तीति भावः। बुद्धिरचेतना परिणामित्वादिति बाधकं शङ्कते—**परिणामित्वादि**ति। तर्हि बुद्धिर्न कर्ता परिणामित्वादिति कर्तृत्वमपि बुद्धितत्त्वस्य स्वाभाविकत्वे न स्यादिति परिहरति—**कर्तृत्वेऽपी**ति। न त्वहं जानेऽहं या[य?] त इत्यनुभवादिदमनुमानं बाधितमित्यत आह—**दृष्टत्वादि**ति। चेतनोऽहङ्कारोमीत्यनुभवस्यापि सत्वादाह—तुल्यमिति। ननु बुद्धिर्न चेतनाद्य चेतनकार्यत्वादिति बुद्धावचैतन्यं साधकं स्यादिति शङ्कते—**अचेतने**ति। अत्र विशेष्यासिद्धिमाह-**ने**ति। तदेवाह—**न ही**ति। जायमानः सराग एव दृश्यते, एवं पूर्वपूर्वमित्यनादितैव कर्तुर्दृश्यते इत्याह—**प्रत्युते**ति। **यद् यच्चे**ति। यथा रागादिरहितापि प्रकृतिर्बुद्धौ रागादिकं जनयति, एवं चैतन्यरहितापि चैतन्यं जनयेदिति भावः। बुद्धौ रागादिस्वीकारे दण्डमाह—**तथाचे**ति। 'सैव' प्रकृतिरेव, 'ते' रागादयः। 'तत्र' प्रकृतौ। **तथेति**। सूक्ष्मरूपमित्यर्थः। **अप्रसिद्ध** इति 'अचेतनकार्यत्वादि'त्यत्र विशेषणासिद्धि-रित्यर्थः। **तथासतीति** प्रकृतौ चैतन्ये सति तत्परिणामेषु घटादिषु चैतन्यं स्यादित्यर्थः। 'तादात्म्यात्' कार्यकारणयोः। एवं सति रागादिमत्[दीनां?] बुद्धिकार्यत्वेन रागादयोऽपि घटादौ स्युरित्याह—**रागादी**ति। ननु रागादयः सूक्ष्ममात्रया घटादौ सन्तीति यदि, तदा चैतन्यमपि तादृक् स्यादित्यत आह—**सूक्ष्मता चे**ति। तदेवमचेतनाया **अपि** प्रकृतेश्चेतना

बुद्धिः स्यादित्युपसंहरति—**तस्मादि**ति। अप्रस्तुते चैतन्याश्रयस्य जन्यत्वमेव नास्तीति तज्जनकचिन्तायां क्व प्रस्ताव इत्यर्थः। द्वितीयं कारिकाप्रतीकं व्याचष्टे—**यदि चे**ति। **स्वरूपेणे**ति। कैवल्यात्मनेत्यर्थः। **तदनुत्पत्तिदशायामि**ति। बुद्ध्यनुत्पत्तिदशायामित्यर्थः। **को नियन्ता** किं निष्ठेनादृष्टेन पुनर्जन्मादि भवेदित्यर्थः। नतु[नु?] प्रकृतिनिष्ठधर्मादि-र्नियामकः स्यादित्यत आह—**प्रकृतेरि**ति। पुरुषाणामानन्त्यात् प्रकृतेश्चैक्यात् तत्तत्पुरुषभेदेन बुद्धेरसाधारण्यं तदुपधानानुपधाने एव पुंसः संसारापवर्गाविति **सांख्य**सिद्धान्तादित्यर्थः। **असंसार** इति। जन्ममरणप्रबन्धाभाव इत्यर्थः। प्रकृतावेव तत्तत्पुरुषीयबुद्धिवासनायाः सत्वात् पुनः संसार इति शङ्कते—**पूर्वे**ति। **बुद्धीति**। वासनाश्रयनाशे वासनासत्त्वमित्यभ्यु-पगमेऽपसिद्धान्त इत्यर्थः। **सौक्ष्म्यादि**ति। स्फुटवासना बुद्धिनाशान्नश्यति, प्रकृतौ तु सौक्ष्म्यानु[न्न?] नश्यतीत्यर्थः। **मुक्तावपी**ति। तदानीमपि सूक्ष्मवासनासत्त्वात् संसारापत्तिरित्याह—**निरधिकारत्वादि**ति। अधिकारो रागद्वेषमोहा धर्माधर्मौ वा। **साधिकारे**ति। धर्मादिमती संसारदशायां, मुक्तिदशायां तु प्रसुप्तस्वभावा, धर्मादिशून्या बुद्धिरस्तु। सैवास्माकमात्मा, प्रकृत्यादिकल्पना तु निष्फलेत्याह—**तर्ही**ति। प्रकृत्यादिप्रतिपादकश्रुतिविरोधं परिहरति—**सैवे**ति। **शारीरे**ति। यथा शरीरे एक एव वायुः प्राणापानादिव्यापारवत्तया पञ्चसंज्ञक इत्यर्थः। **हेतुरि**ति। अचेतनकार्यत्वरूपा इत्यर्थः। **असिद्ध** इति। विशेषणविशेष्योभयासिद्धे[रि?]ति भावः। स्वसिद्धान्तानुसारेण **सांख्य**मतं सङ्गमयति—**अधिकारे**ति। 'अधिकारो' दोषस्त'न्निवृत्त्या' तत्कार्यप्रवृत्तिरपैति। वासना धर्माधर्मरूपा, ज्ञानवासना संस्काररूपा, तदधीनो दोष इत्यभेदात्तथोक्तम्। अत्र कौटस्थ्यं नित्यत्वं, तथा च धर्माधर्मादिनिवृत्तावपि नित्यस्यात्मनः कैवल्यमविरुद्धम्। **प्रत्यक्षे**ति—अहमज्ञासिषमहं जानाम्यहं ज्ञास्यामीति धर्मस्यातीतत्वादिग्रहेऽपि धर्मिणोऽभेदेनैव प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः। ननु नीलः पट इत्यादिवत् अहं सुखी, जाने, यते इत्यादौ सामानाधिकरण्यमनुभूयते, तच्चात्यन्तभिन्नाद् गवाश्वादेरत्यन्त[ा?] भिन्नाच्च व्य[ा?]वर्तमानं भेदाभेदौ धर्मधर्मिणोः साधयिष्यतीत्याह—**न चे**ति। आद्यद्वयं[—त्रयं?] भेदेऽपि, अन्त्यद्वयं[त्रयं?]भेद एव, सम्बन्धमात्रमपि भेदेऽभेदे चेति नैतदनुरोधेना-भेदेऽपीत्यर्थः॥१४॥

स्यादेतत्। नित्यविभुभोक्तृसद्भावे सर्वमेतदेवं स्यात्। स एव कुतः? भूतानामेव चेतनत्वात्। कायाकारपरिणतानि भूतानि तथा, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथोपलब्धेः। कर्मज्ञानवासने तु सर्वत्र प्रतिभूतनियते अनुवर्तिष्येते, यतो भोगप्रतिसन्धाननियम इति चेत्। उच्यते –

नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यो नैकं भूतमपक्रमात्।
वासनासंक्रमो नास्ति न च गत्यन्तरं स्थिरे।।१५।।

न हि भूतानां समुदायपर्यवसितं चैतन्यम्। प्रतिदिनं तस्यान्यत्वे पूर्वपूर्वदिवसानुभूतस्यास्मरणप्रङ्गात्। नापि प्रत्येकपर्यवसितं, करचरणाद्य-वयवापाये तदनुभूतस्य। स्मरणायोगात्। नापि मृगमदवासनेव वस्त्राादिषु संसर्गादनन्यवासनाऽन्यत्र सङ्क्रामति। मात्रानुभूतस्य गर्भस्थेन भ्रूणेन स्मरणप्रसङ्गात्। न चोपादानोपादेयभावनियमो गतिः। स्थिरपक्षे परमाणूनां [१]तदभावात्। ण्डावयविनं प्रति च विच्छिन्नानामनुपादानत्वात्। पूर्वसिद्धस्य चावयविनो विनाशात्।।१५।।

आमोदः

इदानीं भूतचैतनिकमुत्थाप्य निराकरोति–**स्यादेतदि**ति। **सर्वमि**ति। 'प्रत्यात्मनियमाद्भुक्ते'रिति [१।४], संस्कारः पुंस एवेष्ट इति [१।१३]; कर्तृधर्मनियन्तार [१।१४] इत्यादि यत् तत् सर्वमित्यर्थः। घटादिचैतन्यनिराकरणायाह–**कायाकारे**ति। सति शरीरे चेतयतेऽसति न चेतयते इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां शरीर एव तस्योपलब्धेरित्याह–**अन्वये**ति। **कर्मज्ञानवासने**–अदृष्टसंस्कारौ तौ च **प्रतिभूतं** प्रतिकायसन्तानं 'नियते' ततश्चैत्रदृष्टं मैत्रो न स्मरति, न वा कृतहानाकृताभ्याग-मादित्याह–**कर्मे**ति। एतच्च–**वात्सी पुत्राणां वैभाषिकाणाञ्च**मते। अन्यैरदृष्टानभ्युपगमात्।

नान्यदृष्टमिति। बाल्य[ल?]शरीरावच्छेदेनानुभूतं युवा न स्मरेत्। शरीरस्य क्षणिकत्वादुभयदशावर्ति 'नैकं भूतम्' 'अपक्रमाद्' विनाशात्। वस्त्रादौ मृगमदवासनेव देहान्तरनिष्ठा वासना देहान्तरं सङ्क्रामतीत्यपि नास्ति, अतिप्रसङ्गात्। ननु परमाणूनामुपादानोपादेयभावा'द्वासनासङ्क्रमः' स्यादित्यत आह–**न चे**ति। 'स्थिर'पक्षेऽस्याऽसम्भवादिति भावः।

'समुदायपर्यवसितं' कायाकारपरमाणुपुञ्जपर्यवसितं करादिभावापन्नपरमाणु-पुञ्जपर्यवसितं वा। आद्यं दूषयति–**प्रतिदिनमि**ति। तस्मिन् दूषणे सत्यपि दूषणान्तरमाह **नापी**ति। **मात्रे**ति। 'गर्भस्थेनानुभूतस्य' 'स्मरणप्रसङ्गादि'त्यर्थः। यथाश्रुते नु [तु?] इष्टापत्तावपि दोषाभावात्। उपादानवासना उपादेये सङ्क्रामति मातृभ्रूणयोस्तु न तथा, इत्यत आह–**न चेति**। **तदसम्भवादि**ति। उपादानोपादेयभावाऽसम्भवादित्यर्थः। **खण्डावयविनमि**ति। तथा च कराद्यपाये तदनुभूतस्मरणं न स्यात्। तत्र खण्डशरीरे

१. "तदसम्भवादिति" आमोदसम्मतः पाठः।

करादे[?]रेव उपादानत्वात् खण्डावयविस्थलेऽन्त्यावयवीचेदस्ति, तदा तत एव स्मरणं स्यादित्यत आह–**पूर्वेति**॥१५॥

अस्तु तर्हि क्षणभङ्गः।

न चातिशयोऽप्यतिरिच्यते, किन्तु सौसादृश्यतिरस्कृतत्वाद् द्रागेव न विकल्प्यते, कार्यदर्शनादध्यवसीयते, अन्त्यातिशयवत्। तथा च भूतान्येव तथा तथोत्पाद्यन्ते, यथा यथा प्रतिसन्धाननियमादयोऽप्युपपद्यन्ते। क्षणिकत्व-सिद्धावेवमेतत्, तदेव त्वन्यत्र विस्तरेण प्रतिषिद्धम्।

अपि च –

न वैजात्यं विना तत्स्यान्न तस्मिन्ननुमा भवेत्।
विना तेन न तत्सिद्धिर्नाध्यक्षं निश्चयं विना॥१६॥

न हि करणाऽकरणयोस्तज्जातीयस्य सतः सहकारिलाभालाभौ तन्त्रमित्यभ्युपगमे क्षणिकत्वसिद्धिः। तथैकव्यक्तावप्यविरोधात्, 'तद्वा तादृग्वे' ति न कश्चिद्विशेष इति न्यायात्। ततस्तावनादृत्य वैजात्यमप्रामाणित-कमेवाभ्युपेयम्। एवञ्च कारणवत् कार्येऽपि किञ्चिद्वैजात्यं स्याद् यस्य कारणापेक्षा, न तु दृष्टजातीयस्येति शङ्कया न तदुत्पत्तिसिद्धिः। दृष्टजातीय-माकस्मिकं स्यादिति चेन्न। तत्रापि किञ्चिदन्यदेव प्रयोजकं भविष्यतीत्यविरोधात्। न कार्यस्य विशेषस्तत्प्रयुक्ततयोपलभ्यते। नापि कार्यसामान्यस्यान्यत्। प्रयोजकं दृश्यत इति चेत्; तत्किं कारणस्य विशेषः स्वगतस्तत्प्रयोजकतयोपलब्धः? कारणसामान्यस्य वाऽन्यत् प्रयोज्यान्तरं दृश्यते? यतो विवक्षितसिद्धिः स्यात्। शङ्का तूभयत्रापि सुलभेति। कार्यजन्माजन्माभ्यामुन्नीयत इति चेन्न। सहकारिला-भालाभाभ्यामेवोपपत्तेः। उन्नीयतां वा, कार्येषु शङ्क्ष्यते, निषेधकाभवात्। न हि धूमस्य विशेषं दहनप्रयोज्यं प्रतिषेद्धुं स्वभवानुपलब्धिः प्रभवति। कार्यैकनिश्चयस्य तदनुपलब्धेरेवानिश्चयोपपत्तेः। कार्यस्य चातीन्द्रियस्यापि संभवात्। अत एवानुपलब्ध्यन्तरमपि निरवकाशमिति। एवं विधिरूपयो-र्व्यावृत्तिरूपयोर्वा जात्योर्विरोधे सति न समावेशः। समाविष्टयोश्च परापरभावनियमः। अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिजातिद्वयकल्पनायां प्रमाणाभावात्। व्यावर्त्यभेदाभावेन विरोधानवकाशे भेदानुपपत्तेः। परस्परपरिहारवत्योश्च समावेशे

गोत्वाश्वत्वयोरपि तथाभावप्रसङ्गात्। सामग्रीविरोधान्नैवमिति चेत्, कुत एतत्? परस्परपरिहारेण सर्वदा व्यवस्थितेरिति चेत्, नेदमप्यध्यक्षम्। एकदेशसमावेशेन तु सामग्रीसमावेशोऽप्युन्नीयते। [१]यावत्कार्ययो: परस्परपरिहृतिस्वभावत्वादिति चेत्; तर्हि कम्पशिंशपयो: परस्परपरिहारवत्योर्न समावेश: स्यात् दृश्यते तावदिदमिति चेत्; गोत्वाश्वत्वयोरपि न द्रक्ष्यत इति का प्रत्याशा? तथा च गतमनुपलब्धिलिङ्गेनापि, क्वचिदपि विरोधासिद्धे:। ततो विपक्षे बाधकाभावात् स्वभावहेतुरप्यपास्त:। नन्वस्ति तत्। तथाहि—वृक्षजनकपत्र- काण्डाद्यन्तर्भूता शिंशपासामग्री। सा वृक्षमतिपत्य भवन्ती स्वकारणमेवातिपतेत्। एवं, शाादिमन्मात्रानुबन्धी वृक्षव्यवहार:, तद्विशेषानुबन्धी च शिंशपाव्यवहार:। स कथं तमतिपत्यात्मानमासादयेदिति चेत्; एवं तर्हि शिंशपासामग्र्यन्तर्भूता चलनसामग्री, ततस्तामतिपत्य चलनादिरूपता भवन्ती स्वकारणमेवातिपतेत् तथा शाादिमद्विशेषानुबन्धी शिंशपाव्यवहार:, तद्विशेषानुबन्धी च चनलव्यवहार:। स कथं तमतिपत्यात्मानमासादयेदिति तुल्यम्। नोदनाद्या- गन्तुकनिबन्धनं चलनत्वं, न तु तद्विशेषमात्राधीनमिति चेत्, यदि नोदनादय: स्वभावभूतास्ततस्तद्विशेषा एव। अथाऽस्वभावभूतास्तत: सहकारिण एव, ततस्तानासाद्य निर्विशेषैव शिंशपा चलनस्वभावत्वमारभत इति। तथा च कुत: क्षणिकत्वसिद्धि:? स्वभावभूता एवागन्तुकसहकार्यनुप्रवेशोद्भवन्तीति चेत्, एवं तर्हि वृक्षसामग्र्यामागन्तुकसहकार्यनुप्रवेशादेव शिंशपाऽपि जायत इति न कश्चिद्विशेष:। एवमेतत्। किन्तु शिंशपाजनकास्तरूसामग्रीमुपादायैव, चलनजनकास्तु न तामेव, किन्तु मूर्तमात्रं, तथा दर्शनादिति चेत्; मैवम्। कम्पजनका: शिंशपाजनकविशेषा अपि सन्तस्तानतिपतन्ति, न तु वृक्षजनक- विशेषा: शिंशपाजनकास्तानिति नियामका भावात्। शिंशपाजनकास्तद्विशेषा एव, कम्पकारिणस्तु न तथा, किन्त्वागन्तव: सहकारिण इति चेत्; एवं तर्हि तानासाद्य सदृशरूपा अपि केचित्कम्पकारिणोऽनासादितसहकारिणस्तु न तथा। तथा च 'तद्वा तादृग्वे'ति न कश्चिद्विशेष: स्यात्। तस्माद्विरूद्धयोरसमावेश एव। समाविष्टयोश्च परापरभाव एव। अनेवम्भूतानां द्रव्यगुणकर्मादि- भावेनोपाधित्वमात्रम्। तेषान्तु विरुद्धानां न समावेशो व्यक्तिभेदात्। जातीनाञ्च

---

१. यावत्तत् °इति मुद्रितपाठ:।

भिन्नाश्रयत्वात्। तथा च कुतः क्षणिकत्वम्? वैजात्याभ्युपगमे च कुतोऽनुमानवार्ता? मा भूदमानमिति चेन्न। तेन हि विना न तत्सिध्येत्। न हि क्षणिकत्वे प्रत्यक्षमस्ति। तथा निश्चयाभावात्। गृहीतनिश्चित एवार्थे तस्य प्रामाण्यात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गरात्।

ननु वर्तमानः क्षणोऽध्यक्षगोचरः। न चासौ पूर्वापरवर्तमानक्षणात्मा। ततो वर्तमानत्वनिश्चय एव भेदनिश्चय इति चेत्; किमत्र तदभिमतमायुष्मतः? यदि धर्म्येव नीलादिर्न किञ्चिदनुपपन्नम्। तस्य स्थैर्यास्थैर्यसाधारण्यात्। अथ धर्मः, तद्भेदनिश्चयेऽपि धर्मिणः किमायातम्? तस्य ततोऽन्यत्वात्। वर्तमानावर्तमानत्वमेकस्य विरुद्धमिति चेत्। यदि सदसत्त्वं तत् तन्न। अनभ्युपगमात्। ताद्रूप्येणैव प्रत्यभिज्ञानात्। सदसत्सम्बन्धश्चेत्; किमसङ्गतम्? ज्ञानवत्तदुपपत्तेः। क्रमेणानेकसम्बन्ध एकस्यानुपन्न इति चेन्न। उपसर्पण-प्रत्ययक्रमेणैव तस्याप्युपपत्तेः। प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणमिति चेत्; अस्ति तावदतो निरूपणीयं, क्षणप्रत्ययस्तु भ्रान्तोऽपि नास्तीति विशेषः॥१६॥

आमोदः

अस्तु तर्हीति। तथा च परमाणूनामुपादानोपादेयभावसिद्धौ वासनासङ्क्रमः स्यादिति नातिप्रसङ्ग इति भावः। क्षणिकत्वे विप्रतिपत्तिः– सर्वं क्षणमात्रवृत्त्यने-कवृत्तिधर्मव्यापकताव्याप्यं न वा? एवं च यत् सत् तत् क्षणिकं यथा घटः संश्चविवादाध्यासितशब्दादिरित्यनुमानं पराभिमतम्। सत् स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्ति-ध्वंसप्रतियोगि न वा ? स एव क्षणमात्रवृत्याधारताप्रतियोगित्वव्याप्या न वा? उपादानत्वमुपादेयसमानकालीनं न वा? तद्घटध्वंसः तद्घटोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवर्ती न वेति। ननु यद्यजनकाज्जनकमतिशयितं स्यात्तदा ताद्रूप्येण गृह्येत, न च गृह्यते, तस्मान्न ततो भिन्नमित्यत आह–**न चे**ति। **अतिरिच्यते** विविच्य गृह्यते। यद्वा अतिरतिक्रमे, चेतनं ज्ञानं तथा चातिशयोऽपि न ज्ञायत इत्यर्थः। पूर्वबीजापेक्षया सुसदृशत्वाद् 'द्रागेव' इन्द्रियायत्तमात्रेण न गृह्यत इत्यर्थः। तर्हि सद्भावे किं मानमत आह–**कार्ये**ति। **अध्यवसीयतेऽनु**मीयते। **अन्त्यातिशयः** सामग्री। प्रकृतमुपपादयति–भूतान्येवेति। 'आदि' पदाद्भोगादिनियमसङ्ग्रहः। 'अन्यत्र'–**आत्मतत्त्वविवेके, तृतीयनिबन्धे** च।

अत्रापि लेशतो दूषयति–**न वैजात्यमि**ति। 'वैजात्यम'ङ्कुरादिकुर्व-द्रूपत्वमकुर्वतो बीजान्नाङ्गीकर्तव्यं यदि, तदा बीजत्वेनैवाङ्कुरकारणतेति न क्षणिकत्वसिद्धिरित्यर्थः। अस्तु तर्हि वैजात्यमत आह–**न तस्मिन्नि**ति। वैजात्ये कारणगते

स्वीक्रियमाणे कार्ये धर्मादावपि तच्छङ्कयाऽनुमानं तु[न?] स्यादित्यर्थः। मा भूदनुमानं, प्रत्यक्षमेव प्रमाणमस्तु, को दोष इत्यत आह—**तेन विने**ति। अनुमानेन विना क्षणिकतैव न सिध्येदित्यर्थः। तर्हि प्रत्यक्षादेव क्षणभङ्गः सिध्येदित्यत आह—**नाध्यक्षमि**ति। **निश्चयः** सविकल्पं तेन हि प्रत्यक्षं- निर्विकल्पकमनुमीयते। न च क्षणिकत्वगोचरं सविकल्पकमस्तीत्यर्थः।

सहकारिसमवहितं करोति, तदसमवहितं न करोतीत्यभ्युपगमः स्थैर्यमेव साधयेन्न क्षणिकत्वमित्याह—**न ही**ति। कुत एवमत आह—**तथैवे**ति। सहकारिला-भालाभाभ्यां जनकत्वाजनकत्वे व्यक्त्यैक्येऽप्यविरुद्धे इत्यर्थः। **तद्वे**ति। सा च व्यक्तिः सहकारिसमवहिता भवतु, तज्जातीयाऽन्या वेति न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः। तौ सहकारिलाभालाभौ, **वैजात्यं** कुर्वद्रूपत्वम्। 'एवञ्च कार्येऽपि किञ्चिद्वैजात्यं', तथा च स एव वह्निजन्यो नान्य इति धूममात्राद्वह्निमात्रं नानुमीयेतेत्यर्थः। **तदुत्पत्तिनिश्चयः** कार्यकारणभावनिश्चयः। 'दृष्टजातीयं' धूमत्वावच्छिन्नम्। 'किञ्चिदि'ति पिशाचादीत्यर्थः। तथा च धूममात्रं पिशाचवत् स्यात्, धूमविशेषस्तु वह्निरित्यर्थः। यथादर्शनं व्यवस्थेति शङ्कते—न कार्यस्येति। न **विवक्षितसिद्धिः** कुर्वद्रूपत्वसिद्धिः। **उभयत्रे**ति। कार्ये कारणे चेत्यर्थः। **कार्यजन्मे**ति। कार्यदर्शनात् कुर्वद्रूपत्वं तदभावात्तदभाव इत्यर्थः। अत्रान्यथासिद्धिमाह—**सहकारी**ति। यदि च कार्ये वैजात्योन्नायकं नास्ति तदा तत्र शङ्का स्यादित्यत आह—**उन्नीयतामि**ति। **स्वभावानुपलब्धिरि**ति। योग्यानुपलब्धिरित्यर्थः। कथं न 'प्रभवती'त्यत आह—**कार्ये**ति। तर्हि कार्येणैवोन्नीयतामत आह—**कार्यस्ये**ति। **अनुपलब्ध्यन्तरमि**ति। व्यापकानुपलब्धिरपीत्यर्थः। अतीन्द्रियस्यैव तद्व्यापकस्यैव सम्भवादिति भावः। इदानीं परापरभावानुपपत्तिं कुर्वद्रूपत्वजातौ बाधकान्तरमाह—एवं विधीति। **विधिरूपयोरि**ति स्वमते, **व्यावृत्तिरूपयोरि**ति परमते। **विरोधे सती**ति। परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वे सतीत्यर्थः। 'न समावेशः' न सामानाधिकरण्यं गोत्वाश्वत्ववत्। 'समाविष्टयोश्च' न्यूनाधिकयोरेव वृत्तित्वनियमो वृक्षत्वशिंशपात्ववत्। तदिह यदि शालित्वं व्यापकं तदा यवबीजे कुर्वद्रूपत्वं न स्यात्, यदि कुर्वद्रूपत्वमेव व्यापकं तदा कुशूलस्थेऽपि बीजे शालौ कुर्वद्रूपत्वं स्यादिति भावः। ननु समादि[वि?]ष्टयोर्न्यूनाधिकदेशवृत्तित्वं सिद्धम्, अन्यूनानतिरिक्तदेशयोरपि जात्योः सम्भवादित्यत आह—**अन्यूने**ति। **व्यावर्त्त्ये**ति। यथा वृक्षत्वव्यावर्त्यमवृक्षरूपं शिंशपात्वव्यावर्त्यं वृक्षरूपमपि पनसादि, तथा घटत्वकलशत्वादीनां व्यावर्त्यभेदो नास्ति येन भेदः स्यादित्यर्थः। भिन्नवृत्तिनिमित्तकतया पर्यायशब्दोच्छेदप्रसङ्गश्चेति भावः। ननु परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोश्च समावेशे को दोष इत्यत आह—**परस्परेति**। सामग्रीतोऽश्वसामग्री भिन्नेति न समावेश इत्याह—**सामग्री**ति।

गूढाभिसन्धिराह—कुत इति। सामग्र्योरसाङ्कर्यं कुत इत्यर्थः। परस्परेति। सामग्र्योर्मिलनं क्वापि न दृश्यत इत्यर्थः। **नेदमि**ति। सामग्र्योरतीन्द्रियत्वात् परस्परपरीहारेणावस्थानं 'नाध्यक्षमि'त्यर्थः। **यावदि**ति। प्रत्युतेत्यर्थः। **कार्ययोरि**ति। कार्योन्नेया सामग्री 'कार्ययोश्च' गवाश्वयोरसाङ्कर्येण सामग्र्योरसाङ्कर्यमुन्नीयत इत्यर्थः। **कम्पेति**। कम्पपरीहारेणापि निश्चला शिंशपा, शिंशपापरीहारेण पिप्पले कम्प इति सकम्पा शिंशपा नानुभूयेतेत्यर्थः। **अयमि**ति समावेश इत्यर्थः। आशयमुद्घाटयति—**गोत्वे**ति। **गतमि**ति। कार्येण कारणानुमानं गतम्। कारणाभावेन कार्याभावानुमानमपि गतम्। कारणाभावकार्ययोरविरोधात् समावेशसम्भवादित्यर्थः। **तत** इति। निर्वह्नित्वधूमत्वयोर्विरोधो यदि स्यात् तदा, यदि निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादिति विपक्षबाधकं प्रवर्तेतेत्यर्थः। **स्वभावहेतुरि**ति। प्रसङ्गहेतुविपर्यय इत्यर्थः। **नन्वस्ती**त्यादिना विपक्षबाधकप्रदर्शनस्यासङ्गतत्वापत्तेः। किन्तु 'स्वभावहेतु'स्तादात्म्यथा वृक्षः शिंशपेति। **तदि**ति। विपक्षबाधकमित्यर्थः। स्वभावहेतुस्तादात्म्य हेतु र्वा स्वभावहेतुर्यथा वृक्षः शिंशपा इति। **तदि**ति। विपक्षे बाधकमित्यर्थः। 'शिंशपासामग्री' यदि वृक्षसामग्रीं व्यभिचरेत् स्वकारणमेव व्यभिचरेद् इत्याह—**वृक्षे**ति। स्वरूपव्यभिचारे विपक्षबाधकमुक्त्वा व्यवहारव्यभिचारे तदाह—**एवमि**ति। यथा शिंशपा वृक्षविशेषस्तथा कम्पः शिंशपाविशेष इति तत्रापि विपक्षबाधकं तुल्यमित्याह—**एवं तर्ही**ति। वृक्षशिंशपयोः स्वाभाविकः सामान्यविशेषभावो न तु शिंशपाकम्पयोर्येन साम्यं स्यादित्याह—**नोदनादी**ति। **स्वभावभूता** इति। शिंशपास्वभावभूता इत्यर्थः। कुत इति। स्थिरायाः शिंशपाया नोदनादिसहकारिसमवधानात् कम्परूपकार्योत्पत्तेरित्यर्थः। 'भवन्ती'त्यत्र नोदनादय इत्यनुषङ्गः। **एवं तर्ही**ति। वृक्षशिंशपयोरपि सामान्यविशेषभावो माऽस्तु, तथा च कम्प इव शिंशपां शिंशपापि वृक्षव्यवहारं तत्सामग्रीं वाऽतिपतेदिति क्व विपक्षबाधकमित्यर्थः। **एवमेतदि**ति। वृक्षसामग्र्यामागन्तुकसहकार्यनुप्रवेशादेव शिंशपा जायते; परन्तु शिंशपयोत्पत्तौ यदवच्छेदकं तस्य वृक्षसामग्रीपरिहारो नास्ति। कम्पोत्पत्तौ यदवच्छेदकं तस्य शिंशपासामग्री-परिहारोऽस्तीति कम्पः शिंशपां व्यभिचरतीत्यर्थः। कम्पजनका नोदनादयः स्वभावभूता इति त्वया स्वीकृतम्। तथा च कम्प[:] शिंशपाविशेष एव स्यात्ततश्च मूर्तत्वं तदवच्छेदकत्वं[?] स्यादतिप्रसङ्गादित्याह—**कम्पजनका** इति। निरस्तामपि शङ्कां परीहारप्रकारभेदार्थं पुनराह—**शिंशपे**ति। **तय्वे**[द्वे?]ति। सैव शिंशपा सहकारिसमवहिता कम्पं जनयेत्तादृशी वेति न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः। प्रकृतमुपसंहरति—**तस्मादि**ति। ननु भूतत्वमूर्तत्वादीनामपि परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणानां साङ्कर्यं दृश्यत एव इत्यत आह—**अनेवम्भूतानामि**ति। परापरभावानायत्तत्वे सति समादि[वि?]ष्टानां भूतत्वमूर्तत्वादीनामित्यर्थः। **उपाधित्वं न** तु जातित्वम्। उपाधिसङ्करो न दोष इत्यर्थः। एवं सति दण्डित्वादण्डित्वकुण्डलित्वाकुण्डलित्वादीनां भूतत्वतदभावादीनां

विरुद्धानामप्युपाधीनां समादे[वे?]श: स्यादित्यत आह—**तेषान्त्व**ति। 'व्यक्तिभेदात्' भिन्नव्यक्तिस्वभावत्वादित्यर्थ:। ननु दण्डित्वमपि दण्ड एव कुण्डलित्वमपि कुण्डलमेव, तेषां चानुगतत्वादनुगमकं दण्डत्वं कुण्डलत्वं च वाच्यम्। तथा च दण्डि-कुण्डलित्वयोरेकत्र समावेशात्तदुभयं विरुद्धमपि समाविष्टमेवेत्यत आह—**जातीनान्त्वी**ति। दण्डत्वकुण्डलत्वे न समवायेन वर्तेते पुरुषे, किन्तु दण्डकुण्डलयोरिति न समावेश:। समवायेनैव विरुद्धयो: समावेशनिषेधात्। एतदेवाह—**भिन्नाश्रयत्वादि**ति। परम्परा-सम्बन्धाश्रयत्वादित्यर्थ:। **तथा चे**ति। कुर्वद्रूपत्वस्य जातित्वनिराकृतावित्यर्थ:। अभ्युपेत्याह—वैजात्येति। धूमसामान्येन वह्निसामान्यानुमानं न स्यात्, ताद्रूप्येण कार्यकारणभावाभावात्। कुर्वद्रूपत्वस्य चाग्रहणादिति भाव:। **चार्वाक**मतमाश्रित्याह—**मा भूदिति**। अनुमानमन्तरेण क्षणिकत्वं न सिध्येदित्याह—**तेन ही**ति। ननु प्रत्यक्षमेव क्षणिकत्वे मानम् इत्यत आह—**न ही**ति। **तथा निश्चये**ति। इदं क्षणिकमिति सविकल्पकाभावादित्यर्थ:। ननु निर्विकल्पकेन क्षणिकताग्रह: स्यादित्यत आह—**गृहीते**ति। 'गृहीतं' निर्विकल्पकविषयीकृतं यत्र निश्चीयते सविकल्पकेन विषयीक्रियते तत्रैव प्रत्यक्षं प्रमाणं व्यवतिष्ठत इत्यर्थ:। अन्यथा परमाण्वादीनामपि प्रत्यक्षतापत्तिरित्यत आह—**अन्यथे**ति। ननु वर्तते घट इति प्रत्यक्षमेव क्षणिकत्वागोचर[म्?] इत्याह—**नन्वि**ति। 'वर्तमान' पदेन धर्मिविवक्षा चेत्, तदा तत्प्रत्यक्षताऽस्माभिरपि अभ्युपगम्यैवेत्याह—**यदीति**। स्थैर्यपक्षेऽपि तत्प्रत्यक्षताया अविरोध इत्याह—**तस्ये**ति। वर्तमानत्वं धर्मो नीलादीनां गृह्यते, तदाह—**अथे**ति। 'तस्य' 'धर्मिण:। ताद्रूप्येण सत्त्वेन। **ज्ञानवदि**ति। यथैकमपि ज्ञानं सदसत् गोचरयति, तथा नीलादीनामपि सदसत्सम्बन्धो न विरुद्ध इत्यर्थ:। ज्ञानमेकदैव सदसत्, सम्बन्धोऽक्रमिकस्तु सविरुद्ध इत्याह—**क्रमेणे**ति। **उपसर्पणं** समवधानं, तत् 'प्रत्यय:' तत्कारणम्। प्रत्यभिज्ञानबलेन स्थैर्यसिद्धिमाक्षिपति—**प्रत्यभिज्ञानमि**ति।।१६।।

स्यादेतत्। मा भूदध्यक्षमनुमानं वा क्षणिकत्वे, तथापि सन्देहोऽस्तु। एतावताऽपि सिद्धं समीहितं चार्वाकस्येति चेत्; उच्यते –

स्थैर्यदृष्ट्योर्न सन्देहो न प्रामाण्ये विरोधत:।
एकतानिश्चयो येन क्षणे तेन स्थिरे मत:।।१७।।

न हि स्थिरे तद्दर्शने वा स्वरसवादी सन्देह:। प्रत्यभिज्ञानस्य दुरपह्नवत्वात्। नापि तत्प्रामाण्ये। स हि न तावत्सार्वत्रिको, व्याघातात्। तथाहि—प्रामाण्यासिद्धौ सन्देहोऽपि न सिद्ध्येत्, तत्सिद्धौ वा तदपि सिद्ध्येत्।

निश्चयस्य तदधीनत्वात्। कोटिद्वयस्य चादृष्टस्यानुपस्थाने कः सन्देहार्थः?। तद्दर्शने च कथं सर्वथा तदसिद्धिः?। एतेनाऽप्रामाणिकस्तदव्यवहार इति निरस्तम्। सर्वथा प्रामाण्यासिद्धौ तस्याप्यसिद्धेः। प्रकृते प्रामाण्यसन्देहो, लूनपुनर्जातकेशादौ व्यभिचारदर्शनादिति चेन्न। एकत्वनिश्चयस्य त्वयाऽपीष्टत्वात्। अनिष्टौ वा न किञ्चित्सिद्ध्येत्। सिद्ध्यतु यत्र विरुद्धधर्मविरह इति चेत्; तेनैव स्थिरत्वमपि निश्चीयते। स इह सन्दिह्यते इति चेत्; तुल्यमेतत्। क्वचिन्निश्चयोऽपि कथञ्चिदिति चेत्; समः समाधिः।।१७।।

आमोदः

चार्वाक–'समीहितमि'ति स्थैर्यासिद्धिरूपम्। **स्थैर्ये**ति। स्थैर्ये तावन्न 'सन्देहः', प्रत्यभिज्ञानविषयत्वात्। 'दृष्टिः' प्रत्यभिज्ञानम्। तदपि मानसप्रत्यक्षम्। तत्रापि न सन्देह इत्यर्थः। **सन्देहोऽपी**ति। कोटिनिश्चयस्य सन्देहप्रयोजकत्वादित्यर्थः। **तत्सिद्धौ** सन्देहसिद्धौ, **तदपि** प्रामाण्यमपि। 'निश्चयस्य तदधीनत्वात्' सन्देहव्यापकत्वात्तेन विना सन्देहानुपपत्तेरित्यर्थः। 'कः सन्देहार्थः' कः सन्देहपदार्थः। **तद्दर्शने** वा कोटिदर्शने वा न 'तदसिद्धिः' न प्रामाण्यासिद्धिः, सन्देहप्रामाण्यस्यैव कोटित्वात्। तद्व्यवहारः प्रामाण्यव्यवहारः, स्थैर्यव्यवहारो वा, तस्याप्यसिद्धेरिति। अप्रामाणिकत्वे **तद्व्यवहारे** वा प्रमाणापेक्षा, प्रामाण्यस्थैर्ययोस्तदपेक्षा वेत्यर्थः। प्रत्यभिज्ञानप्रामाण्ये विप्रतिपत्तिर्न तु सर्वत्र प्रामाण्य इत्यत आह–**प्रकृत** इति। क्षणिकमप्येकमेवं न सिध्येदेवं सतीत्यर्थः। एकत्वेति। **न किञ्चिदिति**। क्षणिकमप्येवं किञ्चिन्न सिध्येदित्यर्थः। क्वापीति। क्षणिके वस्तुनीत्यर्थः। **सम** इति। प्रत्यभिज्ञाविषये घटादौ विरुद्धधर्मसंसर्गाभावादित्यर्थः।।१७।।

नन्वेतत्कारणत्वं यदि स्वभावो भावस्य नीलादिवत्तदा सर्वसाधारणं स्यात्। न हि नीलं किञ्चित्प्रत्यनीलम्। अथौपाधिकं, तदा उपाधेरपि स्वाभाविकत्वे तथात्वप्रसङ्गः। औपाधिकत्वे त्वनवस्था। अथाऽसाधारणत्वमप्यस्य स्वभाव एव, तत उत्पत्तेरारभ्य कुर्यात्, स्थिरस्यैकस्वभावत्वादिति चेत्; उच्यते –

हेतुशक्तिमनादृत्य नीलाद्यपि न वस्तु सत्।
तद्युक्तं तत्र तच्छक्तमिति साधारणं न किम्।।१८।।

सर्वसाधारणनीलादिवैधर्म्येण काल्पनिकत्वं कार्यकारणभावस्य व्युत्पादयता नीलादिपारमार्थिकमेवाभ्युमगन्तव्यम्। अन्यथा तद्वैधर्म्येण हेतुफलभावस्यापारमार्थिकत्वानुपपत्तेः। न च कार्यकारणभावस्याऽपारमार्थिकत्वे

नीलादिपारमार्थिकं भवितुमर्हति, नित्यत्वप्रसङ्गात्। तस्मादस्य पारमार्थिकत्वेऽपर-मपि तथा, न वोभयमपीति कथमेकमनेकं परस्परविरुद्धं कार्यं कुर्यात्?। तत्स्वभावत्वादिति यदि, तदोत्पत्तेरारभ्य कुर्यादविशेषादित्यपि न युक्तं, तत्तत्सहकारिसाचिव्ये तत्तत्कार्यं करोतीति स्वभावव्यवस्थापनात्। इदञ्च, साधारणमेव सर्वैरपि तथोपलम्भात्। न हि नीलादेरप्यन्यत्साधारण्यमिति।।१८।।

आमोदः

इदानीं प्रकारान्तरेण कारणत्वमाक्षिपति–**नन्वि**[न्वि?]ति। **सर्वे**ति। दण्डो घटस्येव घटस्यापि कारणं स्यात्, कारणत्वस्वाभाव्यादित्यर्थः। ननु घटनियतपूर्ववर्तित्वौपाधिकं दण्डस्य घटकारणत्वम्। अयमुपाधिः पटं प्रति नास्तीति कथमविशेष इत्यत आह–**अथे**ति। उपाधिरपि दण्डस्वभाव एव। तथा च स एव सर्वान् प्रत्यविशेष इत्याह–**उपाधेरपी**ति। ननु दण्डस्य घटकारणत्वमेव स्वभावस्तथा च कथं पटं कुर्यादित्याह–**अथे**ति। तर्हि प्रतिक्षणमेव घटं कुर्यात्, स्वभावस्य तावदस्थ्यादित्यर्थः।।

हेतुशक्तिमिति। कार्यकारणता च तिरस्कारश्चेत्, तदा कादाचित्कत्वेनानुभूयमानं नीलाद्यपि वास्तवं न भवेदित्यर्थः। 'उत्पत्तेरारभ्य कुर्यादि'त्यत्र साधारण्यप्रसङ्गे व [च?] समाधिमाह–**तद्युक्तमि**ति घटानुकूलसहकारि 'युक्तं' दण्डादि घटे 'शक्तमि'ति सर्वैरेव ज्ञायत इति। कारणत्वमपि साधारणमेवेति। नोत्पत्तेरारभ्य कारणं, न च नीलादिवैधर्म्यमपीत्यर्थः। **साधारणमि**ति। नीलादिसाधारणमेवेत्यर्थः। नीलादिपारमार्थिक-त्वेऽपि कार्यकारणभाव एव तन्त्रमित्युपपादयति–**सर्वे**ति। **अस्ये**ति। नीलादेरित्यर्थः। अपरमपि कारणत्वमपीत्यर्थः **कथमि**ति। 'एकं दण्डादि 'अनेकं' घटा [घटग?] वाभ्याजनादि कथं कुर्यादित्यर्थः। **इदमि**ति। सहकारिसमवहितं सत् करोतीत्येतदित्यर्थः। साधारण्यमाह–**सर्वैरि**ति। **अन्यदि**ति। सर्वैस्तथोपलम्भादन्य- दित्यर्थः।।१८।।'

स्यादेतत्। अस्तु स्थिरं, तथापि नित्यविभोर्न कारणत्वमुपपद्यते । तथा ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वमवधार्यते, नान्वयमात्रेण, अतिप्रसङ्गात्। न च नित्यविभूनां व्यतिरेकसंभवः। न च सोपाधेरसावस्त्येवेति साम्प्रतम्; तथाभूतस्योपाधिसंबन्धेऽप्यनधिकारात्। जनितो हि तेन स तस्य स्यात्, नित्यो वा? न प्रथमः, पूर्ववत्। नापि द्वितीयः, पूर्ववदेव। तथापि चोपाधेरेव व्यतिरेको, न तस्य, अविशेषात्। तद्वत इति चेन्न। स चोपाधिश्चेत्यतोऽन्यस्य तद्वत्पदार्थस्याभावात्। भावे वा स एव कारणं स्यात्। अत्रोच्यते –

पूर्वभावो हि हेतुत्वं मीयते येन केनचित्।
व्यापकस्यापि नित्यस्य धर्मिधीरन्यथा न हि।।१९।।

भवेदेवं यद्यन्वयव्यतिरेकावेव कारणत्वं, किन्तु कार्यान्नियतः पूर्वभावः।

स च क्वचिदन्वयव्यतिरेकाभ्यामवसीयते, क्वचिद्धर्मिग्राहकात्प्रमाणात्। अन्यथा कार्यात् कारणानुमानं क्वापि न स्यात्। तेन तस्यानुविधानानुपलम्भात्। उपलम्भे वा कार्यलिङ्गानवकाशात्, प्रत्यक्षत एव तत्सिद्धेः। तज्जातीयानुविधान-दर्शनात्सिद्धिरन्यत्रापि न वार्यते। तथापि [१]वस्तुगत्यानुविहितान्वयव्यतिरेकमेव कार्यात्कारणं सिद्ध्यते, अन्यत्र तथा दर्शनादिति चेन्न। बाधेन सङ्कोचात्, विपक्षे बाधकाभावेन चाव्याप्तेः, दर्शनमात्रेण चोत्कर्षसमत्वात्। अस्य च ईश्वरे विस्तरो वक्ष्यते। सर्वव्यापकानां सर्वान्प्रत्यन्वयमात्राविशेषे कारणत्वप्रसङ्गो बाधकमिति चेन्न। अन्वयव्यतिरेकवज्जातीयताया विपक्षे बाधकेन च विशेषऽनतिप्रसङ्गात्। तथा हि—कार्यं समवायिकारणवद् दृष्टमित्यदृष्टाश्रयमपि तज्जातीय- कारणकम्, आश्रयाभावे किं प्रत्यासन्नमसमवायिकारणं स्यात्? तदभावे निमित्तमपि किमुपकुर्यात्? तथा चानुत्पत्तिः सततोत्पत्तिर्वा सर्वत्रोत्पत्तिर्वा स्यात्। एवमपि निमित्तस्य सामर्थ्यादेव नियतदेशोत्पादे स एव देशोऽवश्या-पेक्षणीयः स्यात्। तथा च सामान्यतो देशसिद्धावितरपृथिव्यादिबाधे तदतिरिक्तसिद्धिं को वारयेत्? एवमसमवायिनिमित्ते चोहनीये।।१९।।

परिमल

तथापीति। तथा च नालौकिकस्य परलोकसाधनस्य सिद्धिः। धर्माधर्मौ प्रति आत्मनः कारणत्वाभ्युपगमादित्यर्थः। **न च नित्ये**ति। नित्यत्वान्न कालकृतो विभुत्वाच्च न देशकृतो व्यतिरेको 'नित्यविभूनामि'त्यर्थः। **सोपाधेरि**ति। शरीरादिमत इत्यर्थः। तथाभूतस्येति। नित्यविभोरित्यर्थः। कथमेतदित्यत आह—**जनितो ही**ति। यददृष्टेन यच्छरीरं जनितं तदेव तस्योपाधिर्वक्तव्यः। अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् तथा च भवेदेवं यद्यदृष्टं प्रत्यात्मनः कारणत्वं स्यात्, तदेव तु नास्ति, नित्यविभुत्वेन व्यतिरेकाभावादित्याह **न प्रथम** इत्यादि। **पूर्ववदेवे**ति। नित्यविभुत्वेन व्यतिरेकाजनकत्वासम्भावादेवेत्यर्थः। नित्यस्यापि व्यतिरेकमभ्युपेत्याह—**तथापी**ति। स **चे**ति। तथाचोभयोरपि नित्यत्वान्न व्यतिरेक इति भावः। **तद्वत** इति। न त्वात्मादिरित्यर्थः।

---

१. कोष्ठगत्या इति अस्मत्सम्मत पाठः।

पूर्वभाव इति। अनन्यथासिद्धनियत 'पूर्वभाव' इत्यर्थः। येन केनचिदिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वा, धर्मिग्राहकमानेन वेत्यर्थः। प्रकृतमधिकृत्याह—**व्यापकस्यापी**ति। **अन्यथे**ति। कारणत्वमन्तरेणेत्यर्थः।

अन्यथेति। यद्यन्वयव्यतिरेकादेव कारणत्वं स्यादित्यर्थः। **तेने**ति। अनुमात्रा कार्येण वेत्यर्थः। ननु यत्कार्यं कारणं प्रति लिङ्गं तत्कार्यजातीयं प्रति अन्वयव्यतिरेकौ दृष्टावेव। अतोऽनुमानं स्यादित्यत आह—**तज्जातीये**ति। **अन्यत्रापी**ति। नित्यविभावित्यर्थः। द्रव्यत्वेन गुणं प्रति कारणता तत्रापि स्यादेव। रूपादिकं प्रति घटादिद्रव्यस्यान्वय-व्यतिरेकदर्शनादित्यर्थः। **कोष्ठगत्ये**ति। वस्तुगत्येत्यर्थः। **बाधेने**ति। विभोर्बाधेन व्यभि[ति?]रेकवत्येव तत्सङ्कोचादित्यर्थः। व्यतिरेकवदेव कारणत्वमिति व्याप्तौ विपक्षबाधकत्वान्ना-स्तीत्याह—**विपक्षे**ति। दण्डादौ दर्शनमात्रादन्यत्रापि तथा स्यादित्यत्राह—**दर्शनमात्रेणे**ति। **अस्य चे**ति। उत्कर्षसमजात्युत्तरस्येत्यर्थः। विशेषविरोधप्रस्तावे पञ्चमस्तवके। एवं सति घटपटादिकमपि प्रत्याकाशादीनां कारणत्वं स्यादित्याह—**सर्वे**ति। **अन्वये**ति। घटादिकं प्रत्याकाशादीनां न तावत् समवायिकारणत्वं सम्भवति, पृथिवीत्वावच्छिन्नं प्रति पृथिवीत्वावच्छिन्नस्यैव समवायिकारणत्वस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात्। नाप्यसमवायि-कारणत्वं, द्रव्ये तदसम्भवात्। नापि निमित्तकारणत्वम्, अन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः। 'अन्वयव्यतिरेकवज्जातीये'ति स्फुटयति कार्यमिति।

विपक्षबाधकं स्फुटयति—**आश्रयाभाव** इत्यादि। ननु निमित्तकारणमेवाश्रयः स्यादित्यत आह—**एवमपी**ति। तर्हि तदेव समवायिकारणं स्यादित्यर्थः। नित्यकारण-विभुभोक्तृसिद्धिमभिप्रेत्याह—**तथा चे**ति। ज्ञानादीनां समवायिकारणं सिध्यद् अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यमादायैव सिध्यतीत्यर्थः।।१९।।

इत्येषा सहकारिशक्तिरसमा माया दुरुन्नोतितो
मूलत्वात्प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्येति यस्योदिता।
देवोऽसौ विरतप्रपञ्चरचनाकल्लोलकोलाहलः
साक्षात्साक्षितया मनस्यभिरतिं बध्नातु शान्तो मम।।२०।।

।। इति श्रीन्यायकुसुमाञ्जलौ प्रथमस्तबकः।।

आमोदः

स्तबकार्थमुपसंहरन्नेवाशंसामाह—**इत्येवे[षे?]ति**। 'इति'-शब्द उपसंहारे, यद्वा 'एषा' इत्यर्थे **इत्येषे**त्यखण्ड एव शब्दः। 'असौ देवो मम मनसि साक्षादेवासक्तिमभिरतिं

बध्नातु', मम मनस्यासक्तो भवत्वित्यर्थः। **साक्षितये**ति। तस्यामासक्तौ स्वयमेव साक्षी भवत्वित्यर्थः। 'यस्य एषा' अनेन स्तवकेन यत् साधितमदृष्टं सैव 'सहकारिशक्तिः। सहकारिणि सिद्धान्तिनामेकवाक्यतामाह–मायेति। दु:खेन मायाऽप्युन्नीयतेऽदृष्टमपीत्यदृष्टमेव **एकदण्डिनो**[माया?]प्रभवं विश्वमित्यनेनाचक्षते; **सांख्या** अपि प्रकृतिपदेनादृष्टमेवाचक्षते, मूलकारणं प्रकृतिरित्यादि; त्रिदण्डिनोऽप्यविद्याप्रभवं विश्वमित्याचक्षाणा अविद्यापदेनादृष्टमेवाहुः। 'प्रबोध'स्तत्त्वज्ञानं तन्नाश्यत्वादविद्यापि ततो बिभेति। भोगद्वाराऽदृष्टस्यापि तन्नाश्यतया तदपि ततो बिभेतीति साम्यात्। 'प्रपञ्चो' गोघटादि कार्यजातं तस्य 'रचना' निर्माणं तत्प्रति यः 'कल्लोलः' साङ्ख्यादिसिद्धान्तप्रवादः, स एव 'कोलाहलो'ऽनभिव्यक्तविशेषमु[यु?]क्तिको वचनसन्दर्भः, यस्मिन् विषये 'वित[र?]तः' शान्तः। 'शान्तो' द्वेषादिहीनः, तथा चादृष्टसहकृत ईश्वर एव प्रपञ्चकारणं, न तु माया प्रकृतिरविद्या वेत्यर्थः। यद्वा **साक्षादि**ति। **साक्षितये**ति। सन्निहितेनैव सम्बाधं [सम्बन्धः?], तेनाभिरतिबन्धे 'साक्षादेव साक्षी', न तु श्रुतादिसाक्षीत्यर्थः। यद्वा 'साक्षादेवाभिरतिं बध्नातु' साक्षात्कारविषयो भवत्वित्यर्थः, मननस्य जातत्वात्।।२०।।

।। इति प्रथमस्तवकः।।

द्वितीयः स्तबकः

तदेवं सामान्यतः सिद्धेऽलौकिके हेतौ तत्साधनेनावश्यं भवितव्यम्। न च तच्छक्यमस्मदादिभिर्द्रष्टुम्। न चादृष्टेन व्यवहारः। ततो लोकोत्तरः सर्वानुभावी सम्भाव्यते। ननु नित्यनिर्दोषवेदद्वारको योगकर्मसिद्धसर्वज्ञद्वारको वा धर्मसम्प्रदायः स्यात्, किं परमेश्वरकल्पनयेति चेत्। अत्रोच्यते–

प्रमायाः परतन्त्रत्वात् सर्गप्रलयसम्भवात्।।
तदन्यस्मिन्ननाश्वासान्न विधान्तरसम्भवः।।१।।

तथा हि। प्रमा ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना, कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वात् अप्रमावत्। यदि च तावन्मात्राधीना भवेदप्रमापि प्रमैव भवेत्। अस्ति हि तत्र ज्ञानहेतुः। अन्यथा ज्ञानमपि सा न स्यात्। ज्ञानत्वेऽप्यतिरिक्तदोषानुप्रवेशादप्रमेति चेत्। एवं तर्हि दोषाभावमधिकमासाद्य प्रमापि जायेत, नियमेन तदपेक्षणात्। अस्तु दोषाभावोऽधिको, भावस्तु नेष्यते इति चेत्। भवेदप्येवं, यदि नियमेन दोषैर्भावरूपैरेव भवितव्यम्, न त्वेवम्। विशेषदर्शनादेरभावस्यापि दोषत्वात्। कथमन्यथा ततः संशयविपर्ययौ। ततस्तदभावो भाव एवेति कथं स नेष्यते।

स्यादेतत्। शब्दे तावद्विप्रलिप्सादयो भावा एव दोषाः, ततस्तदभावे स्वत एव शाब्दी प्रमेति चेन्न। अनुमानादौ लिङ्गविपर्यासादीनां भावानामपि दोषत्वे तदभावमात्रेण प्रमाऽनुत्पत्तेः। अन्यत्र यथा तथाऽस्तु, शब्दे तु विप्रलिप्साद्यभावे वक्तृगुणापेक्षा नास्तीति चेन्न। गुणाभावे तदप्रामाण्यस्य वक्तृदोषापेक्षा नास्तीति विपर्ययस्यापि सुवचत्वात्। अप्रामाण्यं प्रति दोषाणामन्वयव्यतिरेकौ स्त इति चेन्न। प्रामाण्यं प्रत्यपि गुणानां तयोः सत्त्वात्। पौरुषेयविषये इयमस्तु व्यवस्था, अपौरुषेये तु दोषनिवृत्त्यैव प्रामाण्यमिति चेन्न। गुणनिवृत्त्याऽप्रामाण्यस्यापि सम्भवात्। तस्या अप्रामाण्यं प्रति सामर्थ्यं नोपलब्धमिति चेत्। दोषनिवृत्तेः प्रामाण्यं प्रति क्व सामर्थ्यमुपलब्धम्?।

लोकवचसीति चेत्। तुल्यम्। तदप्रामाण्ये दोषा एव कारणं, गुणनिवृत्तिस्त्व-वर्जनीयसिद्धसन्निधिरिति चेत्। प्रामाण्यं प्रति गुणेष्वपि तुल्यमेतत्। गुणानां दोषोत्सारणप्रयुक्तः सन्निधिरिति चेद्, दोषाणामपि गुणोत्सारणप्रयुक्त इत्यस्तु। निःस्वभावत्वमेव मपौरुषेयस्य वेदस्य स्यादिति चेत्, आत्मानमुपालभस्व। तस्माद्यथा द्वेषरागाभावाविनाभावेऽपि रागद्वेषयोरनुविधाननियमात् प्रवृत्तिनिवृत्ति-प्रयत्नयो रागद्वेषकारणकत्वं, न तु निवृत्तिप्रयत्नो द्वेषहेतुकः, प्रवृत्तिप्रयत्नस्तु सत्यपि रागानुविधाने द्वेषाभावहेतुक इति विभागो युज्यते, विशेषाभावात्, तथा प्रकृतेऽपि।

तथापि वेदानामपौरुषेयत्वे सिद्धे, अपेतवक्तृदोषत्वादेव प्रामाण्यं सेत्स्यति, ततः सिद्धे प्रामाण्ये गुणाभावेऽपि तदिति दोषाभावा एव हेतुरकारणं गुणा इति चेन्न। अपेतवक्तृगुणत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात्। स्वत एव प्रामाण्यनिश्चयः, किन्तु शङ्कामात्रमनेनापनीयते दोषनिबन्धनत्वात्तस्य तद्भा-वेऽभावात् अतो नेदमनुमानवत् सत्प्रतिसाधनीकर्त्तुमुचितमिति चेन्न। गुणनिवृत्तिनिबन्धनायाः शङ्कायाः सुलभत्वात्। तस्याः केवलाया अप्रामाण्यं प्रत्यनङ्गत्वान्न शङ्केति चेत्, दोषनिवृत्तेरपि केवलायाः प्रामाण्यं प्रत्यनङ्गत्वान्न तथा शङ्कानिवृत्तिरिति तुल्यमिति।

एवं प्रामाण्यं परतो ज्ञायते अनभ्यासदशायां सांशयिकत्वात्,

अप्रामाण्यवत्। यदि तु स्वतो ज्ञायेत, कदाचिदपि प्रामाण्यसंशयो न स्यात्, ज्ञानत्वसंशयवत्। निश्चिते तदनवकाशात्। न हि साधकबाधक-प्रमाणाभावमवधूय समानधर्मादिदर्शनादेवाऽसौ, तथा सति तदनुच्छेदप्रसङ्गात्। अथ प्रमाणवदप्रामाणेऽपि तत्प्रत्ययदर्शना द्विशेषादर्शनाद्भवति शङ्केत्यभिप्रायः, तत् किं प्रामाणज्ञानोपलम्भेऽपि न तत्प्रामाण्यमुपलब्धं, प्रमाणज्ञानमेव वा नोपलब्धम्? आद्ये कथं स्वतः प्रामाण्यग्रहः? प्रत्ययप्रतीतावपि तदप्रतीतेः द्वितीये, कथं तत्र शङ्का? धर्मिण एवानुपलब्धेरिति। यदपि झटिति प्रचुरतरसमर्थप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या स्वतः प्रामाण्यमुच्यते, तदपि नास्ति। अन्यथैवोपपत्तेः। झटिति प्रवृत्तिर्हि झटिति तत्कारणोपनिपातमन्तरेणानुपपद्यमाना तमाक्षिपेत्, प्रचुरप्रवृत्तिरपि स्वकारणप्राचुर्यम्, इच्छा च प्रवृत्तेः कारणम्, तत्कारणमपीष्टाभ्युपायताज्ञानम्, तदपि तज्जातीयत्वलिङ्गानुभवप्रभवम्,

सोऽपीन्द्रियसन्निकर्षादिजन्मा, न तु प्रामाण्यग्रहस्य क्वचिदप्युपयोगः। उपयोगे वा स्वत एवेति कुत एतत्?। ततः समर्थप्रवृत्तिप्राचुर्यमपि प्रामाण्यप्राचुर्यात्, तद्ग्रहणप्राचुर्याद्वा। स्वतस्त्वं तु तस्य क्कोपयुज्यते। न हि पिपासूनां झटिति प्रचुरा समर्था च प्रवृत्तिरम्भ्सीति पिपासोपशमनशक्तिस्तस्य प्रत्यक्षा स्यात्।

स्यादेतत्। प्रामाण्यग्रहे सति सर्वमेतदुपपद्यते। स च स्वतो यदि न स्याद्, न स्यादेव, परतः पक्षस्याऽनवस्थादुःस्थत्वादिति चेन्न। तदग्रहेऽप्यर्थसन्देहादपि सर्वस्योपपत्तेः। न चानवस्थापि, प्रामाण्यस्यावश्य-ज्ञेयत्वानभ्युपगमात्। अन्यथा स्वतः पक्षेऽपि सा स्यात्। लिङ्गं निश्चितमेव निश्चायकम्, ततस्तन्निश्चयार्थमवश्यं लिङ्गान्तरापेक्षायामनवस्थेति चेत्। तत् किमनुपपद्यमानोऽर्थोऽनिश्चित एव स्वोपपादकमाक्षिपति, येनानवस्था न स्यात्। प्रत्यक्षेण तस्य निश्चयात्तस्य च सत्तयैव निश्चयाकत्वान्नैवमिति चेत्। ममापि प्रत्यक्षेण लिङ्गनिश्चयात्तस्य च सत्तयैव निश्चयाकत्वान्नैवमिति तुल्यम्। लिङ्गज्ञानस्य प्रामाण्यानिश्चये कथं तन्निश्चयः स्यादिति चेत्। अनुपपद्यमा-नार्थज्ञानस्य प्रामाण्यानिश्चये कथं तन्निश्चयः इति तुल्यम्। न हि निश्चयेन स्वप्रामाण्यनिश्चये वां विषयं निश्चाययति प्रत्यक्षम्, अपि तु स्वसत्तयेत्युक्तमिति चेत्। तुल्यम्। तथापि यदि तल्लिङ्गाभासः स्यात्तदा का वार्तेति चेत्। अनुपपद्यमानोऽप्यर्थो यद्याभासः स्यात् तदा का वार्तेति तुल्यम्। सोऽपि प्रामाण्यमाक्षिपतीत्युत्सर्गः। स च क्कचिद्बाधकेनापाद्येत इतिचेत्। लिङ्गेप्येवमिति तुल्यम्। तर्हि प्रामाण्यानुमानेऽपि शङ्का तदवस्थैवेति निष्फलः प्रयास इति चेत्। एतदपि तादृगेव अनुपपद्यमानोऽर्थ एवासौ तथाविधः कश्चिद् यः स्वप्नेऽपि नाभासः स्यात्ततो नाशङ्केति चेत्। लिङ्गेऽप्येवमिति समः समाधिः। कः पुनरसावर्थो यः स्वप्नेऽपि नाभासः स्यात्, यदनुपलम्भे विभ्रमावकाशो यादृगुपलम्भे च तद्बाधव्यवस्था। अन्यथा हि, तथाभूतस्यापि व्यभिचारे साऽपि न स्यात्। मा भूदिति चेन्न, भवितव्यं हि तत्त्वातत्त्वविभागेन। अन्यथा व्याघातात्। कथं हि नियामकनिः शेषविशेषोपलम्भेऽपि विपरीतारोपः? तथाभावे वा तदतिरिक्तविशेषानुपलम्भे कथं बाधकम्। तदभावे त्वबाधस्य कथं भ्रान्तत्वमिति।

स्यादेतत्। परतः प्रामाण्येऽपि नित्यत्वाद्वेदानामनपेक्षत्वं, महाजन-परिग्रहाच्च प्रामाण्यमिति को विरोधः?। न। उभयस्याप्यसिद्धेः। न हि वर्णा एव तावन्नित्याः। तथा हि इदानीं श्रुतपूर्वो गकारो नास्ति, निवृत्तः कोलाहल इति प्रत्यक्षेणैव शब्दध्वंसः प्रतीयते। न हि शब्द एवान्यत्र गतः अमूर्त्तत्वात्। नाप्यावृतः तत एव सम्बन्धविच्छेदानुपपत्तेः। नाप्यनवहितः श्रोता। अवधानेऽप्यनुपलब्धेः। नापीन्द्रियं दुष्टं, शब्दान्तरोपलब्धेः। नापि सहाकार्यन्तरा-भावः। अन्वयव्यतिरेकवतस्तस्यासिद्धेः। नाप्यतीन्द्रियम् तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात्। अन्यथा, घटादावपि तत्कल्पनाप्रसङ्गात्। न च शब्दस्य नित्यत्वसिद्धौ तत्कल्पनेति युक्तम्। निराकरिष्यमाणत्वात्।।

ते त्वेकदेशिनो नैवमिच्छन्ति, तान् प्रत्युच्यते। विवादाध्यासितः शब्दप्रध्वंसः, इन्द्रियग्राह्यः, ऐन्द्रियकाभावत्वात्, घटाभाववत्। नैतदेवम्, इन्द्रियाऽसन्निकृष्टत्वा- दतीन्द्रियाधारत्वाद्वेति चेन्न। इदं ह्युपाध्युद्भावनं वा स्यात्, व्यापकानुपलब्ध्या सत्प्रतिपक्षत्वं वा?। न प्रथमः, स्वरूपयोग्यतां प्रति सहकारियोग्यताया अनुपाधित्वात्, तस्यास्तामपेक्ष्यैव सर्वदा व्यवस्थितेः, नाप्यैन्द्रियकाधारत्वप्रयुक्तमभावस्य प्रत्यक्षत्वम्, धर्माद्यभावस्यापि तथात्वप्रसङ्गात्। अत एव, नोभयप्रयुक्तम्। नापि द्वितीयः, प्रथमस्यासिद्धेः। अस्ति हि श्रोत्रशब्दाभावयोः स्वाभाविको विशेषणविशेष्यभावः। विशेष्यस्यातीन्द्रियत्वात्। कथमैन्द्रियकविशिष्टज्ञानविषयत्वम्, तथा विशेष्यम-व्यवस्थापयतश्च कथं विशेषणत्वमिति चेन्न। तथा विशेष्यव्यवस्थापनायाः फलत्वात्। न तु तदेव विशेषणत्वम्, आत्माश्रयत्वप्रसङ्गात्। विशेषणभावेन समवायाभावयोर्ग्रहणं, तथा ग्रहणमेव च विशेषणत्वमिति।

तस्मात्, सम्बन्धान्तरमन्तरेण तदुपश्लिष्टस्वभावत्वमेव हि तयोः। सैव च विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यता, विशेषणतेत्युच्यते। सा चात्र दुर्निवारा, प्रतियोग्यधिकरणेन स्वभावत एवाभावस्य मिलितत्वात्। तथापि तया तथैव प्रतीतिः कर्त्तव्येति चेन्न। गृह्यमाणविशेष्यत्वाऽवच्छिन्नत्वाद् व्याप्तेः। अन्यथा, संयुक्तसमवायेन रूपादौ विशिष्टविकल्पधीजननदर्शनाद् गन्धादावपि तथात्व-प्रसङ्गात्। तथापि नेन्द्रियविशेषणतया कस्यचिद् ग्रहणं दृष्टम्, अपि त्विन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया, सा चातो निवर्त्तत इति चेन्न। अस्य प्रतिबन्धस्य

इन्द्रियसन्निकृष्टार्थप्रतिसंबन्धिविषयत्वात्। अन्यथा संयुक्तसमवायेन गन्धादावुपलब्धिदर्शनात् समवायेनादर्शनात् शब्दस्याग्रहणप्रसङ्गात्। नाप्यभावत्वे सत्यतीन्द्रियाधारत्वात् सत्प्रतिपक्षत्वं, योग्यताविरहप्रयुक्तत्वाद् व्याप्तेः। न चाऽतीन्द्रियाधारत्वमेव तस्य योग्यताविरहः। तद्विपर्ययस्यैव योग्यतत्वापत्तेः। न चैवमेव धर्मादिप्रध्वंसग्रहणप्रसङ्गात्। दृश्याधारत्वं दृश्यप्रतियोगिता चेति द्वयमप्यस्य योग्यतेति चेन्न। उभयनिरूपणीयत्वनियमानभ्युपगमात्। प्रतियोगिमात्र-निरूपणीयो ह्यभावः। अन्यथेह भूतले घटो नास्तीत्येषाऽपि प्रतीतिः प्रत्यक्षा न स्यात्। संयोगो ह्यत्र निषिद्ध्यते, तदभावश्च भूतलवद् घटेऽपि वतते, तत्र यदि प्रत्यक्षतया भूतलस्योपयोगो, घटस्यापि तथैव स्यादविशेषात्। अथ घटस्याऽन्यथोपयोगः, भूतलस्याप्यन्यथैव स्यादविशेषात्। कथमन्यथेति चेत्। प्रतियोगिनिरूपणार्थमभावसन्निकर्षार्थञ्च। तत्र प्रतियोगिनिरूपणं स्मरण-लक्षणमनुपलभ्यमानेनापीति, न तदर्थमध्यक्षगोचरत्वमपेक्षणीयमन्यतरस्यापि; कुत उभयस्य। सन्निकर्षस्तु, भूतलघटसंयोगाभावस्येन्द्रियेण साक्षान्नास्ति, येनास्ति तेनापि यदीन्द्रियं न सन्निकृष्येत, कथमिव तं गमयेत्। न चोपलब्धोपलभ्यमानाभ्यामेवेन्द्रियं सन्निकृष्यते। इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्।

आमोदः

द्वितीयां विप्रतिपत्तिं निरस्यन्नाह—**तदेवमि**ति। अनिणीर्तकारणविशेषत्वं सामान्यम्। **तत्साधनेने**ति। यागहिंसादिनेत्यर्थः। **नचे**ति। यागादीनां हितसाधनत्वं हिंसादी-नामहितसाधनत्वम् चास्मदादिपरोक्षमित्यर्थः। तर्हि हितसाधनत्वमहितसाधनत्वं चाज्ञात्वापि प्रवृत्तिनिवृत्ती स्याताम्, को दोष इत्यत आह—नचेति। **तत** इति। यदुपदेशादस्मदादीनां प्रवृत्तिनिवृत्ती इति शेषः। लोकोत्तरत्वमस्मदादिविलक्षणत्वम्। **सर्वानुभावी**ति। हितसाधनमहितसाधनं च सर्वमुपदेशद्वाराऽनुभावयतीत्यर्थः। यद्वा सर्वमनुभावयितुं बोधयितुं शीलमस्येति सर्वानुभावीति। 'न चादृष्टेन व्यवहार' इति यागादि स्वर्गसाधनताबोधक शब्दरूपी व्यवहार उक्त इत्यन्ये। स्तवकेन निरसनीया-मन्यथासिद्धिमाह—**नन्विति योगेति**। योगकर्मभ्यां सिद्धा ये सर्वज्ञाः कपिलादयस्तद्द्वारक इत्यर्थः। सम्प्रदीयते गुरुणा शिष्यायेति 'सम्प्रदायो' वेदः, धर्मगोचरः सम्प्रदायः धर्मसम्प्रदायः। **किमिति**। परमेश्वरोऽभ्युपदेष्ट्टत्वेनादृष्टाधिष्ठातृत्वेन कल्पनीयस्तत्रः वेदो नित्य एव न वक्तारमपेक्षते। अदृष्टं चास्मदादिभिरधिष्ठेयमनधिष्ठितमेव वा प्रवर्तयिष्यते। तेन तदर्थमपि नेश्वरापेक्षा। प्रामाण्यं च वेदस्य नित्य[नि]र्दोषत्वात् स्वत एवोत्पद्यते ज्ञायते चेति **मीमांसकाः। कपिलादय** एव वक्तारोऽदृष्टाद्यधिष्ठिताः सर्वज्ञाश्चेति **सांख्याः**।

अत्रोभयत्रापि कारिकया दूषणं संगृह्णाति प्रमाया इति परतन्त्रत्वात् गुणजन्यत्वात्। गुणश्च वक्तृवाक्यार्थयथार्थज्ञानम्। तच्च वक्तारमन्तरेण कथं स्यादिति भावः। ननु नित्यत्वेऽपि वेदस्य महाजनपरिग्रहादेव प्रामाण्यं निश्चित्य यागादौ प्रवर्तस्यात इत्यत आह—**सर्गेति**। सांख्यमतं दूषयति—**तदन्यस्मिन्निति**। कपिलादेः सार्वज्ञे प्रमाणाभावाद् भ्रमादिसम्भावनाया 'मनाश्वासादित्यर्थः। ननु सांख्यमते दूषितेऽपि मीमांसकमते न दोषः सर्गादिसम्भवेऽपि ब्रह्माण्डान्तरवर्तिभिरेव कपिलादिभिरागत्य प्रलयानन्तरं वेदप्रद्योतनं स्यादित्यत आह—**न विधान्तरे**ति। प्रमाया गुणजन्यत्वं साधयति—प्रमेति। ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति यो 'हेतु' रात्ममनोयोगादिस्त'दतिरिक्तो' यो 'हेतुः' प्रकृते गुणस्त'दधीनेत्यर्थः।'

येषामात्मनः प्रभृतीनामनित्यज्ञानत्वावच्छेदेन कारणत्वं तदतिरिक्तमनित्य-प्रमात्वावच्छिन्नकार्यं प्रति कारणमवश्यमङ्गीकर्तव्यम्। अन्यथाऽनित्यप्रमात्वमाकस्मिकं स्यात्। स्याच्चाप्रमायामपि प्रमात्वम्, अविशिष्टकारणजन्यत्वात्। स च कारणविशेषः शाब्द्यां प्रमायां वक्तृवाक्यार्थयथार्थज्ञानमेव। तथा चानित्यप्रमात्वमनित्य ज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताभिन्नकारणता- प्रतियोगिककार्यतावच्छेदकम्। अनित्यज्ञानत्वान्यकार्यतावच्छेद[क]धर्मत्वात्, अप्रमात्ववत्; घटवद्वा। अनित्यप्रमात्वं कार्यतावच्छेदकमित्येव साध्यम्। पक्षधर्मताबला[दु]क्तानुमानार्थसिद्धिः। अनित्यप्रमा प्रमाऽप्रमोऽभयहेतुर्नित्यहेतुजन्या, जन्यत्वादप्रमावत्। अनित्यप्रमा प्रमाऽप्रमान्यतर-प्रतिबन्धकजन्या, प्रमाऽप्रमान्यतरत्वादप्रमावदित्यादीनामप्युक्तानुमान एव तात्पर्यम्। **कार्यत्वे सती** ति तु स्वसिद्धेश्वरज्ञाने व्यभिचारवारणाय। अत्र विपक्षबाधकमाह—**यदि हीति** 'तावन्मात्राधीना' ज्ञानहेतुमात्राधीना। ज्ञानहेतुमात्राधीनत्वेन प्रमावृत्तिधर्मेणाप्रमायां प्रमात्वापादनं व्यधिकरणमिति चेत्, न। प्रमाकार्यत्वे सत्यप्रमाकारणविलक्षणकारणजन्या यदि न स्यादप्रमा स्यादिति विवक्षितत्वात्। यद्वा प्रमात्वं यदि ज्ञानसामग्रीमात्र-प्रमात्वप्रयोज्यवृत्ति स्यादप्रमावृत्ति स्यादप्रमात्ववदित्यत्र तात्पर्यत्वात्। आपादकासिद्धि-मपाकरोति—**अस्ति ही**ति। 'तत्र' प्रमायाम्। 'सा' प्रमा। ननु ज्ञानहेतुमात्राधीनत्वेऽपि अप्रमायां दोषसमवहितसामग्रीजन्यतया कथमप्रमायाः प्रमातादात्म्यमिति शङ्कते—**ज्ञानत्वेऽपी**ति। एवं तर्हि ज्ञानविशेषवत् प्रमाविशेषोऽप्रमा स्यादिति। दोषे सत्यपि स्वाभिमतमाह—एवं **तर्ही**ति। तथा च ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेतुजन्यत्वं सिद्धमेवेत्यर्थः। भावस्त्विति। तथा च कथं गुणसिद्धिर्येन तदधिकरणतया ईश्वरः सिद्धयेदिति भावः। **भवेदेवमि**ति।[1] प्रमायामागन्तुकभावानपेक्षत्वं स्वतस्त्वं भवेद् यदि दोषाभावो भावो न भवेदित्यर्थः।

---

१. भवेदेवमिति शंकरसम्मतः पाठः।

अभावस्यापिति। तथा च तदभावो भाव एव। विशेषदर्शनं प्रमाकारण-मित्यागन्तुकभावानपेक्षा प्रमायामवर्जनीयेत्यर्थ:। विशेषादर्शनस्य दोषत्वमुपपादयति-**कथमिति**। यद्यपि विशेषदर्शनस्य प्रमामात्रं प्रति न हेतुत्वम्, विशेषप्रमायां व्यभिचारात्, तत्रापि तद्धेतुत्वेनानवस्थानात्। विशेषदर्शने सत्यपि पीत: शङ्ख इत्यपि भ्रमदर्शनात्। किञ्च विशेषदर्शनप्रतिबन्धकपित्तादीनामेव दोषत्वे सम्भवति विशेषादर्शनं न दोषो येन विशेषदर्शनं गुण: स्यात्। अत एव पित्ताद्युत्कर्षेण भ्रमोत्कर्षोऽप्युपपद्यते। तथापि संशयविपर्ययोत्तरप्रमायां विशेषदर्शनस्य कारणत्वे क्लिधृप्तेऽन्यत्रापि तदेव कारणम्। दोषोऽपि विशेषादर्शनमेव। पित्तादीनां विशेषदर्शनप्रतिबन्धकतयाऽन्यथासिद्धत्वादिति दिक्।

ननु शब्दे वक्तृवाक्यार्थयथार्थज्ञानं यदि गुण: स्यात्, तदा तदनुरोधेनेश्वर: सिद्ध्येत्। न त्वेवं; यत: शाब्दभ्रमे विप्रलिप्सादिर्भाव एव दोषस्तथा च शाब्दप्रमायां तदभावो गुण इति शङ्कते-**स्यादेतदि**ति। अनुमानादौ लिङ्गभ्रमाद् यौगपद्याभावे सत्यपि यथा सल्लिङ्गपरामर्शो गुणस्तथा शब्देऽपि विप्रलिप्साद्यमावेऽपि वक्तृयथार्थज्ञान-मवश्यमपेक्षणीयमिति परिहरति-**अनुमानादावि**ति। नत्वे[नन्वे]कत्र प्रमाणे या गति: सा प्रमाणान्तरेऽपीति न नियमस्तथा च शब्दे दोषाभावाधीनैव प्रमा, न तु भावरूपगुणाधीनेति शङ्कते-**अन्यत्रे**ति। एवं तर्हि नियमान्वयादिशालिनो वक्तृयथार्थज्ञानस्य गुणस्याभावे शब्दादप्रमैव स्यादिति परिहरति-गुणाभाव इति। यद्वा प्रतिवन्दिमाह-**गुणाभाव** इति। ननु गुणाभावादप्रमामेव शब्दो जनयेदिति नाशङ्कनीयम्, यतस्तत्र दोषस्यैव कारणत्वावधारणादिति शङ्कते-**अप्रामाण्यमि**ति। **तयोरि**ति। अन्वयव्यति-रेकयोरित्यर्थ:। तथा च शाब्द्यां प्रमायां वक्तृयथार्थज्ञानापेक्षाऽऽवश्यकीति भाव:। ननु यत्र वक्ता सम्भाव्यते तत्र ज्ञानं गुणोऽस्तु। वेदे तु वक्तृसम्भावनैव नास्ति, कस्य ज्ञानं गुणो भवेदिति शङ्कते-**पौरुषेये**ति। अपौरुषेयत्वेनाभिमतं गुणनिवृत्त्याऽप्रमाणमेव भवेदित्याह-**गुणे**ति। **तस्या** इति। गुणनिवृत्तेरित्यर्थ:। **तुल्यमिति**। लौकिकवाक्ये गुणनिवृत्तेरेवाप्रामाण्यदर्शनात्, भ्रान्तप्रतारकवाक्ये संवादिनीश्वरज्ञानस्य गुणस्य सत्त्वादिति भाव:। तदप्रामाण्ये लौकिकवाक्याप्रामाण्ये वक्तुर्यार्थज्ञानाभाव: सन्नपि न तन्त्रमित्याह-**प्रामाण्यमि**ति। ननु वक्तुर्यथार्थज्ञानं तत्र [यत्र] प्र[भ्र]मादयो दोषा उत्सारिता भवन्तीति तत्रैव गुणोऽन्यथासिद्ध इति शङ्कते-**गुणानामि**ति। तर्हि भ्रमादीनामपि गुणोत्सारकतयैवान्यथासिद्धि: स्यादिति परिहरति-**दोषाणामपी**ति **नि:स्वभावत्वमि**ति। गुणदोषयोरभावात् प्रामाण्याप्रामाण्य[यो]र्बहिर्भूतत्वमित्यर्थ:। आत्मानमिति। पौरुषेयत्वाङ्गीकारे प्रामाण्यमेव वेदस्य सिध्यतीति तदनङ्गीकर्तुस्तवैव दोषोऽयमित्यर्थ:। तस्मादिति। यथा रागद्वेषौ वृत्तिनिवृत्ती प्रत्येकं जनयतो न त्वेकाभावेनापरमन्यथासिद्धं,

तथा गुणदोषौ प्रामाण्याप्रामाण्ये जनयतो न त्वेकाभावेनापरान्यथासिद्धिरित्यर्थः। **विशेषाभावादि**ति। अन्वयव्यतिरेकयोरुभयत्र सत्त्वविशेषादित्यर्थः।

ननु वक्तृदोषासत्त्वेन प्रामाण्यञ्चेन्निश्चितं वेदस्य, तदा प्रामाण्यं प्रति गुणस्य तत्रैव व्यभिचार इति कथमत्रापि कारणत्वमिति शङ्कते—**तथापी**ति। न 'चापौरुषेयविषयेयं व्यवस्थे'त्यनेन पौनरुक्त्यम्। अत्रापेतवक्तृदोषत्वेन वेदप्रामाण्यनिश्चयानन्तरं गुणव्यभिचारस्य तत्रानुक्तस्यात्रोक्तत्वात्। वेदो न प्रमाणमपेतवक्तृगुणत्वादिति सत्प्रतिपक्षमाह—अपेतेति। अपसिद्धान्तमाशङ्कमानः पूर्वपक्षी झटिति संवरणेन सिद्धान्तमुद्धरन्नाह—अत[1] एवेति कथमप्रामाण्यशङ्कापनय इत्यत आह—**दोषे**ति। **तस्ये**ति। अप्रामाण्यस्येत्यर्थः। **अत** इति। न मया प्रामाण्यमनुमानं प्रयुक्तमित्यर्थः। **गुणनिवृत्ती**ति। प्रामाण्यं प्रति गुणस्य हेतुत्वावधारणात् कारणनिवृत्तौ च कार्यनिवृत्तेरावश्यकत्वादप्रामाण्यशङ्कया भवितव्यमेवेत्यर्थः। ननु गुणनिवृत्तिमात्रं न शङ्काधायकं किन्तु दोषसहितम्। नित्ये च वेदे दोषो नास्तीति तत्र कथं शङ्का स्यादिति शङ्कते—**तस्या** इति। दोषनिवृत्तिमात्रमपि न प्रामाण्ये तन्त्रं येनाप्रामाण्यशङ्कामपनयेत्, किन्तु गुणनिवृत्त्यधीना शङ्का स्यादेवेति परिहरति—**दोषे**ति। ननु प्रमाया गुणजन्यत्वे स्तम्बादिशुकवालकादिवाक्यात् कथं प्रमा स्यात्, कथं वा धूमभ्रमाद्वह्निमत्येव वह्निज्ञानं प्रमा स्यात्, सल्लिङ्गपरामर्शाभावादिति चेत्, न। तत्रेश्वरयथार्थलिङ्गज्ञानस्य गुणत्वात्। एवं सत्यप्रमा क्वापि न स्यादिति चेत्, यत्र विषयासत्त्वं तत्र सम्भवात्। न हि तत्रापीश्वरज्ञानं सम्भाव्यते। तदियता प्रबन्धेन प्रामाण्यस्य गुणजन्यत्वं साधितं, गुणश्च वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानमिति ईश्वरसिद्धिरित्युक्तम्।

इदानीं प्रामाण्यस्य ज्ञप्तौ परतस्त्वं प्रसाध्यते—एवमिति। तथा च वेदेऽप्याप्तोक्तत्वात् प्रामाण्यं ग्राह्यम्। आप्तश्च ईश्वर एवेति तत्सिद्धिरिति भावः। विपक्षबाधकमाह—**यदित्वि**ति। न हि ज्ञाने संशयः सम्भवतीति भावः। यत्तु प्रथममप्रामाण्याभाव एव प्रामाण्यमनुमीयत इति केषाञ्चिन्मतं तत्रेदं चिन्त्यम्—अप्रामाण्यस्यापि प्रथमं धर्म्यनुपस्थितिः परैरपि तस्य नित्यानुमेयत्वाभ्युपगमात्। येन प्रकारेण तदुपस्थितिः, स प्रकारः प्रामाण्योपस्थितयेऽप्यनुसन्धीयतामिति। ननु गृहीतेऽपि प्रामाण्ये संशयः स्यादित्यत आह—**न ही**ति। 'आदि'—पदादसाधारणविप्रतिपत्तिसंग्रहः। ननु प्रमापि प्रमेत्येव गृह्यते क्वचित्, तथा च प्रमैवेयं प्रमात्वेन गृहीताऽप्रमा वेति संशयः कथं न स्यादिति शङ्कते—**अथे**ति। अयं संशयः प्रामाण्याश्रयज्ञानधर्मिको वाऽप्रामाण्यविषयकज्ञानधर्मिको वा? द्वयमपि दूषयति—तत् किमिति। ननु प्रवृत्तिः प्रामाण्याग्रहाधीना। तथा च स्वतः प्रामाण्यग्रहमन्तरेण कथं झटिति प्रचुरा समर्थात् प्रवृत्तिरित्यर्थापत्तिबाधितं परतः प्रामाण्यबोधकमनुमानमित्यत आह—**यदपी**ति। **अन्यथैवे**ति।

---

१. अत एव इति शङ्करसम्मतः पाठः।

स्वत इत्यादि प्रामाण्यग्रहमन्तरेणैवेत्यर्थः। अन्यथोपपत्तिमाह–**झटितीति।** तोयं पिपासोपशमनकारणं तोयत्वात् पूर्वपीततोयवदित्यनुमानादिच्छा, तया च प्रवृतिः। पुनरनुमानम्, पुनरिच्छा, पुनः प्रवृत्तिरिति झटिति प्रचुरप्रवृत्तिः, सा तु प्रामाण्यग्रहमपि नापेक्षते, दूरे स्वतः प्रामाण्यग्रहमित्यर्थः।

ननु लिङ्गानुसन्धानविलम्बेनेष्टसाधनताज्ञानविलम्बः स्यादित्यत आह–**सोऽपीति** तोयत्वमत्र लिङ्गम्। तच्च प्रत्यक्षदृष्टमित्यर्थः। **क्वचिदिति**। झटिति प्रवृत्त्यादिस्थले इत्यर्थः। उपसंहरति–**तत** इति। प्रामाण्यग्रहप्राचुर्याद्वेत्यभ्युपगमवादः। ननु स्वतस्तस्याप्रयोजकत्वे झटिति प्रवृत्तिर्न स्यात्, लिङ्गानुसन्धानेन विलम्बादित्यत आह–**नही**ति। पिपासोपशमनग्रहमन्तरेण त्वन्मतेऽपि न प्रवृत्तिरिति झटिति प्रचुरप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या सापि प्रत्यक्षा स्यादित्यर्थः। सर्वमिदमिति[1]। प्रामाण्यव्यवहारो निष्कम्पप्रवृत्तिः, प्रवृत्तेश्च सामर्थ्यमिति 'सर्वमि' त्यर्थः। अर्थसन्देहादपि प्रवृत्तिः तया प्रामाण्यानुमानम्, ततश्च तद्व्यवहार इति सर्वं प्रथमप्रामाण्यग्रहेऽप्युपपद्यते एवोक्तमाह–**तदग्रह** इति। भवतु वा प्रवृत्तौ प्रामाण्यग्रहापेक्षा, तथापि नानवस्थेत्याह–**न चेति।** विषयान्तरसञ्चारेण प्रामाण्यग्रहधाराविच्छेदात्। अन्यथा **भट्टमिश्रयोः** सुतरामनवस्था। **गुरोरपि** स्वतस्त्वं परग्राह्यमेव। तस्यापि स्वग्राह्यत्वं परग्राह्यमित्यनव- स्थेत्यर्थः। 'प्रामाण्यग्रहाधीन एवार्थनिश्चय' इत्यभिमानेनाह–लिङ्गमिति। **भट्टमते** तुल्यतामुपपादयति–तत् किमिति। अनुपपद्यमानोऽर्थस्तन्मते ज्ञाततज्ञानं विना नोपपद्यत इति तदन्यथानुपपत्त्या ज्ञानमर्थापत्तेरनुमितेर्वा विषय इति ज्ञानं गृह्यमाणं प्रामाण्योपहितमेव गृह्यते। तथा च ज्ञातताज्ञानगोचरप्रामाण्यग्रहं विना कथं ज्ञाततानिश्चय इति समानमित्यर्थः। ननु ज्ञानेन घटादौ ज्ञातता जनिता, सा घटनिष्ठरूपादिवत् प्रत्यक्षैवेति तन्निश्चयो न तज्ज्ञानप्रामाण्य-निश्चयाधीनो येनानवस्था स्यादित्याह–**प्रत्यक्षे णे**ति। तज्जातीयत्वादिकमपि प्रामाण्यग्रहलिङ्गम्। तदपि मानसप्रत्यक्षमेवेत्याह–**ममापी**ति। लिङ्गज्ञानमप्रामाण्य-शङ्कात्वदूरस्थं[शङ्कादुःस्थं] कथं लिङ्गनिश्चायकं स्यादिति शङ्कते–**लिङ्गज्ञानस्ये**ति। अनुपपद्यमानार्थज्ञानमप्रामाण्यशङ्कादूर [दुः]स्थं कथं निश्चायकं स्यादिति समानमित्यर्थः। अनुपपद्यमानार्थनिश्चायकं प्रत्यक्षमेव तत्र तत्प्रामाण्यग्रहो [हे न] तन्त्रमिति यदि ब्रूषे, तदपि समानमेवेत्याह–**नहीति**। ननु लिङ्गाभासशङ्कानिरासार्थमवश्यं प्रामाण्यग्रह इति शङ्कते–**तथापी**ति। तदपि समानमेवेत्याह–**अनुपपद्यमानो**ऽ[प्य]र्थ इति। सोऽपीति। अनुपपद्यमानोऽर्थ इत्यर्थः। अपरीक्षितलिङ्गजाप्रामाण्यानुमितिः क्वचिदाभासी भूतापीति प्रामाण्यसमाश्वासः क्वापि न स्यादित्याह–**तर्हीति**। प्रमा[स]हिता ज्ञातता प्रामाण्यं न व्यभिचरति। भ्रमसहितायां क्वचिद्व्यभिचारेऽपि न दोष इत्याशङ्कते–**अनुपपद्यमान**

---

१. सर्वमिदमिति शङ्करसम्मतः पाठः।

इति। तद्वति तत्प्रकारकज्ञानादिलिङ्गमपि न व्यभिचरतीति तुल्यतया परिहरति—**लिङ्गेऽप्येवमि**ति। सुहृद्भावेन पृच्छति—**कः पुनरि**ति। उत्तरम्—**यदि**ति। यस्य गन्धवत्तादेरनुपलम्भेऽपि भ्रमावकाशः तस्यैवोपलम्भे नैतज्जलं किन्तु पृथिव्येवेति तत्त्वम्। **सापी**ति। विभ्रमाभावव्यवस्थापीत्यर्थः। अत्रान्तरे **माध्यमिकः** शङ्कते—मा भूदिति। "प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धे"रिति भावः। शून्यजा[ता]पि तवाभिमता प्रमाणमन्तरेण कथं सिद्धयेत् ? कथं वा त्रैकाल्यासिद्धिरपि तवाभिमतो हेतुः सिद्धयेदित्याशयेनाह—**भवितव्यमि**ति। **अन्यथे**ति। निषेधकप्रमाणमन्तरेण निषेधानुपपत्तेः। प्रवृत्तिविलोपश्चेत्यादि बहुमुखो व्याघात इत्यर्थः। प्रकृताभिप्रायेणाह—**कथमि**ति। शुक्तित्वादिग्रहे रजतत्वारोपो यदि, तदा कस्यान्यस्य धर्मस्य ग्रहे तद्बाधव्यवस्था तथा च शुक्तित्वादिरेव तादृशो धर्मो यस्मिन्नुपलब्धे विपरीतारोपसम्भावना न भवतीति भावः।

प्रमायाः पारतन्त्र्यमुत्पत्तौ ज्ञप्तौ च प्रसाध्य सर्गप्रलयसम्भवादिति कारिकाभागं व्याख्यातुं शब्दानित्यतां साधयितुं शङ्कते स्यादेतदिति। **अनपेक्षत्वं** वक्तृगुणानपेक्षत्वमित्यर्थः। तथा च कथमीश्वरसिद्धिरिति भावः। महाजन**परिग्रहादि**ति। न त्वाप्तोक्तत्वात्। तथा च क्वेश्वरसिद्धिरिति भावः **उभयस्यापीति** सर्गप्रलयसम्भवेन न वेदनित्यत्वं न वा महाजनपरिग्रह इत्यर्थः। **न ही**ति। कुतस्तदानुपूर्वीघटितो वेद इति शेषः। **तत एव अमूर्त्तत्वादेवे**त्यर्थः। **भट्ट**मते शब्दस्य विभुत्वादस्मन्मते शब्दसमवायस्य श्रोत्रसम्बन्धात्, तस्य च नित्यत्वानुविच्छेद इति भावः।

मनः संयोगादीनामतीन्द्रियत्वेऽपि श्रोतुरवधानेन शब्दान्तरोपलब्धेस्तत्समवधानं सिद्धमिति तदतिरिक्ताभिप्रायेणाह **तत्कल्पनायामिति**। एतावता योग्यानुपलब्धिः साधिता। तथा च घटाद्यभावग्रहे सा यथेन्द्रियसहकारिणी, तथा शब्दाभावग्रहेऽपीति भावः। **तत्कल्पनेति**। अतीन्द्रियसहकारिकल्पनमित्यर्थः। तथा च तदभावादेव शब्दानुपलम्भ इति न योग्यानुपलब्धिरिति भावः। अधिकरणयोग्यताऽभावग्रहे तन्त्रमिति शब्दाभावो नाध्यक्षः। न चेन्द्रियविशेषणतया पदार्थान्तरग्रहोऽपीत्येकदेश्यभिप्रायं निराकर्त्तुमाह—**ये त्वि**ति। अन्त्यशब्दध्वंसे भागासिद्धिवारणायाह—**विवादाध्यासित** इति। श्रूयमाणशब्दध्वंस इत्यर्थः। अतो नान्त्यशब्दध्वंसे भागासिद्धो हेतुः। **ऐन्द्रियकेति**। ऐन्द्रियकप्रतियोगिका-भावत्वादित्यर्थः। न च मूर्त्तत्वाभावेऽनैकान्तिकमिदम्। गुणादौ तस्यापि प्रत्यक्षत्वात्। 'अभाव' पदेन ध्वंसस्य वा विवक्षितत्वात्। योग्यायोग्यमूर्तघटितत्वेन वायुवनस्पतिसंयोगवन्मूर्तवत्त्वस्यैवातीन्द्रियत्वाद्वा। **एकदेशी** स्वाभिप्रायमाह—**नैतदिति**। शब्दध्वंसो न प्रत्यक्ष इत्यर्थः। **इन्द्रियासन्निकृष्टत्वादि**ति। इन्द्रियविशेषणतया अप्रत्यासत्तित्वादिति भावः। **अतीन्द्रियाधारत्वादिति**। अतीन्द्रियमात्राधारत्वादित्यर्थः।

तेन पृथिवीत्वादौ परमाण्वादिवृत्तितायामपि न व्यभिचार:। अतीन्द्रियाधाराभावत्वादिति कृतेऽपि गोत्वात्यन्ताभावान्योन्याभावयोर्व्यभिचारतादवस्थ्यात् 'मात्र' पदमवश्यं देयम्। ननु वायुस्पर्शध्वंसे तथापि व्यभिचार इति चेत्, न। आश्रयनाशमात्रजन्यस्य तस्य तदनाधारत्वात्। अत एवाश्रयनाशजन्यगुणध्वंसात्यन्ताभावस्य केवलान्वयित्वसिद्धि:। इदमिति। उक्तद्वयं स्वव्यतिरेकद्वारा उपाधिर्वा इन्द्रियग्राह्यं प्रति इन्द्रियसन्निकृष्टत्व-मैन्द्रियकाधारत्वं च व्यापकं तदनुपलब्ध्या सत्प्रतिपक्षत्वं चेत्यर्थ:। यद्यप्यैन्द्रियकाधारत्वं च व्यापकं तदनुपलब्ध्या सत्प्रतिपक्षत्वं चेत्यर्थ:। यद्यप्यैन्द्रियकाधारत्वं नेन्द्रिग्राह्यत्वव्यापकं त्रसरेणा[वा?]त्मनि च व्यभिचारात्, तथापि द्रव्यभिन्नत्वेन हेतुर्विशेषणीय:। न च समवाये व्यभिचार:, तस्यापि स्वरूपसम्बन्धेनाधारत्वात्। **स्वरूपयोग्यतामि**ति। 'इन्द्रियग्राह्य' इति इन्द्रियग्रहणयोग्य इत्येव साध्यार्थ:, तथा च इन्द्रियसन्निकर्षस्तत्र सहकारियोग्यता, स कथमुपाधि: स्यात्, साध्यव्यापकत्वात्। न हि यत्र स्वरूपयोग्यता तत्र सहकारियोग्यतावश्यकता, भक्षितनष्टबीजादौ व्यभिचारात्। **तस्या** इति। स्वरूपयोग्यताया:, सहकारियोग्यतामपेक्ष्यैवाव्यवस्थितेरित्यकारप्रश्लेष:। यद्वा स्वरूपयोग्यता फलोपहितं स्वरूपं साध्यम्, तत्र च सहकारियोग्यता नोपाधि:, पक्षवृत्तित्वेन साधनव्यापकत्वात्। एतदेवाह–**तस्या** इति। तथा च नाकारप्रश्लेष:। नेन्द्रियसन्निकर्ष: शब्दध्वंसप्रत्यक्षतायामुपाधिर्भवितुमर्हति। शब्दध्वंसस्य सर्वदैवेन्द्रि-यसन्निकृष्टत्वेन पक्षादव्यावृत्तेरित्यर्थ:। द्वितीयोपाधित्वं निरस्यतिनापीति। समव्याप्तोपाध्य-भिप्रायेणाह–**धर्मादी**ति।–एवेति। धर्माभावप्रत्यक्षत्वापत्तेरित्यर्थ:। **उभये**ति। ऐन्द्रियकाधारत्वमिन्द्रियसन्निकृष्टत्वं चेत्यर्थ:। धर्माभावे च प्रयोजकमेवास्तीति भाव:। सत्प्रतिपक्षं दूषयति–नापीति। **प्रथमस्ये**ति। इन्द्रियासन्निकृष्टत्वस्य हेतोरित्यर्थ:। एतदेवोपपादयति–**अस्ति ही**ति। ननु श्रोत्रमतीन्द्रियं कथं विशिष्टप्रत्यक्षे विशेष्यं स्यात्? एवं शब्दध्वंसोऽपि न विशेषणीभवितुमर्हति, विशेष्ये श्रोत्रे व्यावृत्तबुद्ध्यजन-कत्वादित्याशङ्कते– **विशेष्यस्येति**। **तथेति**। व्यावृत्तत्वेनेत्यर्थ:। परिहरति–तथेति। व्यावृत्तत्वेन विशेष्यव्यवस्थितिर्हि विशिष्टबुद्धिरेव। सा च स्वरूपसतो विशेषणविशेष्य-भावादेव उत्पद्यत इति को दोष इत्यर्थ:। **तदेवे**ति। व्यावृत्तत्वेन विशेष्यव्यव-स्थापनमेवेत्यर्थ:। आत्माश्रयमेवाह–**विशेषणभावेनेति**। अनयैवानुपपत्त्या **भट्टै:** समवायोऽपि नाङ्गीक्रियत इति तमादायैव परिहतम्। यद्यपि प्रत्यनुमाने योग्यताविरह: साध्यस्तत्र चेन्द्रियासन्निकृष्टत्वं न हेतुर्व्यभिचारात्, योग्यस्यापि घटादेरिन्द्रियासन्निकृष्टत्वात्, तथापि सार्वत्रिकमिन्द्रियसन्निकृष्टत्वं हेतु:, फलोपधानभावो वा साध्यस्तत्र चासिद्धिरुक्ता। सम्बन्धं विनापि विशेषणत्वमुपपादयन्नुपसंहरति–**तस्मादि**ति। **सम्बन्धान्तरं** संयोगसमवायौ तावन्तरेणेत्यर्थ:। **उपश्लिष्टस्वभावत्वं** सम्बद्धस्वभावत्वम्। **तयोरि**ति। श्रोत्रशब्द-ध्वंसयोरित्यर्थ:। तथापि कथं विशिष्टप्रत्यय इष्यत आह **सैवे**ति। **विशिष्टप्रत्ययजनन-**

योग्यतेति। विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यं स्वरूपद्वयमेव स्वरूपसम्बन्ध इत्यर्थः। **प्रतियोगी**ति। शब्दप्रतियोगी, तदधिकरणेनाकाशेनेत्यर्थः। तयेति। विशेषणतयेत्यर्थः। **तथैवे**ति। अधिकरणविशेष्यकैवेत्यर्थः। तथा च शब्दाभाववदाकाशमिति विशिष्ट 'प्रतीतिः' स्यादिति भावः। **गृह्यमाणेति**। तादृशप्रतीतौ विशिष्य योग्यता तन्त्रं, प्रकृते च श्रोत्रमतीन्द्रियं कुतो विशेषणमात्रज्ञानमिह विशेषणतया भवतीत्यर्थः।

अत्रानुरूपमुदाहरणं विपक्षदण्डमुखेनाह–'**अन्यथेति**। स्पर्शगन्धादयः संयुक्तसमवायेन गृह्यन्ते, न त्वधिकरणविशेषणतया प्रथमं भासन्ते। अन्यथा तदधिकरणवायुचम्पकभागाद्यननुमानापत्तेरिति भावः। इन्द्रियसम्बद्धविशेष[ण] तैव प्रत्यासत्तिः, न त्विन्द्रियविशेषणतेत्याह–**तथापीति**। **अस्यप्रतिबन्धस्येति**। इन्द्रियसम्बन्ध [द्ध] विशेषणतयैव प्रत्यासत्त्याऽभावो गृह्यते। ननु साक्षाद्विशेषणतयेति स्वरूपस्य प्रतिबन्धस्य यत्रेन्द्रियसन्निकृष्टोऽर्थो भूतलादिः प्रतिसम्बन्धी द्वितीयः सम्बन्धी यस्य विशेषणस्य तद्विषयत्वादित्यर्थः। अन्यत्र परम्परागर्भः समवायः प्रत्यासत्तिरिति शब्देऽपि तथा स्यात्। तथा च यथा शुद्धसमवायः शब्दे प्रत्यासत्तिस्तथा शुद्धा विशेषणताऽभावग्रहे हेतुरेष्टव्येत्याह–**अन्यथे**ति। द्वितीयं सत्प्रतिपक्षं प्रतिक्षिपति–**नापीति**। शब्दे वायवीयस्पर्शादौ च व्यभिचारवारणायाह–**अभावत्वे सती**ति। ध्वंसत्वे सतीति। अतो नात्यन्ताभावेना-न्योन्याभावेन वा व्यभिचारः–**अतीन्द्रियमात्राधारत्वादि**ति वा हेतुः। अयोग्यत्वेनोपाधिना सत्प्रतिपक्षस्य हीनबलत्वमाह–**योग्यते**ति। ननु स्थापनानुमाने यत् साध्यं तत् कथमत्रोपाधिः स्यात् साधनव्यापकत्वादिति चेत्, न। योग्यतावच्छेदकरूपविरहस्य उपाधित्वात्। न च पूर्वसाधनव्यतिरेकपर्यवसायितया तथाप्युपाध्याभासोऽयमिति वाच्यम्। दूषकताबीजसत्त्वेन तादृशस्याप्युपाधित्वात्। न च सत्प्रतिपक्षोच्छेदः। स्थापनाया आभासत्वे तस्य सावकाशत्वात्। यथा शब्दोऽनित्यो गुणत्वादित्यत्र श्रावणत्वेन सत्प्रतिपक्षेऽगुणत्वं नोपाधिः। जलपरमाणुरूपादौ साध्याव्यापकत्वादित्येके। तन्न। एवमपि सत्प्रतिपक्षोच्छेदात्। तत्रोपाधिविरहस्य साध्याव्यापकत्वग्रहाधीनत्वात्। तदग्रहश्च व्यभिचारग्रहाधीनः। तथा च यदि पूर्वसाधने व्यभिचारग्रहस्तदा तत एव हीनबलत्वं व्यभिचाराग्रहे उपाधि-[धे]रेव ग्रहाद् द्वितीयस्य हीनबलत्वमतः पूर्वसाधनव्यतिरेको नोपाधिः, न त्वतीद्रियाधारत्वेनायोग्यः शब्दध्वंसः कथं प्रत्यक्ष इत्यत आह–**न चेति**। एवं सति ऐन्द्रियकाधारत्वेनाभावस्य योग्यता स्यात्तत्रेष्टापत्तौ बाधकमाह–**न चैव**-मित्यादि। धर्मादिध्वंसे दृश्यप्रतियोगित्वाभावादयोग्यत्वमिति शङ्कते–**दृश्ये**ति। तर्हि दृश्यप्रतियोगित्वमेव लाघवादभावग्रहे योग्यतावच्छेदकमस्तु किं दृश्याधारतयेत्याह–**उभयेति**। नियमाभावमेव दर्शयति–**प्रतियोगिमात्रे**ति। प्रतियोगिज्ञानमात्रनिरूपणीय इत्यर्थः। **मात्र**पदेनाधिकरणग्रहं व्यवच्छिनत्ति। अधिकरणग्रहनिरूपणीयत्वे विपक्षदण्डमाह–**अन्यथे**ति। न त्वधिकरणस्य भूतलस्य ग्रहोऽस्त्येवेति कुतो व्यभिचार इत्यत आह–**संयोगो ही**ति। न तु घट

इत्यर्थः। भूतले घटस्य कराद्विद्यमानस्य संसर्गाभावत्रयस्यासम्भावात् संयोगस्य च यथायथं तत्त्रितयसत्त्वादिति भावः। ननु तथापि भूतलसंयोगाधिकरणं तत्र निरूपितमेवात आह—**तदभावश्चे**ति। तथा च यत्र घटो ध्वस्तोऽन्यत्र वा गतस्तत्र तस्याधिकरण-स्याग्रहादभावग्रहः कथं स्यादित्यर्थः। ननु भूतले घटो नास्तीति धीर्न तु घटसंयोगो नास्तीति। तथा च संयोगस्तत्र कथं प्रतियोगीति चेत् ? सत्यम्। घटोऽस्तीति प्रतीतिर्यथा घटसंयोगविषया तथा घटो नास्तीति प्रतीतेरपि तत्संसर्गविषयतौचित्यात्। ननु तथाप्यधिकरणज्ञानं वृत्तमेव भूतलस्याधिकरणत्वात्, न तु यावदधिकरणज्ञानस्य हेतुत्वं घटात्यन्ताभावादेरप्यग्रहप्रसङ्गादत आह—**तत्र यदी**ति। उभयाधारतायां भूतलमात्राधेयतया तद्ग्रहे विनिगमनाविरह इति भावः। यद्वा, अभावज्ञानविषयी-भूतयावदधिकरणकप्रत्यक्षफलोपधानस्य हेतुत्वादिति भावः। न तु ध्वंसस्य प्रतियोगी प्रकृते संयोगः। सोऽपि प्रतियोगिनो घटस्य यावत् स्मरणं न भवेत् तावन्न स्मर्येत। अस्मृतप्रतियोगिकश्चाभावो दुर्ग्रह इति तदर्थं घटस्मरणापेक्षेत्याशंक्याह— **अथे**ति। भूतलमपि तथैवोपयुज्यताम्, न तु भावग्रहे तदुपयोग इत्यर्थः। **कथमिति** कोऽन्यः प्रकार इत्यर्थः। तमेव प्रकारं स्पष्टयति—**प्रतियोगी**ति। तर्हि घटवद्भूतलस्यापि स्मृतस्यैव घटभूतलसंयोगध्वंस- प्रतीतिरस्तु किं भूतलस्यापि सन्निकर्षेणेत्यत आह—**सन्निकर्षस्त्वि**ति। संयोगध्वंसे ग्राह्ये इन्द्रियसम्बद्धविशेषणताप्रत्यासत्तिनिर्वाहार्थं भूतलोपयोग इत्यर्थः। नन्वेवमधिकरणग्रहणमभावोपलब्धौ तन्त्रमित्यायातम्। तदुपलम्भमन्तरेण सन्निकर्षस्यैवाभावादित्यत आह—नचेत्यादि। सन्निकर्षघटकतया भूतलसन्निकर्षोपयोगे सामग्र्यधीनं तज्ज्ञानमपि जायते। ननु तज्ज्ञानमपि तन्त्रम्। सन्निकर्षस्य च उपलम्भसापेक्षत्वे उपलम्भे सति सन्निकर्षः। सन्निकर्षे च सत्युपलम्भ इत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः। नन्विन्द्रियसन्निकर्षानन्तरं भूतलोपलम्भोऽस्ति। उपलब्धेनोपलभ्यमानेन वा भूतलेनाभाव-सन्निकर्षः स्यात्। क्वान्योन्याश्रय इति चेत्, न। भूतलानुपलम्भदशायामप्यभावेन सम्बन्धे समवधानविशेषणतायाः प्रत्यासत्तेः सम्भवादिति भावः।'

ननु भूतलोपलम्भश्चेन्न लिङ्गं कथं नियमतस्तत्र तत्सत्त्वमित्यनुपपत्तिं निरस्यन्नेवोपसंहरति—तस्मादिति। ननु योग्यानुपलब्ध्या घटसंयोगाभावः कथं ग्राह्यः? एकप्रतियोगिनाशे प्रतियोग्युपलम्भकयावत्कारणसत्त्वात्। तत्तद्व्याप्येतरयावत्तदु-पलम्भकसत्त्वे अनुपलम्भस्य योग्यानुपलब्धित्वादिति चेत्? न। एकधर्मावच्छेदेन यत्र द्वयोर्बहूनां वा कारणत्वं तत्रैककारण-समवधान एव प्रतियोग्युपलम्भकया-वत्समवधानस्य विवक्षितत्वात्। तत्र हि प्रतियोगित्वेनैव द्वयोः संयोगोपलम्भकता, तथा चैकसमवधानेऽपि तदवतारग्रहोऽस्तु। अन्यथा प्रदीपसौरालोकादीनां घटोपलम्भकत्वेनैकतरसमवधाने घटाभावेऽप्युपलभ्येत, यावद्घटोपलम्भसमवधान-विरहात्। तत्र बाह्यालोकत्वेनैव कारणत्वमिहापि प्रतियोगित्वेनेति तुल्यम्। न

चैकप्रतियोगिसन्निकर्षाभावात् संयोगग्रहप्रसङ्गः, व्यासज्यवृत्तिधर्मग्रहे व्यासज्यवृत्ति-सन्निकर्षस्य तन्त्रत्वात्। न च तादृशसन्निकर्षश्चेत् प्रतियोग्युपलम्भकस्तदा तदभावोऽपि कथं गृह्यत इति वाच्यम्, तस्य प्रतियोगिव्याप्यत्वेनैव पर्युदस्तत्वात्। एवं चैतदनुरोधेन प्रतियोगिसत्त्वविरोध्यनुपलम्भो योग्यानुपलम्भ इत्युक्तम्। ननु घटानुपलम्भः प्रतियोगिसत्त्वविरोधी, न त्वालोक इत्यत्र तद्व्याप्येतरतदुपलम्भकयावत् सत्त्वमेव प्रयोजकं वाच्यम्। तथा च तदावश्यकमिति। नन्वेवं घटाभावः क्वापि न सिद्ध्येत्। तत्संसर्गाभावेनैव तत्प्रतीतेरुपपत्तेरिति चेत्? मैवम्। तत्समवायिकारणे तद्ध्वंसप्रतीते-स्तत्संसर्गध्वंसानालम्बनत्वात्। तत्संसर्गस्य तत्र समवायलक्षणत्वात्।

प्रकृते त्विति। शब्दध्वंस इत्यर्थः। **तदुपयोग** इति। अधिकरणप्रत्यक्षोपयोग इत्यर्थः। **तस्ये**ति। शब्दस्येत्यर्थः। **संयोगवदि**ति व्यतिरेकदृष्टान्तः। **सन्निकर्षार्थमि**ति सन्निकर्षघटकमित्यर्थः। **तदभावस्ये**ति। शब्दध्वंसस्य साक्षादेव श्रोत्रसन्निकृष्टत्वादित्यर्थः। **न चेदेवमि**ति। यदि शब्दध्वंसो न प्रत्यक्ष इत्यर्थः। **श्रुतपूर्व** इति। ध्वंसप्रतीतिपर्यवसानार्थम्। न त्विदानीं श्रुतपूर्वः शब्दो नास्ति योग्यत्वे सत्यनुपलभ्यमानत्वादित्यनुमानादेव तत्प्रतीतिरिति शङ्कते—**अनुमानादि**ति। ध्वस्तः शब्दो धर्मी तदा नास्ति इति नेदमनुमानमिति परिहरति—**शब्दस्ये**ति। ननु सामान्यतः शब्देऽनित्यत्वं सिद्ध्येदेतादृशप्रतीतिविषयतामादाय सिद्ध्यतीत्याशङ्कां निराकरोति—**अनित्यत्वेति**। तथा च शब्दोऽनित्य इत्येव प्रतीतिः स्यान्न त्विदानीं शब्दो नास्तीति प्रतीतिः। तत्र तस्यासामर्थ्यादित्यर्थः। न त्विदानीमाकाशं शब्दाभाववत् तद्वत्तयाऽनुपलभ्यमानत्वादित्यनुमानमाशङ्क्य निराकरोति— **आकाशस्ये**ति। अनैकान्तिकत्वमेव स्फुटयति—**शब्दे**ति। सत्यपि शब्दे आकाशस्य तद्वत्तयाऽनुपल-भ्यमानत्वादित्यर्थः। **अहमिदानीमि**ति। यद्यप्येतावतापीदानीं श्रुतपूर्वः शब्दो नास्तीति प्रतीतिर्नोपपद्यते, तथाप्यनेनानुमानेन शब्दध्वंसः प्रत्येतुं शक्यत एवैतावता शङ्काशूकोपपाद्यतया पश्चादुक्तमपि व्याघातं प्रथमं स्फुटयति—**बधिर** इति। अदृष्टविशिष्टकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभो बधिरे नास्तीत्यर्थः। अदृष्टं शब्दग्रहे सहकारि न तु तद्घटितमेव श्रोत्रमिति न व्याघात इत्यनुशयेन साध्यवैकल्यं स्फुटयति—**तस्यापि** चेति। बधिरकर्णे शब्दोत्पत्तेः प्रयोजनाभावादसत्त्वमित्याह— **अनुपभोग्यस्ये**ति। **आद्यादी**त्यादिपदेनानुपभोग्यशब्दान्तरसंग्रहः। **तेषामि**ति। आद्यादिशब्दानामित्यर्थः। **अन्त्यस्ये**ति। बधिरकर्णोत्पन्नस्येत्यर्थः।

बधिरकर्णेऽन्त्यशब्द एवोत्पद्यते इत्यत्र न प्रमाणमित्याह—**अन्त्यत्वे**ति। बधिरकर्णोत्पन्नशब्दस्यापि प्रयोजनं किञ्चिद् भविष्यतीत्याह—**सर्वेषामि**ति। **श्वासे**ति। तेन जीवनावच्छेदेन यथा प्रयोजनं तथा कालकलावच्छेदादेवान्त्यशब्दस्यापि

प्रयोजनसत्त्वादित्यर्थ:। आरम्भस्तावदस्तु, सामग्रीसद्भावात् बधिरकर्णे शब्दस्य क्रमेण प्रयोजनं गवेषणीयमित्याह—**आरम्भ** इति। उपयोगस्यापाततोऽदर्शनेनारम्भनिवृत्तौ बधिरकर्णशष्कुल्यपि निवर्ततामित्याह—**तथा सती**ति। यदा बधिर समानदेशवर्त-मानानामबधिराणां शब्दश्रवणमस्ति तदा बधिरस्यापि श्रोत्रे शब्देनोत्पत्तव्यमिति। साध्यवैकल्यमनुमानेन द्रढयति—**विवादे**ति। यदा बधिरकर्णस्य शब्दवत्तायां विवदाम तदेत्यर्थ:। पूर्वोक्तरीत्यनुपपादनेऽपि शब्दध्वंससिद्धिमात्रमभिप्रेत्याह—**नि:शब्दा** इति। एकज्ञानसंसर्गयोग्यता चात्र नियता विवक्षिता। अतो न समूहालम्बने घटमादायैकज्ञानसंसर्गयोग्यत्वाद् व्यभिचार:। अत्र स्वरूपासिद्धिमाह—**एके**ति। तामेव स्फुटयति **शब्दस्ये**ति। ननु शब्दवती वीणा वीणायां वा शब्द इत्युपनीतभानाभिमानिक्येक-ज्ञानसम्बन्धयोग्यता अस्त्येवेत्यत आह—**अभिमाने**ति। **नि:शब्दा** इति। शब्दध्वंसवन्त इति साध्ये बाध:। शब्दात्यन्ताभाववन्त इति साध्ये ध्वंसो न सिद्ध्येदित्याह—**तथापीति**।

ननु वीणायां शब्दध्वंस: साध्यमान आकाश एव सेत्स्यतीति न बाध इति शङ्कते—**स्यादेतदि**ति। आकाशस्य उपाधयोर्भेदादय इति तत्र विधिनिषेधौ क्रियमाणावकाश एव पर्यवस्यत इत्यर्थ:। **शरीर** इति। सुखवच्छरीरं सुखाभाववच्छरीरमितिवत् पादे मे वेदना शिरसि मे सुखमिति हि प्रतियन्तीत्यर्थ:। यद्यपि गन्धविभुत्वयो: शरीरे विधीयमानयोरपि नात्मनि विधिनिषेधौ, तथापि यदवच्छेदेन यद्वर्तते तत्रेयं गतिरिति भाव:। अवच्छेद्यं यत्र प्रत्यक्षं तत्र प्रत्यक्षेणावच्छेदकौ विधिनिषेधौ तथा, प्रकृते तु नावच्छेद्यस्याकाशस्य प्रत्यक्षतेत्याह—**तत्रेति**। उपाधिप्रत्यक्षतामात्रं तत्र तन्त्रं, न तूपाधेयप्रत्यक्षतापीति शङ्कते—**उपाधय** इति। **तैरिति**। शब्दाभावस्य तत्रावृत्तेरिति भाव:। **निरूपणे** वा सिद्धं न: समीहितमित्याह—निरुपणे वेति। समीहितमेव स्फुटयति—**न चैवमि**ति। **एकदेशिन:** प्रतियोगिसमवायिकारणनिरूप्यत्वमभावस्याहुस्तद्भग्नमित्यर्थ:। अधिकरणस्य पारमार्थिकत्वं प्रतियोगिसमवायिदेशत्वम्। **तेऽपीति**। वीणादयोऽपीत्यर्थ:। तथा च तत्र नास्तिताप्रतीतिर्न स्यादित्यर्थ:। अनुमितेषु वीणादिषु शब्दनास्तितानुमानमित्याशङ्कते—**आनुमानिकैरि**ति। **तथा व्यवहार:** शब्दनास्तिताव्यवहार:। **अनैकान्तिकत्वादिति**। दूरव्यवहिततया शब्दवतोऽपि वीणादेस्तद्वत्तयाऽनुपलम्भ-सम्भवादिति भाव:। **सन्दिग्धेति**। तदा वीणादेर्नाशसम्भवे सन्दिग्धाश्रयत्वादित्यर्थ:। इदानीं सा वीणा शब्दाभाववतीति विशिष्टप्रतीत्यनुदयादिति भाव:। ननु शब्दवत्तयाऽनुपलभ्यमानत्वे सत्युपलभ्यमानत्वादिति हेतुकर्तव्येति तत्राह—**उपलभ्यमाने**ति। **असिद्धेरि**ति। स्वरूपासिद्धेरित्यर्थ:। स्मर्यमाणत्वादिना तूपलभ्यमानत्वसिद्धौ नियतकालाभावप्रतीत्यनुदय इति भाव:। असिद्धिमेव स्फुटयति—इन्द्रियेति। ननु प्रत्यक्षासम्भवेऽपि अनुमानं स्यादत आह—**शब्दलिङ्गस्य** चेति। ननु यदि प्रतियोगिसमवायिदेशयोग्यताऽभावग्रहे तन्त्रं तदाश्रयनाशे यत्र द्रव्यादिनाशस्तद्द्रव्यादिध्वंस:

कथं प्रत्यक्षः स्यादित्याह—**अपि चे**ति। तदुपलम्भे न क्षतिरित्याह—**न कथञ्चिदि**ति। तर्हि सिद्धान्तभङ्ग इत्याह—**आश्रयेति**। **तुल्येति**। पट इदानीं ध्वंसप्रतियोगी अनुपलभ्यमानत्वादित्याश्रयासिद्धमनैकान्तिकञ्च पटावयवः। पटः ध्वंसवानिति च तत्र बाधितमित्यर्थः। **तद्वदेवेति**। पूर्ववदेवेत्यर्थः। यद्वा, पटवानत्र तन्तुरुपलभ्येतेत्यर्थः। **एतस्येति**। तर्कस्य, स्वातन्त्र्येणाप्रमाणत्वात्। **यदत्रोपलभ्यते** इति। अंश्वादिकमित्यर्थः। **तथानुपलभ्यमानत्वे सतीति**। कार्यपरम्परावत्त्वेनानुपलभ्यमानत्वे सतीत्यर्थः।

तन्त्विति। अंशूनां पटाधारत्वं सिद्धम्। पटध्वंसवत्त्वञ्च बाधितमित्यर्थः। बाधमाह—**तस्येति**। ध्वंसस्य प्रतियोगिसमवायिकरणातिरिक्तानाश्रयत्वादित्यर्थः। ननु तन्तूनां पटध्वंसवत्त्वम् अंशूनां तन्तुध्वंसवत्त्वञ्च साध्यमतो न सिद्धसाधनम्, न वा बाध इत्याशङ्कते—**य** इति। **तद्वत्ते**ति। तद्वत्त्वं तन्तूनामेव पटध्वंसवत्त्वं बाधितमित्यर्थः। ये तन्तवः पटध्वंसाधारयोग्यास्तदभाववन्त एव तेंऽशव इत्यत्र दोषमाह—**योग्यतेति**। **तस्येति**। पटध्वंसानाधारसमयेऽप्यतादृशयोग्यतासम्भवादित्यर्थः। **अनन्यगतिकतयेति**। पटध्वंसप्रतीतेरिहानुमानेनोपपादयितुमशक्यत्वमनन्यगतिकत्वं प्रकृते विशेषणसिद्धौ न चेन्मानं तदा विशिष्टाभावसाक्षात्कारो विशेषणाभावमादायैव पर्यवस्यतीति भावः। एतावतापि प्रतियोगिसमवायिदेशनिरूप्यत्वं न ध्वंसस्य समाहितं तच्च प्रकृतमित्याह—**तथापीति**। **तस्य** पटध्वंसस्य **अतद्देशत्वात्** तन्तुदेशत्वाभावादित्यर्थः। **आश्रयावच्छेदकतयेति**। पटध्वंसाश्रयाणां तन्तूनामाधारतयांशवोऽवच्छेदकास्ते च सन्निकृष्टा एव। तथा च तत्रैव पटध्वंसा अपि प्रतीयन्ताम् को दोष इत्यर्थः। तन्निरूपणयोग्यतायाः अभावप्रत्यक्षयोग्यतायाः अव्यभिचारादिति। अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वादित्यर्थः। एवं सति शब्दध्वंसः प्रत्यक्ष इति सिद्धं नः समीहितमित्याह—**तर्ही**ति। उपसंहरति—**तस्मादि**ति। प्रतियोगितद्व्याप्यतरतदुपालम्भकसामग्रीसत्त्वं प्रकृतेऽप्यस्तीति भावः। न च शब्दव्यञ्जक-नादाद्यभावादुपालम्भकसामग्रीविरह इति वाच्यम्। समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वादर्शनात्। वाद्यादिव्यञ्जकताया निषेधात्।

ननु प्राङ्नास्तितास्थले योग्यानुपलम्भाभावात् कथमभावनिश्चय इत्यत आह—**इयानि**ति। योग्यानुपलम्भः स्वरूपसन्नेव प्रत्यक्षसहकारी प्राङ्नास्तितास्थले नास्तीति ज्ञातः सन् लिङ्गं भवतीत्यर्थः। यत्र नोपलब्धः चैत्र इति ब्रूते तत्रानुमानं, यत्र तु स्मरणार्हस्यास्मरणादिना लिङ्गेन चैत्राभावं निर्णीय ब्रूते नासीत्तत्र चैत्र इति, तत्र शब्देन प्राङ्नास्तितां गृह्णाति। स एव चादिपदग्राह्यः। **एतेनेति**। यत्र क्वचिद्देशे काले वेत्यभ्युपगमेनेत्यर्थः। **सद्भ्यामि**ति ज्ञाताभ्यामित्यर्थः। प्रतियोग्यधिकरणाभ्यामिति शेषः। तथा च प्रतियोग्याश्रयाकाशज्ञानं विनापि निरधिकरणशब्दाभावप्रतीतौ न क्षतिः। ननु तर्हि निरधिकरणाभावप्रतीतिरस्तीति ग्रन्थविराध इत्यत आह **उभये**ति। उभयनिरूप्यो

यत्र प्रतियोगी तत्र तदभावोऽपि तथेत्यर्थ:। अधिकरणज्ञानं विना यत्र न प्रतियोगिज्ञानं संयोगादिस्थले तदभिप्रायकत्वाद् ग्रन्थस्य शास्त्रविरोधपरीहारप्रकारान्तरमाह–**अनुमाने**ति। अधिकरणनिरूप्यतायां तत्र प्रमाणमाह–**अन्यथे**ति। **तत्रापी**ति। उभयनिरूप्यप्रति-योगिस्थलेऽप्यनुमाने च नानुभवनियम:। स्मर्यमाणाश्रयकस्यापि संयोगादिध्वंसस्यांशौ पटध्वंसवद् भूतलादौ च तत्कालनष्टप्रतियोगिकादौ निरूपणादित्यर्थ:। अत एव नोभयसंयोगिनिरूप्यत्वं संयोगध्वंसस्येति। भाव:। **तावन्मात्रस्यैवे**ति। अभावसाक्षात्कारे व्यापकाभावेन व्याप्याभावानुमाने चाधिकरणज्ञानमात्रस्यैवोपयोगित्वादित्यर्थ:। तर्हि भूतलादिघटपुर:सर: कथमघटं भूतलमिति प्रत्यय इत्यत आह–**क्वचिदि**ति। अपसिद्धान्तं परिहरन्नाह–**यदि चे**ति। उदाहरणाभावे हेतुमाह–**असिद्धत्वादि**ति। असिद्धत्वमेव स्फुटयति–**नही**ति। ननु दाह्यनाशानन्तरं वह्निरिह नष्ट:। अन्यत्र गमनाभावे सति योग्यतायामिहानुपलभ्यमानत्वादित्यनुमानाद्वह्निनाशसिद्धि: स्यादिति शङ्कते–**नापी**ति। **हेतोरिति**। वह्निनाशवतो देशस्यानुपलम्भात् कुत्र पक्षे हेतुरयमुपसंक्रियेतेत्यर्थ:। ननु वह्नितदवयवपरम्परा नष्टा नष्टनिमित्तत्वादित्यनुमानाद्वह्न्यादिनाशसिद्धि: स्यादिति शङ्कते **नापी**ति। **सर्वमिदमिति**। वह्नितदवयवपरम्परानाशरूपमित्यर्थ:। सर्वेषामिन्धननिमित्त-कत्वाविशेषादिति भाव:। **अनैकान्तिकत्वादि**ति। दण्डादिनाशेऽपि घटाद्यनाशादित्यर्थ:। ननु तैजसत्वे सति नष्टनिमित्तकत्वादिति हेतु: स्यादित्यत आह–**तेजसेति**। व्याप्यत्वासिद्धिमेवाह–**नही**ति। **अवश्यमि**ति स्फुटार्थम्। ननु प्रत्यक्षत एव व्याप्ति: सेत्स्यतीत्याह–प्रत्यक्षेति। वृत्तिर्व्यापार:। **अनभ्युपगमादि**ति त्वयेति शेष:। **निमित्तादिने**ति। अर्धदग्धेनेन्धनादिनेत्यर्थ:। गत्यन्तरेति। अनुमानस्यात्र निरस्तत्वादित्यर्थ:। अन्यथा तेजोध्वंसात्मकं तमोऽपि न प्रत्यक्षं स्यादित्याह–अत एवेति तेजोध्वंसाश्रयस्य तेजोऽवयवस्य तत्रानुपलब्धेरिति भाव:। **एतेनेति**। शब्दध्वंसप्रत्यक्षताव्युत्पादनेन शब्दप्रागभावप्रत्यक्षतापि व्याख्यातेत्यर्थ:। संसर्गाभावग्रहे प्रतियोगियोग्यतामात्रस्यैव प्रयोजकत्वात्। नत्वधिकरणयोग्यतापीति भाव:।

एवमिति। प्रत्यक्षतस्तावच्छब्दानित्यत्वं साधितमनुमानेनापि साध्यत इत्यर्थ:। **उत्पत्तिमत्त्वादि**ति। सत्तावच्छिन्नप्रागभाव प्रतियोगित्वादित्यर्थ:। नाशकत्वाभि-मतशब्दान्तरसत्त्वेऽपि स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञानं नित्यत्वविषयकमित्यनुमानेनानुमानं बाधितमित्याह–**न चैतदिति।** प्रत्यभिज्ञानस्य विरुद्धधर्मसंसृष्टत्वेन भ्रान्तत्वमित्याह–**तस्येति**। **अत एवेति।** अप्रामाण्यशङ्काविरहादित्यर्थ:। शब्दे विरुद्धधर्मसंसर्गो नास्ति ज्वालायां तु विरुद्धपरिमाणयोगोऽस्तीति न तुल्यतेत्याह–**ज्वालायामिति**। **अन्यथेति**। यदि विरुद्धधर्माध्यासेनापि भेदो न स्यादित्यर्थ:। **निमित्तेति**। भेदव्यवहार **निमित्ते**ति भेदव्यवहारनिमित्तस्य विरुद्धधर्मसंसर्गस्याभावादित्यर्थ:। ननु कस्मादेव भेदव्यवहार:

स्यादत आह—आकस्मिकत्व इति। **तुल्यमिति**। गकारेऽपि विरुद्धधर्मसंसर्गस्य सत्त्वादित्यर्थः। **तदिति**। तीव्रमन्दत्वादिकमित्यर्थः। अवधारणन्यायमेवाह—नहीति। अत्रापि तीव्रमन्द इत्यनुभवसत्त्वादित्यर्थः। **तत्तथैवे**ति। औष्ण्यादिकं स्वाभाविकमेवेत्यर्थः। **तथापी**ति। यद्यपि नान्य उपाधिरुपलभ्यत इत्यर्थः। **एतदपीति**। औष्ण्यादिकमपीत्यर्थः। ननु प्रकृतेऽपि ध्वनिधर्मा एव तारत्वादयः स्युरित्यत आह—**न चेति**। शुकेत्यादिना तदनुमापकजातिभेदोऽपि तारत्वाद्यतिरिक्तोऽस्तीति सूचितम्। **शङ्का स्यादि**ति। अननुभूयमानधर्म्यन्तरशङ्का स्यादित्यर्थः। **एवमिति**। अनया शङ्कया **चार्वाकमते** क्वचित् किञ्चिन्न सिद्ध्येदित्यर्थः। अननुभूतधर्मिधर्मशङ्काकोटिस्मरणं चानुभवाधीनम्, अनुभवश्च नास्त्येवेत्याह—**न चेति**। ननु ध्वनिरूपस्य वायोरेवधर्मास्तारत्वादयः शब्दे समारोप्यन्तामित्यत आह—**नचे**ति। त्वचा गृह्यमाणस्य वायुधर्मस्यारोपे दोषमाह—**स्पर्शादीति**। **अवायवीयत्वेनेति**। अवायवीयबहिरिन्द्रियत्वेनेत्यर्थः। **वायुधर्मा** वायुमात्रधर्माऽतो न सत्तादिना व्यभिचारः। न वायुधर्मा इति न वायुमात्रधर्मा इत्यर्थः। **श्रावणत्वादिति** श्रोत्रमात्रबहिरिन्द्रियग्राह्यत्वादित्यर्थः। **न श्रोत्रमात्रग्राह्यधर्मेति**। न श्रोत्रग्राह्येतरजातिमानित्यर्थः। **यदि चेति**। यदि वायवीयोऽपि धर्मः श्रोत्रग्राह्यः स्यादित्यर्थः। **ततः किमिति**। **सांख्य**मतमाश्रित्य शङ्का। आद्यमनिष्टं भवत एव उत्तरं तु द्वयोरपीत्यर्थः। ननु वायवीयेनैवेन्द्रियेण वायुधर्मास्तारत्वादयः गृह्यन्तां को दोष इत्यत आह—**अवश्यमिति**। श्रोतं तावन्नाभसमित्युभयसिद्धम्। तेनावश्यं ग्राह्यजातीयविशेषगुणवता भाव्यम्। स च गुणः शब्द एव। तत्रैव तारत्वादिकं गृह्यत इत्यर्थः। श्रोत्रस्य नाभसत्वे प्रमाणमिदमित्येके। **नाभसा** इति नभो गुणा इत्यर्थः। **तारो गकार** इति वर्णात्मक एव शब्दो गृह्यते, न तु ध्वन्यात्मक इत्याह—**तार इति**। **कारणाभावादि**ति व्यक्तिग्रहकारणानामेव जातिग्राहकत्वात्तानि चात्र सन्तीत्यर्थः। तदेवाह—**व्यक्तीति**। **कुत एतदि**ति। व्यक्तिभानेऽपि सामान्याग्रहात्, अन्यथा गौरयमश्वो वेति संशयो न स्यादिति भावः। **तथावगमादि**ति। जातिग्रहे व्यक्तेरवश्यं भानादित्यर्थः। तथा च प्रत्यक्षेण सामान्ये गृह्यमाणे व्यक्तिभानमावश्यकमिति भावः। यद्वा व्यक्तौ गृह्यमाणायां जातिरवश्यं भासते। तत्पदवाच्यत्वे तु सन्देहः। रत्नत्वे ब्राह्मणत्वेऽस्यैवमेवेति तदनुरूपावेवान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति। **ऐन्द्रियकेष्विति**। ननु मनस्त्वं स्वरूपायोग्यमतो न गृह्यते, न तु व्यक्तेरयोग्यतयेत्याशङ्कते—**स्वरूपेति**। **परमाण्वादिष्वि**ति। परमाण्वादिगतत्वेनेत्यर्थः। **अयोग्यत्व** इति। सत्तादीनामित्यनुषङ्गः। उपसंहरति—**तथा चेति**। प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणमिति। यदि व्यक्तेरभेदं गृह्णाति तदैवम्। यदि च तज्जातीयत्वविषयता तदा भिन्नविषयतया न बाधकत्वशङ्कैवास्तीति भावः। ननु तारत्वमन्दत्वे न जाती सप्रतियोगिकत्वात्। गन्धत्वादिना परापरभावानुपपत्तेश्च गन्धादिव्याप्यनानातारत्वाद्यङ्गीकारे वा [चा]नुगतप्रतीत्यनुदयः। जातित्वेऽपि नानयोर्विवादः।

य एव गकारस्तार आसीत् स एवायं मन्द इति सामानाधिकरण्यग्रहात्। तारमन्दगकारयोरभिभाव्याभिभावकभावोऽपि नास्तीति येन भेद: स्यात्। किन्तु तद्व्यञ्जकवायोरेव तथात्वादिति चेत्, न। इक्षुक्षीरादिमाधुर्यवत् शुकसारिकामनुष्यप्रभवेषु स्फुटतरवैजात्यानुभवात् कथमन्यथा शुकाद्यनुमानम् ? न चैतदुपाधिकम्। उपाधेरननुभवात् तारत्वादयोऽपि गत्वादिव्याप्या नाना जातय एव। अनुगतधीस्तु सजातीयसाक्षात्कार-प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादनुगतादुपाधे:। नचोपाधेरज्ञानेऽपि तदनुगतबुद्धे[रे]वमिति वाच्यम्, स्वाभाविकत्वेनोपाधिस्फुरणावश्यकत्वात्। स्फुरणे वा नानुगतबुद्धिरपि सर्ववर्णसाधारणीति दिक्। तुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षे दूषणमाह—**मिथ** इति। अन्यथा वस्तुनो विरुद्धद्वैरूप्यापत्तेरिति भाव:। **अस्ये**ति। स्थापनानुमानस्येत्यर्थ:। **तस्यैवे**ति। वैकल्यप्रयोजकदोषस्येत्यर्थ:। ननु यदाऽहमेव स्थापनावादी तदा मयाप्येवं वक्तुं सुकरमिति **भट्ट**: शङ्कते—तथापीति। न विद्यते द्रव्यं समवायिकारणं यस्य द्रव्यस्य तद् द्रव्यद्रव्यं तथा वा समवेतद्रव्यत्वादित्यर्थ:। **असिद्धिरिति** तत्र विशेष्यपदं प्रागभावे व्यभिचारवारणाय, विशेषणपदं च घटादौ व्यभिचारवारणाय। **असिद्धिरि**ति वाच्येति शेष:। स च विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपीति भाव:। विशेष्यासिद्धिं परिहरति—**द्रव्यमिति**। गूढाभिसन्धिराह—**एतस्यापी**ति। द्रव्यत्वे श्रोत्रेणाज: संयोग: गुणत्वे च समवाय इति उभयथापि नासिद्धिरित्याह—**सदाद्यभेदेनेति**। सत्तावत्त्वजातिसत्त्वादिनेत्यर्थ:। यथा शब्दस्य कर्मादित्वे बाधकमस्ति तथा द्रव्यत्वेऽपि, तथा च गुणत्वमेवास्य परिशेषलब्धम्। तेन गुणत्वे सत्येवास्य साक्षात्सम्बन्धेन गृह्यमाणत्वं लिङ्गं सेत्स्यतीति तद्ग्राहकेण प्रमाणेन द्रव्यत्वमस्य बाधितमित्याह—**बाधकबलेने**त्यादि। ननु द्रव्यत्वे बाधकं न गवेषणीयमत आह—**बाधक** इति। तथा च कर्मत्वेऽपि बाधकं माऽन्विष्यतामिति न परिशेषप्रसिद्धिरित्यर्थ:। **सन्देहे**ति। द्रव्यत्वगुणत्वकोटिकसन्देहस्य तादवस्थ्यादित्यर्थ:। ननु द्रव्यत्वे बाधकमेव नास्तीत्याह—**अथे**ति। **बहिरिन्द्रियेति**। रूपादिषु मध्ये रूपस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यादिना यच्च जरादीनां तैजसत्वादिव्यवस्थापनं तत्प्रयोजकत्वं हेतु:। रूपत्वादौ च द्रव्यत्वाभावरूपसाध्यसत्त्वादेव न व्यभिचार:। चक्षुरग्राह्यजातिमत्त्वमनेन विवक्षितमि**त्यन्ये**। **नाव्यवहितेति**। न साक्षात्सम्बन्धग्राह्यत्वेनेत्यर्थ:। **प्रबन्धेन** श्रवसा ग्राह्यजातीयगुणवता न भवितव्यमित्यादिनेत्यर्थ:। **तेन गृह्यमाणत्वादित्**यत्र विशेषव्याप्तौ सत्ता दृष्टान्त:। सामान्यव्याप्तिमाह—**यद् येनेति**। **तत: किमिति**। गुणत्वं प्रासैत्सीत्, द्रव्यत्वमपि भवदभिमतं न सिद्धमित्यर्थ:। तत् किं तवापि गुणत्वे विप्रतिपत्तिरित्याह—**न चैतदि**ति। प्रथमानुमाने श्रोत्रग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यत्वस्य, द्वितीयानुमाने चायोग्यगुणवत्त्वस्योपाधित्वादिति भाव:। विपक्षबाधकतर्कशून्यं चैतदनुमानद्वयमिति प्रतिवन्दिद्वारेण स्फुटयति—**अन्यथे**ति। सुखं नात्मग्राह्यं तत्समवेतत्वादित्यर्थ:। **न तद्ग्राहक** इति **न सुखग्राहक** इत्यर्थ:। **किमत्रेति**। श्रोत्रस्य स्वगुणग्राहकत्वे शब्दस्य

वा श्रोत्रग्राह्यत्व इत्यर्थः। किञ्च बलवदत्र प्रमाणमस्तीत्याह **अवश्यञ्चे**ति। स च विशेषगुणः शब्द एव पर्यवस्यतीत्यर्थः। **अन्यथे**ति। यदि शब्दं न गृह्णीयादित्यर्थः। ननु रूपादिग्रहणार्थमेव श्रोत्रनिर्माणं स्यादत आह—**तदन्यस्ये**ति। ननु शब्दो द्रव्यमेव तद्ग्रहणेन श्रोत्रनिर्माणं सफलं स्यादित्याह—**न चेति**। तर्हि तत्र विशेषगुणेनापि भवितव्यमन्यथा किमुपग्रहेण तद्ग्रहणं स्यादतद्गुणत्वात्, तारत्वादीनां च जातित्वात्। स्फोटस्याप्रामाणिकत्वादिति भावः। **त्वचेति**। अनुद्भूतस्पर्शतया त्वगिन्द्रियस्य तत्राप्रवृत्तेरित्यर्थः। **सुषुप्तीति**। तदानीं योग्यविशेषगुणविरहादेव मनसस्तत्राप्रवृत्तेरित्यर्थः। अनुद्भूतेति। उष्मादावित्यर्थः। एतच्च **परमते**। तन्मते उद्भूतस्पर्शवत्त्वस्यैव योग्यतावात्। **तस्मादिति**। शब्देन तादृशः कोऽपि गुणो येन

तस्य द्रव्यस्य ग्रहणं श्रोत्रेण भवेत्। तेन गुण एव शब्दः श्रोत्रेण गृह्यत इत्यवश्यमङ्गीकार्यम्। नचाकाशग्रहणेश्रोत्रस्योपयोगः, तस्य नीरूपबहिर्द्रव्यत्वेना-प्रत्यक्षत्वादिति भावः। **अत एवेति**। चक्षुर्योग्यविशेषगुणरहितत्वादेवेत्यर्थः। सत्प्रतिपक्षान्तरं शङ्कते—अस्त्विति। **आकाशैकगुणत्वादिति**। आकाशमात्रसमवेतत्वादित्यर्थः। तेन संयोगादौ न व्यभिचारो न वाच्यार्थविशेषणत्वम्। यद्वा, ध्वंसानवच्छिन्नसत्तावत्त्वं नित्यत्वमिह साध्यं, तथा च शब्दप्रागभावध्वंसयोर्विशेषपदार्थे च व्यभिचारवारणार्थं **गुण**पदमिति। वस्तुतस्तु ध्वंसाप्रतियोगित्वमेव साध्यम्। आकाशमात्रवृत्तिश्च हेतौ आकाशे तदा समवेतत्वमात्रं, तथा च प्रागभावे व्यभिचारवारणाय **गुण**पदमिति वदन्ति। **अकार्यत्वस्येति**। न च पूर्वसाधनव्यतिरेकरूपत्वादनुपाधित्वमिति वाच्यम्। साध्यव्यापकतानिश्चयात्। किं च प्रयोगपौर्वपर्यमनियतमिति प्रथमप्रयोगे स्यादेवानुपाधीत्युत्तरप्रयोगे तु नायमुपाधिरिति कथं स्यादिति भावः। न चायं साधनव्यापकत्वादनुपाधिः। पक्ष एव तदव्यापकत्वात्। अप्रयोजकत्वमाह—**अन्यथेति**। सुखादीनामनित्यत्वं प्रत्यक्षमिति। प्रत्यक्षबाधितमिदमनुमानमित्याह—**अस्येति**। **उपाधेरिति**। एतच्च पक्षवृत्तिनि साधने। **स्वभावेति** स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिः। स्वाभाविकत्वं त्वनौपाधिकत्वमेव, तथा च उपाधिमन्तरेण स्वाभाविकसम्बन्धविरहो न स्यादित्यर्थः। **एतेनेति**। सोपाधित्वेनेत्यर्थः। ननु कोऽत्रोपाधिरित्यत आह—**तस्यैवेति।** अकार्यत्वस्यैवेत्यर्थः। **सिद्धान्तिमते** शब्दत्वं जातिरिति दृष्टान्तः, न तु **परमते**, तेन शब्दजात्यनङ्गीकारात्। कालश्च न दृष्टान्तः प्राभाकरैस्तस्य षडिन्द्रियवेद्यत्वानभ्युपगमात्। अत्राप्रयोजकत्वमप्याह—**अन्यथेति।**

ननु कण्टकोद्धारो न्यून इत्यत आह—**विरोधेति**। **अप्रसिद्धिरिति**। अन्यतरा-प्रसिद्धिरित्यर्थः। गन्धासामानाधिकरणनित्यभूतविशेषगुणत्वात्। गन्धासमानाधिकरण-नित्यभूतैकवृत्तिगुणत्वादिष्वप्यकार्यत्वमेवोपाधिरिति—भावः। **पूर्वोक्तेति**। तद्गततयोपाधि-

मन्तरेणोपलम्भेनेत्यर्थः। प्रकर्षनिकर्षौ जातिरूपौ शब्दत्वरसत्वादिव्याप्यौ नानैवेति न जातिसङ्करः। **स चेति**। कालविप्रकर्ष इत्यर्थः। **अत इति**। उत्पत्तिविनाशकारण-समवधानादित्यर्थः **स्वव्याप्यमिति**। असंसर्गमित्यर्थः। **प्रतिबन्धसिद्धिरि**ति यदुत्पत्तिमद्भावस्वरूपं तद्विनाशि तद्विनाशकारणसमवधाननियतमिति प्रतिबन्धद्वयसिद्धिरि-त्यर्थः। न चात्राप्यप्रयोजकत्वशङ्का। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्पत्तिमत्त्वविनाशक-समवहितत्वयोः सुदृढप्रमाणावधृतनियमत्वादिति भावः। एवं शब्दोऽनित्यः प्रत्यक्षविशेष-गुणत्वात्, प्रत्यक्षानात्मगुणत्वात्, इन्द्रियवृत्तिगुणत्वात्, इन्द्रियव्यवस्थाहेतुगुणत्वात्, भूतप्रत्यक्षगुणत्वादित्यूह्यम्।

नन्वेवं गृहीतसङ्गतिकशब्दनाशे कथमगृहीतसङ्गतिकशब्दादर्थावगम इति शङ्कते—**यद्येवमिति**। एवं सति गृहीतसङ्गतिकघटाद्यर्थनाशे घटन्तारोपस्थितिः कथमिति तुल्यानुपपत्तिः। तत्र यदि घटत्वादिसामान्यमवच्छेदकं तदा घटपदेऽपि घटपदत्व-मवच्छेदकमिति तुल्यमित्याह—**यथेति**। ननु व्यक्तिशक्तावानन्त्यादिदोषात् विशिष्टशक्तौ च गौरवात् जातिरेव पदार्थ इत्याह—**जातिरेवे**ति। तथा च नोक्तदोषो जातेर्नित्यत्वादिति भावः। आक्षेपान्तरं नानुमानान्तरमनन्ताभिर्व्यक्तिभिरविनाभावाग्रहात्। ग्रहे वा शक्तिग्रहेऽप्येवमस्तु इत्याह—**न तावदिति**। व्यक्तित्वमेवाविनाभावावच्छेदकं स्यादिति शङ्कते—**व्यक्तिमात्रेति** जातेरपि व्यक्तित्वमस्ति। न च तत्सामान्यं व्यापकतावच्छेदक-प्रकारिकैवानुमितिर्व्यक्तिविशेषानुपस्थितिश्चेत्याह—**व्यक्तित्वस्येति**। अभ्युपेत्याह—**वाच्यत्वमपीति**। यद्यप्याक्षेपकयोः प्रतीतिभेदः तत्र तन्त्रं जातिव्यक्त्योः समानसंवित्-संवेद्यत्वनियमतयानाक्षेपः। प्रकृते अनुमानं न वा अर्थापत्तिः तथापि गोत्वं गवादि[गवा]विषयकप्रतीतिविषयो जातित्वात् गोभिन्नभावत्वादित्याद्यवष्टम्भेन जातिज्ञानं व्यक्त्यविषयकमपि साधयितुं [शक्यं] तत्रेयमाशङ्केति द्रष्टव्यम्। जातिर्व्यक्तिं विना न तिष्ठति व्यक्तिज्ञानं विना न ज्ञायते वा जातिविषयकं ज्ञानम् व्यक्तिविषयतां विना न सम्भवति वा? तत्राद्ये तावदाह—**तन्नाशेति**। **न व्यक्तिमात्रमिति**। व्यक्तिसत्त्वान्तरीयकमेव जातिसत्त्वमित्यर्थः। **परेण** प्रलयानभ्युपगमात्। **मात्रार्थेति**। व्यक्तिसामान्यं विनेति यदि मात्रार्थस्तदा विशेषानुपस्थित्यादिकं दोष [उपस्थितौ वा शक्तिग्रहोऽपि तथैव स्यात्] इत्यर्थः। द्वितीयस्य चतुर्थेऽन्तर्भावात् तृतीयमाशङ्क्य दूषयति—**व्यक्तिज्ञानमित्यादि**। **तदभावेऽपी**ति। व्यक्तिज्ञानाभावेऽपीत्यर्थः। न हि व्यक्तिज्ञानमन्तरेण जातिज्ञानमित्यर्थः। प्रत्युत जातिमात्रसविकल्पकपक्षे वैपरीत्यमेवेति भावः। तथा च समानसंवित्संवेद्यत्वमेव नाक्षेप्याक्षेपकभाव इत्याह—**एवं हीति**। गामानयेत्यत्रानयनानुपपत्तिर्जाताविति लक्षणया व्यक्तेरुपस्थितिरिति शङ्कते—**जातीनामिति**। **परस्परेति**। जातिज्ञाने सति लक्षणया व्यक्तिज्ञानं व्यक्तिमादायैव च जातिमा[१]नित्यर्थः। लक्षणीयस्य प्रकारान्तरेणोपस्थिते

१. जातिज्ञानमित्यर्थः।

लक्षणा। प्रकृते च गोत्वेनैवोपस्थिते क्व लक्षणेति भावः।

प्राभाकरमतं शङ्कते–**स्यादेतद**िति। विशिष्य प्रतिबन्धज्ञानं विनापि यथा लिङ्गं विशेषपरं तथा सङ्गतिग्रहं विनापि शब्दः, स्वरूपसद्व्यक्तिविशेषपर्यवसन्नः स्यात्। न ह्यनुमितौ विशेषव्याप्तिग्रहोऽप्युपयुक्तः, किन्तु स्वरूपसत्या एव व्याप्तेर्विशेषपर्यवसानाद्दर्शनादिहापि तथैव कल्पनीयमित्यर्थः। जातिशक्तिज्ञानाद्व्यक्तिज्ञानं जातिज्ञानानन्तरं वा जायते। जातिज्ञानमेव वा व्यक्तिविषयम्? तत्र नाद्य इत्याह–**न तावत् प्रतीतिरिति**। **अपेक्षणीयान्तराभावेनेति**। व्यक्त्युपस्थिताविति शेषः। व्यक्तौ स्वरूपसती शक्तिर्जातिज्ञानसहकृतव्यक्त्युपस्थापिकेति क्रमसिद्धिरिति शङ्कते–**जातीति**। जातिप्रतीतिः प्रथमं यदि तदा सैव व्यक्तिप्रतीतिहेतुः कृतं व्यक्त्यंशशक्तिकल्पनयेत्याह–**कृतमिति**। ननूक्तजातिधीरेव व्यक्तिधीहेतुः, को दोष इत्याह–**ओमिति**। एकस्यामुभयविषयकसंविदि हेतुहेतुमद्भाव इत्याह– **व्यक्त्यनालम्बनाया** इति। यदि च मनोजातिज्ञानमपेक्ष्य व्यक्तिज्ञानं जनयेत् तदा जातिज्ञानं लिङ्गज्ञानवन्मानान्तरं स्यादित्याह–**प्रमाणान्तरेति**। व्यक्तिज्ञानं यदि प्रमा स्यात् तदा भवेदेवं तच्च स्मृतिरूपमित्याह–**स्मरणमिति**। एवं सत्यननुभूता व्यक्तिर्न भासेतेत्याह–**अननुभूतेति**। जातिज्ञानमेव व्यक्तिविषयकमिति द्वितीयविकल्पमाशङ्कते **अस्त्वित्यादि**। एवं सत्येकैव शक्तिर्जातिव्यक्तिनिष्ठास्तु तथा च सिद्धं नः समीहितमिति परिहरति–**कृतमिति**। प्रकृतमुपसंहरति–**एवं चेति**। यदुक्तं यथार्थस्यास्थिरस्य तेनेति तदेवायातम्। यथा पटत्वसामान्यविषया पटपदस्य शक्तिर्व्यक्तौ पर्यवस्यति। न च तत्र पृथक् शक्तिः, तथा पटत्वसामान्याश्रयैव शक्तिः पदानां शक्तिः स्वरूपमती पदार्थे ज्ञाता **नैयायिकानां** तथा ममापि जातौ ज्ञाता व्यक्तौ स्वरूपसती शक्तिरस्तु, इयमेव हि शब्दशक्तिः। यद्वा, शब्दानित्यत्वेऽपि न दुर्ग्रहः समयग्रह इत्यर्थः। ननु या चान्वयांशे जातिशक्तावेव व्यक्त्युपस्थितिरस्तु, न हि ज्ञानाद्व्यक्तिज्ञानं पृथगिति, येन तत्रापि शक्तिः कल्प्येत। किं च गोत्वमनुगमकं विशेषणं च गौर्गोपदवाच्य इत्यर्थः। तथा च नागृहीतविशेषणान्यायेन तत्रैव शक्तिरुचिता जातौ व्यक्तेर्विशेषणत्वेऽप्यानन्त्य- व्यभिचाराभ्यां न तत्र शक्तिः जातिर्वा स्वत एव व्यावृत्ता विशेषपदार्थवदिति न तत्र व्यक्तेर्विशेषणत्वमिति चेत्, न। नियमतो यद्विषयकं ज्ञानं येन पदेन जन्यते तत्पदं तत्र शक्तं जन्यते च जातिविषयकं ज्ञानं गवादिपदेनेत्युभयमपि तत्पदशक्यमिति भावः। पटशब्दे वाचकत्वव्यवहारं करोतीति योत्तरपटत्वविशिष्टपदाश्रिता। अपि च वर्णनित्यत्वेऽपि ज्ञानरूपानुपूर्वीविशेषघटितपदानामनित्यतया त्वन्मतेऽपि कथं शक्तिग्रह इत्याह–**न चेति**। उपसंहरति–**तस्मादिति**। पदार्थेसु गोत्वघटत्वादिका जातिः। पदेषु गोत्तरौत्वघोत्तरटत्वादिकमुपाधिरित्यर्थः। **नैतदनुरोधेनेति**। शक्तिग्रहानुरोधेनेत्यर्थः।

इदानीं वक्तृतया ईश्वरसिद्धिमभिप्रेत्याह–**यदि च वर्णा एवेति**। पदानां नित्यत्वस्य च कैव कथेत्यन्वयः।

परतन्त्रपुरुषपराधीनतया प्रवाहाविच्छेदमेव नित्यतां ब्रूम इति चेत्। एतदपि नास्ति। सर्गप्रलयसम्भवात्। अहोरात्रस्याहोरात्रपूर्वकत्वनियमात्, कर्मणां विषमविपाक- समयतया युगपद्वृत्तिनिरोधानुपपत्तेर्वर्णादिव्यवस्थाऽनुपपत्तेः, समयानुपलब्धौ शाब्दव्यवहारविलोपप्रसङ्गाघटादिसम्प्रदायभङ्गप्रसङ्गाच्च कथमेवमिति चेत्। उच्यते–

वर्षादिवद्भवोपाधिर्वृत्तिरोधः सुषुप्तिवत्।
उद्भिद्वृश्चिकवद्वर्णा मायावत् समयादयः।।२।।

तत्पूर्वकत्वमात्रे सिद्धसाधनाद्, अनन्तरतत्पूर्वकत्वे अप्रयोजकत्वाद्, वर्षादिदिनपूर्वकतद्दिननियमभङ्गवदुपपत्तेः। राश्यादिविशेषसंसर्गरूप-कालोपाधिप्रयुक्तं हि तत्। तदभाव एव व्यावृत्तेः। तथेहापि सर्गानुवृत्ति-निमित्तब्रह्माण्डस्थितिरूपकालोपाधिनिबन्धनत्वात्तस्य तदभाव एव व्यावृत्तौ को दोषः। न च तदनुत्पन्नमनश्वरं वा अवयवित्वात्।। वृत्तिनिरोधस्यापि सुषुप्त्यवस्थावदुपपत्तेः। न ह्यनियतविपाकसमयानि कर्माणीति न तदानीं कृत्स्नान्येव भोगविमुानि। न ह्यचेतयतः कश्चिद्भोगो नाम। विरोधात्, कस्तर्हि तदानीं शरीरस्योपयोगः?। तं प्रति न कश्चित्। तर्हि किमर्थमनुवर्त्तते? उत्तरभोगाऽर्थं, चक्षुरादिवत्। प्राणिति किमर्थम्? श्वासप्रश्वाससन्तानेनायुषोऽव-स्थाभेदार्थम्, तेन भोगविशेषसिद्धेः। एकस्यैव तत् कथञ्चिदुपपद्यते, न तु विश्वस्येति चेत्। अनन्ततया, अनियतविपाकसमयतया, उपमर्द्योपमर्द्दैक-स्वभावतया च कर्मणां, विश्वस्यैकस्य वा को विशेषो येन तन्न भवेत्। भवति च सर्वस्यैव सुष्वापः क्रमेण, न तु युगपदिति चेन्न। कारणक्रमायत्तत्वात् कार्यक्रमस्य। न च स्वहेतुबलायातैः कारणैः क्रमेणैव भवितव्यम्, अनियतत्वादेव सर्वग्रासवत्। ग्रहाणां ह्यन्यदा समागमानियमेऽपि तथा कदाचित् स्यात्। यथा कलाद्यनियमेऽपि सर्वमण्डलोपरागः स्यात्, त्रिदोषसन्निपातवद्वा। यथा हि वातपित्तश्लेष्मणां चयप्रकोपप्रशमक्रमानियमेऽपि एकदा सन्निपातः स्यात्तदा देहसंहारः, तथा कालानलपवनमहार्णवानां सन्निपाते ब्रह्माण्डदेह-

प्रलयावस्थायां युगपदेव भोगरहिताश्चेतनाः स्युरिति को विरोधः?। तथापि, विदेहाः कर्मिण इति दुर्घटमिति चेत्। किमत्र दुर्घटम्?। भोगनिरोधवच्छरीरेन्द्रिय-विषयनिमित्तनिरोधादेव तदुपपत्तेः।

वृश्चिकतण्डुलीयकादिवद् वर्णादिव्यवस्थाप्युपपद्यते। यथा हि वृश्चिकपूर्वकत्वेऽपि वृश्चिकस्य गोमयादाद्यः, तण्डुलीयकपूर्वकत्वेऽपि तण्डुलीयकस्य तण्डुलकणादाद्यो, वह्निपूर्वकत्वेऽपि वह्नेररणेराद्यः, एवं क्षीरदधिघृततैलकदलीकाण्डादयः। तथा मानुषपशुगोब्राह्मणपूर्वकत्वेऽपि तेषां प्राथमिकास्तत्तत्कर्मोपनिबद्धभूतभेदहेतुका एव, स एव हेतुः सर्वत्रानुगत इति सर्वेषां तत्सान्तानिकानां समानजातीयत्वमिति किमसङ्गतम्?। गतं तर्हि गोपूर्वकोऽयं गोत्वादित्यादिना। न गतम्, योनिजेष्वेव व्यवस्थापनात्, मानसास्त्वन्यथाऽपीति। गोमयवृश्चिकादिवद् इदानीमपि किं न स्यादिति चेन्न। कालविशेषनियतत्वात् कार्यविशेषाणाम्, न हि वर्षासु गोमयाच्छालूक इति हेमन्ते किं न स्यात्?

समयोऽप्येकेनैव मायाविनेव व्युत्पाद्यव्युत्पादकभावावस्थित-नानाकायाधिष्ठानाद् व्यवहारत एव सुकरः। यथा हि मायावी सूत्रसञ्चाराधिष्ठितं दारुपुत्रकमिदमानयेति प्रयुङ्क्ते, स च दारुपुत्रकस्तथा करोति तदा चेतनव्यवहारादिवत् तद्दर्शी बालो व्युत्पद्यते, तथेहापि स्यात्। क्रियाव्युत्पत्तिरपि तत एव कुलालकुविन्दादीनाम्।

सर्गादावेव किं प्रमाणमिति चेत्। विश्वसन्तानोऽयं दृश्यसन्तानशून्यैः समवायिभिरारब्धः। सन्तानत्वादारणेयसन्तानवत्। वर्त्तमानब्रह्माण्डपरमाणवः पूर्वमुत्पादित- सजातीयसन्तानान्तराः, नित्यत्वे सति तदारम्भकत्वात् प्रदीपपरमाणुवदित्यादिः। अवयवानामावापोद्वापादुत्पत्तिविनाशौ च स्यातां, सन्तानाऽविच्छेदश्चेति को विरोध इति चेन्न। एवं तर्हि घटादिसन्तानाविच्छेदोऽपि स्यात् विपर्ययस्तु दृश्यते। कर्त्रादिभोगविशेषसम्पादनप्रयुक्तोऽसाविति चेन्न। द्व्यणुकेषु तदभावात्। तथा च तदवयवानामपगमाभावेऽनादित्वप्रसङ्गे द्व्यणुकत्वव्याघातः। तस्माद् यत्कार्यं यन्निबन्धनस्थिति, तदपगमे तन्निवृत्तिः, यद् यद्धेतुकं तदुपगमे तस्योत्पत्तिः। न च कार्यस्य स्थितिनिबन्धनं नित्यमेव। नित्यस्थितिप्रसङ्गात्। न च नित्य एव हेतुः, अकादाचित्कत्वप्रसङ्गात्

तदतिनिस्तरङ्गमेतत्।

ईदृश्याञ्च वस्तुस्थितौ भोगोऽपि कर्माभिरेवमेव वस्तुस्वभावानतिक्रमेण सम्पादनीय इति द्व्यणुकवत् पिपीलिकाण्डादेर्ब्रह्माण्डपर्यन्तस्यापि विश्वस्येयमेव गतिरिति प्रतिबन्धसिद्धिः। तथा च ब्रह्माण्डे परमाणुसद्भवितरि परमाणुषु च स्वतन्त्रेषु पृथगासीनेषु तदन्तःपातिनः प्राणिगणाः क्व वर्तन्ताम्? कुपितकपिकपोलान्तर्गतोदुम्बरमशकसमूहवद्, दवदहनदह्यमानदारूदर-विघूर्णमानघुणसङ्घातवत्, प्रलयपवनोल्लासनीयौर्वानलनिपातिपोतसांयात्रिक-सार्थवद्वेति।।२।।

आमोदः

ननु वेदा एव ध्वंसप्रतियोगिनः इति न तन्नित्यतां ब्रूमोऽपितु वेदप्रवाहः कदापि नोच्छिद्यत इत्याह—**परतन्त्रेति**। तथा च शिष्योपाध्याये परम्पराधीनत्वात् सर्वदा वेदानुवृत्तिर्न त्वीश्वरवक्तृकतयेति भावः। तज्जातीयानुपूर्वीज्ञानजन्या-नित्यज्ञानजन्यत्वमेव परतन्त्रपुरुषपरम्पराधीनत्वम्। प्रलये बाधमाशङ्कते—अहोरात्रेति। सम्प्रति तथा दर्शनादिति भावः। कर्मणां धर्माधर्माणां विषमविपाकसमयतया क्रमिकसहकारिसमवधानतया युगपद्वृत्तिनिरोधो यौगपद्येन भोगवैमुख्यम्। **वर्णादीति**। वर्णानां ब्राह्मणत्वादीनां या व्यवस्था ब्राह्मणत्वादिपूर्वकत्वनियमः, तदनुपपत्तेरनुपपत्ति-प्रसङ्गादित्यर्थः। **समयेति**। वृद्धव्यवहाराधीनः सङ्केतग्रहः सर्गादौ न स्यादित्यर्थः। **घटपटादीति**। कुविन्दकुलालादीनामुच्छेदे सर्गादौ कथं तन्निर्माणशिक्षा स्यादित्यर्थ। **कथमिति**। उक्तबाधकेभ्यः कथं प्रलयसिद्धिरित्यर्थः।

वर्षादिवदिति

वर्षादिनपूर्वकत्वे साध्ये यथा वर्षाप्रथमदिवसान्यराशिविशेष उपाधिः; तेन न वर्षादिनत्वरूपसाधनव्यापकमिति। तथाऽहोरात्रपूर्वकत्वेऽहोरात्रस्य साध्ये भवो ब्रह्माण्डस्थितिकालः स एवोपाधिरित्यर्थः। सुषुप्तौ यथा कर्मणां युगपद्वृत्ति-निरोधस्तथाऽन्यत्रापि स्यादित्याह—**वृत्तिरोध** इति। यथा तण्डुलीयशाकवृश्चिकयोस्तत्पूर्व-कत्वेऽप्याद्यौ तौ तण्डुलकणगोमयाभ्यां भवतः, तथा ब्राह्मणत्वादीनां तत्पूर्वकत्वेऽपि सर्गादौ तज्जनकधर्मोपगृहीतभूतभेदात् स्यादित्याह—**उद्भिदिति**। प्रयोज्यप्रयोजककायाधि-ष्ठानादीश्वरतयैव व्यवहारान्मायादिव्यवहारादिव तद्दर्शी व्युत्पन्नः स्यादित्याह—**मायावदिति**।

अहोरात्रस्याहोरात्रपूर्वकत्वं साध्यम्, अव्यवहिताहोरात्रपूर्वकत्वंवा? नाद्य इत्याह—**तदिति**। पूर्वसर्गाहोरात्रपूर्वकत्वस्य मयाप्युपगमादित्यर्थः। द्वितीयं त्वाह—

अनन्तरेति। वर्षर्तुप्रथमदिनस्य यथा न वर्षादिना व्यवहितपूर्वकत्वं तथा प्रकृतेऽपि स्यादित्यर्थः। ननु व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरित्यत आह—**राश्यादीति**। कर्कटप्रथमांशानवच्छिन्नकर्कटसिंहाद्यन्यतरावच्छिन्नाहोरात्रत्वं वर्षादिनपूर्वकत्वे साध्ये उपाधिः। अयं च वर्षादिनत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः। यथाश्रुते शरत्प्रथमदिने साध्याव्यापकत्वं स्यात्। न च साधनव्यापकत्वं कर्कटप्रथमांशावच्छिन्नदिने साधनाव्यापकत्वाद्यथा तथा ब्रह्माण्डस्थित्यवच्छिन्नप्रथमाहोरात्रातिरिक्ताहोरात्रस्याव्यवहिताहोरात्रपूर्वकत्वमित्यर्थः। तथा च वर्षादिनमव्यवहितवर्षादिनपूर्वकम्, वर्षादिनत्वादिति प्रयोग उपाधिरुक्त इति। भवोपाधित्वमेव स्फुटयति—**तथेहापीति**। तस्याव्यवहिताहोरात्रपूर्वकत्वस्य तदभाव एव उक्तोपाध्यभाव एवेत्यर्थः। उपाधेः साधनाव्यापकत्वमाशङ्क्याह—न चेति। अवयवित्वं च ब्रह्माण्डस्यागमसिद्धम्। **सुषुप्तीति**। पुरुषस्य यदा सुषुप्तिः तदा सर्वाणि कर्माणि भोगविमुखानीत्यर्थः। ननु सुषुप्तावपि भोगः स्यादित्यत आह—**न हीति**। **विरोधादिति**। सुखदुःखसाक्षात्कारस्यैव भोगत्वादिति भावः। **तं प्रतीति**। सुस्वापवन्तमित्यर्थः। **तदुत्तरेति**। तस्यैवोत्तरभोगार्थमित्यर्थः। **चक्षुरादिवदिति**। अन्यथा निमीलितनयनस्य चक्षुरपि न स्यादित्यर्थः। **प्राणितीति**। अभुञ्जानस्य जीवनमनुपपन्नमित्यर्थः। आयुषोऽवस्थाविशेषो बाल्यादिः, तस्याप्युपयोगमाह—**तेनेति**। यद्यपि सकलवृत्तिनिरोधे सुषुप्तस्य श्वासप्रश्वाससन्तानोऽप्यसम्भवी तथापि वृत्तिरोधो **भोगवैमुख्यमिति**। **अनन्ततयेति**। एकस्याप्यनन्तानि कर्माणि अनियतविपाकसमयानि च, **उपमर्द्योपमर्दक**स्वाभाव्यं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः। भवति ह्युत्कटेन कर्मणा अनुत्कटकर्मप्रतिबन्ध इत्यर्थः। **भवतीति**। तथा च प्रलयेऽपि युगपत्कर्मनिरोधो मा भवत्विति भावः। कारणयौगपद्ये कार्ययौगपद्यस्यावश्यकत्वमित्याह—**कारणेति**। ब्रह्माण्डरूपो देहः **ब्रह्माण्डदेहः**। **तथापीति**। अवच्छेदकं देहमन्तरेण कर्माण्यनुवर्तिष्यन्त इत्यसम्भवीत्यर्थः। **क्षीरेति**। परमाणोरक्षीरादेव क्षीरादयः। परमाणौ क्षीरत्वादिजातेरभावात् कदलीकाण्डं च दग्धवेत्रबीजात्। नन्वेवमननुगमः। सर्गादौ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणपूर्वकत्वं नास्ति, इदानीं तु तदस्ति इत्यत आह—**स एवेति**। अदृष्टविशेषोपगृहीतभूतभेदत्वं सर्गादाविवेदानीमप्यनुगतमेवेत्यर्थः। **गतमिति**। व्यभिचारादित्यर्थः। **योनिजेष्विति**। योनिजमात्रवृत्तिगोत्वावान्तरजातिभेदात् गोपूर्वकत्वानुमानमित्यर्थः। **इदानीमपीति**। विनापि ब्राह्मणादिकम् इदानीमपि ब्राह्मणाद्युत्पद्यतामित्यर्थः। **कालविशेषेति**। सर्गाद्यकाल एव तददृष्टसहकारीत्यर्थः। इदानीं ब्राह्मणः सहकारी तेन सर्गाद्यकालब्राह्मणयोर्वैजात्यावच्छेदेन कारणता, ब्राह्मणमात्रे त्वदृष्टविशेषोपगृहीतभूतभेद एव हेतुरिति भावः। **समयोऽपीति**। प्रयोज्यप्रयोजकशरीरोपग्रहेण ईश्वर एव तटस्थान्**मन्वादीन्** व्युत्पादयतीत्यर्थः। तत्र प्रयोज्यबुद्धेर्गवादिपदजन्यत्वज्ञानं यद्यपि भ्रान्तं तथापि सास्नादिमती व्यक्तिः गोपदवाच्येति निकटस्थज्ञानमभ्रान्तमभ्रान्तमेवेति भावः। दृष्टान्तं विवृणोति—**यथा हीति**। **अत एवेति**।

कुलालादिशरीरोपग्रहेण घटादिनिर्माणं कुर्वाणकमीश्वरं दृष्ट्वाऽन्यस्तत्र व्युत्पद्यत इत्यर्थः। अत एव नमः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्य इत्यादिश्रुतिरपीति भावः। **विश्वसन्तानोऽयमिति**। मानुषपशुगोब्राह्मणादिरूपोऽयमिदानीं वर्तमानः पक्षः। **दृश्यसन्तानशून्यैरिति**। स्वसमानजातीयसहकारिशून्यैः समवायिभिः परमाणुभिरारब्ध इति साध्यं, तथा च गामन्तरेण गौः ब्राह्मणान्तरेणापि ब्राह्मण इत्यादि सिद्ध्यति। **सन्तानत्वादिति**। समानजातीयकार्यप्रवाहत्वादित्यर्थः। **आरणेयेति**। यैस्तेजः परमाणुभिरारणेयवह्निप्रवाहो जनितः, तत्र वह्निर्न सहकारीति दृष्टान्तः। तथा च ब्राह्मणप्रवाहस्यापि मूलभूतो ब्राह्मणो न ब्राह्मणसहकृतैः परमाणुभिरारब्धः, किन्त्वदृष्टविशेषोपगृहीतैरिति भावः। एतेन ब्रह्माण्डपक्षत्वे आश्रयासिद्धिः, कार्यमात्रपक्षत्वे क्रमारम्भेण सिद्धसाधनमित्यादि परास्तम्। यद्वा द्रव्यत्वं प्रागभावसमानकालीनकार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिधर्मत्वात्, शब्दत्ववत्। यद्वा कार्यद्रव्यत्वं स्वाधिकरणानधिकरणकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तिकार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात्, एतत्प्रदीपत्ववत्। यद्वा परमाणवः कार्यद्रव्यासमानाधिकरणकालिक- परमाणुक्रिया- तिरिक्तक्रियावन्तः मूर्तत्वादिवत्, एतदन्यगुणवत्त्वं चात्र नोपाधिः पक्षेतरतुल्यत्वात्। **वर्तमानेति**। ब्रह्माण्डे चागम एव मानमिति नाश्रयासिद्धिः। परम्परारम्भकत्वविवक्षया आरब्धब्रह्माण्डान्तरा इति साध्यमन्यथा त्वारब्धब्रह्माण्डान्तरमूल- द्व्यणुका इति साध्यम्। तत्र कपालादिषु व्यभिचारवारणाय–**नित्यत्वे सतीति**। व्योमादौ तद्वारणार्थ**मारम्भ-कत्वादि**ति। द्रव्यारम्भकत्वादित्यर्थः। अवापोद्वापौ उपगमापगमौ यावत्प्रत्यभिज्ञमवयव- स्थितिरिति **मीमांसक**सिद्धान्तात्। **एवं हीति**। घटपटादीनामत्यन्त- मुच्छेदो न स्यादित्यर्थः। **विपर्ययस्त्विति**। घटादीनामत्यन्तोच्छेदस्त्वयापि स्वीक्रियतेऽनुभूयते च, तेन तत्तुल्यन्यायतया समवाय्यसमवायिनाशे ब्रह्माण्डनाशोऽपि कथं न स्यादित्यर्थः। ननु घटादिध्वंसः कुलालादिदुःखानुभवरूपभोगसम्पादकतया स्वीक्रियताम्। ब्रह्माण्डध्वंसे तु नैवमिति तद्ध्वंसो नाभ्युपेयत इति शङ्कते–**भोगेति**। द्व्यणुकनाशे कस्यापि न दुःखानुभव इति सोऽपि न स्यादित्यत आह–**द्व्यणुकादिष्वि**ति। ननु तत्राप्यवय- वोपगमाधीन एव द्रव्यध्वंसव्यवहारोऽस्तु, को दोष इत्यत आह–तथा चेति। तथा च सन्तानमत्यन्तमुच्छिद्यत इति नियम इति भावः। **यन्निबन्धनस्थितीति**। अदृष्टं समवाय्यादि वा यत्कार्यस्थितिप्रयोजकं तद्विनाशे तत्कार्यं विनश्यतीत्यर्थः। **नित्यस्थितीति**। कार्यस्येत्यनुषङ्गः। **न चेति**। हेतोर्नित्यत्वे कार्यमपि नित्यं स्यात्, कादाचित्कत्वे नियामकाभावादित्यर्थः। निस्तरङ्गं निःशङ्कम्। **एतदिति**। अनुमानद्वयोपपत्तेः साध्यद्वयमित्यर्थः। ननु कर्मभिर्भोगसम्पादनं क्रमिकमेवास्तु, तथा च कुतः प्रलय इत्यत आह–**ईदृश्यामिति**। कार्याणां स्वनिबन्धनस्थितिकत्वसिद्ध्यै कर्मभिरपि भोग एवमेव। वस्तुस्वभावानतिक्रमेणैव सम्पादनमिति [नीय इति] योजना। **इयमेवेति**। पिपीलिकाण्डानात्यन्तोच्छेदः तन्मूलकपरमाणूनामुत्पादितृतसजातीयत्वं चेत्यर्थः। ननु

ब्रह्माण्डनाशेऽपि गिरिसागरादीनां तादवस्थ्यात् क्व लय इत्यत आह—**तथा चेति**। **क्व वर्तन्तामिति**। आश्रयनाशेन नश्यन्तीत्यर्थः। ब्रह्माण्डवर्तीनि कार्यद्रव्याणि ब्रह्माण्डे नश्यति नश्यन्ति विनश्यदाधारत्वात्, दह्यमानाधारत्वात्, विलीयमानाधारत्वात् इति। अत्र हेतुत्रये दृष्टान्तत्रयं द्रष्टव्यम्।।२।।

अपि च-

जन्मसंस्कारविद्यादेः शक्तेः स्वाध्यायकर्म्मणोः।
ह्रासदर्शनतो ह्रासः सम्प्रदायस्य मीयताम्।।३।।

पूर्वं हि मानस्य प्रजा समभवन्, ततोऽपत्यैकप्रयोजनमैथुनसम्भवाः, ततः कामाऽवर्जनीयसन्निधिजन्मानः, इदानीं देशकालाद्यव्यवस्थया पशुधर्मादेव भूयिष्ठाः। पूर्वं चरुप्रभृतिषु संस्काराः समाधायिषत, ततः क्षेत्रप्रभृतिषु, ततो गर्भादितः, इदानीन्तु जातेषु लौकिकव्यवहारमाश्रित्य। पूर्वं सहस्रशाः समस्तो वेदोऽध्यगायि, ततो व्यस्तः, ततः षड्ङ्ग एक इदानीन्तु क्वचिदेका शोति। पूर्वम् ऋतवृत्यो ब्राह्मणाः प्राद्योतिषत, ततोऽमृतवृत्तयः, सम्प्रति भृतप्रभृतसत्यानृतकुसीदपाशुपाल्यश्ववृत्तयो भूयांसः। पूर्वं दुःेन ब्राह्मणैरतिथ-योऽलभ्यन्त, ततः क्षत्रियातिथयोऽपि संवृत्ताः, ततो वैश्यावेशिनोऽपि, सम्प्रति शूद्रान्नभोजिनोऽपि। पूर्वममृतभुजः, ततो विघसभुजः, ततोऽन्नभुजः, सम्प्रत्यघभुज एव। पूर्वं चतुष्पाद् धर्म आसीत्, ततस्तनूयमाने तपसि त्रिपात्, ततो म्लायति ज्ञाने द्विपात्, सम्प्रति जीर्यति यज्ञे दानैकपात्, सोऽपि पादो दुरागतादिविपादि-काशतदुःस्थोऽश्रद्धामलकलङ्कितः कामक्रोधादिकण्टकशतजर्जरः प्रत्यहमपची-यमानवीर्यतया इतस्ततः स्लन्निवोपलभ्यते। इदानीमिव सर्वत्र दृष्ठान्नाधिकमिष्यते इति चेन्न।

स्मृत्यनुष्ठानानुमितानां शाानामुच्छेददर्शनात्। स्वातन्त्र्येण स्मृतीनामाचारस्य च प्रामाण्यानभ्युपगमात्। मन्वादीनामतीन्द्रियार्थदर्शने प्रमाणाभावात्। आचारात् स्मृतिः स्मृतेश्चाचार इत्यनादिताऽभ्युपगमे अन्धपरम्पराप्रसङ्गात्। आसंसारमनाम्नातस्य च वेदत्वव्याघातेनानुमानायोगात् उत्पत्तितोऽभिव्यक्ति-तोऽभिप्रायतो वाऽनवच्छिन्नवर्णमात्रस्य निरर्थकत्वात्। यदि च शिष्टाचारत्वादिदं हितसाधनं कर्त्तव्यं वेत्यनुमितं किं वेदानुमानेन, तदर्थस्यानुमानत एव सिद्धेः। न च धर्मवेदनत्वादिदमेवानुमानमनुमेयो वेदः। प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। अशब्दत्वाच्च।।

अथ शिष्टाचारत्वात् प्रमाणमूलोऽयमिति चेत्। ततः सिद्धसाधनम्। प्रत्यक्षमूलत्वाभ्युपगमात्। तदसम्भवेऽप्यनुमानसम्भवात्। नित्यमज्ञायमानत्वात्तदप्रत्यायकं, कथमनुमानं, कथञ्च मूलमिति चेत्। वेदः किमज्ञायमानः प्रत्यायकोऽप्रत्यायक एव वा मूलं, येन जडतम। तमाद्रियसे। अनुमितत्वाज्ज्ञायमान एव इति चेत्। लिङ्गमप्येवमेवास्तु। अनुमेयप्रतीतेः प्राक्तनी लिङ्गप्रतीतिरपेक्षिता कारणत्वात्, न तु पश्चात्तनीति चेत्। शब्दप्रतीतिरप्येवमेव। आचारस्वरूपेण शब्दमूलत्वमनुमीयते, तेन तु शब्देन कर्त्तव्यता प्रतीयते इति चेन्न। आचारस्वरूपस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन मूलान्तरानपेक्षणात्। तत्कर्त्तव्य[1]तायास्तु प्रत्यक्षाभावादप्रमिततया च शब्दानुमानानवकाशात् प्रत्यक्षश्रुतेरसम्भवाच्छिष्टाचारत्वेनैव कर्त्तव्यतामनुमाय तथा मूलशब्दानुमानम्, तथा च किन्तेन? तदर्थस्य प्रागेव सिद्धेः। तथाप्यागममूलत्वेनैव तस्य प्राप्तेरिति चेत्। अत एव तर्हि तस्य प्रत्यक्षानुमानमूलत्वमनुमेयम्। आदिमतस्तत्त्वं स्यादयं त्वनादिरिति चेत्। आचारोऽपि तर्हि प्रथमस्तथा स्यादयं त्वनादिर्विनाऽप्यागमं भविष्यति। आचारकर्त्तव्यतानुमानयोरेवमनादित्वमस्तु किन्नश्छिन्नमिति चेत्। प्रथमं तावन्नित्यानुमेयो वेद इति, द्वितीयं च देशनैव धर्मे प्रमाणमिति अथायमाशयः। वैदिका अप्याचाराः राजसूयाश्वमेधादयः समुच्छिद्यमाना दृश्यन्ते, यत इदानीं नानुष्ठीयन्ते, न चैते प्रागपि नानुष्ठिता एव, तदर्थस्य वेदराशेरप्रामाण्यप्रसङ्गात्, समुद्रतरणोपदेशवत्। न चैवमेवास्तु, दर्शाद्युपदेशेन तुल्ययोगक्षेमत्वात्। एवं पुनः स कश्चित् कालो भविता यत्रैते अनुष्ठास्यन्ते, तथान्येऽप्याचाराः समुच्छेत्स्यन्ते अनुष्ठास्यन्ते चेति न विच्छेदः। ततस्तद्वदागममूलतेति चेत्। एवं तर्हि प्रवाहादौ लिङ्गाभावे कर्त्तव्यत्वागमयोरननुमानादसत्यां प्रत्यक्षश्रुतौ आचाररसङ्कथाऽपि कथमिति सर्वविप्लवः। तस्मात् प्रत्यक्षश्रुतिरेव मूलामाचारस्य, सा चेदानीं नास्तीति शाोच्छेदः।

अधुनाप्यस्ति सान्यत्रेति चेदत्र कथं नास्ति? किमुपाध्यायवंशनामन्यत्र गमनात्? तेषामेवोच्छेदाद्वा? आहोस्वित् स्वाध्यायविच्छेदात्? न प्रथमद्वितीयौ। सर्वेषामन्यत्र गमने उच्छेदे वा नियमेन भारतवर्षे शिष्टाचारस्याप्युच्छेदप्रसङ्गात्, तस्याध्येतृसमानकर्तृकत्वात्। अन्यत आगतैराचारप्रवर्त्तने, अध्ययनप्रवर्त्तनमपि

१. तस्मात्कर्त्तव्यतायां–मु॰ पाठः।

स्यात्। न तृतीयः। आध्यात्मिकशक्तिसम्पन्नानामन्तेवासिनामविच्छेदे तस्यासम्भवात्।

तस्मादायुरारोग्यबलवीर्यश्रद्धाशमदमग्रहणधारणादिशक्तेरहरहरपचीयमानत्वात् स्वाध्यानुष्ठाने शीर्यमाणे कथञ्चिदनुवर्त्तते। विश्वपरिग्रहाच्च न सहसा सर्वोच्छेद इति युक्तमुत्पश्यामः।

आमोदः

प्रलयानुमाने प्रकारान्तरमाह—**अपि चेति**। तेन जन्मादिह्रासानामत्यन्त-ह्राससाधकत्वात् प्रत्येकमेव प्रलयानुमापकत्वम्। अत्र पक्षे **सम्प्रदायः** कार्यप्रवाहः, अथ वा सम्प्रदीयते शिष्याय गुरुणेति सम्प्रदायो वेदः, तस्यात्यन्तह्रासः साध्यः। जन्मादिह्रासो दृष्टान्तः। स जन्मादिह्रासोऽपि लिङ्गमेव। यदि शाखोच्छेदो न भवेत्तदा पूर्ववदेव जन्मसंस्काराद्यनुवृत्तिरिदानीमपि स्यान्न चानुवर्तते। तेनानुमीयते तद्बोधकवेदोच्छेद इति। तत्र जन्मोच्छेदमाह—**पूर्वमिति**। **अपत्यैकेति**। न च रागानुबन्धोऽपि तत्र। **तत** इति। रागस्य प्राधान्यं पुत्रैषणाया गौणत्वमित्यर्थः। **इदानीमिति**। काममात्रपरत्वं काकतालीयन्यायेनापत्योत्पत्तिरपि इत्यर्थः। **पशुधर्मेति**। पशोरिव धर्मो ग्राम्यधर्मः, तत्प्रभवभूयिष्ठाः प्रजाः इत्यनुषङ्गः, ग्राम्यधर्मातिरेकप्रभवा इत्यर्थः। संस्कारह्रासमाह—**पूर्वं चरुप्रभृतिष्विति**। प्रभृतिपदेन पुरोडाशादिग्रहः। संस्कृतापत्योत्पादनार्थं संस्काराः सम्यगवहिता इत्यर्थः। क्षेत्रे योनौ, पुत्रेष्ट्यादिना पुरुषे तत्। विद्याह्रासमाह—**पूर्वमिति**। **व्यस्त** इति। असम्पूर्ण इत्यर्थः। **एक** इति। वेद इत्यनुषङ्गः। क्वचिदिति। कस्मिन्नपि पुरुष इत्यर्थः। नानार्थमेकमेवोदाहरणं विद्याशक्तिस्वाध्यायेषु दर्शितम्। अत एवादिपदन्तु शक्तिस्वाध्याये प्रागुक्तमपि तदुदाहरणं पश्चाद्दर्शितमिति बोध्यम्। आदिपदग्राह्यमाह—**पूर्वमृते**ति।

ऋतमुञ्च्छशिलं प्रोक्तममृतं स्यादयाचितम्।
मृतं तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्।
सत्यानृतं तु वाणिज्यं कुशीदञ्च कलान्तरम्।।

पाशुपाल्यं गोरक्षादिः। **श्ववृत्तिः** सेवा। **भूयांस** इति ब्राह्मणा इत्यनुषङ्गः। **वैश्यावेशिनोऽपि** वेश्यातिथयः। **अमृतं विघसो** यज्ञशेषभोजनशेषयोः। **अनुभुजो** मृत्यसहभुजः। **अघभुजः** स्वार्थसाधितभुजः। **चतुष्पादिति**। तपोज्ञानयज्ञदानानि चत्वारि पादाः। त्रिपादिति। ज्ञानयज्ञदानादयः। द्विपादिति। यज्ञदानपादः। द्यूतोत्कोचाद्यागतं **दुरागतं विपादिका** पादस्फोटः। शाखोच्छेद्यमाक्षिपति—**इदानीमिति**। **अनुष्ठानमा**चारः।

ननु स्मृत्याचारादावेव कार्यतामिष्टसाधनतां वा बोधयेतां किं वेदनेत्यत आह–स्वातन्त्र्येणेति। वेदानुप[ा]यज्ञता **स्वातन्त्र्यम्**। तथा च विवादपदं स्मृतिः स्मृत्यर्थानुभावकवेदमूला, न्यायमूलकमहाजनपरिगृहीतस्मृतित्वात्, प्रत्यक्षवेदमूलकस्मृतिवत्। लोभमूलिका तु या यूपहस्तिबन्धनादिस्मृतिः सा महाजनपदेनैव निरस्ता। एवं मङ्गलाद्याचारो वेदमूलकः, अलौकिकावगीतशिष्टाचारत्वात्, दर्शाद्याचारवदिति स्मृत्याचारयोरपि वेदमूलत्वानुमानात्। ननु **मन्वादयः** एव स्मृत्याचारप्रयोक्तारस्ते च सर्वज्ञा एवेति किं वेदानुमानेनेत्यत आह–**मन्वादीनामिति**। ननु स्मृत्याचारयोरेव परस्परमूलमूलिभावोऽस्तु, किं तन्मूलवेदनेत्यत आह–**आचारादि**ति। अपरिचितस्य वेदत्वव्याघातो वेदनाजनकत्व-व्याघातश्चेत्याह–**आसंसारमिति**। **उत्पत्तित** इति स्वमते। **अभिव्यक्तित** इति परमते। **अभिप्रायत** इत्युभयमते मौनिश्लोकवत्। **निरर्थकत्वादिति** अर्थाप्रतिपादकत्वादित्यर्थः। **हितसाधनमिति** स्वमते कर्तव्यमिति **गुरुमते**। **तदर्थस्य** वेदनार्थस्य। नन्विदमेवानुमानं वेद इत्येव नित्यानुमेयो वेद इति ब्रूम इत्यत आह–**न चेति**। अनुमानमनुमितिकरणम्। तच्च ज्ञायमानं लिङ्गं, तच्चाचारस्वरूपमेव, तच्च प्रत्यक्षं न त्वनुमेयमित्यर्थः। **अशब्दत्वादिति**। वेदो हि शब्द उच्यते, आचारश्च न शब्दस्तथा च कथं वेद इत्यर्थः।

ननु सामान्यतः प्रमाणमूलत्वं साध्यं तदेव सिद्ध्यत् पक्षधर्मताबलाद्वेदमूलकत्वे पर्यवस्यतीति शङ्कते–**अथेति**। ईश्वरप्रत्यक्षमूलकत्वेन सिद्धसाधनमित्याह–**तत इति**। **तदसम्भवेऽपीति। त्वया तदन**भ्युपगमेऽपीत्यर्थः। **अनुमानेति**। सामन्यतो दृष्टस्य तत्रैव पर्यवसानादित्यर्थः। यदनुमानं मूलत्वेन कल्पनीयं तद्विशिष्य चेन्न ज्ञायते तदाऽनुमितिजनकत्वाभावादनुमानमेव न भवति, अत एव (मूलमिति) शङ्कते–**नित्यमिति**। **त्वन्मते** नित्यानुमेयो वेदोऽप्येवमेवेत्याह–**वेदः किमिति**। ननु विशेषाकारेण वेदो न ज्ञायते, सामान्यतस्तु ज्ञायत इत्याशङ्कते–**अनुमितत्वादिति**। लिङ्गमपि सामान्यत एव ज्ञायत इति परिहरति–**लिङ्गमिति**। न त्वियमाचारकर्तव्यता अनुमानमूला तदाचारकर्त्तव्यत्वान्मतवदित्यनुमेयम्। तथा च पक्षीकृतायाः पूर्वमेव सिद्धेः परिहरति–**शब्द इति।** इयमाचारकर्त्तव्यता वेदमूलेति न वेदानुमानम्, अपि त्वयमाचारो वेदमूल इति वेदानुमानम्, अनुमिताच्च वेदात् कर्तव्यताज्ञानमिति न तुल्यतेत्याशङ्कते–**आचारेति**। आचारस्वरूपसिद्ध्यर्थं यदि वेदानुमानं तदा तद्व्यर्थमिति परिहरति–**आचारस्वरूपस्येति**। अथाचारकर्तव्यताया एव वेदमूलकत्वानुमानं, तथा च सिद्धैव सेति व्यर्थं वेदानुमानम्। मङ्गलं कर्तव्यम् शिष्टाचारत्वादित्यनुमानादेव कर्तव्यतासिद्धेरित्युपसंहरति–**तस्मादिति**। यद्यप्यनुमानादाचारकर्तव्यता सिद्ध्यति, तथापि व्याप्तिबलात् वेदन[य]ापि सेद्धव्यम् इत्याह–**तथापीति**। यथा शिष्टाचारकर्तव्यताया वेदमूलकत्वेन व्याप्तिस्तथा प्रत्यक्षानुमानमूलकत्वेनापीति ताभ्यामपि कथं न सेद्धव्यमित्याह–**अत एवेति**।

अत्रादिमत्वमुपाधिरित्याह—**आदिमत** इति। आचारस्यागममूलत्वेऽप्यादिमत्वमुपाधिर्होलाकाद्याचारस्त्वनादिरागममन्तरेण स्यादित्याह—**आचारोऽपीति**। ईश्वरसिद्धिभिया प्रत्यक्षमूलकतां निरस्यन्नाशङ्कते—**आचारेति**। एवं सति वेदस्तन्मूलं न सिद्ध्येदिति **नित्यानुमेयो वेद** इति तव सिद्धान्तो भज्येत इत्याह—**प्रथममिति**। **द्वितीयमिति**। अनुमानस्यापि धर्मे प्रमाणत्वाभ्युपगमा**द्देशनैवे**त्यवधारणानुपपत्तिरित्यर्थः।

ननु प्रत्यक्षवेदमूलानां राजसूयाश्वमेधादीनाम् इदानीमनुष्ठानेऽपि क्रमेणानुष्ठानं तावदस्ति, तत्रैव परेषां सर्गप्रलयव्यवहारो**ऽस्माकमियमेव च** प्रवाहानादिता राजसूयादिदृष्टान्तेनैवाष्टकाहोलाकाद्याचाराणां च वेदमूलत्वमपि सेत्स्यतीत्याशङ्कते— **अथेति**। ननु राजसूयादिपरवेदानामप्रामाण्यमस्तु, को दोष इत्यत आह—**न चेति**। तर्हि दर्शादिपराणामपि तथात्वं स्यादित्यर्थः। यदा पुनरेते विवादयिषया आचारा उच्छेदानन्तरमनुष्ठास्यन्ते तदा केन लिङ्गेन तेपां कर्तव्यताऽनुमीयेत। शिष्टाचारस्य तदानीमभावात् लिङ्गाभावादेव च नागमोऽनुमानमपीति तदनुष्ठानमेव पर्यवसन्नमिति परिहरति—**एवं तर्हीति**। प्रकृतमुपसंहरति—**कस्मादिति**। **भट्टमते** प्रच्छन्नशाखतां शङ्कते**ऽधुनापी**ति। परिहरति—कथमिति। अध्ययनयोग्यतायास्तुल्यत्वादिति भावः। **तस्येति**। आचारस्याध्येतैवोत्सर्गतोऽनुष्ठाता दृष्ट इत्यर्थः। तथा चोच्छिन्नशाख- बोधितानुष्ठानेन व्यभिचारः। आध्यात्मिकी शक्तिर्ग्रहणधारणादिसामर्थ्यम्। तथा च भारतवर्षान्यदेशः स्मृत्याचारवेदाध्ययनशून्यः, देशत्वादेतद्देशवदित्यत्र तात्पर्यम्। एतद्देशवदन्यदेशेऽपि वेदाध्ययनशून्यत्वमुपसंहरन्नाह—**तस्मादिति**।

शाखोच्छेदेऽनिष्टमाह—**अनेकेति**। महाजनपरिग्रहादेव तत्राश्वास इत्यभिप्रेत्याह— **एवमिति**। **वेदा** इति। तत्रापि महाजनपरिग्रहादेव प्रामाण्यमभ्युपेयमित्यर्थः। उच्छिन्नशाखवेदाभ्युपगमे नाश्वासो वृश्चिकभीः। तथा सति सर्ववेदाप्रामाण्यमाशीविषमुखम्। शाखोच्छेदाहितमनाश्वासं परिहरति—**एनमिति**। **महर्षिभिः** स्मृत्याचारप्रणेतृभिः। अन्यथा शाखान्तरोक्ताङ्गशङ्कया एकशाखाबोधितेऽपि कर्मण्यनाश्वासः स्यादित्यर्थः। नन्वध्येतृभिरप्रामाण्यशङ्कया शाखान्तरं त्यक्तम्। अतोऽनुवर्तमानशाखायामप्रामाण्यशङ्का तदवस्था इत्यत आह—**न चेति**। शाखान्तरमप्यप्रामाण्यशङ्कया न त्यक्तमित्यर्थः। कथं तर्हि त्याग इत्यत आह—**अपि त्विति**। तथा च वेदा उच्छेत्स्यन्ति वेदत्वात् उच्छिन्नशाखावत्, ह्रसमानत्वं वा हेतुर्जन्मादिदृष्टान्त इत्यर्थः। सर्गप्रलयमुपसंहरति—**ततश्चेति**। **तदनन्तरं पुनः प्रवाहः** इत्यत्रानुकूलतर्कमाह—**अन्यथेति**। पूर्वजन्मार्जितानामदृष्टानां हानं भोगाजनकत्वं स्यात्, यद्यग्रे शरीरप्रवाहो न स्यादित्यर्थः। **तथा चेति**। कृतहानप्रसङ्गादेवेत्यर्थः। **आत्मानं सृजामीति** अस्य शरीरसम्बन्धं करोमीत्यर्थः। **सम्भवामीति**। शरीरवान् भवामीत्यर्थः।

एवं तर्हि महाजनानां बुद्धर्षभादीनां परिग्रहा**दस्मदा**गम एव प्रमाणमित्यनुशयवान् पृच्छति। **बुद्धः कः पुनरिति**। **हेतुदर्शनं** धर्मातिरिक्तवक्ष्यमाणहेतुदर्शनम्। हेतुदर्शनशून्यतामाह–**नहीति**। **नापीति**। **सिद्धप्रामाण्य** ईदृशाभ्युपायान्तराभावादित्यर्थः। **परैः** पाखण्डैः। **भक्ष्येति**। सर्वं भक्ष्यं सर्वं पेयमित्यद्वैतराग इत्यर्थः। **कुतर्कः** क्षणिकत्वाद्यनुकूलतर्काभासः। **योगाभ्यासेति**। सन्ध्योपासनादिपरित्यागे सत्यव्यग्रो योग भवति इत्यभिमानः। **प्राथमिकस्य** ब्रह्मचारिणः। **जीविका** धार्मिकत्वख्यापनेन जीवनोपायधनलाभः। **प्रागुक्तेनेति**। **यो वैनं पूजयिष्यति स किम**र्थमित्यादिना। **कुहकवञ्चना ऐन्द्रजालिकवञ्चना**। **अलसाः** तद्वन्ध [धन्ध] व्यावर्तीय उदुम्बरगर्तीय तन्त्र[न्तु]वायादयः [?] **अनन्यगतिकाः कीर्तिप्रज्ञाकरादयः रागिणः** शरभादयः। कुतर्काभ्यासिनः काणाचार्या[द]यः। पाखण्डसंसर्गिणः शौण्डिकादयो बौद्धविशेषाः। **अव्यग्रताभिमानिन** सुभूत्यादयो **बौद्धाः**। **अयोग्याः** सामान्यश्रवणकादयः। कुहकवञ्चनाहेतूनाह–**आदित्येति। तानिति। बौद्धा**गमानित्यर्थः। **ते बौद्धागमाः**।

प्रकृतिपरिणतेरिति। सत्त्वरजस्तमःस्वभावा प्रकृतिः पङ्गुः, चेतनोपरागमन्तरेण न प्रवर्त्तते। यदि तु चेतनस्य पुरुषस्योपरागः प्रकृतौ स एव परिणामस्तत इत्यर्थः। तदुक्तं **पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि सम्बन्धस्तत्कृतः सर्गः** इति। **ब्रह्मेति**। घटादिभावेन ब्रह्मैव परिणमत इति **भास्करीयास्त्रिदण्डिनः**। **एकदण्डिनस्तु** प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमाहुः। **वासनेति**। अनादिवासनाधीना संवृतिस्तन्मात्राधीना घटादिव्यवहृतिर्न तु घटादिः पारमार्थिकः इत्यर्थः। **कालविशेषादिति**। कालोपाधिरेव कश्चित्तादृशो यत्र पुनः सर्गस्तदा स्याद् यदि प्रलयावस्थायां सूर्यपरिस्पन्दाः कालोपाधयः स्युरित्यर्थः। ननु सर्वसर्ग एव ये सूर्यस्पन्दास्तएव कालोपाधयः स्युरित्यत आह–**असतामिति**। ते यद्यज्ञाता एव कालमवच्छिन्द्युस्तदातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। ननु ज्ञानद्वारावच्छेत्स्यन्तीत्यत आह–**ज्ञानेति**। प्रलये ज्ञानाभावादित्यर्थः। ननु नित्यज्ञानमस्त्येव तदानीमपीत्यत आह–**नित्यस्य चेति**। यद्युपाधयस्तदा स्युस्तदा नित्येन ज्ञानेन विषयीक्रियेरन्निति एव तदानीं न सन्तीत्यर्थः। **महाभूतेति** प्रलयोपक्रमे महाभूतानां जलादीनां यः संक्षोभस्तेन नोदनेन परमाणूनां यत् कर्मोत्पन्नं तेन पुनर्वेगस्तेन पुनः कर्मेति कर्मसन्तान एवानुवर्तते। तेन कर्मणाऽदृष्टसहकारेण परमाणुद्वयसंयोगमुत्पाद्य द्व्यणुकादिक्रमेणारम्भ इत्यर्थः। **प्रचयो** द्रव्यारम्भकसंयोगमात्रमत्र विवक्षितम्। **आगमेति**। ब्रह्मवर्षशतान्तकालस्यैवागम-प्रतिपादितत्वादित्यर्थः। ब्रह्माण्डान्तरसूर्यादिस्पन्दा एव वा तत्रोपाधय इत्याह–**ब्रह्माण्डान्तरेति**। ब्रह्माण्डनानात्वे प्रमाणमाह–**यथा खल्विति**। **एवमिति**। तथा च प्रलयानन्तरं यथा वेदा ईश्वरेण प्रगीयन्ते तथा महाजना अपि **मन्वादयो** मनसैव सृज्यन्ते इत्यवश्यमभ्युपेयमित्यर्थः। किं च प्रमाया गुणजन्यत्वं साधितमेव। तथा च

वक्तृवाक्यार्थयथार्थज्ञानं विना वैदिकी प्रमा न स्यादितीश्वरसिद्धिः। सिद्धं प्रामाण्यं महाजनपरिग्रहेण ज्ञाप्यते इति **ज्ञापकाश्चायमिति अयं** महाजनपरिग्रहः।

तदन्यस्मिन्ननाश्वासादिति व्याख्यातुमुपक्रमते–**सन्त्विति**। **धर्मः** कार्यत्वमिष्टसाधनत्वं वा अदृष्टमेव वा निरिन्द्रियप्रदेशे मनसोऽवस्थानं वा, **योग** आत्मचिन्तनाभ्यासजनितः संस्कारः। तेन **सिद्धाः** परमवशीकारमापन्नाः। **प्रियम्** आपातरमणीयं, **हितमायतिशुद्धम्**। **कपिला**दीनामतीन्द्रियार्थदर्शने प्रमाणाभावादित्युपपादयति–**तथा हीति**। **स्वप्नेति**। स्वप्नकथनेऽप्येकदेशसंवादोऽस्त्येवेत्यर्थः। ननु हितसाधनत्वं यागादीनामुपलब्धमेव, तैः संस्कारश्च स्यादित्यत आह–**न चेति**। कर्मयागादि योगश्चापवर्गसाधनत्वम्। ननु यागादि उपलभ्यत एव परेण क्रियामाण इति कथमनुपलम्भ इत्यत आह–**न चैतयोरिति**। **स्वरूपेण** हितसाधनत्वप्रकाराभावेन। ननु यागादीनामन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव हितसाधनत्वं ग्रहीष्यते दण्डादीनामिव इत्यत आह–**न चास्मिन्निति**। हितसाधनत्वग्रहमन्तरेण यागादावप्रवृत्तेः कस्यान्वयव्यतिरेकौ ग्राह्यावित्याह–**अप्रतीतेति**। चैत्रकृतो यागश्चैत्र एव स्वर्गशरीरेण तत्फलं भुङ्क्ते इति प्रतिसन्धाय हितसाधनत्वग्रहादुपदेशः स्यादित्यत आह–**न चेति**। एतादृशं प्रतिसन्धानमेव नास्तीत्यर्थः। **केचिदिति**। कपिलादीनामेवं प्रतिसन्धानं सम्भवत्येवातस्तदुपदेशादस्मदादीनां प्रवृत्तिस्तदा तदा स्यात् यद्ययमर्थः प्रमितः स्यात्। नचैवमित्यर्थः। **विनिगमनायामिति**। कपिलादीनामिवास्मदादीनामपि तादृशप्रतिसन्धानप्रसङ्गादित्यर्थः। कपिलादयो बह्वः सम्भूय संवादेन यागादीनां हितसाधनत्वं ग्रहीष्यन्तीति तेषु समाश्वासः स्यादित्याशङ्कते–**प्रतिपदिति**। ननु जन्मान्तरप्रतिसन्धानमपि स्तनपानादौ क्लृप्तमेवास्ति इत्यनुशयेनाह–**तथा हीति**। अनुष्ठानरूपस्येति। अनुष्ठानप्रयोजकस्येत्यर्थः। ननु ब्राह्मणात्वादिनिश्चयो हि पूर्वजन्मब्राह्मणत्वप्रतिसन्धनादेव स्यादित्यत आह–**न हीति**। यः पूर्वसर्गे ब्राह्मणशरीरावच्छिन्नः, स एवाग्रिमसर्गेऽपि इति यदि नियमो भवेत् तदेदं प्रतिसन्धानं घटेत, नत्वेवमित्यर्थः। नन्वदृष्टविशेषोपगृहीतभूतभेदारभ्यत्वज्ञानादेव ब्राह्मणत्वादिनिश्चयः स्यादित्यत आह–**ईश्वरवदिति**। **न विधान्तरसम्भव** इत्युक्तं, तत्र विधान्तरशङ्कां निरस्यति–**एतेनेति**। **वर्षान्तरम्** इलावृत्तभारतादि **लोकान्तरम्** भुवनान्तरम्। **तत्रापीति**। ईश्वरादन्यत्रेत्यर्थः। **आद्येति**। यद्यणिमादिसम्पन्नस्यायमुपदेश इति न निश्चयस्तदाद्य-महाजनपरिग्रह एव न स्यादित्यनुपपत्तिरेव। तन्न प्रमाणमिति शङ्कते–**आद्येति**। **एवमिति**। तर्हि एक एव लाघवात् कल्पनीयः स चेश्वर एवेत्यर्थः। **विदेहेति**। देहविनाकृतस्यैव निर्माणशक्तिरणिमादिशक्तिश्च एकस्यैवाभ्युपगम्यतामित्यर्थः। अणिमादावपि करणाद्युपग्रहो नास्तीति भावः **न तर्हीति**। तादृशश्चेश्वर एवेति।।३।।

कारं कारमलौकिकाद्भुतमयं मायावशात् संहरन्
हारं हारमपीन्द्रजालमिव यः कुर्वन् जगत् क्रीडति।।
तं देवं निरवग्रहस्फुरदभिध्यानानुभावं भवं
विश्वासैकभुवं शिवं प्रति नमन् भूयासमन्तेष्वपि।।४।।

आमोदः

अन्तेष्वपि तमेव देवं प्रति नमन् भूयासम् भविष्यामीति योजना। यो जगत् कार्यजातं कारं कारं कृत्वा कृत्वा संहरन्, हारं हारं हृत्वा हृत्वा सृजन्, क्रीडतीव देवं स्तुत्यं, निरवग्रहो अप्रतिबद्धः, स्फुरन्नाविर्भवन्, अभिध्यानस्य इच्छाया अनुभावो यस्येत्यर्थः।।४।।

।। श्रीन्यायकुसुमाञ्जलौ द्वितीयस्तवकः।।

तृतीयः स्तबकः

नन्वेतदपि कथं? तत्र बाधकसम्भवात्। तथा हि—यदि स्यादुपलभ्येत। अयोग्यत्वात् सन्नपि नोपलभ्यते इति चेदेवं तर्हि शशशृङ्गमप्ययोग्यत्वान्नोपलभ्यते इति स्यात्। नैतदेवम्।शृङ्गस्य योग्यतयैव व्याप्तत्वादिति चेत्। चेतनस्यापि योग्योपाधिमत्तयैव व्याप्तत्वात् तद्बाधे सोऽपि बाधित एवेति तुल्यम्। व्यापकस्वार्थाद्यनुपलम्भेनाप्यनुमीयते नास्तीति। को हि प्रयोजनमन्तरेण किञ्चित् कुर्यादिति। उच्यते—

योग्यादृष्टिः कुतोऽयोग्ये प्रतिबन्धिः कुतस्तराम्।।
क्वायोग्यं बाध्यतेशृङ्गं क्वानुमानमनाश्रयम्।।१।।

स्वात्मैव तावद् योग्यानुपलब्ध्या प्रतिषेद्धुं न शक्यते, कुतस्त्वयोग्यः परमात्मा। तथाहि—सुषुप्त्यवस्थायामात्मानमनुपलभमानो नास्तीत्यवधारयेत्। कस्यापराधेन पुनर्योग्योऽप्यात्मा तदानीं नोपलभ्यते? सामग्रीवैगुण्यात्। ज्ञानादिक्षणिकविशेषगुणोपधानो ह्यात्मा गृह्यते इत्यस्य स्वभावः। ज्ञानमेव कुतो न जायते इति चिन्त्यते। पश्चाद्वा कथमुत्पस्यते इति चेत्, मनसोऽनिन्द्रियप्रत्यासन्नतयाऽजननात्तत्प्रत्यासत्तौ च पश्चाज्जननात्।

मनोवैभववादिनामिदमसम्मतम्। तथाहि—मनो विभु सर्वदा स्पर्शरहितद्रव्यत्वात्, सर्वदा विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वात्, नित्यत्वे सत्यनारम्भकद्रव्यत्वात्, ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारत्वादित्यादेरिति चेन्न। सर्वेषामापाततः स्वरूपासिद्धत्वात्। तथाहि—यदि रूपाद्युपलब्धीनां क्रियात्वेन करणतया मनोऽनुमितिर्न तदा द्रव्यत्वसिद्धिः। अद्रव्यस्यापि करणत्वात्।

अथासामेव साक्षात्कारितयेन्द्रियत्वेन तदनुमातव्यम्,

तथापि व्यापकस्य निरुपाधेर्नेन्द्रियत्वमित्युपाधिर्वक्तव्यः। तत्र यदि कर्णशष्कुलीवन्नियतशरीरावयवस्योपाधित्वं, तदा तावन्मात्रे वृत्तिलाभः। तद्दोषे

च वृत्तिनिरोधः श्रोत्रवत् प्रसज्ज्येत। ततः शरीरमात्रमुपाधिरवसेयः। तथा च तदवच्छेदेन वृत्तिलाभे शिरसि मे वेदना, पादे मे सुखमित्याद्यव्याप्यवृत्तित्वप्रतीतिविरोधः। असमवायिकारणानुरोधेन विभुकार्याणां प्रादेशिकत्वनियमात्। शरीरतदवयवादिपरमाणुपर्यन्तोपाधिकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गो नियमानुपपत्तिश्चेति ततोऽन्यदेवैकं सूक्ष्ममुपाधित्वेनातीन्द्रियं कल्पनीयम्। तथा च तस्यैवेन्द्रियत्वे स्वाभाविकेऽधिककल्पनायां प्रमाणाभावाद्धर्मिग्राहकप्रमाणबाधः। अथ ज्ञानक्रमेणेन्द्रियसहकारितया तदनुमानं, ततः सुतरां प्रागुक्तदोषः। यदि च मनसोऽसिद्धेराश्रयसिद्धिरेव वैभवहेतूनामिति।

अथ यत्रादृष्टस्य दृष्टकारणोपहारेणोपयोगः, तत्र तत्पूर्णतायां कार्यमुत्पद्यत एव। अन्यथा अन्त्यतन्तुसंयोगेभ्योऽपि कदाचित् पटो न जायते, जातोऽपि वा कदाचिन्निर्गुणः स्यात् बलवता कुलालेन दृढदण्डनुन्नमपि चक्रं न भ्राम्येत। यत्र तु दृष्टानुपहारेणादृष्टव्यापारस्तत्र तद्वैगुण्यात् कार्यानुदयः। यथा परमाणुकर्मणः। तदिहापि यदि विषयेन्द्रियात्मनां समवधानमेव ज्ञानहेतुः, तदा तत्सद्भावे सदैव कार्यं स्यात्, न ह्येतदतिरिक्तमप्यदृष्टस्योपहरणीयमस्ति, न च सदैव ज्ञानोदयः, ततोऽतिरिक्तमपेक्षितव्यम्। तच्च यद्यपि सर्वाण्येवेन्द्रियाणि व्याप्नोति, तथापि करणधर्मत्वेन क्रियाक्रमः सङ्गच्छते। अकल्पिते तु तस्मिन्नायं न्यायः। प्रतिपत्तुरकरणत्वाच्चक्षुरादीनामनेकत्वादिति चेत्।

नन्वेवमपि युगपज्ज्ञानानि माभूवन्, युगपज्ज्ञानं तु केन वार्यते। भवत्येव समूहालम्बनमेकं ज्ञानमिति चेन्न। एकेन्द्रियग्राह्येष्विव नानेन्द्रियग्राह्येष्वपि प्रसङ्गात्। तेष्वपि भवत्येवेति चेन्न। व्यासङ्गकाले ज्ञानक्रमेण विवादविषये क्रमानुमानात्। बुभुत्साविशेषेण व्यासङ्गे क्रियाक्रम इति चेन्मैवम्। न ह्येष बुभुत्साया महिमा यदबुभुत्सिते विषये ज्ञानसामग्र्याञ्ज्ञां सत्यामपि न ज्ञानमपि तु न तत्र संस्कारातिशयाधायकः प्रत्ययः स्यात्। यदि त्वबुभुत्सिते विषये सामग्रीमेव सा निरुन्ध्यात्, घटायोन्मीलितं चक्षुः पटं नैव दर्शयेत् तस्माद् बुभुत्सापीन्द्रियान्तरादाकृष्य बुभुत्सितार्थग्राहिणीन्द्रिये मनो निवेशयन्ती युगपज्ज्ञानानुत्पत्तावुपयुज्यते, न तु स्वरूपतः। विभुनोऽपि मनसो व्यापारक्रमात् क्रम इति चेन्न। तस्य संयोगातिरिक्तस्य कर्मरूपत्वे वैभवविरोधात्। गुणरूपत्वे नित्यस्य क्रमानुपपत्तेः। अनित्यस्य च नित्यैकगुणस्याविभुद्रव्यसंयोगा-

समवायिकारणकत्वेन तदन्तरेणानुपपत्तेः। तदपि कल्पिष्यते, इति चेत्, तदेव तर्हि मनःस्थाने निवेश्यतां लाघवाय। तस्मादण्वेव मन इति।।

तथा च, तस्मिन्ननिन्द्रियप्रत्यासन्ने निरुपधानत्वादात्मनः सुषुप्त्यवस्थायामनु- पलम्भः। एतदेव मनसः शीलमिति कुतो निर्णीतमिति चेत्, अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्। न केवलं तस्य, किन्तु सर्वेषामेवेन्द्रियाणाम्। न हि विशेषगुणमनपेक्ष्य चक्षुराद्यपि द्रव्ये प्रवर्तते। स्वापावस्थायां कथं ज्ञानमिति चेत्। तत्तत्संस्कारोद्बोधे विषयस्मरणेन स्वप्नविभ्रमणामुत्पत्तेः। उद्बोध एव कथमिति चेत्? मन्दतरतमादिन्यायेन बाह्यानामेव शब्दादीनामुपलम्भाद्, अन्ततः शरीरस्यैवोष्मादेः प्रतिपत्तेः, यदा च मनस्त्वचमपि परिहृत्य पुरीतति वर्तते, तदा सुषुप्तिः।

आमोदः

तदभावावेदकेत्यादितृतीयां विप्रतिपत्तिं दूषयितुमुपन्यस्यति– **नन्विति। एतदपीति**। अन्यथासिद्धिनिराकरणमपीत्यर्थः। प्रकृते बलवद्बाधकसत्त्वात्साध- कमप्यप्रयोजकमपीति भावः। अत्र योग्यानुपलम्भसहायं प्रत्यक्षमेव बाधकं शङ्कते–**यदीति**। यदि क्षित्यादि सकर्त्तकं स्यात्तद्वत्तयोपलभ्येतेत्यर्थः। तथा च योग्यानुपलब्ध्या यदि ईश्वरात्यन्ताभावान्योन्याभावौ साध्येते, तदा सिद्धसाधनं। प्रागभावप्रध्वंससाधने तु परस्यापसिद्धान्त इति निरस्तम्। अयोग्ये योग्यानुपलब्धिर्न र्बाधिकेत्यशङ्कते–अयोग्यत्वादिति। तर्हि पशुत्वाच्छशे शृङ्गमपि सिध्येदित्याह–**तर्हीति**। शृङ्गं योग्यानुपलब्ध्या बाधितुं शक्यते तस्य योग्यतयैव व्याप्तत्वात्, नत्वीश्वर इत्याह **नैतदिति**। शरीरविशिष्ट एव कर्त्ता स च योग्य एवेति। तत्रापि योग्यानुपलब्धि- र्बाधिकेत्याह–**चेतनस्यापीति**। तद्बाध इति। विशेषणस्य बाधे विशिष्टमपि बाधितमिति तथा च प्रत्यक्षत एव बाधः सिद्ध इत्यर्थः। यद्वा शरीररूपबाधानुपलब्धिबाधपरोऽयं ग्रन्थोऽग्रे व्यापकान्तरानुपलब्धिबाधपरः अत एव व्यापकस्वार्थादित्यग्रे व्यापकं विशिनष्टि–स्वार्थादि[ति]। स्वप्रयोजनादिव्यापकश्चासौ स्वार्थादिश्च कर्म्मधारयः। स्वेष्टसाधनताया व्यापकत्वमेव दर्शयति–**को हीति।**

योग्याऽदृष्टिः=योग्यानुपलब्धिः। अयोग्ये परमात्मनि योग्यविशेषगुणो- पधानाभावात्परमात्मा अयोग्यः। तत्र योग्यानुपलब्धिर्नाभावग्राहिकेत्यर्थः। शृङ्गं यदि योग्यसंस्थाननियतं न भवति, तदा तदप्ययोग्यं न बाध्यते, अथ तन्मात्रनियतं तदा बाध्यत एवेत्याह–**प्रतिबन्धिरिति**। एतदेवाह–क्वायोग्यमिति। ईश्वरो न कर्त्ता,

अशरीरित्वादित्यादिव्यापकानुपलब्धिलिङ्गकमनुमानं वाच्यं, तच्च सिद्ध्यसिद्धि-पराहतमित्याह—**क्वानुमानमनाश्रयमिति।** ननु योग्यविशेषगुणो यदि स्यान्मनोग्रहे चरमलिङ्गपरामर्शोपहितं स्यात्तथा च नानुमितिः क्वापि भवेदिति चेन्न। तृतीयलिङ्गपरामर्शस्यानुद्भूतत्वेनायोग्यत्वादाद्यन्तशब्दवत्। यद्वात्ममनःसंयोगविशेष-स्यात्मग्राहकत्वात्तदानीमभावान्नात्मग्रहः स च फलबलकल्पनीय एव। योग्यविशेषगुणो-पधानमात्मग्रहे नियामकमिति व्यवस्थापयितुमाह—स्वात्मैवेति। अन्यथा सुषुप्त्यवस्थाया-मनुभवत्वमात्र व्यतिरिको गृह्येतेत्यत आह—**सुषुप्तीति**। एतदेव स्पष्टयितुं पृच्छति—कस्येति। क्षणिकगुणोपधानः=क्षणिकगुणविशिष्टः। क्षणिकेति च परममहत्त्वव्यावृत्तये। ननु यत एव ज्ञानाग्रहस्तत एव नात्मग्रह इत्याह—**ज्ञानमेवेति**। द्रव्यसाक्षात्कारे सामान्ययोग्यतायां विशेषगुणोपधानस्य तन्त्रत्वेन क्लृप्तत्वात्। अत्रापि तथैव कल्पयितुमुचितम्। अतस्तदनुत्पादमेव समर्थयति—**मनस इति।** इन्द्रियाप्रत्यासन्नत्वमित्यर्थः। आद्यक्षणे घटादेरपि स्पर्शरहितत्वाद्व्यभिचारः स्यादत उक्तम्—**सर्वदेति**। गुणादौ व्यभिचारादाह—**द्रव्यत्वादिति।** एवमग्रेऽपि। अनारम्भकत्वं=द्रव्यानारम्भकत्वम्। अन्त्यावयविनि व्यभिचारवारणाय—**नित्यत्वे सतीति**। हेतुत्रये कालादिश्चतुर्थे त्वात्मादृष्टान्तः। सुखादिकं, मूर्त्तसंयोगासमवायिकारणकगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्, अनित्यत्वे सति नित्यवृत्तिविशेषगुणत्वात्, शब्दवदिति प्रतिरोधादिति चेन्न। मूर्त्तत्वस्याप्रयोजकत्वात्, व्यापकभावेऽपि विशेषगुणानर्थस्योक्तत्वात्। यद्वा सुखाद्युपलब्धिः, सकरणिका; क्रियात्वाच्छिदिक्रियावदित्यनुमानं न द्रव्यत्वपर्यवसन्नमित्यर्थः। सुखाद्युत्पत्तिनियतदेशत्वे न स्यादित्यर्थ **इत्येके**। अणुनैव मनसा ज्ञानक्रम उपपद्यत इति धर्मिग्राहकमानबाध **इत्येके। आपातत इति।** मनो द्रव्यत्वसिद्धिपर्यन्तमित्यर्थः। क्रमेणानुधर्मिग्राहकमान-बाधोऽनुमानानामिति भावः। स्वरूपासिद्धिन्तावत्स्पष्टयति—**तथा हीति।** सुखसाक्षात्कार, इन्द्रियकरणकः, साक्षात्कारत्वात्, रूपसाक्षात्कारवदित्यनुमानेन करणमिन्द्रियं सिध्यति। इन्द्रियत्वं च स्मृत्यजनकवृत्तिज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमितिसिद्धं मनोद्रव्यत्वमिति न हेतवः स्वरूपासिद्धा इत्यर्थः। **अद्रव्यस्यापीति**। अनुमितौ ज्ञानस्यापि कारणत्वादिति भावः। द्रव्यत्वपर्यवसानं शङ्कते—**अथेति**। आसां=सुखाद्युपलब्धीनाम्। **इन्द्रियत्वेनेति।** मनःसंयोगाश्रयत्वघटितत्वादिन्द्रियत्वस्येति भावः। परिहरति—तथापीत्यादिना धर्मिग्राहकप्रमाणबाध इत्यन्तेन। ननु शरीरमात्रस्योपाधित्वे को दोष इत्यत आह—**तथा चेति।** शरीरावच्छेदेनैव सुखोत्पत्तिरिति किमियं राजाज्ञेत्यत आह—**असमवायीति**। विभुकार्य्याणां=विभुविशेषगुणानामित्यर्थः। तेन परमाणुवृत्त्यैकत्वासमवायिकारण-काणुवृत्तित्वादिना न व्यभिचारः। विभुकार्यत्रिशेषगुणस्य स्वासमवायिकारणत्वान्मनोदेशत्वं च साध्यं तेन मनोवैभववादिनां शरीरवच्छेदेनैव सुखादि न पादादिमात्रावच्छेदेनेति भावः। ननु कश्चिदेवावयव उपाधिः स्यादिति न ततो गौरवमत आह—**नियमेति**।

पाणिः पादो वेति नियमो न स्यादित्यर्थः। **धर्मिग्राहकेति**। यद्यपि इन्द्रियत्वेन मनःसिद्धिर्नवैभवव्यतिरेकपर्यवसन्ना, तथाप्युक्ततर्कं साचिव्येनाप्युक्तसिद्धिपर्यवसन्नैवेति धर्मिग्राहकमानबाध इत्यर्थः। ज्ञानानां क्रमः क्रमिकसहकारिसापेक्षः। तच्च सहकारि मन एव स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति—अथेति। प्रागुक्तदोषः स्वरूपासिद्धिलक्षणः। न हि तादृशं सहकारि द्रव्यमेव भविष्यतीति नियम इति भावः। अणुनैव मनसा ज्ञानक्रम उपपद्यते इति धर्मिग्राहकमानबाध इत्येके। अदृष्टाधीनश्चेत् ज्ञानक्रमस्तदा मनःस्थानेऽदृष्टमेवाभिषिच्यतां किं मनसेत्याश्रयासिद्धा एव हेतव इत्याह—**यदि चेति।** ननु नाश्रयासिद्धिर्यतो दृष्टं किञ्चिदुपहत्यैवादृष्टस्यापि जनकत्वमिह वाच्यं, तच्च दृश्यं मन एवेत्याशङ्क्याह—अथ **चेदि**त्यन्तेन। करणधर्मत्वेन एककरणमेकत्रैकावच्छेदे-नैकदैकजातीयानेकामेवक्रियां जनयति न त्वनेकाम्। एकत्रेत्यनेन कुठारकृतयुगपन्ना[ना] तृणच्छेदक्रियाव्यभिचारवारणम्। एकजातीयामित्यग्निसंयोगाद्युगपद्रूपरसादिषु एकावच्छेदेनेत्येकेन शब्देन युगपदनेकशब्दोत्पत्तावेकदेत्यनेनायुगपन्नानाज्ञानोत्पत्तौ नचैकामेकावच्छेदेनेत्येनेनैकत्रेतिगतार्थे परमाण्वच्छेदेनैव परमाणुकर्मणाजनितेषु व्यभिचारवारणे तदुपयोगात्। नायं न्यायो न करणधर्मन्यायः। प्रतिपत्तुरेवायं धर्मः किन्न स्यादत आह—**प्रतिपत्तुरिति**। एकस्य कर्त्तुरेतादृश नानाक्रियाजनकत्व-स्यादृष्टत्वादित्यर्थः। एवं सत्येकमेव ज्ञानं नानाविषयकं स्यादेतावतापि करणधर्म्मत्वानपायादित्याह—**नन्वेवमिति**। उक्तमवुद्ध्वा शङ्कते—**भवत्येवेति**। उक्तं स्पष्टयति—एकेति। दीर्घशष्कुलीभक्षणे रूपादीनामेकदा ज्ञानमभिप्रेत्याह—**तेष्वपीति**। तदसिद्धिमाह—**व्यासङ्गेति**। व्यासङ्गानुपपत्तिरेव मनोऽणुत्वे प्रमाणमित्यर्थः। विषयसम्बन्धस्य बहिरिन्द्रियस्य मनःसम्बन्धविच्छेदो हि व्यासङ्गः। यतो भवति तूत्पद्यासमयत्वज्ञापितं न एतमिति। क्रमानुमानात्। ननु न सम्बन्धविच्छेदो व्यासङ्गपदार्थः, किन्तु प्रतिबन्धः। तथा चान्यसामग्र्यां सत्यामपि वुभुत्साप्रतिबन्धेन नान्यत्र ज्ञानं जायते इति व्यासङ्गच्छलेन क्रमासिद्धिरित्याह—**वुभुत्सेति**। बुभुत्साया नैतादृशसामर्थ्यमित्याह—**न ह्येष** इति। तर्हि वुभुत्सायाः क्व उपयोग इत्याह—**अपि त्विति**। वुभुत्साज्ञानोत्पत्तिमेव कथं न नियमयतीत्यत आह—**यदीति**। संस्कारातिशयाधानबुभुत्साप्रयोजने सत्येवं ज्ञानोत्पत्तावप्युपयोगमाह—**तस्मादिति। न तु स्वरूपत इति।** मनोनिवेशनं द्वारीकृत्येत्यर्थः। व्यापारं विकल्पयति—**तस्येति**। व्यापारः कर्म वा। गुणो वा। शुणोऽपि नित्यो वाऽनित्यो वा। आद्ये कर्मेति। अन्त्ये नित्येति। तृतीये त्वाह—अनित्यस्य चेति। अनित्यपदस्नेहे एकपदं द्वित्वादौ व्यभिचारवारणाय विभुमनोव्यापारो यदि नित्यवृत्त्येकगुणः स्यात्तदा मूर्त्तसंयोगासमवायिकारण- कगुणवृत्ति-गुणत्वव्याप्यजातिमान् स्यादित्यर्थः। अत्रेष्टापत्तिमाह—**तदपीति**। मनोवैभवेऽपि तादृशमूर्त्ते

तद्वारणार्थं कल्पनीयमित्यर्थः। तदेवं तर्हि मन एव तथा क्लृप्ततद्वैभवकल्पना त्यज्यतामित्याह—**तदेवेति**। उपसंहरति—**तस्मादिति**।

प्रकृतमुपपादयति—**तथा चेति।** निरूपधानत्वात्=योग्यविशेषगुणशून्यत्वात्। **एतदेवेति**। योग्यविशेषगुणोपहितात्मग्राहकत्वमित्यर्थः। **स्वापेति**। तदा बहिरिन्द्रियसम्बन्ध-विच्छेदतादवस्थ्यादित्यर्थः।स्वप्नविभ्रमाणां स्वप्नानुभावानामुद्बोधकं वेद्यमिति। उद्बोधकं किमित्यर्थः। **मन्देति**। तथा च शब्दाद्यनुभव उष्णस्पर्शानुभवो वा उद्बोधकमित्यर्थः। यद्वा उद्बोध एव कथं स्वप्नानुभवः आरोपविषयाज्ञानात् सादृश्याज्ञानाच्चेति शेषः, कदार्चिद्वायुना श्रोत्रसम्बन्धो मनः क्रियते कदाचित्त्वक्सम्बन्धैश्च अतस्तदारोपविषयस्य शाब्दस्पर्शादेर्ग्रहात् स्मृतस्य विषयस्यारोपः। दोषोत्काट्यानारोप्यारोप- विषयसादृश्यापेक्षेत्यर्थः। उद्बोधिका च निद्रेतिभावः उष्मादेरिति—उष्मस्पर्शादेरित्यर्थः। स्वापमुपपाद्य सुषुप्तिमुपपादयति—**यदा त्विंति**। पुरीतन्मनोवहनाडीति शेषः।

कुतस्त्वयोग्यपरमात्मेति यदुक्तं तत्र पृच्छति—**परमात्मेति**। द्रव्ययोग्यतायाः सर्वसाधारण्यादिति भावः। तथा च योग्यानुपलब्ध्या तदभावोऽपि निश्चेय इति हृदयम्। **तस्यापीति**। ज्ञानसमवायिकारणत्वं च सर्वेषामेव ग्रहीतर्णिामित्यर्थः। मनसः स्वभाव एव तादृशो यदेकात्मग्राहित्वमित्याह—**स्वभाव इति। मुक्ताविति**। यद्येकमेव मनः एकात्मग्राहकमिति स्वभावस्तदा मुक्तौ जीवन्मुक्तौ निःस्वभावत्वप्रसङ्गः। तदा बहूनामेव मनसामेकात्मग्राहकत्वात्। यदि पुनरेकं मन एकमेवात्मानं गृह्णातीति स्वभावस्तदा मुक्तकै परममुक्तौ निःस्वभावत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। तदा हि तदात्मनो मोक्षे तदीयमेव मनोऽन्यादृष्टाङ्गं सत् अन्यमात्मानं गृह्णातीति निःस्वभावत्वमेवाह—**तदेकार्थताया इति**। तदेकार्थग्राहकत्वापायादित्यर्थः। **नियामकत्वादिति**। स्वादृष्टाकृष्टमेव मनसः तदितरानुपलब्धिमात्रं सम्मतमिति स्वात्मग्राहकत्वमिति स्वाभाव्यादित्यर्थः। तदेवाह—**यद्धीति**। **तस्यैवेति।** तन्मात्रग्राहकाण्येवेत्यर्थः। **व्याख्याता**। स्वमात्रवेद्यत्वेनेत्यर्थः। प्रकृतमुपसंहरति। **तदेवमिति। तवापीति**। तथा चक्षुरादीनामपि विलोपः स्यादिति भयेनेति भावः। **अत इति**। योग्यानुपलब्ध्या शशे शृङ्गाभावस्यैव निश्चयादित्यर्थः। एतदेव सोत्प्रासं स्फुटयति—**नहीति। प्रकृत इति**। परमात्मनीत्यर्थः। अयोग्यमेव शृङ्गं शशे सिद्ध्येदिति शङ्कते—**अथेति**। सिद्धान्त्याह—**ततः किमिति**। पूर्वपक्षवाद्याह—**तदिति**। इत्यापत्तिमापादयन्तावदाह—**एवमिति**। अपि त्वयोग्यशृङ्गे प्रमाणमेव नास्तीति भावः। आदिपदान्मृगत्वादिग्रहः। **परसाधनमिति**। परस्य नैयायिकस्य ईश्वरसाधने प्रतिवन्धिः यदीश्वरः सिद्ध्येत् शशेऽपि शृङ्ग सिद्ध्येदित्यर्थः। तथा चार्थान्तरमिति भावः। **न तद्बाधन इति**। न त्वीश्वरसाधने किञ्चिदनेन दूषणमभिधीयत इत्यर्थः। **तत्रैवेति**। ईश्वरानुमान इत्यर्थः। **अथति**। यथा शशे शृङ्गं बाधितं तथा परमात्मापि बाधित

इत्यर्थः। **अव्याप्तेरिति।** प्रतिबन्धिनामात्माहेत्वाभासो नास्त्येव किन्तु शशशृङ्गादिसिद्धिर्व्यापिका तन्निवृत्तौ क्षितिकर्तृत्वानुमानमपि निवर्त्तत इति प्रदिबन्धिर्दूषणं भवेत्, तादृशी च व्याप्तिर्नास्तीति भावः। व्याप्तिमेव दर्शयति–**नहीति। तस्मिन्निति**। शृङ्गसाधने सति कर्तृत्वसाधनं निवर्त्तेतेत्यर्थः। तस्मिन् सतीति पाठे तु तस्मिन् सकर्तृत्वसाधने सति तच्छशशृङ्गं सिद्ध्येदित्यर्थः। **मिथ इति।** तथा च योग्यानुपलब्ध्या न परमात्मव्यतिरेकसिद्धिर्येन बाधः स्यादित्यर्थः। अर्थान्तत्वरूपदोषो न साधनदोष इत्याशयेन पृच्छति–**तथापीति**। शृङ्गस्य योग्यसंस्थाननियतत्वेन प्रत्यक्षबाध एव स्फुट इति नागरकोक्तिमाश्रित्याह–**नेति**। तथाप्यज्ञानमप्रतिभा वेत्याशयेनाह–**तद्विचारेति**। संशयाभावाद्विचार एव तत्र न प्रवर्त्तत इति भावः। **यत्प्रमाणगम्यमिति।** यदेकप्रमाणगम्यमित्यर्थः। अतो धूमाभावेऽपि वह्निरिति न व्यभिचारः पूर्वकायविशिष्ट एव कर्तेत्युक्तमिदानीं कायव्यापारविशिष्टः कर्त्तेति विशेषणस्य प्रत्यक्षेण बाधात् विशिष्टस्यापि बाध एवेति योग्यानुपलब्धिरेवोक्ता भवति–**अन्यथेति**। यदि कायव्यापारमात्रं परमात्मनि प्रमाणं भवेदित्यर्थः। **श्वासेति**। तदेकप्रमाणगम्यत्वं दूषयित्वा उपपत्तिसौकर्य्यादेतदुक्तं संस्थानविशेषः शरीरावयवादिसौप्त्यं च जीवित्वलिङ्गं सुषुप्त्याद्यवस्थासु परात्मनि यथा नैकमनुगतं, किन्तु क्वचिदिति तथा क्षित्त्यादिकार्यत्वमपीश्वरे प्रमाणमस्तीति न प्रमाणसामान्यनिवृत्तिरित्युपसंहरन्नाह–**तस्मादिति। क्वचिदिति**। सुषुप्त्याद्यवस्थास्वित्यर्थः। ननु कायवाग्व्यापारादन्यत्परमात्मनि प्रमाणं नास्त्येवेत्यत आह–**न चेति**। इदानीं प्रमाणनिवृत्तावपि प्रमेयं न निवर्त्तत इत्याह–**न च प्रमेयस्येति**। येन प्रमाणनिवृत्तौ प्रमेयं निवर्त्तेतेति शेषः। **कार्त्स्न्येनेति**। सकलप्रमाणसत्त्वे सत्येव प्रमेयसत्त्वमेवंरूपा व्याप्तिरित्यर्थः। **एकदेशेति**। एकदेशप्रमाणे सत्येव प्रमेयसत्त्वमित्येवंरूपा व्याप्तिरित्यर्थः। **न प्रथम इति**। न हि स्वर्गादौ प्रमेये कृत्स्नानि प्रमाणानि सन्तीत्यर्थः। एकदेशः पुरुषापेक्षया प्रमाणापेक्षया वा नाद्य इत्याह–**पुरुषेति**। न हि कस्यचित्पुरुषस्य सर्वाणि प्रमाणानि प्रमेयव्याप्तानि व्यभिचारस्योक्तत्वादित्यर्थः। यत्र यत्र प्रमेयं तत्र किञ्चित्कस्यचित्प्रमाणमस्त्येवेति द्वितीयमाशङ्क्याह–**अनियमेनेति**। कस्यचित्पुरुषस्य किञ्चित्प्रमाणमस्त्येव तथा चात्मनि प्रमाणनिवृत्तिरसिद्धैवेत्यर्थः। एतदेवाह–**नहीति**। **कथन्तर्हीति**। यदि प्रमाणनिवृत्तौ न प्रमेयनिवृत्तिरित्यर्थः। उन्मीलिताक्षस्यालोकरूपसाक्षात्कार एव चक्षुर्व्यापकः। तदभावादेव प्रसन्नान्धस्य चक्षुरभावोऽनुमीयत इत्यर्थः। एवं श्रोत्राद्यभावेऽपि एतदेवाह–**चरमेति। तथाभूत**स्य चरमसामग्रीनिवेशिनः। योग्यमात्रस्य स्वरूपयोग्यमात्रस्य बीजादेः कदाचिदङ्कुरोत्पत्त्या तज्जातीये स्वरूपयोग्यत्वं निश्चीयत इत्यर्थः। **तन्निवृत्तावपीति**। यत्र कदाचिदपि नाङ्कुरः शिलासकलादौ तत्र स्वरूपायोग्यत्वं निश्चीयत इत्यर्थः। यद्येवं भुक्तविनष्टबीजादेरपि स्वरूपयोग्यत्वप्रसङ्गः तथापि तज्जातीयत्वेन तस्यापि

स्वरूपयोग्यत्वमिति निश्चय इति भावः। **अन्यथेति।** यज्जातीयस्य कदाचिदपि कार्यं न दृश्यते तज्जातीये स्वरूपयोग्यतां प्रत्यापाततः सन्देह एवेत्यर्थः। **प्रकृत इति।** ईश्वरो न कर्त्ता शरीरादिरहितत्वात्। न ज्ञानं नित्यं ज्ञानत्वादित्याद्यनुमानम् ईश्वरानुमाने बाधकमित्यर्थः। **आभासेति।** असत्ख्यात्युपस्थितमित्यर्थः। **तस्येति**। ईश्वरे कर्तृत्वं न निषेद्धुं शक्यते निषेधाश्रयस्य प्रमाविषयत्वनियमादित्यर्थः। नन्वीश्वर एव नेष्यते न तु कर्तृत्वं तत्रेत्यत आह–**प्रतिषेध्यत्व इति**। प्रमितस्यैव प्रतियोगित्वादित्यर्थः।।१।।

व्यावर्त्त्याभाववत्तैव भाविकी हि विशेष्यता।
अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता।।२।।

न चैतदाभासप्रतिपन्नस्यास्तीति कुतस्तस्य निषेधाधिकरणत्वं निषेध्यता वेति। कथं तर्हि शशशृङ्गस्य निषेधः? न कथञ्चित्। स ह्यभावप्रत्यय एव। न चायमपारमार्थिकप्रतियोगिकः परमार्थाभावो नाम। न चापारमार्थिकविषयं प्रमाणं नामेति[1]।।२।।

आमोदः

आश्रयः प्रतियोगी च द्वयमपि प्रमितमेवाभावनिरूपकमिति कुत एतदित्यत आह–

व्यावर्त्त्येति। व्यावर्त्यो निषेध्यस्तदभाववत्तेत्यर्थः। **भाविकी**। स्वाभाविकी। अभावविरहात्मत्वमभावविरहत्वस्वाभाव्यमित्यर्थः। तथा चोभयं प्रमितमेव वाच्यमित्यायातमिति भावः। न चाशरीरकर्तृत्वज्ञानमीश्वरानुमितिरयथार्थेति साध्यमिति वाच्यम् अयथार्थाद्यभासाधीनमननेन ज्ञाप्यं तत्राभासनिरासादयथार्थ्यं बाधितमिति। **न चैतदिति**। विशेष्यत्वं भाविकप्रतियोगित्वं चेत्यर्थः। शशशृङ्गस्य=शशीयशृङ्गस्य। **स हीति**। स यतोऽभाव प्रत्यय एव त्वया वाच्यः। तस्य च प्रतियोगिकत्वव्यवस्थापनादित्यर्थः। ननु शशशृङ्गमपि प्रामाणिकमस्तु को दोष इत्यत आह–**न चेति**। किञ्च योग्यानुपलब्ध्याऽभावः प्रतीयते।।२।।

अपि च–

दुष्टोपलम्भसामग्री शशशृङ्गादियोग्यता।
न तस्यां नोपलम्भोऽस्ति नास्ति साऽनुपलम्भने।।३।।

---

१. अपारमार्थिकविषयं प्रमाणां तथा नामेति बोधिनीसम्मतः पाठः।

केन च शशशृङ्गं प्रतिषिद्ध्यते? सर्वथाऽनुपलब्धस्य योग्यत्वासिद्धेः। तदितरसामग्रीसाकल्यं हि तत्।। ननूक्तमाभासोपलब्धं हि तत्। अत एवाशक्य-निषेधमित्युक्तम्। अनुपलम्भकाल आभासोपलम्भसामग्र्या अभावात्तत्काले चानुपलम्भाभावादिति। कस्तर्हि शशशृङ्गं नास्तीत्यस्यार्थः?। शशे अधिकरणे विषाणाभावोऽस्तीति।।३।।

आमोदः

सा च तत्तद्व्याप्येतेरेत्यादिरूपा प्रकृते च शशशृंङ्गादिप्रमापकं नास्त्येवेत्याह—**अपिचेति**।

दुष्टा—दोषघटितोपालम्भसामग्री शशशृङ्गादेर्योग्यता वाच्या, तस्यां सत्यामुपालभ्भो नास्ति, अनुपलम्भे च दोषघटिता सामग्री नास्तीति क्व तत्र योग्यानुपलब्धिरित्यर्थः।

केन चेति। कीदृशेनानुपलम्भनेत्यर्थेनायोग्यानुपलब्धेन। अनुपलम्भमात्रन्त्वति-प्रसक्तमितिभावः। **केन चेति**। अपि तु न केनापीत्यर्थ इत्येके। **तदितरेति**। तत्तद्व्याप्येत्यर्थः। अशक्यनिषेधत्वमेवाह—**अनुपलम्भकाल इति। कस्तर्हीति**। यदि तत्प्रतिषेद्धुन्न शक्यते इत्यर्थः। **शश** इति। तथा चाधिकरणस्य प्रतियोगिनश्च प्रमितत्वमेवेति भावः।।३।।

स्यादेतत्। यद्यपीश्वरो नागवतो, यद्यपि च नाभाससिद्धेन प्रमाणव्यवहारः शक्यसम्पादनः, तथाप्यात्मानः सिद्धास्तेषां सार्वज्ञ्यं निषिद्ध्यते, क्षित्यादिकर्तृत्वञ्चेति। तथाहि—मदितरे न सर्वज्ञाश्चेतनत्वादहमिव, न च ते क्षित्यादिकर्त्तारः पुरुषत्वादहमिव। एवं, वस्तुत्वादेरपीति। तदेतदपि प्रागेव परिहृतम्।। तथाहि—

इष्टसिद्धिः प्रसिद्धेंऽशे हेत्वसिद्धिरगोचरे।
नान्या सामान्यतः सिद्धिर्जातावपि तथैव सा।।४।।

प्रमाणेन प्रतीतानां चेतनानां पक्षीकरणे सिद्धसाधनम्। ततोऽन्येषामसिद्धौ हेतोराश्रयासिद्धत्वम्। आत्मत्वमात्रेण सोऽपि सिद्ध इति चेत्। कोऽस्याऽर्थः?। किमात्मत्वेनोपलक्षिता सैव वस्तुगत्या सर्वज्ञविश्वकर्तृव्यक्तिः, अथ तदन्या, आत्मत्वमेव वा पक्षः?। सर्वत्र पूर्वदोषानतिवृत्तेः। अथायमाशयः—आत्मत्वं न सर्वज्ञसर्वकर्त्तृव्यक्ति-समवेतं, जातित्वात्, गोत्ववदिति। तदसत्। निषेध्यासिद्धेर्निषेधस्याशक्यत्वात्। तथा चाऽप्रसिद्धविशेषणः पक्ष इत्याश्रयासिद्धिरिति स एव दोषः।।४।।

उक्तसङ्कलनाय वृत्तं कीर्त्तयति **यद्यपीति**। दृष्टान्तलाभार्थमाह–**मदितर इति। न सर्वज्ञा इति**। किञ्चिदनभिज्ञा इत्यर्थः। अन्यथा मीमांसकमते साध्याप्रसिद्धेरिति। न चात्मत्वमसर्वज्ञत्वव्याप्यं ज्ञानत्वमनित्यत्वव्याप्यमित्यादिप्रकारेण सत्प्रतिपक्षत्वं विपक्षे बाधकाभावात्। प्रसिद्धानामात्मनां पक्षत्वे सिद्धसाधनमित्याह–**इष्टेति**। ईश्वरपक्षत्वे हेतोराश्रयासिद्धिः इत्याह–**हेत्वसिद्धिरिति**। अगोचरेऽनुपस्थिते गोचरतादशायां बाध एवेतिभावः। **नान्येति**। आत्मत्वेनाप्रसिद्ध एव पक्षस्तदाश्रयासिद्धिः। अथ सिद्धा एव तदा सिद्धसाधनमित्यर्थः। **जातावपीति**। आत्मत्वं सर्वज्ञवृत्तिः इति कृतेऽपि साश्रयासिद्धिस्तथैव पूर्वन्यायेनैव सर्वज्ञवृत्तित्वस्य निषेध्यस्याप्रसिद्धौ सन्देहसिषाधयिषयोरभावात् आश्रयासिद्धिरेवेत्यर्थः। **सर्वत्रेति**। यदि सैवास्मदभिमतैव सिद्धा तदा बाधस्तदन्या चेत्तदा सिद्धसाधनम्। आत्मत्वं न सर्वज्ञमित्यत्रापि सिद्धसाधनमेवेत्यर्थः। जातावपि तथैव सेति प्रकारान्तरेण योजयितुमाह **अथायमिति**। आगमश्च लोकश्चेत्यागमलोकौ। यद्वा आगमस्य लोकः समूहः। आगमो यदि प्रमाणं तदा ईश्वरो न सर्वज्ञ इत्यादौ धर्मिग्राहकमानबाध एव। अथ न प्रमाणं तदा नेश्वरधर्मिसिद्धिरित्याश्रयासिद्धिरित्यर्थः।।४।।

त्वदुपगतागमप्रसिद्धस्यैवेश्वरस्यासर्वज्ञत्वमकर्तृत्वञ्च साध्यते इति चेन्न।

आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम्।
आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धता।।५।।

निगदव्याख्यातमेतत्।।५।।

चार्वाकस्त्वाह, किं योग्यताविशेषणग्रहेण?। यन्नोपलभ्यते तन्नास्ति, विपरीतमस्ति। न चेश्वरादयस्तथा। ततो न सन्तीत्येतदेव ज्यायः। एवमनुमानादि-विलोप इति चेत्। नेदमनिष्टम्। तथा च लोकव्यवहारोच्छेद इति चेन्न। सम्भावनामात्रेण तत्सिद्धेः। संवादेन च प्रामाण्याभिमानादिति।

आमोदः

उद्धता स्फुटेत्यर्थः। अथ वा उद्धता कार्यक्षतिकरीत्यर्थः। निगदः स्वरूपाभिधानं तेनैव व्याख्यातमित्यर्थः।।५।।

अत्रोच्यते–

दृष्ट्यदृष्ट्योः क्व सन्देहो भावाभावविनिश्चयात्।
अदृष्टिबाधिते हेतौ प्रत्यक्षमपि दुर्लभम्।।६।।

सम्भावना हि सन्देह एव। तस्माच्च व्यवहारस्तस्मिन् सति स्यात्। स एव तु कुतः?। दर्शनदशायां भावनिश्चयात्, अदर्शनदशायामभावावधारणात्। तथा च गृहाद्बहिर्गतश्चार्वाको वराको न निवर्त्तेत। प्रत्युत, पुत्रदारधानाद्य-भावावधारणात् सोरस्ताडं शोकविकलो विक्रोशेत्। स्मरणनुभवान्नैवमिति चेन्न। प्रतियोगिस्मरण एवाभावपरिच्छेदात्, परावृत्तोऽपि कथं पुनरासादयिष्यति। सत्त्वादिति चेदनुपलम्भकालेऽपि तर्हि सन्तीति न तावन्मात्रेणाभावावधारणम्। तदैवोत्पन्ना इति चेन्न। अनुपलम्भेन हेतूनां बाधात्। अबाधे वा स एव दोषः। अत एव प्रत्यक्षमपि न स्यात्, तद्धेतूनां चक्षुरादीनामनुपलम्भबाधितत्वात्। उपलभन्त एव गोलकादय इति चेन्न तदुपलब्धेः पूर्वं तेषामनुपलम्भात्। न च यौगपद्यनियमः। कार्यकारणभावादिति।।

एतेन, न परमाणवः सन्ति अनुपलब्धेः। न ते नित्या निरवयवा वा पार्थिवत्वात् घटादिवत्। न पार्थिवपरमाणुरूपादयो नित्याः, रूपादित्वात् दृश्यमानरूपादिवत्। न रूपत्वपार्थिवत्वादिः नित्याकार्यातीन्द्रियसमवायि जातित्वात् शृङ्गत्ववत्। नेन्द्रियाणि सन्ति, योग्यानुपलब्धेः। अयोग्यानि च शश शृङ्गप्रतिबन्धिनिरसनीयानीत्येवं स्वर्गापूर्वदेवतानिराकरणं नास्तिकानां निरसनीयम्।

मीमांसकश्च तोषयितव्यो भीषयितव्यश्चेति।।६।।

आमोदः

चार्वाकास्त्विति। योग्यानुपलब्धे निषेधसाधकत्व इति शेषः। **विपरीतमिति**। उपलभ्यत इत्यर्थः। **तथेति**। उपलभ्यत इत्यर्थः। **एवमिति** अनुपलम्भेन पक्षे साध्याभावावधारणात्क्वानुमानमित्यर्थः। **तथा चेति**। अनुमानप्रामाण्यानभ्युपगमे इत्यर्थः। **सम्भावनेति**। वह्निं सम्भाव्य वह्न्यर्थी प्रवर्त्तते न तु निश्चित्येत्यर्थः **संवादेनेति।** प्रवृत्तिसामर्थ्येनेत्यर्थः।

दृष्ट्यदृष्ट्योरिति। सम्भावनापि प्रवर्त्तिका नोपपद्यते दृष्टानुपलम्भे भावस्यैव निश्चयात्। अदृष्टानुपलम्भेऽभावस्यैव निश्चयान्न सन्देहः। तथा च साधकबाधक-मानान्यतरसत्त्वे सन्देहस्य सम्भावनाया अनुपपत्तिरित्यर्थः। किञ्च प्रत्यक्षमपि प्रमाणमभ्युपगतं न स्यादित्याह–**अदृष्टीति**। हेतौ चक्षुरादावदृष्ट्याऽनुपलम्भेन बाधिते क्व प्र[त्य]क्षमित्यर्थः। न **निवर्त्तेतेति**। पुत्रादिभिस्तदनुपलम्भेनाभावावधारणादित्यर्थः।

प्रत्युतेति। चार्वाकेणापि बहिर्गतेन पुत्रादीनामभावावधारणादित्यर्थः। **स्मरणानुभवादिति**। स्मरणरूपोपलम्भकसत्त्वादित्यर्थः। यद्वा अनुभवग्रहणस्मरणे प्रमाणे सूचनाय–**प्रतियोगीति**। सुतरामभावावधारणादित्यर्थः। **कथं चेति**। अभावस्यैवावधारणात्प्राप्तिरसम्भावितेत्यर्थः। **हेतूनामिति**। पुत्राद्युत्पादकानामित्यर्थः। **स एवेति**। अनुपलम्भमात्रेणाभावानवधारकत्वलक्षण इत्यर्थः। **अत एवेति**। अनुपलम्भेन हेत्वभावावधारणादित्यर्थः। नन्वदृष्टविशेषोपगृहीतं गोलकमेव चक्षुरिति न तदनुपलम्भ इत्याह–**उपलभ्यन्त इति**। **उपलब्धेरिति**। यदा गोलकादिप्रत्यक्षमुत्पद्यते। तत्पूर्वं गोलकादीनामनुपलम्भादित्यर्थः। ननु यदैव गोलकादीनामुपलम्भस्तदैव तत्सत्त्वाधीनं प्रत्यक्षमुत्पद्यत इत्यत आह–**न चेति**। उपलम्भेन्द्रिययोर्युगपदुत्पन्नयोः पौर्वापर्याभावादित्यर्थः। **एतेनेति**। अनुपलम्भमात्रस्य निषेधासाधकत्वेनेत्यर्थः। प्रमाणान्तरं तन्निषेधकं नास्त्येवेति भावः। **अनुपलब्धेरिति**। अनुपलभ्यमानत्वादित्यर्थः। **पार्थिवत्त्वादिति**। पृथिवीत्वजातिमत्त्वादित्यर्थः। **नित्येति**। नित्यत्वं ध्वंसाप्रतियोगित्वम्, अकार्य्यत्वं प्रागभावाप्रतियोगित्वं तथा च प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगि यदतीन्द्रियं तत्समवेतत्वाभावः साध्य इति। **निरसनीयमिति**। हेतूनामाश्रयासिद्धेर्बाधाच्चेति भावस्तोषयितव्यः। अनुपलम्भमात्रस्याभावसाधकत्वनिरासात्स्वर्गापूर्वादीनां सिद्धेः। **भीषयितव्य इति**। योग्यानुपलम्भस्याभावसाधकत्वस्थितौ अयोग्यस्य क्षित्यादिकर्त्तुः सिद्धिरित्यर्थः।।६।।

यद्येवमनुपलम्भेनादृश्यप्रतिषेधो नेष्यते, अनुपलभ्योपाधिप्रतिषेधोऽपि तर्हि नेष्टव्यः। तथा च कथं तथाभूतार्थसिद्धिरपि अनुमानबीजप्रतिबन्धासिद्धेः। तदभावे शब्दादेरप्यभावः। प्रामाण्यासिद्धेः। सेयमुभयतःपाशा रज्जुः।

अत्र कश्चिदाह। मा भूदुपाधिविधूननं, चतुःपञ्चरूपसम्पत्तिमात्रेणैव प्रतिबन्धनिर्वाहात्। तस्याश्च सपक्षासपक्षदर्शनादर्शनमात्रप्रमाणकत्वात्। यत्र तु तद्भङ्गः, तत्र प्रमाणभङ्गोऽप्यावश्यकः। न ह्यस्ति सम्भवो दर्शनादर्शनयोरविप्लवे हेतुरुप्लवत इति। अप्रयोजकोऽपि तर्हि हेतुः स्यादिति चेत्, भूयोदर्शनाविप्लवे कोऽयमप्रयोजको नाम? न तावत् साध्यं प्रत्यकार्यमकारणं वा। सामान्यतो दृष्टानुमानस्वीकारात्। नापि सामग्र्यां कारणैकदेशः। पूर्ववदभ्युपगमात्। नापि व्यभिचारः। तदनुपलम्भात्। व्यभिचारोपलम्भे वा स एव दोषः। न च शङ्कितव्यभिचारः। निर्बीजशङ्कायाः सर्वत्र सुलभत्वात्। नापि व्याप्यान्तरसहवृत्तिः। एकत्रापि साध्येऽनेकसाधनोपगमात्। नाप्यल्पविषयः, धूमादेस्तथाभावेऽपि हेतुत्वात्।

ननु धूमो वह्निमात्रे अप्रयोजक एव, तन्निवृत्तावपि तदनिवृत्तेः। आर्द्रेन्धनवन्तंवह्निविशेषं प्रति तु प्रयोजकः, तन्निवृत्तौ तस्यैव निवृत्तेरित्येतदप्ययुक्तम्। सामान्याप्रयोजकतायां विशेषसाधकत्वायोगात्तदसिद्धौ तस्यासिद्धिनियमात्। सिद्धौ वा सामान्यविशेषभावानुपपत्तेः। नापि क्लृप्तसामर्थ्येऽन्यस्मिन् कल्पनीयसा-मर्थ्योऽप्रयोजकः, नाशे कार्यत्वसावयवत्वयोरपि हेतुभावादिति।

तदेतदपेशलम्। कथं हि विशेषाभावात् कश्चिद्व्यभिचरति, कश्चिच्च नेति शक्यमवगन्तुम्। अतो निर्णायकाभावे सति साहित्यदर्शनमेव शङ्काबीजमिति क्वासौ निर्बीजा। एवं सत्यतिप्रसक्तिरपि चार्वाकनन्दिनी नोपालम्भाय। स्वभावादेव कश्चित् किञ्चिद्व्यभिचरति, कश्चिच्च नेति स्वभाव एव विशेष इति चेत्। केन चिह्नेन पुनरसौ निर्णेय इति निपुणेन भावनीयम्। भूयोदर्शनस्य शतशः प्रवृत्तस्यापि भङ्गदर्शनात्। यत्र भङ्गो न दृश्यते तत्र तत् तथेति चेत्। आपाततो न दृश्यते इति सर्वत्र कालक्रमेणापि न द्रक्ष्यते इति को नियन्तेति? तस्मादुपाधितद्विरहावेव व्यभिचाराव्यभिचारनिबन्धनं, तदवधारणञ्चाशक्यमिति।

ननु यः सर्वैः प्रमाणैः सर्वदाऽस्मदादिभिर्यद्वत्तया नोपलभ्यते नासौ तद्वान्। यथा वकः श्यामिकया, नोपलभ्यते च वह्नौ धूम उपाधिमत्तयेति शक्यमिति चेन्न। अस्याप्यनुमानतया तदपेक्षायामनवस्थानात्। ''सर्वादृष्टेश्च सन्देहात् स्वादृष्टेर्व्यभिचारतः'' सर्वदेत्यसिद्धेः।

तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां नियम इत्यन्ये।

तत्र तादात्म्यं विपक्षे बाधकाद्भवति। तदुत्पत्तिश्च पौर्वापर्येण प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्याम्। न ह्येवं सति शङ्कापिशाच्यवकाशमासादयति, आशङ्क्यमानकारणभावस्यापि पिशाचादेरेतल्लक्षणाविरोधेनैव तत्त्वनिर्वाहादिति। न। एवमप्युभयगामिनोऽव्यभिचारनिबन्धन-स्यैकस्याऽविवेचनात्, प्रत्येकं चाव्यापक-त्वात्। कुतश्च कार्यात्मानौ कारणमात्मानञ्च न व्यभिचरत इति? अत्रोच्यते-

शङ्का चेदनुमाऽस्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम्।
व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्काऽवधिर्मतः॥७॥

कालान्तरे कदाचिद् व्यभिचरिष्यतीति कालं भाविनमाकलय्य शङ्क्येत। तदाकलनञ्च नानुमानमवधीर्य कस्यचित्। मुहूर्त्तयामाऽहोरात्रपक्षमासर्त्वयन-

संवत्सराऽऽदयो हि भाविनो भवन्मुहूर्त्ताद्यनुमेया एव। अनवगतेषु स्मरणस्याप्य-नाशङ्कनीयत्वात्। अनाकलने वा, कमाश्रित्य व्यभिचारः शङ्क्यते? तथा च सुतरामनुमानस्वीकारः। एवञ्च देशान्तरेऽपि वक्तव्यम्।

स्वीकृतमनुमानम्। सुहृद्भावेन पृच्छामः, कथमाशङ्का निवर्त्तनीया? इति चेन्न यावदाशङ्कं तर्कप्रवृत्तेः। तेन हि वर्त्तमानेनोपाधिकोटौ तदायत्तव्यभि-चारकोटौ वाऽनिष्टमुपनयतेच्छा विच्छिद्यते। विच्छिन्न- विपक्षेच्छश्च प्रमाता भूयोदर्शनोपलब्धसाहचर्यं लिङ्गमनाकुलोऽधितिष्ठति, अधिष्ठिताच्च करणात् क्रियापरिनिष्पत्तिरिति किमनुपपन्नम्?

आमोदः

यद्येवमित्यादिना व्यभिचार इति पर्य्यन्तं शङ्का यद्यनुपलम्भमात्रादभावो न सिद्ध्येत् तदा उपाध्यभावाग्रहात्प्रतिबन्धो न सिद्ध्येत्। तथा चानुमानतो नेश्वरसिद्धिरिति शङ्कार्थः। तथाभूतार्थसिद्धिर्नित्यसर्वज्ञकर्तृसिद्धिः कथन्नेत्यत आह—**अनुमानेति।** नन्वनुमानान्मासैत्सीदागमादेव सेत्स्यतीत्यत आह—**तदभाव इति।** ननु कथमनुभूयमानस्य शब्दादेरभाव इत्यत आह—**प्रामाण्येति**। अनुमेयप्रामाण्यस्य शब्दादेरनुमानाभावेऽसत्कल्प-त्वादित्यर्थः। **उभयत** इति। अनुपलम्भमात्रस्याभावसाधकत्वे स्वग्रह्यसिद्धिरेकः पाशः योग्यानुपलम्भस्याभावसाधकत्वे सत्ययोग्योपाधेरनिरासात्प्रतिबन्धासिद्धिरपरः पाशः।

एकदेशिमतमुपन्यस्य निरस्यति—**अत्र कश्चिदिति**। चत्वारि रूपाणि केवलान्वयिनि केवलव्यतिरेकिण्यपि चत्वारि अन्वयव्यतिरेकिणि पञ्चरूपाणि—**तस्या** इति। रूपसम्पत्तेरित्यर्थः। तद्भङ्ग इति। यत्र सहचारदर्शनव्यभिचारदर्शनयोरयाथार्थ्यं तत्र प्रमाणस्यापि **भङ्ग** इत्यर्थः। कुत एतदित्यत आह—**न हीति**। दर्शनादर्शनप्रामाण्याधीन-मेवानुमानप्रामाण्यं यत इत्यर्थः। अपव्याख्यानमन्यत्। **न हीति**। यद्यनौपाधिकत्वग्रहो न तन्त्रमित्यर्थः। **भूय इति।** भूयोदर्शनं चेदविप्लुतं यथार्थं तदा चतुःपञ्चरूपसम्पत्तौ क्वाप्रयोजकत्वमित्यर्थः।

न तावत्साध्यमित्यादिहेतुत्वादित्यन्तमप्रयोजक इत्पनुवर्तनीयम्। **सामान्यत** इति। रसेन रूपानुमानस्वीकारात्। सामाग्र्यामिति। सामग्रीमध्यनिविष्टः कारणैकदेश एकं कारणम्। यद्वा सामग्र्यां व्याप्यभूतायां कारणमेकमप्रयोजकमित्यर्थः। **पूर्ववदिति**। अन्त्यतन्तुसंयोगस्यापि लिङ्गत्वस्वीकारात्पूर्वं कारणं तल्लिङ्गतया कारणीभूतज्ञानविषयतया यस्यास्तीति तत्पूर्ववदित्यर्थः। तदनुपलम्भादव्यभिचारादनुपलम्भादित्यर्थः। **निर्बीजेति**। भूयोदर्शनविप्लवस्तद्बीजं नास्त्येवेत्यर्थः। **अनेकेति।** धूमालोकादीत्यर्थः। **तथाभूतस्यापीति**।

अल्पविषयो वह्न्यधिकरणमव्याप्तो धूमादिरपि हेतुरित्यर्थः। ननु धूमो हि स्वकारणीभूत-मार्द्रेन्धनप्रभवं वह्निं साधयति, तथा च वह्निसामान्ये तस्याप्रयोजकत्वमित्याशङ्कते–**नन्विति**। **तन्निवृत्तौ**। धूमनिवृत्तौ तस्यैव। वह्निविशेषस्यैव वह्निसामान्यस्यायोगोलकादौ धूमनिवृत्तावपि दर्शनात्। यदि च वह्निसामान्यं प्रति धूमः प्रयोजकः स्यात्, तदा धूमनिवृत्तौ निवर्त्ततेत्यर्थः। **सामान्येति**। धूमाद्वह्निविशेषः सिध्यन् सामान्याक्रान्त एव सिध्यति, तथा च वह्निमात्रेऽपि स प्रयोजक इत्यर्थः। **तदसिद्धाविति**। सामान्याव्याप्यत्व इत्यर्थः। विशेषस्य सामान्यव्याप्यत्वात्, सामान्यव्याप्यस्य सुतरां विशेषव्याप्यत्वमित्यर्थः। **क्लृप्तसामर्थ्य** इति। प्रथमं यस्य लिङ्गत्वग्रह इत्यर्थः। तथा च व्याप्यात्तव सहवृत्तिरित्यनेन न पौनरुक्त्यम्। **नाश** इति। ध्वंसप्रतियोगित्वे गुणादिसाधारणे भावकार्यत्वस्य हेतुत्वे गृहीते द्रव्ये ध्वंसप्रतियोगित्वे सावयवत्वमपि हेतुरनुमत एवेत्यर्थः। **तदेतदिति**। मा भूदुपाधिविधूननमित्यादीत्यर्थः। अपेशलममनोहरं तच्च युक्त्यसहत्वात्तदेवाह–**कथं हीति। विशेषाभावादिति।** सोपाधित्वानुपाधित्वलक्षण- विशेषाभावादित्यर्थः। निर्बीजशङ्कायाः सर्वत्रेति यदुक्तं तत्राह–**तत इति**। सहचारदर्शनमेव शङ्काबीजमित्यर्थः। **चार्वाकनन्दिनी।** अनुमानप्रतिद्वन्द्वित्वेन चार्वाकाह्लादिकेत्यर्थः। **स्वभावादेवेति।** यथा किञ्चिदेव कस्यचित्कारणं कार्यं वा तथा किञ्चिदेव कस्यचिद्व्याप्यं व्यापकं वेत्यर्थः। केनेति। स्वभावविशेषोऽपि निरुपाधित्वग्रहनिरूपणीय एवेत्यर्थः। ननु भूयोदर्शनेनैव स्वभावविशेषो निर्णेय इत्यत आह–**भूयोदर्शनस्येति।** पार्थिवत्वालौहलेख्यादावित्यर्थः। ननु तत्र भङ्गस्यैव दर्शनात् भूयोदर्शनमतन्त्रं तथा च भङ्गादर्शनसहितं भूयोदर्शनमेव स्वभावग्राहकमिति शङ्कते–**यत्रेति। को नियन्तेति।** अनौपाधिकत्वनिश्चयं विनेत्यर्थः। उपाधितद्विरहनिश्चयावेव व्यभिचाराव्यभिचारग्रहनिबन्धनमिति उपसंहरति– **तस्मादिति। तदवधारणमिति।** उपाधितदभावनिश्चय इत्यर्थः। उपाधितद्विरहावधारणस्य शक्यतामशङ्कते–

नन्विति। तदपेक्षायामिति। उपाधिधिरहावधारणापेक्षायामित्यर्थः। सर्वैः प्रमाणैरित्यनुमाने दूषणान्तरमाह–**सर्वादृष्टेश्चेति।** सकलानुपलम्भः स्वानुपलम्भश्च हेतुरसिद्ध इत्यर्थः। बौद्धमतमुपन्यस्य निरस्यति–**तादात्म्येति।** एतदवधारणप्रकारमाह–**तत्रेति**। यदि शिंशपा वृक्षत्वं व्यभिचरेत् स्वात्मानमपि व्यभिचरेत् इति विपक्षबाधकादित्यर्थः। प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्याम्–अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्। **आशङ्क्यमाने**ति। वह्निमन्तरेण पिशाचादेव धूमोत्पत्तिस्तदाशंक्येत यदि पिशाचान्वयव्यतिरेकौ स्यातामित्यर्थः। इदमपि चार्वाको दूषयति–**एवमपीति।** ग्राहकाननुगम इत्यर्थः। ग्राहकाननुगमो न दोष इत्यत आह–**कुत इति।** विपक्षबाधके विपक्षबाधकापेक्षायामनवस्थानादित्यर्थः। तदेव चार्वाकमतमवस्कन्दति–

शङ्का चेदिति। देशान्तरकालान्तराश्रयधूमस्य व्यभिचारशङ्का तयोरुपस्थितौ स्यात्। उपस्थितिश्च तयोरनुमानादेवेत्यर्थः। न चेद् व्यभिचारः शङ्का तदा निःप्रत्यूहमेवानुमानम् शङ्कानिवृत्त्युपायं सुहृद्भावेन पृष्टः सन्नाह–**तर्क इति**। शङ्काया अवधिर्निवर्त्तकस्तर्क इत्यर्थः। ननु तर्कमूलभूतायामपि व्याप्तौ शङ्का तदवस्थेत्याह–**व्याघातेति।** तर्कमूलव्याप्तौ स्वक्रियाव्याघात एव शङ्कोत्पत्तिविरोधीत्यर्थः। न हि धूमार्थं वह्निमुपाददानस्य वह्निं विना धूम इति शङ्कोदेतीति भावः। **मुहूर्त्तेति।** अयं मुहूर्त्तो भाविमुहूर्त्तपूर्ववर्त्ती, मुहूर्त्तत्वात् पूर्वमुहूर्त्तवत्, इत्यनुमानादेवं यामादिष्वपि। ननु स्मृतदेशकालावाश्रित्य शङ्का स्यादत आह–**अनवगतेष्विति।** ननु सामान्यलक्षणयोपस्थितौ देशकालावाश्रित्य शङ्का स्यात्। साध्यात्यन्ताभावसमानाधिकरण्यं साधने वर्त्तते न वेति वा शङ्का स्यात्, न ह्यत्र देशकालान्तरर्भाव इति चेत्, न, व्याप्तिग्रहाभावव्यभिचारशङ्कयोश्चार्वाके व्याप्त्यनभ्युपगमे दोषानवकाशात्, सामान्यलक्षणायाश्च तेनाभ्युपगमात्, प्रत्यक्षप्रामाण्यग्रहार्थमप्यनुमानस्वीकारात्, इदमसाधकमनुपलभ्यमानव्यभिचारशङ्काग्रस्तत्वात् इत्यस्य स्वव्याघातकत्वेन जात्युत्तरत्वात्, अयथार्थे वा एतस्यैवानुमानस्य स्वीकारादिति भावः। ननु तर्कात्कथं शङ्कानिवृत्तिरित्यत आह–**तेन हीति।** धूमस्य वह्निसम्बन्धः सोपाधिर्नवा धूमो वह्निं व्यभिचरेन्नवा इति संशयेन वह्निं विनापि धूमोऽस्तीति विपक्षजिज्ञासा जन्यते। सा च यदि वह्निं विनापि धूमः स्यात् वह्न्यकारणकः स्यात् तथा च धूमार्थिनां वन्ह्नौ नियता प्रवृत्तिर्नस्यात् इत्यनिष्टप्रसंङ्गेन निवर्त्तत इत्यर्थः। निराकुलो निःशङ्क अधितिष्ठति व्याप्यत्वेन पक्षधर्मत्वेन चावधारयति। अधिष्ठितात्परामृश्यमाणात् क्रिया अत्रानुमितिः।

कारिकायां तृतीयपदं व्याख्यातुमाशङ्कते।

नन्विति। स्वक्रियेति। धूमार्थं वह्न्युपादानं स्वक्रिया सा व्याहता भवत्यतः शङ्कैवैतादृशी न भवतीति नानवस्थेत्यर्थः। **तथा सतीति।** हेतुफलभावाभावे हेतुमन्तरेण शङ्कैव नोत्पद्येतेत्यर्थः। शङ्काया अपि फलत्वादिति भावः। **सर्वमिति।** अनया शङ्कया निश्चयेन वा क्वचिदपि प्रवृतिनिवृत्ती न स्यातामिति नैतादृशी शङ्का न वैतादृशो निश्चयः तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः। **तथापीति।** योग्यानुपलब्ध्या योग्योपाधीनामभाव-निश्चयेऽपीत्यर्थः। **न वै इति।** परमाण्वादिलक्षणमिहोपाधिः स्यादिति शङ्कायास्तस्य वस्तुनः साध्याव्यापकत्वग्रहेण साधनव्यापकत्वग्रहेण वा निरासः सुकर एवेति भावः। **केवलमिति।** धूमस्य वह्निसम्बन्धे कश्चिदुपाधिः स्यादिति या शङ्का तस्याः फलं या विपक्षजिज्ञासा वह्नीतरजन्यो धूमो यदि वह्निजन्यः स्यात्तथा च कादाचित्को न स्यान्न वा धूमार्थिनां नियमतस्तदुपादानं स्यादित्यादि सापि तर्केणापनीयते इत्यर्थः। **तत इति।** विरोधिजिज्ञासानिवृत्तावित्यर्थः। शङ्कास्वरूपं शङ्कायोग्यतां निवर्त्तत इत्यर्थः। जिज्ञासापि

विरोधिविषयत्वेन संशयवदनुमितिप्रतिबन्धिकेति भावः। तथा चानुमाने वर्त्तमाने शङ्कान्तरं नोत्पद्यत इति भावः। ननु त्वया स्वातन्त्र्येणोक्ते कः श्रद्धास्यतीत्यत आह–**नैतदिति।** मदुक्तप्रकारमन्तरेण न्यायाङ्गतैव तर्कस्य न स्यादित्याह–**अन्यथेति।** ननु भूयोदर्शनाविप्लवोऽयमप्रयोजक इत्यत्र किमुत्तरमित्यत आह–**तदयमिति**। तथा च व्याप्यत्वासिद्ध एवाप्रयोजकसन्दिग्धानैकान्तिको वा इति हृदयम्। स चेति। अनवतीर्णानुकूलतर्को हेतुरित्यर्थः। **शङ्कितोपाधिरिति**। साधनाव्यापकत्वेन शङ्कितो यथा मित्रातनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये शाकपाकजत्वं साध्याव्यापकत्वेन शङ्कितो यथा तुल्ययोगक्षेमत्वे उभयत्र वा यथा शाकपाकजत्वस्यैव औत्पत्तिकनवश्यामत्वं प्रति कारणत्वाग्रहदशायां शाकपाकजत्वस्यैव निश्चितोपाधिरार्द्रेन्धनादि। यत्र शङ्कितोपाधौ अव्यतिरेकित्वमन्वयः। विपक्षस्येति। सप्तम्यर्थे षष्ठी। **शतांशेनापीति।** अनवतीर्णतर्कस्य विपक्षगामितां प्रत्यनुत्कटापि शङ्का यावत्स्यादित्यर्थः। **गमनिकाबलम्।** गमकत्वसामर्थ्यं वा उपाधिपदप्रसिद्धिमाश्रित्याह– **तद्धर्मेति।** एतेन समव्याप्त एव उपाधिपदशक्तिः विषमव्याप्तौ तु दूषकत्वं भक्तिनिबन्धन औपाधिकपदप्रयोग इत्युक्तं भवति। अत्र प्राचीनसम्मतिमाह–अन्य इति। सोपधय इत्यर्थः। परप्रयुक्तानाम् उपाधिगतानां–**तैरिति।** सोपाधिभिरित्यर्थः। दृष्टैरपि व्यापकांशावधारणा अनुमितिस्तु इष्टेत्यर्थः। स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यनुगमकं सर्वसाधारणम् अतः परेषां व्याप्तिप्रकारकपरि-संख्यानमनुक्तमित्यभिप्रेत्य तर्कोपयोगमुपसंहरन्नाह–**तदनेनेति।** विपक्षदण्डभूतेन विपक्षशङ्कानिवर्त्तकेन–**अन्यथा त्विति।** यत्र विपक्षदण्डभूतो नास्ति तर्कस्तदित्यर्थः। बीजभूतं तर्कमाह–**यदि हीति।** ननु बौद्धानां तादात्म्यतदुत्पत्तिस्वरूपमेव व्याप्तिर्न तु तद्ग्राहकं तथा च कथं तदुभयरूपानुकूलतर्केण तदुभयग्रह इत्यत आह–**तस्मादिति।** प्रतिबन्धलक्षणं प्रतिबन्धग्राहकं न तु तत्स्वरूपमित्यर्थः। **अत एवेति।** तादात्म्यतदुत्पत्ती अन्तरेणापि स्वाभाविकसम्बन्धबलेनैवानुमानमित्यर्थः। लक्षणस्यातिव्याप्तिं निरस्यति–**शाकेति**। तत्रोपाधिसम्भवात् स्वाभाविकत्वलक्षणमेव नास्तीत्यर्थः। शाकाद्याहारपरिणतेरुपाधेः साधनाव्यापकत्वमाह–**शाकाद्याहारेति।** स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र मित्रातनयत्वस्य उपाधौ व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकस्तर्को नास्ति येन व्यापकता गृह्येतेत्यर्थः। साध्यव्यापकतामाह–**व्यापिका त्विति।** अत्र विपक्षबाधकमाह–**कारणं चेति। एवमिति।** तद्यथार्द्रेन्धनं धूमस्य व्यापकं वह्नेरव्यापकमित्यर्थः। अप्रयोजकस्य व्याप्यत्वासिद्धेऽन्तर्भावं सिद्धान्तिहृदिस्थमबुद्ध्वा पूर्वपक्षयति–**क्व पुनरिति।** एके मीमांसकाः–नैयायिकैकदेशिनश्च। तेषां तस्य स्वातन्त्र्याभ्युपगमात्। एकदेशी प्रपञ्चयति–**यथा हीति।** सिद्धसाधनवदयमपि स्वतन्त्र एवेत्यर्थः। **कालातीतेति।** एवं सति बाधस्याप्यपक्षधर्मतान्तर्भाव एव स्यादित्यर्थः। अनैकान्तिकादिरित्यादि-पदाद्विरुद्धासिद्धसत्प्रतिपक्षाणामुपग्रहः। **व्यभिचारादीति।** साध्याभाववद्वृत्तित्वादीत्यर्थः।

आदिपदात्सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वादिसङ्ग्रहः। **तथायमपीति।** सिद्धसाधनवदयमप्रयोजकोऽपि स्वतन्त्र एवेत्यर्थः। एकदेशी सूत्रविरोधं परिहरति—**सूत्रमिति।** हेत्वाभासपञ्चकपरिगणनसूत्रं सिद्धसाधनाप्रयोजकाद्युपलक्षणतया सङ्गृह्णातीत्यर्थः। **विभागस्येति।** विभागपरं सूत्रं न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदकफलकमेव, अन्यथा परिगणनवैयर्थ्यापत्तेः। प्रमाणादि-विभागसूत्रेऽप्यनाश्वासप्रसङ्गात्। न च तत्रार्थापत्त्यादीनामुपलक्षणतया सूत्रेण सङ्ग्रहेऽपि सूत्रकृताप्यप्रतिषिद्धत्वात्। न च तत्प्रामाण्यं सिद्धसाधनाप्रयोजकयोस्तु हेत्वाभासत्वं सूत्रकृता न निषिद्धमित्युपलक्षणतायामेव सूत्रतात्पर्यमिति वाच्यम्। अन्तर्भावे सति बहिर्भावायोगात्। तथा च अर्थापत्त्यादीनाम् अन्येषां मतसिद्धप्रामाण्यानां सूत्रकृता निषेधः। ननु तेषामपि सूत्रकृता प्रमाणत्वमङ्गीकृतम्। सिद्धसाधनाप्रयोजकयोस्तु न केनापि हेत्वाभासत्वं स्वीक्रियते येन सूत्रकृता निषिद्ध्येतेति भावः। अन्तर्भावयितुं पृच्छति—**क्व तर्हीति।** असिद्ध एवेति। व्याप्यत्वासिद्धेः आश्रयासिद्धेः चैवेत्यर्थः। विशेषद्वयं निःक्रष्टुमसिद्धसामान्यलक्षणमाह—**व्याप्यस्येति।** प्रतीतिः प्रमितिः सिद्धिर्लिङ्गस्येति। **इयमपीति।** एतादृशी असिद्धिरित्यर्थः। **अन्यतमेति।** सति ज्ञाने विषयाभावात् सति विषये ज्ञानाभावाद्वा मध्यमापीति आश्रयासिद्धिरपीत्यर्थः। **आश्रयस्वरूपेति।** यथा गगनकमलं सुरभीति। तद्विशेषणमाश्रयविशेषणं सन्देहः सिषाधयिषा वा तदप्रतीत्या तद्योग्यताविरहेण यद्वा सन्देहसिषाधयिषायोग्यताप्रतीतिगर्भैव पक्षतेत्यर्थः। चरमा पक्षतारूपपक्षाविशेषणाप्रतीत्या या सा सिद्धसाधनमित्यर्थः।

नन्वियमपि व्याप्यत्वासिद्धावेव किमिति न प्रवेश्यत इत्यत आह—**व्याप्तिस्थिताविति।** ननु बाधोऽपि सिद्धसाधनवत्पृथङ्न स्यात् इत्यत आह—**न त्वेवमिति।** व्याप्तेरेवेति। यद्यप्येवमपि व्याप्यत्वासिद्धौ व्यभिचारे बाधस्यान्तर्भाव आयाति, तथाप्युपजीव्यत्वमिति भावः। सिद्धसाधनं तूपजीव्यमपि न स्वतो दूषकमित्यन्यत्र विस्तरः।

एकदेशिमतमाह—**यत्त्विति।** विपक्षबाधकतर्कानवतारे हेतोर्विपक्ष- गामिता-शङ्कायामप्रयोजकसन्दिग्धानैकान्तिकत्वमित्यर्थः। व्यभिचारशङ्कायामपि व्याप्यत्वासिद्धिरे-वोपजीव्येति तत्रैवाप्रयोजकान्तर्भाव इत्यर्थः। अन्यथा शङ्का त्विति। निर्बीजशङ्काप्यति-प्रसङ्गादेव न दूषिकेत्युक्तमिति भावः॥७॥

उपमानन्तु बाधकमनाशङ्कनीयमेव, विषयानतिरेकादिति केचित्। तथाहि—न तावदस्य विषयः सादृश्यव्यपदेश्यं पदार्थान्तरमेव सम्भावनीयम्।

परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः।
नैकताऽपि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः॥८॥

न हि भावाभावाभ्यामन्यः प्रकारः सम्भावनीयः, परस्परविधि-निषेधरूपत्वात्। न भाव इति भावनिषेधमात्रेणैवाभावविधिः। ततस्तं विहाय कथं स्ववचनेनैव पुनः सहृदयो निषेधेन्नाभाव इति। एवं, नाभाव इति निषेध एव भावविधिः। ततस्तं विहाय स्ववाचैवानुन्मत्तः कथं पुनर्निषेधेन्न भाव इति। अत एवम्भूतानामेकताप्यशक्यप्रतिपत्तिः। प्रतिषेधविध्योरेकत्रासम्भवात्। तस्माद्भावाभावावेव तत्त्वम्॥

भावत्वेऽपि गुणवन्निर्गुणं वेति द्वयमेव पूर्ववत्। पूर्वं द्रव्यमेव। उत्तरञ्चाश्रितमनाश्रितं वेति द्वयमेव पूर्ववत् तत्रोत्तरं समवाय एव अनवस्थाभयात्। आश्रितन्तु सामान्यवन्निःसामान्यञ्चेति पूर्ववत् द्वयमेव। तत्र प्रथममपि स्पन्दोऽस्पन्द इति द्वयमेव। एतच्च यथासङ्ख्यं कर्म गुण इति व्यपदिश्यते। निःसामान्यं निर्गुणमाश्रितन्त्वेकाश्रितमनेकाश्रितं वेति प्रागिव द्वयमेव। एतदपि यथासंख्यं विशेषः सामान्यञ्चेत्यभिधीयते। तदेतत्सादृश्यमेतास्वेकां विधामासादयन्नातिरिच्यते। अनासादयन्न पदार्थीभूय स्थातुमुत्सहते।

एतेन शक्तिसंख्यादयो व्याख्याताः। ततोऽभावेन सह सप्तैव पदार्था इति नियमः। अतो नोपमानविषयोऽर्थान्तरमिति॥८॥

आमोदः

केचिदिति। वैशेषिकादयः भवदभिमतोपमितिविषयस्यानुमानिकत्वमेवेति तेषामाशयः। विषयाभावमेवोपपादयति—यथा हीति। जरन्मीमांसकाभिमतमुपमानं निराकरोति—न तावदिति। सादृश्यपदार्थान्तरत्वं निराकर्तु भूमिकामारचयति— **परस्परेति**। कारिकां व्याचष्टे—न हीति। एवम्भूतानामिति। परस्परविरुद्धानामित्यर्थः। न हि य एव भावः स एवाभाव इति सम्भवतीति भावः। उत्तरमिति अनाश्रितो निर्गुणो भावः समवाय एवेत्यर्थः। समवायस्यानाश्रितत्वे मानमाह—अनवस्थेति। विपक्षबाधकतर्कानवतारे हेतोर्विपक्षगामिताशङ्कायामप्रयोजकस्य सन्दिग्धानैकान्तिकत्वमित्यर्थः। व्यभिचारशङ्कायामपि व्याप्यत्वासिद्धिरेवोपजीव्येति तत्रैवाप्रयोजकान्तर्भाव इत्यर्थः। समवाये समवायाङ्गी-कारेऽनवस्था क्वचिदनङ्गीकारे प्रथम एव विश्राम इत्यर्थः। एतच्चेति। यद्याश्रितः सामान्यवान् निर्गुणः स्पन्दात्मा तदा कर्मैव। अथाश्रितः सामान्यवान्निर्गुणः स एवास्पन्दात्मा

तदा गुण एवेत्यर्थः। यथासंख्यमिति। निःसामान्यं निर्गुणमेकाश्रितं चेत्तदा विशेषः एतादृशमनेकाश्रितं, तदा सामान्यमेवेति कथं सादृश्यं पदार्थान्तरं स्यादित्यर्थः। एतदेवाह–तदेतदिति। नातिरिच्यत इति। षट्पदार्थाद्बहिर्भूतं न भवतीत्यर्थः। यद्यप्ययं परिशेषः कर्माद्यपि हापयति, तथापि तत्र प्रमाणमन्यत्रोक्तमनुसन्धेयम्। अत्र तु प्रमाणाभाव एव परिशेषेण दर्शित इति भावः।

एतेनेति। प्रमाणाभावेनैव परिशेषमुखेन दर्शितेनेत्यर्थः। आदिपदात्साङ्ख्याभिमत-प्रधानादिसङ्ग्रहः। **अर्थान्तरमिति।** पदार्थान्तरमित्यर्थः॥८॥

स्यादेतत्। भवतु सामान्यमेव सादृश्यं, तदेव तस्य विषयः स्यात्। तत्सदृशोऽयमिति हि प्रत्ययो नेन्द्रियजन्यः, तदापातमात्रेणानुत्पत्तेरिति चेन्न। पूर्वपिण्डानुसन्धानरूपसहकारिवैधुर्येणानुत्पत्तेः। सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञान- वदिति।

नन्वेतत्सदृशः स इति नेन्द्रियजन्यम्। तेन तस्यासम्बन्धात्। न चेदं स्मरणम्। तत्पिण्डानुभवेऽपि विशिष्टस्याननुभवात्। न चैतदपि, अयं स इति विपरीतप्रत्यभिज्ञानवदुपपादनीयम्। तत्तेदन्तोपस्थापनक्रमविपर्ययेऽपि विशेष्य-स्येन्द्रियेण सन्निकर्षाविरोधात्। तस्य सन्निहितवर्त्तमानगोचरत्वात्। प्रकृते तु तदभावात्। तस्मात्, तत्पिण्डस्मरणसहायमेतत्पिण्डवर्त्तिसादृश्यज्ञानमेव तथाविधं ज्ञानमुत्पादयदुपमानं प्रमाणमिति।

एतदपि नास्ति।

साधर्म्यमिव वैधर्म्यं मानमेव प्रसज्यते।
अर्थापत्तिरसौ व्यक्तमिति चेत् प्रकृतं न किम्॥९॥

यदा हि एतद्विसदृशोऽसौ इति प्रत्येति, तत्रापि तुल्यमेतत्। न हि तत्प्रत्यक्षमसन्निकृष्टविषयत्वात्। न स्मरणम्। विशिष्टस्याननुभवात्। नोपमानम-सादृश्यविषयत्वात्। नन्वेतद्धर्माभावविशिष्टत्वमेव तस्य वैधर्म्यं, तच्चाभाव-गम्यमेवेष्यते। न च प्रकृतेऽपि तथाऽस्तु। सादृश्यस्य भावरूपत्वादिति चेत्, न। इतो व्यावृत्तधर्मविशिष्टताया अपि वैधर्म्यरूपत्वात्। तस्य च भावरूपत्वात्।

स्योदेतत्। तद्धर्मा इह न सन्तीत्यवगते, अर्थादापद्यते इहाविद्यमानास्तत्र सन्तीति। न हि तद्विधर्मत्वमेतस्योपपद्यते, यद्येतद्विधर्माऽसौ न भवतीति चेत्।

एवं तर्हि प्रकृतमप्यर्थापत्तिरेव। न हि तत्सादृश्यविशिष्टत्वमेतस्य प्रत्यक्षसिद्धमपि तस्यैतत्सादृश्यविशिष्टत्वं विनोपपद्यते।

एतेन दृष्टासन्निकृष्टप्रत्यभिज्ञानं व्याख्यातम्। तत्रापि तद्धर्मशालित्वं तस्य स्मरणाभिव्यक्तमनुपपद्यमानं तदिन्तास्पदस्यैकतां व्यवस्थापयति। तस्मान्नोपमानमधिकमिति।।९।।

आमोदः

सामान्यमेवेति। तद्गतभूयः सामान्यवत्त्वमित्यर्थः। नेन्द्रियज इत्युपलक्षणं नानुमानिको न शाब्द इति द्रष्टव्यम्। तत्र च शब्दलिङ्गानुसन्धानमन्तरेणापि जायमानत्वादिति द्रष्टव्यम्। इन्द्रियजत्वमेव व्यवस्थापयति—**पूर्वेति।** प्रतियोगिस्मरणविलम्बेन विलम्ब इत्यर्थः।

शावरमुपमानं शङ्कते—**नन्विति।** गवये दृष्टे गवयसदृशो गौरिति प्रतीतिर्भवति सैवोपमितिरिति भावः। **तेनेति।** विशेष्येण गवेत्यर्थः। **विशिष्टस्येति।** गवयसादृश्यविशिष्टस्य पिण्डस्य पूर्वमननुभावादित्यर्थः। नन्वयं स इति विपरीतप्रत्यभिज्ञानं यथाऽसन्निकृष्टविशेष्यकं तथा प्रकृतमपि स्यादत आह—**न चेति।** तत्र य एवेदन्ताश्रयः इन्द्रियसन्निकृष्टः स एव तत्ताश्रयोऽपीति विशेष्यसन्निकर्षोऽस्त्येवेति भावः। **तस्येति।** प्रत्यक्षस्येति भावः। प्रकृते प्रत्यभिज्ञानस्य वा। अत्र करणफले विवेचयति—**तस्मादिति।** एवं सत्येतद्विधर्मा स इत्यपि मानान्तरं स्यादत आह—**साधर्म्यमिति।** ननु तत्प्रतियोगिकमत्र वैधर्म्यम् एतत्प्रतियोगिकवैधर्म्यमन्तरेण नोपपद्यत इत्यर्थापत्त्यैवासन्निकृष्टवैधर्म्यग्रह इत्यत आह—**अर्थापत्तिरिति।** एवन्तर्हि गवयगतं गोसादृश्यं गवि गवयसादृश्यमन्तरेणानुपपद्यमानं तदाक्षिपेदिति त्वदभिमतमुपमानमर्थापत्तिरेवेत्यर्थः। तुल्यमेतदिति। तदप्युपमानं स्यादित्यर्थः। गत्यन्तरं निरस्यति—**नहीति। विशिष्टस्येति।** वैधर्म्यविशिष्टस्येत्यर्थः। ननु तद्गतधर्माभावः स्मृत्युपनीते करभादावभावाख्यप्रमाणगम्य एवेति न तत्रोपमानमित्याशङ्कते—**नन्विति। इत इति।** गवये धर्मिणि ग्रीवत्वादयो न सन्ति तद्वत्त्वमपि गोवैधर्म्यं करभे तच्च नाभावाख्यप्रमाणगम्यमित्यर्थः। द्वितीयार्धं व्याख्यातुमाशङ्कते—**स्यादेतदिति। तद्धर्म्मा इति।** करभधर्म्मा गवि न सन्तीत्यवगते गवि ये धर्मा न सन्ति ते करभे सन्तीति ज्ञानमेव गोविधर्मा करभ इति ज्ञानपर्यवसन्नमित्यर्थापत्तिरेव तदा प्रकृतेऽप्यर्थापत्तिरेव स्यादित्यर्थः। एतच्च प्रागेव व्याख्यातम्—**एतेनेति।** दृष्ट एव योऽसन्निकृष्टस्तस्य मध्ये प्रत्यभिज्ञानमर्थापत्तिफलतयेत्यर्थः। एतदेवाह—**तत्रापीति। तद्धर्म्मशालित्वं** यावत्तद्धर्मशालित्वं तत्तावच्छिन्नयावत्तद्धर्म्मवत्त्वमिदन्तावच्छिन्नस्य तत्तेदन्तावच्छिन्नधर्मभेदमन्तदरेणानुपपद्यमानं तदभेदं विषयीकरोतीत्यर्थः। एतच्च सोऽयमयं स इत्युभयत्र समानम्।

एवं प्राप्ते अभिधीयते–

सम्बन्धस्य परिच्छेदः संज्ञायाः संज्ञिना सह।
प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः॥१०॥

यथा गौस्तथा गवय इति श्रुतातिदेशवाक्यस्य गोसदृशं पिण्डमनुभवतः स्मरतश्च वाक्यार्थमयमसौ गवयशब्दवाच्य इति भवति मतिः। सेयं न तावद् वाक्यमात्रफलम्, अनुपलब्धपिण्डस्यापि प्रसङ्गात्। नापि प्रत्यक्षफलम्, अश्रुतवाक्यस्यापि प्रसङ्गात्। नापि समाहारफलम्, वाक्यप्रत्यक्षयोर्भिन्नकालत्वात्। वाक्यतदर्थयोः स्मृतिद्वारोपनीतावपि गवयपिण्डसम्बन्धेनापीन्द्रियेण तद्गतसादृश्यानुपलम्भे समय-परिच्छेदासिद्धेः। फलसमाहारे तु तदन्तर्भावे अनुमानादेरपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः। तत् किं तत्फलस्य तत्प्रमाणबहिर्भाव एव?, अन्तर्भावे वा कियती सीमा? तत्तदसाधारणेन्द्रि-यादिसाहित्यम्।

अस्ति तर्हि सादृश्यादिज्ञानकाले विस्फारितस्य चक्षुषो व्यापारः। न उपलब्धगोसादृश्यविशिष्टगवयपिण्डस्य वाक्यतदर्थस्मृतिमतः कालान्तरेऽप्यनुसन्धान-बलात् समयपरिच्छेदोपपत्तेः॥१०॥

आमोदः

विषयाभावेनोपमानाक्षेप्तारं प्रत्याह–**एवं प्राप्त इति।**

सम्बन्धस्येति। गवयत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन गवयपदवाच्योऽयमित्याकारः गवयत्वविशिष्टो धर्मी गवयपदवाच्योऽयमित्याकारो वा, गवयपदं गवयत्वप्रवृत्ति-निमित्तकमित्याकारको वा **उपमानफलं विदुरिति** पदद्वयमध्ये इति पूरणीयः।

उपमानप्रवृत्तिप्रकारमुपदर्शयति–**यथेति।** फलं दर्शयति–**अयमसाविति।** नन्वेतद्वाक्यस्यैव फलं स्यादित्याह–**सोऽयमिति।** अनुपलब्धपिण्डस्य गोसदृशोऽयमिति शब्दोपलम्भेऽपि सम्बन्धापरिच्छेदादित्यर्थः। ननु वाक्यप्रत्यक्षयोर्मिलितयोरेवैतत्फलं स्यादित्याह–नापीति। **भिन्नकालत्वादिति।** तथा च समाहारभाव इति भावः। ननु स्मृत्यारूढेन वाक्येन सह प्रत्यक्षस्य समाहारः स्यादित्यत आह–**वाक्यतदर्थयोरिति।** पिण्डप्रत्यक्षतायामपि गवयगतगोसादृश्याग्रहे समयग्रहो नोक्तसमाहारे सत्यपीति न तत्फलसिद्धिरित्यर्थः। **फलसमाहारे त्विति।** स्मृत्यारूढवाक्यस्य फलं सादृश्यस्य स्मरणं प्रत्यक्षस्य च इन्द्रियस्य सन्निकर्षस्य यत् फलं गवये स्मर्यमाणसादृश्यानुभवः, तत्समाहारस्योपमितिकरणत्वेन यदि तस्यास्तत्प्रमाणत्वम्, तदाऽनुमितिरपि प्रत्यक्षलि-ङ्गपरामर्शजन्या प्रत्यक्षप्रमाणफलमेव स्यादित्यर्थः। तत्र सापेक्षमाह–**तत् किमिति।**

एवं सति प्रत्यक्षफलेनालोचनेन जनितं सविकल्पकं प्रत्यक्षं न स्यादित्यर्थः। सविकल्पकं प्रत्यक्षफलजन्यं प्रत्यक्षमेव, **न तूपमितिः**। प्रत्यक्षफलजन्यापि प्रत्यक्षान्तर्भूतेति किमत्र नियामकमित्याह—**अन्तर्भाव** इति। अत्र नियामकमाह—**तत्तदिति।** सविकल्पककाले चक्षुर्व्यापारप्रौढ्यम्, उपमितिकाले तु नैवमित्यर्थः। एतदेवाह—**उपलब्धेति**।।१०।।

ननु च वाक्यादेवानेन समयः परिच्छिन्नः—गोसदृशस्य गवयशब्दः संज्ञेति, केवलमिदानीं प्रत्यभिजानात्ययमसाविति प्रयोगाद्वानुमितः यो यत्रासति वृत्त्यन्तरे वृद्धैः प्रयुज्यते स तस्य वाचको यथा गोशब्द एवं गोः, प्रयुज्यते चायं गोसदृशे, इति किमुपमानेनेति। न—

सादृश्यस्यानिमित्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतितः।
समयो दुर्ग्रहः पूर्वं शब्देनानुमयाऽपि वा।।११।।

न हि गवयशब्दस्य सादृश्यं प्रवृत्तिनिमित्तम्, अप्रतीतगूनाम-व्यवहारप्रसङ्गात्। न चोभयमपि निमित्तम्, स्वयं प्रतीतसमयसंक्रान्तयेऽति-देशवाक्यप्रयोगानुपपत्तेः। गवयत्वे ह्ययं व्युत्पन्नो वृद्धव्यवहारान्न सादृश्ये। कथमेतन्निर्धारणीयमिति चेत्। वस्तुगतिस्तावदियं, तदापाततः सन्देहेऽपि न फलसिद्धिः। गन्धवत्त्वमिव पृथिवीत्वस्य, गोसादृश्यं गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-स्योपलक्षणमिदमेव वा निमित्तमित्यनिर्धारणात्।।११।।

आमोदः

स्वगोत्रविमतिमुत्थापयति—**नन्विति। प्रत्यभिजानातीति।** यो गोसदृशो धर्मी गवयशब्दवाच्यतयावगतः, तमिदानीं साक्षात्कारोमीत्यर्थः। शब्दविधयाऽनुमानेऽन्त-र्भावमुक्त्वा साक्षादेवानुमानान्तर्भावमाह—**प्रयोगे त्विति। प्रयोगमाह यो यत्रे त।**

सादृश्यस्येति। उपाधित्वेन गुरुत्वादप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। तर्हि गवयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमादाय समयग्रहः स्यादत आह—**निमित्तस्येति।** तदुपस्थापकाभावात् तदप्रतीतिरित्यर्थः। **समय** इति। गवयत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन गवयपदवाच्योऽयमित्याकार इत्यर्थः। गवयपदस्यागृहीतसमयतया गवयत्वानुपस्थापकत्वादिति भावः। **पूर्वमिति।** अतिदेशवाक्यश्रवणसमय इत्यर्थः।

ननु सादृश्यमेव प्रवृतिनिमित्तं स्यादित्यत आह—**न हीति। अप्रतीतेरिति।** आरण्यकेन गोरग्रहे तत्सादृश्याग्रहादित्यर्थः। मिलितस्यानिमित्तत्वे हेतुमाह—**स्वयमिति।**

अयमिति अतिदेशवाक्यप्रयोक्तेत्यर्थः। **वस्तुगतिरिति**। सादृश्यस्य गुरुत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तत्वानुपपत्तेः। अप्रतीतपूर्वमपि समयपरिच्छेदाच्चेति भावः।।११।।

स्यादेतत्। पूर्वं निमित्तानुपलब्धेर्न फलसिद्धिरिदानीन्तु तस्मिन्नुपलब्धे तदेव वाक्यं स्मृतिसमारूढं फलिष्यति, अध्ययनसमयगृहीत इव वेदराशिरङ्गो-पाङ्गपर्यवदातस्य कालान्तरे। न च वाच्यं–'वाक्येन स्वार्थस्य प्रागेव बोधितत्वात् प्रागेव पर्यवसितमिति'। गोसादृश्यस्योपलक्षण- निमित्तत्वयोरन्यतरत्र तात्पर्ये सन्देहात्, इदानीन्तु गवयत्वेऽवगते तर्कपुरस्कारात् सादृश्यस्योपलक्षणतायां व्यवस्थितायां, गङ्गायां घोष इतिवदन्वयप्रतिपत्तिपरिति चेत्, न–

श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति।
पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः।।१२।।

गोसदृशो गवयशब्दवाच्य इति सामानाधिकरण्यमात्रेणान्वयोपपत्तौ विशेषसन्देहेऽपि वाक्यस्य पर्यवसितत्वेन मानान्तरोपनीतानपेक्षणात्। रक्तारक्तसन्देहेऽपि घटो भवति इति वाक्यवत्, अन्यथा वाक्यभेददोषात्। न च गङ्गायां घोष इतिवत् पदार्था एवान्वयाऽयोग्याः;येन प्रामाणान्तरोपनीतेनाऽन्वयः स्यात्। प्रतीतवाक्यार्थबलायातोऽप्यर्थो यदि वाक्यस्यैव, दिवाभोजननिषेध-वाक्यस्यापि रात्रिभोजनमर्थः स्यात्। तस्माद्यथा गवयशब्दः कस्यचिद्वाचकः शिष्टप्रयोगादिति सामान्यतो निश्चितेऽपि विशेषे मानान्तरापेक्षा, तथा गोसदृशस्य गवयशब्दो वाचक इति वाक्यान्निश्चितेऽपि सामान्ये विशेषवाचकत्वेऽस्य मानान्तरमनुसरणीयमिति।

अस्त्वनुमानम्। तथा हि–गवयशब्दो गवयस्य वाचकः, असति वृत्त्यन्तरेऽभियुक्तैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात्, गवि गोशब्दवदिति चेन्न, असिद्धेः। न ह्यसति वृत्त्यन्तरे तद्विषयतया प्रयोगः सङ्गतिमविज्ञाय ज्ञातुं शक्यते। सामानाधिकरण्यादिति चेन्न। पिण्डमात्रे सिद्धसाधनात्, निमित्ते चासिद्धेः, सादृश्यस्यानिमित्तत्वादित्युक्तम्।

ननु व्याप्तिपरमिदं वाक्यं स्यात्। यो गोसदृशः गवयपदार्थ इति। तथा च वाक्यादवगतप्रतिबन्धोऽनुमिनुयात्। अयमसौ गवयो गोसदृशत्वादति-

देशवाक्यावगतपिण्डवदिति। न। विपर्ययात्, न हि गोसदृशं बुद्धावारोप्यानेन पृष्टः स किं शब्दवाच्य इति, किन्तु सामान्यतो गवयपदार्थमवगम्य स कीदृगिति। तथा च यद्योगप्राथम्याभ्यां तस्यैव व्याप्यत्वं ततः किं तेन? प्रकृतानुपयोगात्।

अथ किंलक्षणकोऽसाविति प्रश्नार्थः। तदा व्यतिरेकपरं स्यात्। लक्षणस्य तथाभावात्। तथा च गोसदृशो गवय इत्यस्यार्थो यो गवय इति न व्यवह्रियते नासौ गोसदृश इति। एवञ्च प्रयोक्तव्यम्—अयमसौ गवय इति व्यवहर्त्तव्यः गोसदृशत्वात्, यस्तु न तथा, नासौ गोसदृशो यथा हस्ती। न च हस्त्याऽऽदीनां विपक्षत्वे प्रमाणमस्ति, सर्वाप्रयोगस्य दुरवधारणत्वात्, कतिपयाव्यवहारस्य चानैकान्तिकत्वात्।

ननु लिङ्गमात्रे प्रश्नो भविष्यति—कीदृक् किं लिङ्गमिति। न। न ह्यनेन लिङ्गमविज्ञाय गवयशब्दस्य वाचकत्वं कस्यचिद्वाच्यत्वं वाऽवगतं, येन तदर्थं प्रश्नः स्यात्। प्रवृत्तिनिमित्तिविशेषलिङ्गे प्रश्नो, येन निमित्तेन गवयशब्दः प्रवर्त्तते तस्य किं लिङ्गमिति चेन्न। न हि तदवश्यमनुमेयमेवेत्यनेन निश्चितं, इदं स्यात्। ज्ञानोपायमात्रप्रश्ने तद्विशेषेणोत्तरमिति चेन्न। अविशेषादिन्द्रियसन्निकर्षमप्युत्तरयेत्। पर्यायान्तरं वा। यथा गवयमहं कथं जानीयामिति प्रश्ने, वनं गतो द्रक्ष्यसीति। यथा वा कः पिक इत्यत्र कोकिल इति। तस्मान्निमित्तभेदप्रश्न एवायं, गवयो गवयपदवाच्यः कीदृक् केन निमित्तेनेति युक्तमुत्पश्यामः।

तस्य च निमित्तविशेषस्य साक्षादुपदर्शयितुमशक्यत्वात् पृष्टस्तदुपलक्षणं किञ्चिदाचष्टे, तच्चोपमानसामग्रीसमुत्थापनमेव। तस्य च प्रमाणस्य सतस्तर्कः सहायतामापद्यते, सादृश्यस्यैव निमित्ततायां कल्पनागौरवम्, निमित्तान्तरकल्पने च क्लृप्तकल्प्यविरोध इति तदेव निमित्तमवगच्छतीति।

लक्षणन्त्वस्यानवगतसङ्गतिसंज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थस्य संज्ञिन्यनुसन्धानमुपमानम्। वाक्यार्थश्च क्वचित् साधर्म्यं क्वचिद्वैधर्म्यमतो नाव्यापकम्, तस्मान्नियतविषयत्वादेव न तेन बाधो, न त्वनतिरेकादिति स्थितिः।।१२।।

आमोदः

न फलसिद्धिरिति। न समयनिश्चय इत्यर्थः। सन्देहाकारमाह– **गन्धवत्त्वमिति। इदानीमिति।** गवयपिण्डोपलम्भकाल इत्यर्थः। **अङ्गं** शिक्षाकल्पव्याकरणादि। **उपाङ्गं** तद्विवरणमहाभाष्यादि। **प्रागेव** वाक्यश्रवणकाल एव। तर्केति। गवयत्वदर्शनानन्तरं गौरवाख्यतर्कावतारादित्यर्थः। तथा च गोसदृशपदमेव लक्षणया गवयत्वोपस्थापकमित्यर्थः।

श्रुतान्वयादिति। श्रूयमाणपदकदम्बेऽत्रैवान्वयोपपत्तौ न लक्षणाकल्पनेत्यर्थः। लक्षणास्थलमाह–**पदार्थेति।** गङ्गायां घोष इत्यत्र पदार्थान्वयानुपपत्त्या **तदाक्षिप्तेन** तदुपलक्षितेन तीरेण सङ्गतिरन्वयबोध इत्यर्थः।

मानान्तरेण प्रत्यक्षेण यदुपनीतं गवयत्वं तदपेक्षणादित्यर्थः। **रक्तारक्तेति।** प्रवृत्तिनिमित्तसन्देहोऽपि वाक्यस्य पर्यवसितत्वादिति भावः। **अन्यथेति।** पर्यवसितेऽपि वाक्ये पुनरन्वयबोधकतायामित्यर्थः। लक्षणावैलक्षण्यमाह–**न वेति।** ननु वाक्यार्थप्रतीत्यनन्तरं गौरवावतारेण तदेव वाक्यं गवयत्वमादायान्वयबोधकं स्यादित्यत आह–**प्रतीतेति।** विशेषानिश्चयेऽपि सामान्यतो ज्ञानं नानुपन्नमित्याह–**तस्मादिति। विशेषवाचकत्व** इति। गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्त्वे सति मानान्तरमुपमान-मनुसरणीयमित्यर्थः। न च यष्टीः प्रवेशयेत्यत्रेव तात्पर्यानुपपत्तिरत्र लक्षणाबीजमस्तु, व्युत्पित्सुव्युत्पादनायातिदेशवाक्यं कथं गोसादृश्यं गुरु गृहीत्वा पर्यवस्येत्तथा च गवयत्वे लाक्षणिकं वाक्यमेव गोसदृशपदद्वयात्मकं गोपदं सदृशपदं वा लाक्षणिकमस्तु, पदान्तरं तन्नियामकमिति वाच्यम्, प्रवृत्तिबोधने तात्पर्यं विनापि स्वरूपाख्यानमात्रेऽपि समयग्रहसम्भवात्, धिक्करभमिति। निन्दावाक्यश्रवणानन्तरमपि करभपदसमयसम्भवात्। यत्तु यष्टीः प्रवेशये त्यादावप्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजम्, तत्तुच्छम्। प्रथमं तात्पर्यज्ञाने तदनुपपत्तिरेव तद्बीजमुपजीव्यत्वात्। तदज्ञाने च नान्वयानुपपत्तिरपि। **अत्रेति।** गवयत्वविशिष्टे पिण्ड इत्यर्थः। **गोशब्दवदिति। असति वृत्त्यन्तरे** वृद्धैर्यः शब्दो यत्र प्रयुज्यते स तस्य वाचक इति सामान्यव्याप्तौ दृष्टान्तः। **असिद्धेरिति।** विशेषणविशेष्यभागयोः समयग्रहात्, पूर्वमज्ञानादित्यर्थः। एतदेवाह–**न हीति।** ननु यो गोसदृशः स गवयशब्दवाच्य इति सामानाधिकरण्यादेव तत्र प्रयुज्यमानत्वं प्रतीतमिति नासिद्धिरित्याह–**सामानाधिकरण्यादिति।** स पिण्डो गवयपदवाच्य इति यदि साध्यं, तदा सिद्धसाधनम् इत्याह–**पिण्डमात्र** इति। गवयत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन गवयपदस्य वृद्धैः प्रयुज्यमानत्वमज्ञातमेवेत्याह–**निमित्ते चेति।** प्रकारान्तरेणानुमानमत्र शङ्कते–**नन्विति। विपर्ययादिति।** व्याप्यव्यापकभावस्य प्रकृते वैपरीत्यादित्यर्थः। वैपरीत्यमेवाह–**न हीति।** यो गोसदृशः स किं शब्दवाच्य इति यदि प्रश्नः स्यात्तदा यो गोसदृशः स गवयशब्दवाच्य इत्युत्तरं स्यात्, न त्वेवमित्यर्थः। **यद्योगेति।** यच्छब्दप्रयोगः प्रथमाभिधानं

च व्याप्यस्यैव तस्योद्देश्यत्वात्, व्यापकस्य च विधेयत्वादित्यर्थः। **तथाभावादिति।** व्यतिरेक्यनुमानरूपत्वादित्यर्थः। व्यतिरेकव्याप्त्य- नुसारेण प्रयोगमाह–**एवं चेति। न चेति।** तथा च व्यतिरेकदृष्टान्ताभावान्न व्याप्तिग्रह इत्यर्थः। ननु हस्तिनि गवयपदं बहुभिर्न प्रयुज्यते इति स एव व्यतिरेकदृष्टान्त इत्यत आह–**सर्वेति। अनैकान्तिकत्वादिति।** वीणादीनां बहूनां गोपदाव्यवहारेऽपि गोपदवाच्य- त्वाभ्युपगमादित्यर्थः। न च व्यवहारसाध्यकलक्षणोच्छेदः स्यादिति वाच्यम्। यथा पृथवीत्वं पृथिवीपदवाच्यत्वे निमित्तमुपलब्धं, तथा न पूर्वं गवयत्वमुपस्थितमित्यर्थः। **न हीति।** यदि गवयपदं वाचकं किञ्चिच्च तस्य वाच्यमिति सामान्यतो ज्ञानं स्यात्, तदा विशेषे तत्र लिङ्गे प्रश्नः स्यादित्यर्थः। **प्रवृत्तीति।** तथा च गोसादृश्योपन्या- सस्तल्लिङ्गतयोचित इति शङ्कार्थः। **न हीति।** एवं सति प्रमाणाभावे उचितो, न तु लिङ्ग इत्यर्थः। अत्रैव प्रश्न इति शङ्कते–**ज्ञानेति।** सामान्यप्रश्ने विशेषान्तरेणाप्युचित- मुत्तरमिति लिङ्गोपन्यासमात्रप्रयुक्तमित्याह–**नेति।** इन्द्रियसन्निकर्षेणोत्तरमाह–**यथाबलमिति।** पर्यायान्तरेणाह–**यथेति।** केन निमित्तेनेति। केन निमित्तावच्छिन्नो धर्मी गवयपदवाच्य इति प्रश्नार्थ इत्यर्थः। साक्षादिति। प्रत्यक्षत इत्यर्थः। **किञ्चिदिति।** गोसादृश्यादीत्यर्थः। **उपमानसामग्रीति।** तस्योपलक्षणस्यातिदेशवाक्यावगतस्य संज्ञिन्यनुसन्धानमित्यर्थः। तर्कमेव दर्शयति–**सादृश्येति। क्लृप्तेति।** गवयत्वं दृश्यमानमन्यत्तु कल्पनीयमित्यर्थः। **तदेवेति।** दृश्यमानं गवयत्वमित्यर्थः। न च सादृश्यनिमित्तता गौरवपराहता चेत्, तदा गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सति प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्, यन्नैवमित्यनुमानमस्त्विति वाच्यं, गवयत्वे प्रत्यक्षीकृते फलस्यैव सिद्धेस्तदानीं व्यतिरेकव्याप्त्यादिप्रतिसन्धाने प्रमाणाभावादित्यर्थः। **अनवगतेति।** अनवगतसङ्गतिर्या संज्ञा गवयपदं करभपदं वा तत्समभिव्याहृतं यद्वाक्यं साधर्म्यपरं वैधर्म्यपरं वा तस्य योऽर्थः साधर्म्यवैधर्म्यं वा तस्य संज्ञिनि गवयत्वविशिष्टे गवयपिण्डे करभत्वविशिष्टे करभपिण्डे वाऽनुसन्धानं प्रत्यक्षेणानुभव इत्यर्थः। अत्र सादृश्यज्ञानं करणं ज्ञायमानं सादृश्यं वेति मतभेदः। प्रकृतमुपसंहरति–**तस्मादिति**।।१२।।

शब्दोऽपि न बाधकमनुमानानतिरेकादिति वैशेषिकादयः। तथा हि– यद्यप्येते पदार्था मिथः संसर्गवन्तो वाक्यत्वादिति व्यधिकरणं, पदार्थत्वादिति चाऽनैकान्तिकं, पदैः स्मारितत्वादित्यपि तथा। यद्यपि चैतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गवन्ति तत्स्मारकत्वादित्यादौ साध्याभावः। नह्यत्र मत्वर्थः संयोगः समवायस्तादात्म्यं विशेषणविशेष्यभावो वा सम्भवति। ज्ञाप्यज्ञापकभावस्तु स्वातन्त्र्येणानुमानान्तर्भाववादिर्भिर्नेष्यते। न च लिङ्गतया ज्ञापकत्वं यल्लिङ्गस्य

विषयस्तदेव तस्य, परस्पराश्रयप्रसङ्गात्—तदुपलम्भे हि व्याप्तिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तदनुमानमिति।

तथाप्याकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः स्मारितत्वाद् गामभ्याजेति पदार्थवदिति स्यात्। न च विशेषासिद्धिर्दोषः संसर्गस्य संसृज्यमानविशेषादेवा विशिष्टत्वात्। यद्वा—एतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति तत्स्मारकत्वात् गामभ्याजेति पदवत्। न चैवमर्थासिद्धिः। ज्ञानावच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः। तस्य च संसृज्यमानोपहितस्यैवावच्छेदकत्वान्न विशेषाप्रतिलम्भ इति।।

अत्रोच्यते—

अनैकान्तः परिच्छेदे सम्भवे च न निश्चयः।
आकाङ्क्षा सत्तया हेतुर्योग्यासत्तिरबन्धना।।१३।।

एते पदार्था मिथः संसर्गवन्त इति संसृष्टा एवेति नियमो वा साध्यः, सम्भावितसंसर्गा इति वा? न प्रथमः। अनाप्तोक्तपदकदम्बस्मारितैरनैकान्तात्। आप्तोक्त्या विशेषणीयमिति चेन्न। वाक्यार्थप्रतीतेः प्राक् तदसिद्धेः। न ह्यविप्रलम्भकत्वमात्रमिहाप्तशब्देन विवक्षितं, तदुक्तेरपि पदार्थसंसर्गव्यभिचारात्, अपि तु तदनुभवप्रामाण्यमपि। न चैतच्छक्यमसर्वज्ञेन सर्वदा सर्वविषये सत्यज्ञानवानयमिति निश्चेतुम्। भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात्। तत्र क्वचिदाप्तत्व-मनाप्तस्याप्यस्तीति न तेनोपयोगः। ततोऽस्मिन्नर्थेऽयमभ्रान्त इति केनचिदुपायेन ग्राह्यम्। न चैतत् संसर्गविशेषमप्रतीत्य शक्यम्। बुद्धेरर्थभेदमन्तरेण निरूपयितुम-शक्यत्वात्। पदार्थमात्रे चाभ्रान्तत्वसिद्धौ न किञ्चित्। अनाप्तसाधारण्यात्। एतेषां संसर्गेऽयमभ्रान्त इति शक्यमिति चेन्न। एतेषां संसर्ग इत्यस्या एव बुद्धेरसिद्धेः। अननुभूतचरे स्मरणायोगात् तदनुभवस्य लिङ्गाधीनतया तस्य च विशेषणासिद्धत्वेनानुपपत्तेरिति।

नापि द्वितीयः, योग्यतामात्रसिद्धावपि संसर्गाऽनिश्चयात् वाक्यस्य च तदेकफलत्वात्, योग्यतामात्रस्य प्रागेव सिद्धेः। अन्यथा तदसिद्धावा-सन्नसाकाङ्क्षपदस्मारितत्वादित्येव हेतुः स्यात्। तथा चाऽग्निना सिञ्चेदित्यादिना स्मारितैरनैकान्तः। तथाविधानां सर्वथा संसर्गायोग्यत्वादिति।

द्वितीयेऽपि प्रयोगे हेतुराकाङ्क्षादिमत्त्वे सतीति। तत्र केयमाकाङ्क्षा नाम? न तावद्विशेषणविशेष्यभावः, तस्य संसर्गस्वभावतया साध्यत्वात्। नाऽपि तद्योग्यता, योग्यतयैव गतार्थत्वात्। नाप्यविनाभावः। नीलं सरोजमित्यादौ तदभावेऽपि वाक्यार्थप्रत्ययात्। तत्रापि विशेषाक्षिप्तसामान्ययोरविनाभावोऽस्तीति चेन्न। 'अहो विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषश्चरती'त्यादौ वाक्यभेदानुपपत्ति-प्रसङ्गात्। नापि प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा। पटो भवतीत्यादौ शुक्लादिजिज्ञासायां, रक्तः पटो भवतीत्यस्यैकदेशवत् सर्वदा वाक्यापर्यवसानप्रसङ्गात्।

गुणक्रियाद्यशेषविशेषजिज्ञासायामपि पदस्मारितविशेषजिज्ञासा आकाङ्क्षा। पट इत्युक्ते किंऽरूपः कुत्र किं करोतीत्यादिरूपजिज्ञासा। तत्र भवतीत्युक्ते किं करोतीत्येषैव पदस्मारितविषया, न तु किंऽरूप इत्यादिरपि। यदा तु रक्त इत्युच्यते, तदा किंरूप इत्येषाऽपि स्मारितविषया स्याद्, इति न किञ्चिदनुपपन्नमिति चेत्।

एवं तर्हि चक्षुषी निमील्य परिभावयतु भवान्। किमस्यां जातायामन्वयप्रत्ययोऽथ ज्ञातायामिति। तत्र प्रथमे नानया व्यभिचारव्यावर्त्तनाय हेतुर्विशेषणीयः, मनःसंयोगादिवत् सत्तामात्रेणोपयोगात्। आसत्तियोग्यतामात्रेण विशिष्टस्तु निश्चितोऽपि न गमकः। अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ व्यभिचारात्। द्वितीयस्तु स्यादपि, यद्यनुमानान्तरवत्तत्सद्भावेऽपि तज्ज्ञानवैधुर्या-दन्वयप्रत्ययो न जायते। न त्वेतदस्ति, आसत्तियोग्यतामात्रप्रतिसन्धानादेव साकाङ्क्षस्य सर्वत्र वाक्यार्थप्रत्ययात्, निवृत्ताकाङ्क्षस्य च तदभावात्।

कथमेष निश्चयः, साकाङ्क्ष एव प्रत्येति, न तु ज्ञाताकाङ्क्ष इति चेत्, तावन्मात्रेणोपपत्तावनुपलभ्यमानज्ञानकल्पनाऽनुपपत्तेः, अन्यत्र तथा दर्शनाच्च। यदा हि दूराद् दृष्टसामान्यो जिज्ञासते कोऽयमिति, प्रत्यासीदंश्च स्थाणुरयमिति प्रत्येति, तदाऽस्य ज्ञातुमहमिच्छामीत्यनुव्यवसायाभावेऽपि स्थाणुरयमित्यर्थप्रत्ययो भवति। तथेहाप्यविशेषाद् विशेषोपस्थानकाले संसर्गावगतिरेव जायते, न तु जिज्ञासावगतिरति। न च विशेषोपस्थानात् प्रागेव जिज्ञासाऽवगतिः प्रकृतोपयोगिनी, तावन्मात्रस्यानाकाङ्क्षत्वात्। न चैवम्भूतोऽप्ययमैकान्तिको हेतुः। यदा ह्ययमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसर्यतामिति वक्तोच्चारयति, श्रोता च व्यासङ्गादिना निमित्तेनायमेति पुत्र इत्यश्रुत्वैव राज्ञः

पुरुषोऽपसार्यतामिति शृणोति, तदाऽस्त्याकाङ्क्षादिमत्त्वे सति पदकदम्बकत्वं, न च स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वमिति।

स्यादेतत्। यावत्समभिव्याहृतत्वेन विशेषिते हेतौ नायं दोषः, तथाविधस्य व्यभिचारोदाहरणाऽसंस्पर्शात्। कुतस्तर्हि कतिपयपदश्राविणः संसर्गप्रत्ययः?। अलिङ्ग एव लिङ्गत्वाध्यारोपात्। एतावानेवायं समभिव्याहार इति तत्र श्रोतुरभिमानः न। तत्सन्देहेऽपि श्रुतानुरूपसंसर्गावगमात्। भवति हि तत्र प्रत्ययो, न जाने किमपरमनेनोक्तमेतावदेव श्रुतं, यद्राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामिति। भ्रान्तिरसाविति चेद्, न तावदसौ दुष्टेन्द्रियजा, परोक्षाकारत्वात्। न लिङ्गाऽऽभासजा, लिङ्गाभिमानाभावेऽपि जायमानत्वात्। एतादृक्पदकदम्बप्रतिसन्धानमेव ता जनयतीति चेत्। यद्येवमेतदेवादुष्टं सदभ्रान्तिं जनयत् केन वारणीयम्?। व्याप्तिप्रतिसन्धानं विनापि तस्य संसर्गप्रत्यायने सामर्थ्यावधारणात्, चक्षुरादिवत्। नास्त्येव तत्र संसर्गप्रत्ययोऽसंसर्गाग्रहमात्रेण तु तथा व्यवहार इति चेत्। तहि यावत्समभिव्याहारेणापि विशेषणेनाप्रतिकारः, तथाभूतस्यानाप्तवाक्यस्य संसर्गज्ञानपूर्वकत्वाभावात्। असंसर्गाऽग्रहेपूर्वकत्वमात्रे साध्ये न व्यभिचार इति चेत्। एवन्तर्हि संसर्गो न सिद्ध्येत्। आप्तवाक्येषु सेत्स्यतीति चेन्न। सर्वविषयाऽऽप्तत्वस्यासिद्धेः। यत्र क्वचिदाप्त्वस्यानैकान्तिकत्वात्। प्रकृतविषये चाप्तत्वसिद्धौ संसर्गविशेषस्य प्रागेव सिद्ध्यभ्युपगमादित्युक्तम्।

न च सर्वत्र जिज्ञासा निबन्धनम् अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थप्रत्ययात्। आकाङ्क्षापदार्थस्तर्हि कः? जिज्ञासां प्रति योग्यता। सा च पदस्मारिततदाक्षिप्तयोरविनाभावे सति श्रोतरि तदुत्पाद्यसंसर्गावगमप्रागभावः। न चैषोऽपि ज्ञानमपेक्षते, प्रतियोगिनिरूपणाऽधीननिरूपणात्वात्, तदभावनिरूपणस्य च विषयनिरूप्यत्वादिति॥१३॥

आमोदः

शब्दोऽपीति। अनुमानानतिरेकादिति। तथा चानुमाननिरासेनैव तद्बाधनिरासादित्यर्थः। शेषो वान्यथाऽबाधकत्वे तद्धेतुत्वानुपपत्तेः। यद्वा, शब्दोऽपि न बाधको न विपरीतप्रमाजनकः, **अनुमानानतिरेकाद**नुमानाभिन्नत्वादित्यर्थः। यद्वा, ल्यब्लोपे पञ्चमी, अनुमानानतिरेकं प्राप्य शब्दो न बाधकः, तस्य च पूर्वं बाधकत्वनिरासात्। न चानुमानाभिन्नानामा [?] चाप्रकृतेरित्यादीनां बाधकत्वमेवेति वाच्यं, तद्बाधकाभिमत-

शब्दानाम् अन्यप्रमाकरणादित्यर्थः। **वैशेषिका**द्यनुमानाभासमाशङ्कते– **व्यधिकरणमिति**। स्वरूपासिद्धमित्यर्थः। **तथेति**। अनैकान्तिकमित्यर्थः। वह्निना सिञ्चतीत्यादाविति भावः। पदपक्षतामाशङ्कते–**यद्यपीति**। साध्याभावः सिषाधयिषा विषयधर्माभाव इत्यर्थः। तदेवाह–**न हीति**। विशेषणविशेष्यभावः पदार्थनिष्ठो न तु पदनिष्ठ इति भावः। ननु पदानि ज्ञापकानि ज्ञाप्यश्च संसर्ग इत्येवं संसर्गवत्त्वं स्यादत आह–**ज्ञाप्येति**। ननु लिङ्गतया ज्ञापकत्वमङ्गीक्रियत एव, स एव मत्वर्थः स्यादत आह–**लिङ्गतयेति**। लिङ्गस्य तत्स्मारकत्वादित्यस्य यल्लिङ्गतया ज्ञापकत्वं तदेव तस्य विषयः कर्मसाध्यमिति यावत्, न भवितुमर्हतीति योजना। परस्पराश्रयमेवाह–**तदिति**। लिङ्गतया ज्ञापकत्वं यदि सिद्धं स्यात्, तदा व्याप्तिः सिद्ध्येत्, तत्सिद्धौ च साध्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः। पराभिप्रेतं प्रयोगमाह–**आकाङ्क्षेति**। एते पदार्थास्तात्पर्यविषयस्मारितार्थसंसर्गवन्तः इति पक्षसाध्ये। नन्वनभिमतसंसर्गसिद्ध्याऽर्थान्तरं स्यादित्यत आह–**न वेति**। अनभिमतः संसर्गो द्विधा, अपक्षीकृतपदार्थसंसर्गः, पक्षीकृतपदार्थविपरीतसंसर्गश्च। तत्र आद्य आह–**संसर्गस्येति**। ये पदार्थाः पक्षीकृतास्तेषामेव पक्षधर्मताबलात् संसर्गपरिचायकत्वं, द्वितीयस्तु **तात्पर्यविषयेति**। विशेषणादेव निरस्त इति भावः। पदपक्षकानुमानमाह– **एतानीति**। अन्योदीरितवाक्येऽन्योदीरितपदकदम्बस्मारितार्थ- संसर्गज्ञानपूर्वकत्वं नास्तीति व्यभिचारः स्यादोक्तम्–**तत्स्मारकत्वादिति**। निराकाङ्क्षादौ व्यभिचारवारणयाद्यं विशेषणम्। **अर्थासिद्धिरिति**। संसर्गासिद्धिरित्यर्थः। **ज्ञानेति**। ज्ञानं सिद्ध्येत् स्वविषयमादायैव सिद्ध्यतीत्यर्थः।

ननु यः कश्चित् संसर्गः सिद्ध्येदित्यत आह–**तस्येति**। तथा च पक्षधर्मबलात् तत्तत्पदकदम्बस्मारिततत्तत्पदार्थसंसर्गविषयकज्ञानपूर्वकत्वं सिद्ध्यतीत्यर्थः।

परिच्छेदे नियमे, साध्य इति शेषः। फलोपधाने साध्य इति यावत्। एवं सम्भवे स्वरूपयोग्यत्वे साध्य इत्यर्थः। द्वितीयानुमाने दूषणमाह–**आकाङ्क्षेति**। **अबन्धना** अव्याप्येत्यर्थः। **अनैकान्तादिति**। स्थिरजलादौ सेकादिसंसर्गफलोपधाना-भावादित्यर्थः। **वाक्यार्थेति**। प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवत्त्वरूपाप्तत्वस्य प्रथममग्रहादित्यर्थः। नन्वविप्रलम्भकत्वमेवाप्तत्वं तच्च संसर्गसिद्धेः पूर्वमपि सुग्रहमित्याह–**न हीति**। पित्रादिवचनेऽपि कदाचिद्व्यभिचारदर्शनात्तेन हेतुविशेषणेऽपि व्यभिचारतादवस्थ्यादित्यर्थः। **अपि त्विति**। प्रकृतवाक्यार्थप्रमावत्त्वमित्यर्थः। क्वचित् प्रमावत्त्वमतन्त्रमेव, व्यभिचारानिवर्त्तकत्वादित्यत आह–**यत्रेति**। ननु पदार्थेऽयमभ्रान्त इति सुग्रहमेवेत्यत आह–**पदार्थमात्र** इति। **असिद्धेरिति**। वाक्यार्थानुभवात्पूर्वमिति शेषः। नन्वनुभवो मास्तु, स्मृत्यैवोपपत्तेरित्यत आह–**अनुभूतेति**। तर्हि अनुभव एवास्तु को दोष इत्यत आह–**तदनुभवस्येति**। **विशेषणेति**। आप्तोक्तत्वलक्षण-

विशेषणासिद्धेरित्यर्थः। तथा च व्यभिचार एवेति भावः। **द्वितीय** इति। **सम्भावितसंसर्गा** इति साध्यपक्ष इत्यर्थः। **संसर्गानिश्चयादिति।** तथा च निष्कम्पप्रवृत्त्यनुपपत्तिरेवेत्यर्थः। स्वरूपयोग्यता- ज्ञानेऽपि संसर्गार्थिनां निष्कम्पप्रवृत्त्यदर्शनादिति भावः। किञ्च अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वमिह योग्यता साध्या। सा च प्रागेव ज्ञातेति सिद्धसाधनमित्याह– **योग्यतामात्रस्य चेति।** सैव योग्यता हेतुविशेषणमिति भावः। **अन्यथेति।** योग्यताया एवासिद्धौ हेतुविशेषणासिद्धेरित्यर्थः। पदपक्षके दोषं पूर्वमुक्तं स्फुटयति–**एवमिति।** आकाङ्क्षायाः सत्तया हेतुतां व्यवस्थापयितुमाकाङ्क्षास्वरूपं परिच्छेत्तुमाह–**तत्रेति। तस्येति।** विशेषणविशेष्यभावस्येत्यर्थः। **योग्यतैवेति।** तस्या हेतुविशेषणतया पूर्वमेव ज्ञातत्वादित्यर्थः। ननु नीलं सरोजमित्यत्रापि नीलगुणविशेषसरोजद्रव्यविशेषाभ्या-माक्षिप्तयोर्गुणद्रव्ययोरविनाभावोऽस्त्येवेत्याह–**नापि विशेषेति।** अत्रातिव्याप्तिमाह–**अहो इति।** नदीकच्छयोरविनाभावेऽपि आकाङ्क्षाया अभावात्। अन्यथा तत्र वाक्यभेदप्रसिद्धिर्न स्यादित्यर्थः। **प्रतिपत्तुरिति।** प्रतिपाद्यपुरुषस्येत्यर्थः। एवं सति घटो भवतीत्यपि वाक्यं परिपूर्णमेव स्यात्, गुणविशेषे क्रियाविशेषे च प्रतिपत्तृजिज्ञासायाः सत्त्वात्। अन्यथा रक्तो पटो भवतीत्यत्रापि वाक्यभेदः स्यात्। अत्रापि पटो भवतीत्येतावतैव पर्यवसानसम्भवादित्यर्थः। जिज्ञासाविशेष आकाङ्क्षा। तत्र विशेषं दर्शयति–**पदस्मारितेति।** या जिज्ञासा तद्वाक्यस्थपदस्मारितमर्थं विषयीकरोति सेत्यर्थः। एतदेवाह–**पट इति।** अभ्युपगम्योत्तरयति–**एवं तर्हीति।** जिज्ञासाज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभावात् स्वरूपसत्त्वे सा हेतुर्वाच्यः। तथा च तया हेतुविशेषणमनुपपन्नमित्यर्थः। नन्वासत्तियोग्यते एव हेतुविशेषणे स्यातां, न हि ते अपि स्वरूपसत्यौ तन्त्रे तयोर्भ्रमादन्वयबोधानुपपत्तिप्रसङ्गादित्यत आह–**आसत्तीति।** निराकाङ्क्षे व्यभिचारतादवस्थ्यादित्यर्थः। **व्यभिचारादिति।** राजपदार्थपुरुषपदार्थयोः संसर्गज्ञानपूर्वकत्वाभावादित्यर्थः। **द्वितीय** इति। आकाङ्क्षाज्ञानपक्ष इत्यर्थः। जिज्ञासाज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभावादित्यर्थः। **प्रतिसन्धानादेवेत्यभ्**युपगमवादः। तयोरपि स्वरूपसत्योरेव तन्त्रत्वात्। **तावन्मात्रेति।** जिज्ञासाज्ञानं यदि तन्त्रं स्यात्, तदाऽनुभूयेतेत्यर्थः। जिज्ञासायाः स्वरूपसत्या हेतुत्वं दृष्टान्तेनाह–**दूरादिति**। ननु तथापि जिज्ञासाज्ञानमान्तरालिकं स्वीक्रियतां, को दोष इत्यत आह–**विशेषेति**। जिज्ञासावगतिर्यदापेक्षिता तदा सम्भूतसामग्रीकेण शब्देन संसर्गधीरेव जन्यत इत्यर्थः। ननु विशेषान्वयप्रतियोगिपदार्थान्तरस्मरणकालात् पूर्वमेव जिज्ञासावगतिः स्यादित्यत आह–**न चेति। तावन्मात्रस्ये**ति। पदस्मारिततत्तत्पदार्थसार्थगोचरजिज्ञासा तावदौ वक्तव्या, तदवगमाभिमतकाले चान्वयधीरेव जायत इत्यर्थः। **एवम्भूतोऽपीति।** आकाङ्क्षया विशेषितोऽपीत्यर्थः। हेतुसत्त्वे साध्याभावं दर्शयति–तदेति। अत्र च साध्याभावः पदस्मारितत्वांशवृत्तिरेका[?]मिति बोध्यम्। **तथाविधस्येति।** यावत्समभिव्याहृता-काङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वात्। यद्यप्येवमपि न व्यभिचारोद्धारः, तथापि तस्य

तद्भावनाशक्यत्वं हेतुज्ञानकालेऽवश्यं साध्यस्य सत्त्वादित्यर्थः। गूढाभिसन्धिराह– **कुतस्तर्हीति। अलिङ्ग एवेति।** कतिपयपदमात्रस्यालिङ्गत्वात्। तत्रैव यावत्समभिव्याहृतत्वमारोपयतीत्यर्थः। **श्रुतार्थरूपेति।** यदेव श्रुतं तावत्पदार्थसंसर्गानुभवादित्यर्थः। न च लिङ्गविशेषणसन्देहेऽनुमितिर्भवतीति भावः। सन्देहाकारमेवाह–**भवति हीति। असाविति।** कतिपयपदश्राविणो या संसर्गावगतिरित्यर्थः। लिङ्गाभिमानिनो लिङ्गनिश्चयः। स च विशेषणांशसंशयात् प्रकृते नास्तीत्यर्थः। एकदेशश्राविणो या भ्रान्तिः सा शब्दादेव जायते, न तु प्रमापि, येन तत्प्रमाणं स्यात् इत्याह–**एतादृगिति**। आशयमुद्घाटयति–**यद्येवमिति। व्याप्तीति।** एकदेशश्राविणः शब्दादेव संसर्गप्रत्ययाभ्युपगमादित्यर्थः। नास्त्येव तत्र संसर्गप्रत्ययो येन तद्वदन्यत्र संसर्गप्रमा स्यादित्यर्थः। अनाप्तोक्ते संसर्गज्ञानपूर्वकत्वं साध्यं नास्ति यावत्समभिव्याहृताकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वं हेतुरस्तीति व्यभिचारमाह–**तथाभूतस्येति।** एतच्चान्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं योग्यत्वमभिप्रेत्य। नन्वसंसर्गाग्रहपूर्वकाणीति साध्यम्। तच्चानाप्तोक्तत्वेऽप्यस्तीति न व्यभिचार इत्याह–**असंसर्ग** इति। **एवं तर्हीति।** ज्ञानावच्छेदकतया हि संसर्गः सिद्ध्येत्, न चात्र ज्ञानपूर्वकत्वं साध्यमस्तीतीत्यर्थः। **आप्तेति।** तत्र संसर्गज्ञानपूर्वत्वं न बाधितमित्यर्थः। तर्ह्याप्तोक्तत्वेन हेतुर्विशेषणीयः, संसर्गज्ञानपूर्वकत्वं च तवाभिमतं साध्यं, तत्राह–**सर्वविषयेति। यत्र क्वचिदिति**। अनाप्तोक्तत्वस्य तथात्वात् तत्र व्यभिचार इत्यर्थः। **प्रागेवेति।** आप्तत्वग्रहदशायामित्यर्थः। तथा च न तेन हेतुं विशिष्य संसर्गसाधनम्। संसर्गस्य प्रागेव सिद्धेरिति भावः। पूर्वं सर्वमभ्युपगमवादेनोक्तमिति स्फुटयन्नाह–**न चेति**।

जिज्ञासामिति। सा चाजिज्ञासोरपि न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः। **संसर्गावगमेति।** संसर्गप्रमेत्यर्थः। स्मारितयोरविनाभावो गुणवद् द्रव्यमित्यादौ, तदाक्षिप्तयोरविनाभावो नीलं सरोजमित्यादौ, विशेषाक्षिप्तसामान्ययोः। **श्रोतरीति**। वक्तरि संसर्गावगमप्रागभावस्यानाकाङ्क्षत्वद्योतनार्थम्। **तदुत्पाद्येति**। वाक्यान्तरोत्पाद्यसंसर्गावगमप्रागभावस्य निराकाङ्क्षेऽपि सत्त्वात् तद्वारणार्थं **स्मारिततदाक्षिप्ताविनाभावे सतीति**। जिज्ञासायोग्यतामाविष्कर्तुं न तु व्यावर्तनार्थम्, एतादृशस्थले जिज्ञासोत्पत्तुमर्हतीत्येतत्परम्। साधारणहेतुरपि प्रतियोगिविशेषाशङ्कितोऽत्रासाधारणः। न च प्रागभावादेव कार्यानुत्पत्तौ योग्यतासत्त्वोरकारणतापत्तिः एवं सति दण्डादेरप्यकारणतापत्तेः। न च यत्र यत्र प्रागभावाभावस्तत्र कारणान्तराभाव आवश्यक इति तत एव कार्यानुत्पत्तौ किमाकाङ्क्षयेति वाच्यम्? अन्यत्रापि प्रागभावस्याकारणतापत्तेः। न च तदुच्चारणजन्यसंसर्गावगमप्रागभावसिद्ध्यसिद्धिव्याघातो, निराकाङ्क्षे तत्र प्रागभावस्यासिद्धिः। न च तदुत्पाद्यसंसर्गज्ञानाभावे तत्प्रागभावाभावोऽपि दुर्निरूप इति वाच्यम्। संसर्गावगमत्वेनैव प्रतियोगिसिद्धिः। दुःखप्रागभावार्थिकायां युक्तौ यथा दुःखत्वेनैव प्रतियोगिता, न तु तदा मे भाविदुःखत्वेन,

तस्मात्तदनुशयेन यत् किञ्चिदुक्तम् अभिधानपर्यवसानमाकाङ्क्षेति। तत्तुच्छम्। येन विना यस्य न स्वार्थान्वयानुभावकत्वं तदपर्यवसानमित्यपि संसर्गावगमप्रागभाव-पर्यवसन्नमेव। अभिधानं हि न शब्दप्रयोगः। तस्य निराकाङ्क्षेऽपि पर्यवसानात्, किन्त्वन्वयबोधः तदपर्यवसानं तदनुत्पत्तिः। सा च प्रागभाव एवेति घट्टकुट्यां प्रभातम् प्रत्यूषे चाधिकमन्वेष्टव्यम्। ननु प्रागभावोऽप्याकाङ्क्षा ज्ञायतामत आह—**न चेति**। संसर्गावगमस्य प्रागभावप्रतियोगिनः संसर्गसिद्धिमन्तरेण दुर्ग्रहत्वादित्यर्थः।।१३।।

प्राभाकरास्तु—लोकवेदसाधारणव्युत्पत्तिबलेनाऽन्विताभिधानं प्रसाध्य वेदस्यापौरुषेयतया वक्तृज्ञानानुमानानवकाशात् संसर्गे शब्दस्यैव स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमास्थिषत। लोके त्वनुमानत एव वक्तृज्ञानोपसर्जनतया संसर्गस्य सिद्धेरन्विताभिधानबलायातेऽपि प्रतिपादकत्वेऽनुवादकतामात्रं वाक्यस्येति निर्णीतवन्तः। तदतिस्थवीयः—

निर्णीतशक्तेर्वाक्याद्धि प्रागेवार्थस्य निर्णये।
व्याप्तिस्मृतिविलम्बेन लिङ्गस्यैवानुवादिता।।१४।।

यावती हि वेदे सामग्री, तावत्येव लोकेऽपि भवन्ती कथमिव नार्थं गमयेत्? न ह्यपेक्षणीयान्तरमस्ति, लिङ्गे तु परिपूर्णेऽप्यवगते व्याप्तिस्मृतिरपेक्ष-णीयाऽस्तीति विलम्बेन किं निर्णेयम्?। अन्वयस्य प्रागेव प्रतीतेः।।

लोके वक्तुराप्तत्वनिश्चयोऽपेक्षणीय इति चेन्न। तद्रहितस्यापि स्वार्थप्रत्यायने शब्दस्य शक्तेरवधारणात्। अन्यथा वेदेऽप्यर्थप्रत्ययो न स्यात्, तदभावात्। न च लोके अन्यान्येव पदानि, येन शक्तिवैचित्र्यं स्यात्। अनाप्तोक्तौ व्यभिचारदर्शनात् तुल्यापि सामग्री सन्देहेन शिथिलायते इति चेन्न। चक्षुरादौ व्यभिचारदर्शनेन शङ्कायामपि सत्यां ज्ञानसामग्रीतस्तदुत्पत्तिदर्शनात्।

ज्ञायमानस्यायं विधिर्यत्सन्देहे सति निश्चायकं यथा लिङ्गं, चक्षुरादि तु सत्तयेति चेन्न। वाक्यस्य निश्चितत्वात्, फलप्रामाण्यसन्देहस्य च फलोत्तरकालीनत्वात्। आप्तोक्तत्वस्य चार्थप्रत्ययं प्रत्यनङ्गत्वात्। लोकेऽपि चाप्तत्वानिश्चयेऽपि वाक्यार्थप्रतीतेः। भवति हि वेदानुकारेण पठ्यमानेषु मन्वादिवाक्येषु अपौरुषेयत्वाभिमानिनो गौडमीमांसकस्यार्थनिश्चयः। न चासौ भ्रान्तिः, पौरुषेयत्वनिश्चयदशायामपि तथा निश्चयादिति।।१४।।

आमोदः

प्रसङ्गादाह–**प्राभाकरास्त्विति। अन्विताभिधानमिति। इतरान्विताभि-धानमिति**। इतरान्विता एव हि पदार्थाः पदैरभिधीयन्ते कथमन्यथाव्यवहाराद् व्युत्पत्तिग्रह इत्यादि **शब्दखण्डे** बहुशः। ननु यद्यनुमानभावेन शब्दो गमकस्तदा कथमनुवाद-कत्वप्रसिद्धिरत आह–**अन्विताभिधानेति**। शब्दस्यापि तत्रार्थे सामर्थ्यादनुवादकतेत्यर्थः।

निर्णीतशक्तेरिति ।३।१४

वेदे शब्दशक्तिनिर्णयादित्यर्थः। **प्रागिति**। अनुमानात्पूर्वमित्यर्थः। कथमेवमित्याह–**व्याप्तीति**। निर्णीतशक्तित्वमाह–यावतीति। द्वितीयार्धं व्याचष्टे–**लिङ्ग इति। लोक** इति। तथा च लोके भिन्नैव सामग्रीति तद्विलम्बेन प्रथमं शब्दो मूक एवेत्यर्थः **तद्रहितस्यापीति**। वेद आप्तोक्तनिश्चयं विनापि प्रत्यायकत्वदर्शनादित्यर्थः। संसर्गज्ञानपूर्वकाणीति साध्यसिद्धावपि न प्रवृत्तिः। न हि ज्ञानाज्ञानं प्रवर्त्तकं किन्त्विष्टकाबद्धोदकप्रकारकं ज्ञानं, तच्च न प्रकृते घटः, संसर्गज्ञानपूर्वकत्वसिद्धावपि घटसंसर्गस्य ताद्रूप्येणासिद्धिरिति शब्दप्रमाणमितिभावः। **शिथिलायत** इति। स्वघटितप्रतीतिं न घटयतीत्यर्थः। **ज्ञानसामग्रीत इति**। इन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति शैथिल्यादर्शनादित्यर्थः। **सन्देहेन शिथिलायत** इति। सन्देहविषयं विवेचयति। **वाक्यस्येति**। वाक्यं न सन्देहविषय इत्यर्थः। **फलेति**। फलं संसर्गबोधः, तत्प्रामाण्ये न सन्देहः फलोत्पत्तौ सत्यां भवेदेवेत्यर्थः। **अनङ्गत्वादिति**। वेदे व्यभिचारदर्शनादित्यर्थ। ननु लौकिक-त्वावच्छेदेनाप्तोक्तत्वनिश्चयो हेतुः स्यादित्यत आह–**लोकेऽपि** चेति। वाक्यप्रतीतिस्थलं दर्शयति–**भवति हीति। गौडमीमांसकस्येति**। वेदानभिज्ञत्वख्यापनाय तथात्वनि-श्चयादिति बाधानवतारादित्यर्थः।।१४।।

स्यादेतत्, नाप्तोक्तत्वमर्थप्रतीतेरङ्गमिति ब्रूमः, किन्त्वनाप्तोक्तत्व-शङ्कानिरासः स च क्वचिदपौरुषेयत्वनिश्चयात्, क्वचिदाप्तोक्तत्वावधारणादिति चेत्। तत् किमपौरुषयत्वस्याप्रतीतौ सन्देहे वा वेदवाक्याद्विदितपदार्थ-सङ्गतेरर्थप्रत्यय एव न भवेत्, भवन्नपि वा न श्रद्धेयः? प्रथमे सत्यादय एव प्रमाणम्। न चासंसर्गाग्रहे तदानीं संसर्गव्यवहारो, बाधकस्यात्यन्तमभावात्। तथापि तत्कल्पनायामन्वयोच्छेदप्रसङ्गात्। द्वितीये त्वश्रद्धा प्रत्यक्षवन्निमित्तान्त-रान्निवर्त्स्यतीति वेदे यदि लोकेऽपि तथा स्यादविशेषात्। अन्यथा वेदस्याप्यनुवादकताप्रसङ्गः।

तदुच्यते–

व्यस्तपुंदूषणाशङ्कैः स्मारितत्वात् पदैरमी।
अन्विता इति निर्णीते वेदस्यापि न तत् कुतः॥१५॥

यदा ह्यपौरुषेयत्वनिश्चयात् प्राग् वेदो न किञ्चिदभिधत्ते इति पक्षः, तदाऽऽप्तोक्तत्वनिश्चयोत्तरकालं लोकवद् वेदेऽप्यपौरुषेयत्वनिश्चयात् पश्चादनुमानावतारः। इयांस्तु विशेषो–यदत्र पदार्थानेव पक्षीकृत्य निरस्तपुंदोषाशङ्कैराकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः स्मारितत्वादाप्तोक्तपदकदम्ब-कस्मारितपदार्थवत् संसर्ग एवाहत्य साध्यो बुद्धिव्यवहितस्त्वितरत्रेति फलतो त कश्चिद्विशेष–इति। तथा चान्विताभिधानेऽपि जघन्यत्वाद्वेदस्यानुवादकत्व-प्रसङ्गः। न चैवं सति तत्र प्रमाणमस्ति। विशिष्टप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या हि शब्दस्य तत्र शक्तिः परिकल्पनीया, सा चानुमानेनैवोपपन्नेति वृथा प्रयासः। तस्माल्लोके शब्दस्यानुवादकतेति विपरीतकल्पनेयमायुष्मताम्।

किं चेदमन्विताभिधानं नाम? न तावदन्वितप्रतिपादनमात्रम् अविवादात्। नापि स्वार्थाभिधायास्तत्र तात्पर्यम्। अविवादादेव। नापि सङ्गतिबलेन तत्प्रतिपादनं, वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात्। नापि स्वार्थसङ्गतिबलेन, तस्य स्वार्थ एवोपक्षयात्। नापि सैव सङ्गतिरुभयप्रतिपादिका, प्रतीतिक्रमानुपपत्तेः। यौगपद्याभ्युपगमे तु योग्यत्वादिप्रति- सन्धानशून्यस्यापि पदार्थप्रत्ययवद् वाक्यार्थप्रत्ययप्रसङ्गात्। नापि सैव सङ्गतिः स्वार्थे निरपेक्षा, वाक्यार्थे तु पदार्थप्रतिपादनाऽवान्तरव्यापारेति युक्तम्। तस्याः स्वयमकरणत्वात्। सङ्गतानि पदानि हि करणं, न तु सङ्गति। तथापि तत्प्रतिपादनानुगुणसङ्गतिशालीनि पदानीति चेत्। न तावद्वाक्यार्थप्रतिपादनानुगुणता सङ्गतेस्तदाश्रयत्वेन, सामान्यमात्रगोचरत्वात्। तद्वन्मात्रगोचरत्वाद् वा। नापि तदनुगुणव्यापारवत्त्वेन, अकरणत्वादित्युक्तम्। तदनुगुणकरणव्यापारोत्थापकत्वात्तदनुगुणत्वेन नो विवादः।

अन्वित एव शक्तिरिति चेत्। उक्तमत्र वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात् प्रतीतिक्रमानुपपत्तेश्चेति। स्मृतक्रियान्विते कारके स्मृतकारकान्वितायाञ्च क्रियायां सङ्गतिरतो नोक्तदोषावकाशः। नाऽपि पर्यायतापत्तिः, प्राधान्येन नियमात्। नापि पौनरुक्त्यं विशेषाऽन्वये तात्पर्यात्। नातीतरेतराश्रयत्वम्, स्वार्थस्मृतावन-

पेक्षणात्। नापि वाक्यभेदापत्तिः। परस्परपदार्थस्मृतिसन्निधौ तदितरानपेक्षणादिति चेत् न। अन्विते सङ्गतिग्रह इति कोऽर्थः? यदि यत्र सङ्गतिस्तद्वस्तुगत्या पादार्थान्वितं, न किञ्चित् प्रकृतोपयोगीति। नहि यत्र चक्षुषः सामर्थ्यमवगतं तद्वस्तुगत्या स्पर्शवदिति तद्वत्ताऽपि तस्य विषयः। अथान्विततयैव तत्र व्युत्पत्तिरित्यर्थः। तदसत्। प्रमाणाभावात्।

अन्वितार्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्तिरिति चेन्न। अन्विताभिधानेनाप्युपपत्तेः। आकाङ्क्षाऽनुपपत्तिरस्तु, न हि सामान्यतोऽन्वितानवगमेऽन्वयविशेषे जिज्ञासा स्यात्। न दृष्टे फलविशेषे रसविशेषजिज्ञासावदाक्षेपतोऽप्युपपत्तेः। शब्दमहिमानमन्तरेण यतः कुतश्चिदपि स्मृतेषु पदार्थेषु अन्वयप्रतीतिः स्यात्। न चैवम्। ततः शब्दशक्तिरवश्यं कल्पनीयेति चेत्। कुतस्तर्हि कविकाव्यानि विलसन्ति। न हि संसर्गविशेषमप्रतीत्य वाक्यरचना नाम। न च स्वोत्प्रेक्षायां प्रत्यक्षमनुमानं शब्दस्तदाभासा वा सम्भवन्ति, अन्यत्र चिन्तावशेन पदार्थस्मरणेभ्यः। असंसर्गाग्रहोऽसाविति चेत्। मम तावत् संसर्गग्रह एवासौ। तवाऽपि सैव पदावली क्वचिदन्वये पर्यवस्यति क्वचिदनन्वयाग्रहे इति कुतो विशेषात्। आप्तनाप्तवक्तृकतयेति चेत्। किं तथाविधेन वक्त्रा तत्र कश्चिद्विशेष आहितः? आहो वक्तैवावच्छेदकतया विशेषः? प्रथमे अभिहितान्वयवादिनामिव तवापि शक्तिकल्पनागौरवम्। द्वितीये तु वक्तुरिव पदानामप्यवच्छेदकतयैव विशेषकत्वमस्तु। एवं तर्हि पदानामप्यन्वयप्रतीताव-स्त्युपयोगः। कःसन्देहः। परं पदार्थाभिधानेन, न त्वन्यथा। यथा तवैवाप्तस्य संसर्गपरतया पदसमभिव्याहारमात्रेण, न त्वन्यथा। अन्यथा तु गुरुमतविदामेव श्लोक आप्तपदप्रक्षेपेण पठनीयः–

प्राथम्यादभिधातृत्वात् तात्पर्योपगमादपि।
आप्तानामेव सा शक्तिर्वरमभ्युपगम्यताम्।।इति।।

तस्मात् प्रकारान्तरेण संसर्गप्रत्ययो भवतु मा वा, पदार्थनामाकाङ्क्षादि-मत्त्वे सति अभिहितानामवश्यमन्वय इति कुतोऽतिप्रसङ्गः।

न चैवं सति पदार्थो एव करणं, तेषामनागतादिरूपतया कारकत्वाऽनुप-पत्तौ तद्विशेषस्य करणत्वस्यायोगात्। तत्संसर्गे प्रमाणान्तरासंङ्कीर्णोदाहरणाभावाच्च।

पदानान्तु पूर्वभावनियमेन पदार्थस्मरणाऽवान्तरव्यापारवत्तया तदुपपत्तेः, व्यापारस्याव्यवधायकत्वादिति कृतं प्रसक्ताऽनुप्रसक्त्या।।१५।।

आमोद:

निरासमिति ब्रूम इत्यनुषङ्गः। अपौरुषेयत्वनिर्णयो न वाक्यार्थप्रतीताङ्गमित्याह–**तत् किमिति। सत्यादय** इति। वाक्यार्थप्रत्ययस्यानुभूयमानत्वेनापलापानर्हत्वादित्यर्थः। न त्वसंसर्गाग्रहमात्रं तत्रेत्याह–**न वेति**। संसर्गग्रहे बाधकाभावात् सामग्र्या स्वयैवोपपादितत्वादिति भावः। अन्यथा प्रत्यक्षादावपि असंसर्गाग्रहादेव व्यवहारोपपत्तौ संसर्गग्रहः क्वापि न सिद्ध्येदित्याह–**तथापीति**। अन्वयग्रहोच्छेदात् प्रमाणाभावादन्वयस्यैवोच्छेद इत्युक्तमन्वयोच्छेद इति। **निमित्तान्तरादिति**। समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादिलिङ्गादित्यर्थः। **अन्यथेति**। यद्यपौरुषेयत्वप्रतीतिः शाब्दान्वयबोधे हेतुस्तदेत्यर्थः।

तदेवाह–**व्यस्तेति**। अपौरुषेयत्वनिश्चयेन पुंदोषशङ्काया निरासादेते पदार्था मिथः संसर्गवन्तः **व्यस्तपुंदूषणाशङ्क**पदकदम्बस्मारितत्वादिति वेदेऽप्यनुमानस्यैव सम्भृतसामग्रीत्वादनुवादकमेव पर्यवसन्नमित्यर्थः। **तदिति**। अनुवादकमित्यर्थः। **कारिका**र्थमाह–**यदीति**। न किञ्चिदभिधत्ते नान्वयानुभावकः। **पश्चादिति**। उत्तरकालमित्यर्थः। ननु तथापि वक्तृज्ञानावच्छेदकतया न संसर्गसिद्धिरित्यत आह–**इयानिति। बुद्धीति**। वक्तृज्ञानावच्छेदकतयेत्यर्थः। तथा च वाक्यार्थज्ञानस्यानुमानादेव सर्वत्रोत्पत्तेः शब्दो न मानान्तरमिति भावः। **इतरत्रेति। लोक इत्यर्थः**। **फलत** इति। लोके वेदे चानुमानादेव संसर्गसिद्धेरित्यर्थः। **जघन्यत्वादिति।** अनुमानप्रवृत्त्यनन्तरप्रवृत्तिकत्वादित्यर्थः। अनुवादकतेत्यापाततः वस्तुतस्तु शब्दप्रमाणमेव न सर्वत्रानुमानादेव संसर्गसिद्धेः। **न चैवमिति।** अनुमानादेवावयवबोधोत्पत्तौ नान्विताभिधाने प्रमाणमस्तीत्यर्थः। तदेवाह–**विशिष्टेति**। अन्वितप्रतिपत्तिरन्विताभिधाने प्रमाणं सा चानुमानाधीनैवेत्यर्थः। **विपरीतेति**। लिङ्गस्यैव व्याप्तिस्मृतिविलम्बेनानुवादकताव्यवस्थापनादित्यर्थः। यद्वा, अन्विते शक्तिरिति विरुद्धलक्षणेत्यर्थः, अन्विताभिधानं प्रसङ्गतो विकल्प्य दूषयति–**किञ्चेति। अविवादादि**ति। मया पदानामनुभावकत्वस्वीकारादित्यर्थः। **नापीति।** स्वार्थशक्तेरितरान्वितपदार्थानामनुभवतात्पर्यकत्वमप्युभयसिद्धमेवेत्यर्थः। नन्वन्वयांशेऽपि शक्तिरित्येवान्विताभिधानम् इत्यत आह–**नापीति**। अन्वयांशस्यापूर्वतया तत्र शक्त्यग्रहादित्यर्थः। **स्वार्थशक्तिबलेने**त्यत्र वाक्यार्थप्रतिपादनमित्यनुषङ्गः। **तत्राविवादादिति** दूषणे सत्येवाह–**तस्येति**। सङ्गतिबलस्य स्वार्थस्मारकमित्यर्थः। ननु स्वार्थसङ्गतिरेवान्वयं पदार्थं वोपस्थापयतीत्येवान्विताभिधानमित्याह–**नापि सैवेति**। ननु यौगपद्ये को दोष इत्यत आह–**यौगपद्येति**। पदार्थोपस्थितौ योग्यताज्ञानमतन्त्रं, तथा वाक्यार्थोपस्थितावपि स्यादित्यर्थः। **नापीति**। **पदार्थप्रतिपादनावान्तरे**त्युपलक्षणं,

योग्यतादिज्ञानसापेक्षेत्यपि द्रष्टव्यम्। **तस्या** इति। स्वतन्त्रेण तस्याः करणत्वे शब्दाप्रामाण्यापत्तेरिति भावः। तदेवाह–**सङ्गतानी**ति ननु न पदान्येव करणं, किन्तु वाक्यार्थप्रतिपादनानुगुणसङ्गतिविशिष्टानीत्यायातन्वितेऽपि शक्तिरित्याह–**तथापीति**। **तदाश्रयत्वेनेति।** वाक्यार्थाश्रयत्वेनेत्यर्थः। तथा च क्वाद्वयांशेऽपि शक्तिरिति भावः। तर्हि किमाश्रया सङ्गतिरत आह–**सामन्येति**। **परमते** हि ते जातिमात्रे। पदार्थार्थवादिनः। **तद्वन्मात्रेति**। **स्वमतेनापी**ति। **तदनुगुणे**ति। वाक्यार्थानुगुणेत्यर्थः। पादार्थस्मरणं हि व्यापारः। स च पदार्थानां न सङ्गतेरिति भावः। ननु पदानामपि पदार्थस्मरणं व्यापारो वाक्यार्थानुभवं प्रति **सङ्गतिबलादेवेति**, कथं नान्वयेऽपि शक्तिरित्याह–**तदनुगुणेति**। एतादृशमन्वयाभिधानमस्मदभिमतमेवेत्यर्थः। ननु चान्वयविशिष्टे पदार्थे शक्तिरस्मदभिमतेति कुतो न विवाद इत्याह–**अन्वित एवेति। उक्तमिति**। तत्र शक्तिग्रह एव न सम्भवतीत्यर्थः। पदार्थ– स्मरणान्वयप्रतीत्यौगपद्यमेवं स्यादित्याह–**प्रतीती**ति। **उक्तदोषेति**। वाक्यार्थस्यापूर्वत्वान्न तत्र शक्तिग्रहो यौगपद्यञ्च प्रतीत्योः स्यादित्युक्तदोषौ न भवतः। अन्वयसामान्यज्ञानस्य पूर्वं जातत्वेऽपि विशेषग्रहो वाक्यादिति भावः। नन्वेवं घटशब्दानयनशब्दयोरेकार्थप्रतिपादकत्वात् पर्यायता स्यादित्यत आह–**नापीति**। कारकपदस्य प्राधान्येन कारकवाचकत्वं, क्रियापदस्य प्राधान्येन क्रियावाचकत्वमित्यर्थभेदान्न पर्यायतेत्यर्थः। ननु क्रियापदेनापि कारकमभिहितं कारकपदेनापीति पौनरुक्त्यमित्यत आह–**नापीति**। विशेषेति। विशेषप्रतिपत्तिमभिप्रेत्य विशेषदोपादानमतो न पौनरुक्त्यमित्यर्थः। ननु कारकपदेन कारकपदोपस्थितौ क्रियापदेन तदुपरक्तक्रियोपस्थितिः क्रियापदेन च क्रियोपस्थितौ कारकपदेन तदुपरक्तकारकोपस्थितिरित्यन्योन्याश्रय इत्यत आह–नापीति। स्मृतकारकपदमहिम्नैव क्रियोपरक्तकारकस्मृतिर्न तत्र क्रियापदापेक्षेति नान्योन्याश्रय इत्यर्थः। ननु कारकान्विता क्रिया, क्रियान्वितं च कारकमिति विशेषणविशेष्यभावभेदेन वाक्यभेद इत्यत आह–**नापीति**। वाक्यार्थयोः प्रत्येकं पर्यवसाने वाक्यभेदः, प्रकृते न तथा। नह्यत्रान्वयद्वयं किन्त्वेकमेव वाक्यार्थज्ञानमित्यर्थः। तदितरा**नपेक्षणादिति**। वाक्यभेदे हि द्वितीयवाक्यार्थबोधे तदितरापेक्षणविलम्बः, प्रकृते तु न तथेत्यर्थः। **अन्वित** इति। यदन्वितं तत्र शक्तिरिति यदि तदा न विवादः। अथान्वयांशेऽपि शक्तिरिति तन्न, प्रमाणाभावादित्यर्थः। **तद्वत्तापीति**। स्पर्शवत्तापीत्यर्थः। न च व्यवहारादन्वित एव शक्तिरिति वाच्यम्, पदार्थमात्रशक्त्यैवान्वयबोधव्यवहारोपपत्तेः। **अन्विते**ति। पदार्थमात्रशक्त्यैवेत्यर्थः। आकाङ्क्षेति। जिज्ञासेत्यर्थः। जिज्ञासानुपपत्तिमेवाह–**न हीति। दृष्टेरसविशेषेति**। दृष्टबीजपूरादाववश्यमत्र रसोऽस्ति, स किं मधुरस्तिक्तो वेति यथा जिज्ञासा, तदा घटमित्युक्ते क्रियान्वयस्तावदस्त्येव, सा चानयामि पश्यामि वेति जिज्ञासाविषय एवेत्यर्थः। **शब्दमहिमानमिति**। प्रकारान्तरोपस्थितिमादायापि चेदाकाङ्क्षा तदा पचतीत्युक्ते

प्रत्यक्षाद्युपस्थितेन कलायादिनाप्यन्वयबोधः स्यात्। तथा च शब्दोपस्थापितक्रियाद्या-काङ्क्षयैवान्वयबोध इत्यन्विताभिधानमायातमित्यर्थः। **शब्दशक्तिरि**ति। अन्वयांश इति शेषः।

अथ **प्राभाकरमते**ऽनुशयानो भट्ट आह–**कुतस्तर्हीति**। यदि प्रकारान्तरोपस्थितेन नान्वयबोधस्तदा रामो राजा वभूवेति कवीनां कथं संसर्गबोधो येन वाच्यनिष्पत्तिः स्यात्। तथा च चिन्तावशोपस्थिताः पदार्था एव संसर्गबोधे कारणमित्यर्थः। **स्वोत्प्रेक्षायामि**ति। कवेः काव्यनिष्पादकसंसर्गबोध इत्यर्थः। **असंसर्गाग्रह** इति। वाक्यरचनाहेतुरिति शेषः। भट्ट आह–**ममे**ति। संसर्गग्रहे बाधकाभावादित्यर्थः। असंसर्गाग्रहमूलकपदावलीश्रवणमेव क्वचिदसंसर्गाग्रहप्रयोजकम् क्वचित्तु संसर्गग्रहप्रयोजकमित्यत्र किं नियामकमित्यर्थः। ननु तवापि कथं प्रत्यक्षोपस्थितं कलायमादाय नान्वयबोध इति चेत्, न। **शाब्दी हयाकाङ्क्षेति** न्यायात्। शब्दोपस्थापितपदार्थान्वयबोधे शब्दोपस्थापितत्वस्यैव तन्त्रत्वात्। यत्र च पश्यतः श्वेतमारूढमित्याह, तत्र प्रकारान्तरोपस्थिता एव पदार्था अन्वयबोधमापादयन्तीत्यर्थः। विनिगमकमाह–**गुरुः आप्तेति**। आप्तवाक्यं संसर्गज्ञानपूर्वकं संसर्गज्ञानहेतुः अनाप्तवाक्यत्वसंसर्गाग्रहग्राहकमसंसर्गाग्रहहेतुरित्यर्थः। **कश्चिदतिशय** इति। स्ववाक्ये काचिच्छक्तिग्राहितेत्यर्थः। **अवच्छेदकतयेति**। आप्तोक्तमेव तन्त्रमित्यर्थः। **अभिहितान्वयवादिनामि**वेति। नैयायिकादीनां यथा पदार्थे शक्तिः, पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव तन्त्रत्वात्, तत्रान्वयधीहेत्वतिशयाधाने शक्तिर्वाक्यार्थधीशक्तिश्चेति गौरवम्, तथा तवाप्याप्तोक्ते शक्त्यन्तरकल्पनमिति गौरवमित्यर्थः। **अवच्छेदकतयेति।** पदोपस्थापितत्वं तन्त्रमित्यर्थः। अयमभ्युपगमवादः। **एवं तर्हीति**। अवच्छेदकतया पदानामपि कारणकोटौ प्रवेशादित्यर्थः। **न त्वन्यथेति**। पदार्थोपस्थान एव पदानामन्यथासिद्धत्वं न तु कारणत्वमपीत्यर्थः। **यथेति**। **अन्यथा**वच्छेदकस्य कारणकोटिप्रवेशेन वाप्तानामपि कारणत्वप्रङ्ग इत्यर्थः। **अन्यथे**ति। यद्यवच्छेदकेऽपि शक्तिरित्यर्थः।

प्राथम्यादिति। अवच्छेदकतया यथा पदानां प्रथमोपस्थितत्वं तथा त्वन्मते आप्तानामपीत्यर्थः। **अभिधातृत्वादिति**। यथा पदानामभिधायकत्वं वाचकत्वं तथाप्तानामप्यभिधायकत्वं वक्तृत्वमित्यर्थः। **तात्पर्योपगमादिति**। यथा वाक्यार्थप्रतीतिप्रयोजनकत्वं तात्पर्यं पदानां तथाप्तानामपीत्यर्थः। **वरमिति**। स्वानभ्युपगमख्यापनाय पदार्थकरणत्वं भट्ट उपसंहरति–**तस्मादिति**। **प्रकारान्तेरेणेति**। कविकाव्यस्थले संसर्गग्रहो वास्तु, असंसर्गग्रहो वा। वाक्यस्थले पदस्मारिताः पदार्था एव करणमित्यर्थः। **अतिप्रसङ्ग** इति। प्रत्यक्षाद्युपस्थितैः कलायादिभिरित्यर्थः। तत्र पदोपस्थापितत्वाभावान्नातिप्रसङ्ग इति भावः। **भट्ट**मुखेन **प्रभाकरं** निरस्य भट्टं

निरस्यति—**नचेति। तत्संसर्ग** इति। कविकाव्यस्थले तावदुत्पेक्षासहकृतं मन एव संसर्गबोधहेतुः। व्यापाराभावाच्च नोत्प्रेक्षा मानान्तरमिति भावः। अन्यत्र तु श्वेतरूपोऽयं धर्मी धावन्नश्वः खुरविक्षेपशब्दकारित्वे सति ह्रेषाकारित्वात् परिदृष्टतथाश्ववदित्यनुमानादेव तथा संसर्गसिद्धिरित्यर्थः। नन्वनेक पदघटिते वाक्ये पदान्यप्यतीतान्येवेत्यत आह—**पदानान्त्विति**। स्मृतिसमारूढानि पदानि समूहालम्बनेनैकप्रत्येकपदस्मारि-ततत्तदुत्तरैकनानापदार्थस्मृतिरूपव्यापारशालीनि करणमित्यर्थः। **कृतमिति**। शब्दप्रामाण्य-प्रसङ्गागतमन्विताभिधाननिराकरणं तदनुप्रसक्तं च पदार्थकरणत्वनिराकरणं तत्र च विस्तराभिधाने बहुगौरवं स्यादिति भावः।।१५।।

अस्तु तर्हि शब्द एव बाधकं सर्वज्ञे कर्त्तरि, तथा हि—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्षाऽहमिति मन्यते।।

इत्यादि पठन्ति। अस्यायमर्थः—न पारमार्थिकं चेतनस्य कर्तृत्वमस्ति, आभिमानिकं तु तत्। न च सर्वज्ञस्याऽभिमानो, न चासर्वज्ञस्य जगत्कर्त्तृत्वमस्ति।

उच्यते—

न प्रमाणमनाप्तोक्तिर्नादृष्टे क्वचिदाप्तता।
अदृश्यदृष्टौ सर्वज्ञो न च नित्यागमः क्षमः।।१६।।

यदि हि सर्वज्ञकर्त्रभावावेदकः शब्दो नाप्तोक्तः, न तर्हि प्रमाणम्। अथाप्तोऽस्य वक्ता, कथं न तदर्थदर्शी? अतीन्द्रियार्थदर्शीति चेत्। कथमसर्वज्ञः? कथं वा न कर्त्ता? आगमस्यैव प्रणयनात्। न च नित्यागमसम्भवो विच्छेदादित्यावेदितम्।।१६।।

आमोदः

तर्हीति। शब्दस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्ये सतीत्यर्थः। **प्रकृतेरिति**। **प्रकृते**रादिकारणस्य गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः **क्रियमाणानि** भूतभौतिकानि गोघटादीनि **अहङ्कारेण बुद्धि**तत्त्वप्रथमविकारेण **विमूढः** आपादितमोहः **आत्मा** चेतनः **कर्ताऽहमिति मन्यते**ऽभिमन्यत इत्यर्थः। तथा च पारमार्थिकं कर्तृत्वं प्रकृतेः, पुरुषस्य चितिशक्तेराभिमानिकमिति भावः। **न चेति**। दोषाभावादिति भावः। **जगदिति**। तावदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानाभावादिति।

न प्रामाण्यमिति। अयमुपदर्शित आगम आप्तोक्तो न वा ? अन्त्ये, न प्रमाणम्। आद्ये, प्रकृतवाक्यार्थागोचरसंसर्गयथार्थज्ञानवत्त्वमस्याभ्युपेयम्। अभ्युपेयतां, को दोष इत्यत आह–**अदृश्येति**। अदृश्यानि एतद्वाक्यप्रतिपादितानि प्रकृतिपुरुषभूतानि यदि पश्यति नूनं सर्वज्ञ एवेत्यर्थः। नन्वयं नाप्तोक्तः, किन्तु नित्य इत्यत आह–**न चेति**। वाक्यत्वादिना पौरुषेयत्वसाधनात् सर्गप्रलयसाधनाच्चेति भावः।।१६।।

अपि च–

न चासौ क्वचिदेकान्तः सत्त्वस्यापि प्रवेदनात्।
निरञ्जनावबोधार्थो न च सन्नपि तत्परः।।१७।।

न ह्यसत्त्वपक्ष एवागमो नियतः। ईश्वरसद्भावस्यैव भूयस्सु प्रदेशेषु प्रतिपादनात्। तथा चाग्रे दर्शयिष्यामः। तथा च सति क्वचिदसत्त्वप्रतिपादनमनेकान्तं न बाधकम्। सत्त्वप्रतिपादनमपि तर्हि न साधनमिति चेदापाततस्तावदेवमेतत्। यदा तु निःशेषविशेषगुणशून्यात्मस्वरूपप्रतिपादनार्थत्वमकर्तृकत्वागमानामवधारयिष्यते, तदा न तन्निषेधे तात्पर्यममीषामिति सत्त्वप्रतिपादकानामेवागमानां प्रामाण्यं भविष्यतीति। न च तेषामप्यन्यत्र तात्पर्यमिति वक्ष्यामः।।१७।।

आमोदः

नन्वागमप्रतिपादितोऽर्थः कथमन्यथाकर्त्तुं शक्यते इत्याह–न चेति। **असावा**गमो वेद एकान्ततः कर्तृभावमेव नाभिधत्ते, किन्तु कर्तारमपि प्रतिपादयत्येवेत्यर्थः। ननु परस्परविरोधेनागमो न प्रमाणम् एवं तर्हीत्यत आह–**निरञ्जनेति**। अञ्जना धर्मान्तरवैशिष्ट्यं बोधयति, अतः सन्नप्ययमागमश्चेतनस्य कर्तृत्वाभावपरो न भवति इत्यर्थः। किन्तु निरञ्जनत्वेन ध्येयतया बोधयतीति भावः। **अग्र** इति। **पञ्चमस्तवक** इत्यर्थः।।१७।।

अस्त्वर्थापत्तिस्तर्हि बाधिका, तथाहि–यद्यभविष्यन्नोपादेक्ष्यद्, न ह्यसावनुपदिश्य प्रवर्त्तयितुं न जानाति, अत उपदेश एवान्यथानुपपद्यमानस्तथाविधस्याभावमौदासीन्यं वाऽऽवेदयति। न। अन्यथैवोपपत्तेः।

हेत्वभावे फलाभावात् प्रमाणेऽसति न प्रमा।
तदभावात् प्रवृत्तिर्नो कर्मवादेऽप्ययं विधिः।।१८।।

बुद्धिपूर्वा हि प्रवृत्तिर्न बुद्धिमनुत्पाद्य शक्यसम्पादना, न च प्रकृते बुद्धिरप्युपदेशमन्तरेण शक्यसिद्धिः, तस्यैव तत्कारणत्वात्। भूतावेशन्यायेन प्रर्त्तयेदिति चेत्। प्रवर्त्तयेदेव यदि तथा फलसिद्धिः स्यात्। न त्वेवम्। कुत एतदवसितम्? उपदेशान्यथानुपपत्त्यैव। यस्यापि मते अदृष्टवशादेव भूतानां प्रवृत्तिस्तस्यापि तुल्यमेतत्। यद्यस्ति प्रवृत्तिनिमित्तमदृष्टं, किमुपदेशेन। तत एव प्रवृत्तिसिद्धेः। न चेत् तथापि किमुपदेशेन। तदभावे तस्मिन् सत्यप्यप्रवृत्तेः। नित्यः स्वतन्त्र उपदेशो न पर्यनुयोज्य इति चेत्। यूयं पर्यनुयोज्याः? ये तमवधानतो धारयन्ति विचारयन्ति चेति।।१८।।

आमोदः

यद्यभविष्यत् ईश्वर इति शेषः। **न ह्यसाविति।** असर्वज्ञत्वापत्तेरिति भावः अर्थापतिं स्फुटयति—**तत** इति। **अन्यथे**ति। ईश्वराभावमन्तरेणेत्यर्थः। **औदासीन्यमिति।** अनुपदेष्टृत्वमित्यर्थः। इमामर्थापत्तिमाभासीकरोति नेति।

तदेवाह—**हेत्विति।** उपदेशमन्तरेण प्रवृत्तिनिवृत्ती न स्यातामिति ईश्वरेणो-पदेष्टव्यमवश्यमित्यर्थः। कुत एतदित्याह—**हेत्वभाव** इति। ननु प्रवृत्तिरिष्टसाधनता प्रमासाध्या तत्र किमायातमत आह प्रमाणसामान्यसिद्धौ विशेषसिद्धिरावश्यकीत्यर्थः। **कर्मवाद** इति। **कर्मा**दृष्टम्, अदृष्टस्य प्रवर्त्तकत्वे किमुपदेशेनेति तुल्यमित्यर्थः। **न चेति**। यागादीष्टसाधनताबुद्धेः **स्वर्गकामो यजेते**ति उपदेशमात्रसाध्यत्वादित्यर्थः। **भूतावेशेति**। स्वयमधिष्ठाय परमनुष्ठापयत्वित्यर्थः **प्रवर्त्तयेदेवे**ति। तावदनुष्ठानकालापेक्षया उपदेशस्यैव लघुत्वादिति भावः। **एतदिति। भूतावेशन्यायेन** प्रवर्तने फलसिद्धिर्न भवतीत्येतदित्यर्थः। **उपदेशेति**। प्रकारान्तरेणोपपत्तिं पश्यन्नोपदिशेदित्यर्थः। **कर्मवादेति**। योजयति—**यस्यापीति**। नित्यत्व उपदेशस्य निरस्तमपि दोषान्तराभिधानाय शङ्कते—**नित्य** इति। **यूयमिति**। अदृष्टाधीनैव चेत् प्रवृत्तिस्तदा कथमुपदेशः प्रवृत्त्यर्थमाद्रियत इत्यर्थः।।१८।।

न चार्थापत्तिरनुमानतो भिद्यते, लोके तदसंकीर्णोदाहरणभावात्

अनियम्यस्य नायुक्तिर्नानियन्तोपपादकः।
न मानयोर्विरोधोऽस्ति प्रसिद्धे वाऽप्यसौ समः।।१९।।

जीवंश्चैत्रो गृहे नास्तीत्यनुपपद्यमानमसति वहिःसद्भावे तमापादयती-त्युदाहरन्ति। तत्र चिन्त्यते—किमनुपपन्नं जीवतो गृहाभावस्येति, न ह्यनियम्य-

स्यानियामकं विना किञ्चिदनुपपन्नम् अतिप्रसङ्गात्। ननु स्वरूपमेव तद् न तावद्बहिःसत्त्वेन कर्तव्यं, तदकार्यत्वात्तस्य, स्थितिरेवास्य तेन विना न स्यादित्यस्य स्वभाव इति चेत्। एवं तर्हि तन्नियतस्वभाव एवासौ व्याप्तेरेव व्यतिरेकमुनिरूप्यायास्तथा व्यपदेशात्। कथं वा बहिःसत्त्वमस्योपपादकम्? न हि अनियामको भवन्नप्यनियम्यमुपपादयति, अतिप्रसङ्गादेव। स्वभावोऽस्य यदनेन बहिःसत्त्वेन गेहासत्त्वं क्रोडीकृत्य स्थातव्यमिति चेत्। सेयं व्याप्तिरेवान्वय मुनिरूप्या तथा व्यपदिश्यते इति। न वयमविनाभावमर्थापत्तावपजानीमहे, किन्तु तज्ज्ञानम्, न चाऽसौ सत्तामात्रेण तदनुमानत्वमापादयतीति चेत्। न। अनुपपत्तिप्रतिसन्धानस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वात्। अन्यथा त्वतिप्रसङ्गात्, अर्थापत्त्याभासाऽनवकाशाच्च। यदा ह्यन्यथैवोपपन्नमन्यथाऽनुपपन्नमिति मन्यते तदाऽस्य विपर्ययो, न त्वन्यथेति। तथापि कथमत्र व्यप्तिर्गृह्येतेति चेत्। यदाऽहमिह तदा नान्यत्र, यदाऽन्यत्र तदा नेहेति सर्वप्रत्यक्षसिद्धमेतत्, का तत्रापि कथन्ता?। सर्वदेशाप्रत्यक्षत्वे तत्राभावो दुरवधारण इत्यपि नास्ति। तेषामेव संसर्गस्यात्मनि प्रतिषेधात्। अयोग्यानां प्रतिषेधे का वार्त्तेति चेत्। तदवयवानां तत्संसर्गप्रतिषेधादेव नुमानादन्येषां न काचित्, न ह्यकारणीभूतेन परमाणुना नेदं संसृष्टमिति निश्चेतुं शक्यमिति। न चाऽविनाभावनिश्चयेनापि गमयन्नपक्षधर्मोऽर्थापत्तिरिति युक्तम्। पक्षधर्मताया अनिमित्तत्वप्रसङ्गात्। अविशेषात्, व्यधिकरणेनाभावनिश्चयायोगाच्च—यद् यत्र यदेति प्रकारानुपपत्तेः।

प्रमाणयोर्विरोधे अर्थापत्तिरविरोधोपपादिका, न त्वेवमनुमानमित्यपि नास्ति विरोधे हि रज्जुसर्पादिवदेकस्य बाध एव स्यान्न तूभयोः प्रामाण्यम्। प्रामाण्ये वा न विरोधः। स्थूलमिदमेकमितिवत् सहसम्भवात्। चैत्रोऽयमयं तु मैत्र इतिवद्वा विषयभेदात्। प्रकृते क्वाप्यस्तीति सामान्यतो गेहस्यापि प्रवेशादेकविषयताऽप्यस्तीति चेत्। यद्येवं क्वचिदस्ति क्वचिन्नास्तीतिवन्न विरोधः। अत्रापि विरोध एवेति चेद्, एकं तर्हि भज्येत। न भज्येत, अर्थापत्त्या उभयोरप्युपपादनादिति चेत्। किमनुपपद्यमानम्। विरोध एवान्यथानुपपद्यमानो विभिन्नविषयतया व्यवस्थापयतीति चेत्। अथाभिन्नविषयतयैव किं न व्यवस्थापयेत्? व्यवस्थापनमविरोधापादनम्, एकविषयतयैव चानयोर्विरोधः, स कथं तयैव शमयितव्यः, न हि यो यद्विषमूर्च्छितः स तेनैवोत्थाप्यते इति

चेत्। एकविषयतया अनयोनिरोध इत्येतदेव कुतः? विभिन्नदेशस्वभावतयैव सर्वत्रोपालम्भादिति चेत्। नन्वियं व्याप्तिरेव। तथा च घट्टकुट्यां प्रभातमिति। धूमोऽपि वा अनुपपद्यमानतयैव वह्निं गमयेत्, न हि तेन विना असाधूपपद्यते। विरोधोऽपि, धूमाद्वह्निना भवितव्यम, अनुपलब्धेश्च न भवितव्यमिति। तथाचानुपलब्धेरर्वाग्भागव्यवस्थापनं, धूमस्य च व्यवधानेनानुपलभ्य-वह्निविषयत्वस्थितिरर्थापत्तिरिति कुतोऽनुमानम्? वह्निमानयमित्यनुमानं व्याप्तेः। अन्यथाऽनुमानाभावे विरोधासिद्धेः। अर्वाग्भागानुपलब्धिविरोधेन परभागेऽस्य वह्निरित्यर्थापत्तिरे- वेति चेन्न। व्याप्तिग्राहकेन प्रमाणेन विरोधस्योक्तत्वात्। नाप्युत्तरार्थापत्तिः। अन्यथा पाण्डुरत्वस्यापालालत्वविरोधेन पालालत्वस्थिति-रप्यर्थापत्तिरेव स्यात्। तद्विशिष्टस्य तेनैव व्याप्तेर्नैवमिति चेत्। यद्येवमर्वाग्भागानु-पलभ्यमानवह्नित्वेन विशिष्टस्य धूमस्य तेनैव व्याप्तेः कथमेवं भविष्यतीति तुल्यम्। केवलव्यतिरेक्यनुमानं पराभिमतमर्थापत्तिरन्वयाभावादिति चेत्। एवमेतावता विशेषेणानुमानेऽर्थापत्तिव्यवहारं न वारयामः। तत्रानुमानव्यवहारः कुत इति चेत्। अविनाभूतलिङ्गसमुत्पन्नत्वात्। साध्यधर्मेण विना ह्यभवनमन्वयिन इव व्यतिरेकिणोऽप्यविशिष्टं, तन्निश्चयश्चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्यतरेण वेति। तस्मादर्थापत्तिरित्यनुमानस्य पर्यायोऽयं तद्विशेषवचनं वा पूर्ववदादिवदिति युक्तम्॥१९॥

आमोदः

लोक इति। यदर्थापत्तावुदाहरणत्वेन प्रसिद्धं तदनुमानान्तर्गतमेवेत्यर्थः। ननूदाहरणान्तरं भविष्यतीत्याह—**प्रकारान्तरेति**। फलव्यापारयोर्वैजात्यं प्रमाणभेदकं, तच्च प्रकृते नास्तीति भावः।

अनियम्यस्येति।३।१९ **अनियम्यस्या**व्याप्यस्य **नायुक्ति**र्नानुपपत्तिः। **अनियन्ता** अव्यापको **नोपपादकः**। तथा च व्याप्येन व्यापकानुमानमित्यर्थः। विरोधकरणिकायामर्थापत्तौ व्याप्यव्यापकभावस्फुरणं नास्तीति मतान्तरमाशङ्क्य विरोधाभावेन प्रतिवन्द्या च दूषयति—**न मानयोरिति।** एतच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति।

अतिप्रसङ्गादिति। एवं सति रासभं विना धूमोऽप्यनुपपन्नः स्यादित्यर्थः। **ननु स्वरूपमेवेति।** तेन विनाऽनुपपन्नमित्यनुषङ्गः। **तन्ने**ति। चैत्रस्वरूपमेव बहिःसत्त्वेन क्रियत इत्यसम्भवतीत्यर्थः। यद्वा, चैत्रस्य गृहाभावस्वरूपमेव बहिःसत्त्वेन क्रियत इत्यसम्भवतीत्यर्थः। **स्थितिरेवास्येति। अस्य** चैत्रस्य। गृहेऽसन्नयं यदि बहिरपि न

स्यान्न स्यादेवेति। यद्वा, अस्य गृहनिष्ठचैत्राभावस्येत्यर्थः। **तन्नियतेति।** गृहनिष्ठाभावप्रतियोगी चैत्रो बहिःसत्त्वनियतस्वभावः। तथा च यदि चैत्रो बहिर्न स्यात् गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वे सति जीवी न स्यादिति व्यतिरेकव्याप्तेरेवेत्यर्थः। गृहासत्त्वस्य उपपादकत्वमुक्त्वा अन्वयव्याप्तिं व्यवस्थापयन् बहिःसत्त्वस्य उपपादकत्वमाह—**कथमिति**। **क्रोडीकृत्येति**। यत्र यत्र जीविगृहासत्त्वं तत्रावश्यं बहिःसत्त्वमिति व्याप्तिरावश्यकीत्यर्थः। तथा **व्यपदिश्यत** इति। उपपाद्योपपादकभावेनोच्यत इत्यर्थः। अज्ञाता व्याप्तिरर्थापत्तौ तन्त्रमित्यनुमानादस्याभेद इत्याह—**न वयमिति**। अनुपपत्तिज्ञानमेव व्याप्तिज्ञानम्। तच्च त्वयाऽवश्यं मन्तव्यमित्याह—अनुपपत्तीति। **अतिप्रसङ्गादिति**। सर्वदैव कल्पनाप्रसङ्गादि-त्यर्थः। एवं हि स्वरूपसती यत्र व्याप्तिस्तत्रैव कल्पना स्यान्न तु व्याप्तिभ्रमेणापि येनार्थापत्त्याभासः स्यादित्यत आह—**अथौपित्त्येति**। **अन्यथैवेति**। यत्र धूमेन रासभमनुपपत्तिभ्रमेण कल्पयति तत्रान्यथैवोपपन्नम्। अन्यथापीति। यत्र मृते देवदत्ते बहिःसत्त्वं कल्पयति तत्रान्यथाऽनुपन्नमित्यर्थः। **कथमिति**। गृहासत्वबहिः-सत्त्वयोर्वैयधिककरण्यादित्यर्थः। स्वशरीरव्याप्तिग्रहमाह—**यदेति**। अधिकरणयोग्यतया तत्र तत्र स्वशरीरसंसर्गाभावः कथं प्रत्येतव्य इत्यत आह—**सर्वदेशेति**। **तेषामेवेति**। प्रतियोगिनां स्मृतानामात्मशरीरसंसर्गनिषेधादित्यर्थः। ननु स्मृतस्यापि योग्यस्य प्रतियोगिनः संसर्गो निषिध्यते, न त्वयोग्यस्यापीत्याह—अयोग्यानामिति। **तदवयवानामि**ति। योग्यप्रतियोग्यवयवानामित्वर्थः। **अन्येषामिति**। उदासीनपरमाण्वादीनामित्यर्थः। तत्संसर्गसम्भावनैव नास्तीति तत्संसर्गनिषेधाभावेऽपि न दोष इति भावः। ननु गृहाभावो हेतुर्गृहवृत्तिर्न देवदत्तवृत्तिदेवदत्तबहिःसत्त्वमपक्षधर्मतया नानुमातुमलमत आह—**न चेति**। देवदत्तो बहिः सन् जीवित्वे सति गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादिति पक्षधर्मताऽस्त्येवेत्याह—**पक्षेति।** पक्षधर्मतां विनाऽर्थापत्तेरप्यनुपपत्तेरित्यर्थः। **अविशेषादिति**। अनुमानार्थापत्त्योरुभ-योरपि पक्षधर्मताया अविशेषादित्यर्थः। अविनाभावग्रहार्थं सामानाधिकरण्यापेक्षायां पक्षधर्मताया अपि आवश्यकत्वं तदवृत्तेस्तत्राकल्पकत्वादिति भावः। उपरि सवितेत्यादावपि भूमिः सन्निहितसवितृका आलोकवत्त्वादित्यादिना सामानाधिकरण्योपग-मादिति भावः। यदि सामानाधिकरण्यं नोपेयं तदा यद् धूमवत्तद् वह्निमदित्यन्योन्याभावगर्भा, यत्र धूमस्तत्र वह्निरिति देशगर्भा, यदा धूमस्तदा वह्निरिति कालगर्भा च व्याप्तिः कथं गृह्येत इत्याह—**यद्यत्रेति**। ननु जीवी क्वचिदस्ति गेहे च नास्तीति प्रमाणयोर्विरोध-ज्ञानाद्बहिरस्तीति या कल्पना सा विरोधकारणिकार्थापत्तिरस्तु। नह्यत्रानुपपत्तिज्ञानं तन्त्रम्, येन व्याप्तिज्ञानं स्यादित्यत आह—**प्रमाणयोरिति**। यद्येते प्रमाणे तदा न विरोधः, यदि तु विरोधस्तदान्यतरत् प्रमाणमित्याह—**विरोधे हीति**। अन्यथा वस्तु द्विरूपं स्यादिति भावः। नन्वत्र विषयभेदेऽपि चेत् प्रमाणयोः प्रवृत्तिस्तदा विरोध एवेत्यत आह—**प्रकृत** इति। **यद्येवमि**ति। क्वचिदित्यनेन उभयत्रापि परस्परभिन्नस्यैव देशस्य

विषयीकरणादित्यर्थः।

न विरोध इति। वास्तवविरोधप्रतिसन्धाने सत्येवार्थापत्त्याऽविरोधेनोपपादनमित्यर्थः। तथाप्यर्थापत्तावनुपपद्यमानार्थज्ञानमावश्यकमित्यभिप्रेत्याह–**किमिति**। एष विषयताप्रतिसन्धानाधीनो विरोधो भिन्नविषयतया व्यवस्थापना क्रियत इत्याह–**विरोध एवेति**। गूढाभिसन्धिराह–**अथेति**। वास्तवो विरोधो यथा भिन्नविषयतया प्रतिसन्धानाधीनो दुष्परिहरः, तथा भिन्नविषयतयापीति भावः। अभिन्नविषयतैव विरोधापादिका तत्कल्पना न तत्परिहारायेत्याशङ्कते–**व्यवस्थापनमिति**। भिन्नविषयतया व्यवस्थापनमविरोधापादनं चेत्तदा वास्तवोमानयोर्विरोध एव नास्ति। क्वचिदस्ति इत्यस्य नेहातिरिक्तविषयमादाय पर्यवसितत्वादिति दोषेऽसावविरोधप्रतिसन्धानेऽपि व्याप्तिज्ञानमावश्यकमित्यत्राप्यनुमानप्रवेश एवेत्याशयेनाह–**एकेति**। घट्टकुट्यामित्यादि स्फुटम्। प्रसिद्धे वाप्यसौ सम इति कारिकाप्रतीकं व्याचष्टे **धूमोऽपीति**। अनुपपत्तिकरणिकायामर्थापत्तावनुमानमन्तर्भाव्य विरोधकरणिकायामन्तर्भावयति–**विरोधोऽपीति। अर्वाग्भागावस्थापनमिति।** वह्न्यभावस्येति शेषः। ननु पर्वते वह्निसंसर्गज्ञानमनुमितिः परभागावच्छेदेन पर्वते वह्निसंसर्गज्ञानं यत्र तत्र विरोधकरणिकार्थापत्तिरेव किं च यद्यनुमानं न प्रमाणं तदानुऽपलब्धेः प्रमाणस्य केन प्रमाणेन सह विरोधो वक्तव्य इत्याशङ्कते–**वह्निमानयमिति**। अन्यथाऽनुमानाभाव इत्यादि यदुक्तं तत्तावत् परिहरति–**व्याप्तीति**। सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या वह्निमत्तया प्रत्यक्षेण पर्वतस्यापि विषयीकरणादित्यर्थः। विरोधकरणिकामिह परिहरति–नापीति। **अन्यथे**ति। यद्यपि वह्निमात्रे साध्ये पाण्डरत्वादिविशेषणत्वादाभासं पालालवह्नौ च साध्ये क्व विरोधकरणकत्वं, तथापि प्रतीयमानपाण्डरत्वेन धूममात्रेण पालालत्वविशिष्टवह्निसिद्धिः स्यादिति भावः। **तद्विशिष्टस्येति**। पाण्डरत्वविशिष्टस्येत्यर्थः। **तेनैवेति**। पालालत्वविशिष्टवह्निनैवेत्यर्थः। **तेनैवेति**। परभागवर्तिवह्निनैवेत्यर्थः। अन्वयसहचार एव व्याप्तिग्राहको न तु व्यतिरेकसहचारोऽपीति केवलव्यतिरेक्यनुमानमेव न भवति किन्त्वर्थापत्तिः स इत्याह–केवलेति। कुत इति। साध्याप्रसिद्ध्या पक्षधर्मतोपनयनवैयर्थ्याद्यनुमानवैधर्म्यादित्यर्थः। **साध्यधर्मेणेति।** अविनाभाव उभयत्रापि तुल्यः। स च क्वचिद् अन्वयमात्रादनौपाधिकात्, क्वचिदन्वयव्यतिरेकाभ्यां, क्वचिच्च व्यतिरेकमात्रादेव गृह्यत इत्यर्थः। उपसंहरति–**तस्मादिति**। तद्विशेष**वचनमिति**। अनुमानविशेषवचनं, केवलव्यतिरेकवचनमिति यावत्। पूर्ववदादीति। यथा पारमर्षं सूत्रं **"पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोदृष्टञ्चेति"** [न्या. सू. १.१.५] विशेषाभिधानमित्यर्थः। चिन्तितमिति। **योग्यादृष्टिः कुतोऽयोग्ये** [न्या.कु.३.१]इत्यादिनेत्यर्थः।।१९।।

अनुपलब्धिस्तु न बाधिकेति चिन्तितम्। न च प्रत्यक्षादेरतिरिच्यते। तदुच्यते–

प्रतिपत्तेरपारोक्ष्यादिन्द्रियस्यानुपक्षयात्।
अज्ञातकरणत्वाच्च भावावेशाच्च चेतसः।।२०।।

या हि साक्षात्कारिणी प्रतीतिः सेन्द्रियकरणिका, यथा रूपादिप्रतीतिः। तथेह भूतले घटो नास्तीत्यपि। साक्षात्कारित्वमस्या असिद्धमिति चेन्न। एकजातीयत्वे ज्ञाताज्ञातकरणत्वानुपपत्तेः। न हि तस्मिन्नेव कार्ये तदेव करणमेकदा ज्ञातमज्ञातञ्चैकदोपयुज्यते, लिङ्गेन्द्रियोरपि व्यत्ययप्रसङ्गाज्ज्ञानस्याकारणत्व-प्रसङ्गाच्च। न हि तदतिपत्यापि भवतस्तत्कारणत्वं, व्याघातात्। तस्माज्ज्ञातानु-पलब्धिजन्यस्यासाक्षात्कारित्वात् तद्विपरीतकरणकमिदं तद्विपरीतजातीयमिति न्याय्यम्।

ननु क्व नाम ज्ञातानुपलब्धिरसाक्षात्कारिणीमभावप्रतीतिं जनयति। तद् यथा निपुणतरमनुसृतो मया मन्दिरे चैत्रो न चोपलब्ध इति श्रुत्वा श्रोताऽनुमिनोति, नूनं नासीदेवति। एतेन प्राङ्सनास्तिताऽपि व्याख्याता। ननु तथाप्यवान्तर-जातिभेदोऽस्तु अज्ञातानुपलब्धिजन्ये साक्षात्कारस्तु कुत इति चेत्। कारणविरोधात् कार्यविरोधेन भवितव्यमित्युक्तमेव। अनन्यत्रोपक्षीणेन्द्रियव्यापारानन्तरभा-वित्वाच्च। अधिकरणग्रहणे तदुपक्षीणमिति चेन्न। अन्धस्यापि त्वगिन्दियोपनीते घटादौ रूपविशेषाभावप्रतीतिप्रसङ्गात्। अस्ति हि तस्याधिकरणग्रहणम्, अस्ति च प्रतियोगिस्मरणम्, अस्ति च श्यामे रक्तत्वस्य योग्यस्याभावोऽनुपलब्धिश्च। अधिकरणग्राहकेन्द्रियग्राह्याभाववादिनोऽपि समानमेतदिति चेन्न। प्रतियोगि-ग्राहकेन्द्रियग्राह्योऽभाव इत्यभ्युपगमात्। ममापि प्रतियोगिग्राहकेद्रिय-गृहीतेऽधिकरणे अनुपलब्धिः प्रमाणमित्यभ्युपगम इति चेन्न। वायौ त्वगिन्द्रियोपनीते रूपाभावप्रतीत्यनुदयप्रसङ्गात्। तथापि तत्तत्र सन्निकृष्टमिति चेत्। हन्तैवमनन्यत्र चरितार्थमिन्द्रियमवश्यमपेक्षणीयं रूपाभावानुभवेन।

स्यादेतत्, तथापि वस्त्वन्तरग्रह एव तस्योपयोग इति चेन्न। तस्य तं प्रत्यकारणत्वात्, कारणत्वे वा महान्धकारे करपरामर्शेन स्पर्शवद्द्रव्याभावं न प्रतीयात्। प्रतीयाच्च पुरोविस्फारिताक्षः पृष्ठलग्नस्याऽश्यामत्वम्। आर्जवावस्थानमप्यधिकरणस्योपयुज्यते इति चेत्, तर्हि नयनसन्निकर्षोऽप्यु-पयोक्ष्यते, तदेकसहकारिप्रभासन्निकर्षापेक्षणात्। अन्यथा वातायनविवरविसारि-करपरामृष्टेप्यधिकरणे तदुपलम्भप्रसङ्गाच्च। तथापि योग्यतापादानोपक्षीणञ्चक्षुः।

यदितरसामग्रीसाकल्ये ह्यनुपलभ्यमानस्याभावो निश्चीयते। तच्च चक्षुष्यधिकरण-सन्निकृष्टे सति स्यादिति चेत्।

ननु परिपूर्णानि कारणान्येव साकल्यम्। तथा च किं कुत्रोपक्षीणम्। अथान्योन्यमेलकं मिथः प्रत्यासत्त्यादिशब्दवाच्यं तदुपक्षयः न तर्हि क्वचिच्चक्षुः कारणं स्यादिति। न हि रूपाद्युपलब्धिमप्यसन्निकृष्टमेतदुपजनयति। अथाधि-करणसमवेतकिञ्चिदुपलम्भोऽपि तद्विषयाभावग्रहेऽनुपलब्धेरपेक्षणीयः, ततस्तत्रेदं चरितार्थम्, वाय्वादिषु तु रूपाद्यभावप्रतीतिरानुमानिकी। तथा हि अनुपलब्ध्या ह्यनुमीयते—अयं नीरूपो वायुरिति। न असिद्धेः। न ह्युपलम्भाभावो भवतामभावोपलम्भः, उपलम्भस्यातीन्द्रियत्वाभ्युपगमात्। प्राकट्याभावेनानुमेय इति चेन्न। वायौ रूपवत्ताप्राकट्याभावस्याप्यसिद्धेः, रूपाभावेन समानत्वात्। व्यवहाराभावेनानुमेय इति चेन्न। कायवाग्व्यापाराभावेऽप्युपेक्षाज्ञाना-भावाभ्युपगमात्, मूकस्वप्नोपपत्तेश्च। न च व्यवहाराभावमात्रेणानुमातुमपि शक्यते। अनैकान्तिकत्वादसिद्धेश्च।

तद्विषयस्तु व्यवहारस्तद्विषयज्ञानजन्यो वा? तद्विषयज्ञानजनको वा? तदाश्रयधर्मजनको वा? तदभावश्च तज्ज्ञानतदाश्रयधर्माभावान्तर्भूत एवेत्यशक्य-निश्चय एव। आत्माश्रयेतरेतराश्रयचक्रकप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। न चाज्ञातस्योपलम्भाद्य-भावस्य लिङ्गता। न च प्राकट्याभावः सत्तामात्रेणोपलम्भाभावमावेदयतीति युक्तम्। लिङ्गाभावस्य तथात्वेऽतिप्रसङ्गात्। अविनाभावबलेन तु नियमे तत्प्रतिसन्धानापत्तेः। न ह्यविनाभावः सत्तामात्रेण ज्ञानहेतुं नियमयति, धूमादावपि तथाभावप्रसङ्गादिति। ज्ञानप्रत्यक्षत्वेन त्वद्दिशा भविष्यतीति चेन्न। शब्दध्वंसादिनोक्तोत्तरत्वात्। अपि च प्रतियोगिग्राहकेनेन्द्रियेणाधिकरण-धर्मप्रतीतिरनुपलब्धेरङ्गमिति, तद्रहितायास्तस्याः कार्यव्यभिचाराद्व्यवस्थाप्येत, व्याप्तिबलाद्वा?। न तावदुक्तरूपानुपलब्धिस्तां विना अभावप्रत्ययमजनयन्ती दृश्यते। नापि व्याप्तेः। तथा सति वायौ रूपाभावप्रत्ययस्तामाक्षिपेत्, एवम्भूतत्वात्। अनाक्षेपे वा,न ततकारणको भवेत् न वा भवेत्। ततो न भवत्येव, लिङ्गात्तदुत्पत्तिरिति चेत्। ननु लिङ्गमपि सैव, न तत्त्वान्तरम्। यथा योनिसम्बन्धोऽलिङ्गदशायामिन्द्रियसन्निकर्षमपेक्षते, लिङ्गदशायान्तु तदनपेक्ष एव ब्राह्मण्यज्ञाने, तथैतत् स्यादिति चेन्न। कार्यजातिभेदात्तदुपपत्तेः। प्रकृते च

तदनभ्युपगमात्। परोक्ष्यापारोक्ष्ये विहायान्यथाऽप्यसौ भविष्यतीति चेन्न। अनुपलम्भात्। सम्भाव्यते तावदिति चेत्, सम्भाव्यतां, न त्वेतावताऽपि तमाश्रित्य करणनियमनिश्चयः।

अज्ञातकरणत्वाच्च। यदज्ञायमानकरणजं ज्ञानं तत्साक्षादिन्द्रियजं, यथा रूप प्रत्यक्षम्, तथा चेह भूतले घटो नास्तीति ज्ञानमिति। यथा वा स्मरणमज्ञायमानकरणजं साक्षान्मनोजन्म। कुतस्तर्हि न साक्षात्कार्यनुभवरूपम्?। संस्कारातिरिक्तसन्निकर्षाभावादिति वक्ष्यामः।

तथापि भावविषये इयं व्यवस्था अभावज्ञानं त्वज्ञातकरणत्वेऽपि न साक्षादिन्द्रियजं भविष्यतीति चेन्न। उत्सर्गस्य बाधकाभावेन सङ्कोचानुपपत्तेः। अन्यथा सर्वव्याप्तीनां भावमात्रविषयत्वप्रसङ्गोऽविशेषात्। तथापि विपक्षे किं बाधकमिति चेत्। नन्विदमेव तावत्। अन्यदप्युच्यमानमाकर्णय। तद् यथा अकारणककार्यप्रसङ्गो, रूपाद्युपलब्धीनामपि वाऽनिन्द्रियकरणात्वप्रसङ्गः। न ह्यनुमित्यादिभिरुपलभ्यमानकरणिकाभिश्चक्षुरादिव्यवस्थापनम्, अपि त्वनुपलभ्यमानकरणिकाभीरूपाद्युपलब्धिभिरेव। यद्यपि साक्षात्कारिताऽपि तत्रैव पर्यवस्यति, तथापि प्रथमतोऽनुपलभ्यमानकरणत्वमेव प्रयोजकं चक्षुरादिकल्पने। न ह्युपलभ्यमाने करणान्तरे साक्षात्कारिणीष्वपि तासु चक्षुराद्यनुपलभ्यमानं कश्चिदकल्पयिष्यत्। अत एव साक्षात्कारित्वेऽपि स्मृतेर्मन एव करणमुपागमन् धीराः। संस्कारस्त्वर्थविशेषप्रत्यासत्तावुपयुज्यते, इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वव्यव-स्थापनात्।

भावावेशाच्च चेतसः। सर्वत्र हि बाह्यार्थानुभवे जनयितव्ये भावभूतप्रमाणाविष्टमेव चेत् उपयुज्यते नातोऽन्यथेति व्याप्तिः। तथैव शक्तेरवधारणात्। न ह्यनुपलब्धिमात्रसहायं तदभावेऽप्यनुभवमाधाातुमुत्सहते। शब्दलिङ्गादेरपेक्षादर्शनात्। न च यत्र यदपेक्षं यस्य जनकत्वमुपलब्धं, तदेव तस्यैव तदनपेक्षं जनकमिति न्यायसहम्। आर्द्रेन्धनसम्बन्धमन्तरेणापि दहनाद् धूमसम्भावनापत्तेः। तथा च गतं कार्यकारणभावमपरिग्रहव्यसनेन।।२०।।

आमोदः

प्रसङ्गादाह—नचेति—

तदुच्यत इति। प्रत्यक्षाद्यनतिरेकित्वमुच्यत इत्यर्थः। विवादपदमनुपलब्धं ज्ञानं प्रत्यक्षम् इन्द्रियकरणकं वा अपरोक्षत्वात्, अन्यथानुपक्षीणेन्द्रियजन्यत्वात्, अज्ञातकरणत्वात्, **भावावेशाच्चेति।** अस्मदादिराज्यानुभवस्य भावभूतकरणसहकृत-मनोजन्यत्वनियमादित्यर्थः। अत्र प्रथमं हेतुं साधयति—**या हीति।** नन्वपरोक्षत्वं साक्षात्त्वं तच्चासिद्धमिति शङ्कते—**साक्षादिति।** परिहरति—**नेति**। अभावं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायसत्त्वेऽपि गत्यन्तरमाह—एकेति। एकजातीयमेवाभावज्ञानं ज्ञातयाऽनुपलब्ध्या क्वचिदनुपलब्ध्या च जन्यते इत्यज्ञातानुपलब्धिजन्यमभावज्ञानं साक्षात्कारिजातीयमन्द्रियकरणकमेवेत्यर्थः। **व्यत्ययेति।** लिङ्गमज्ञातमिन्द्रियं च ज्ञातं करणं स्यादित्येवमपि प्रसज्यत इत्यर्थः। **ज्ञानस्येति।** ज्ञातानुपलब्धिस्थले च स्वरूपसत्येव जनिका स्याद्। तथैव सामर्थ्योपलब्धेरित्यर्थः। **न हीति।** ज्ञानं विनापि चेदनुपलब्धं ज्ञानमङ्गीकृतं तदा ज्ञातत्वमनुपलब्धेरतन्त्रमेवेत्यर्थः। **तद्विपरीतकारणकमिति**। स्वरूपसदनुपलब्धिजन्यमित्यर्थः। तद्विपरीतजातीयमिति। साक्षात्कारिजातीयमित्यर्थः। तथा च सिद्धमिन्द्रियकरणकत्वादिति भावः। **निपुणतरमि**ति। शब्दान्मैत्रानुपलब्धि-ज्ञानवतश्चैत्रस्य मैत्राभावानुमानमित्यर्थः। अनुमितिस्वरूपमाह—**नूनमिति**। **एतेनेति**। यत्रानुपलब्धिर्न शाब्दी, किन्तु मैत्राभावं पृष्टः स्वयमेवानुपलब्धिं ज्ञात्वाऽनुमिनोति नासीत्तत्र चैत्र इति। अत्र हि स्मरणार्हस्य स्मरणाभावो लिङ्गं तेन प्राक्कालीना नास्तिता सिध्यति। अत्राभावानुमितिकाले चैत्रस्य तत्र सत्त्वेऽपि न दोष इति भावः। ननु वा ज्ञातानुपलब्धिजन्ये ज्ञाने अनुपलब्धत्वं जात्यन्तरमेवास्तु, किं साक्षात्त्वेनेत्याशङ्कते **नन्विति।** पारोक्ष्यापारोक्ष्यलक्षणधर्मभेदश्चेत् कार्ये, तदा साक्षात्त्वमायातमित्यर्थः। नह्यज्ञातकारणजन्यं ज्ञानं न साक्षात्कारीति सम्भवति। तथा च कारणविरोध एवेति भावः। द्वितीयं हेतुं विवृणोति—**अन्यत्रेति।** इन्द्रिस्याधिकरणग्रहे उपक्षय इत्याह—**अधिकरणेति**। परिहरति—**नेति**। अधिकरणग्रहस्य प्रकृते जातत्वान्नीलघटे पीतरूपाभावोऽन्धेनापि गृह्येतेत्यर्थः। कारणान्तरविलम्बोऽपि नात्रेत्याह—**अस्ति हीति।** ननु तवापि त्वगिन्द्रियेण कथं तत्र न रूपाभावग्रह इति शङ्कते **अधिकरणेति**। परिहरति—**नेति**। त्वगिन्द्रियं न रूपग्राहकमतो न तेन रूपाभावो गृह्यत इत्यर्थः। **ममापीति**। प्रकृते त्वगिन्द्रियं न रूपग्राहकमतो न तदुपनीतेऽधिकरणे रूपाभावग्रह इत्यर्थः। **वायाविति**। तत्र प्रतियोगिग्राहकेणेन्द्रियेणाधिकरणानुपस्थितेरित्यर्थः। ननु प्रतियोगिग्राहकमिन्द्रियं वायुसन्निकृष्टमेतावतैव तत्र रूपाभावोऽनुपलम्भेन गृह्यत इति शङ्कते—**तथापीति**। अधिकरणसन्निकर्षमात्रेणाधिकरणग्रहोपक्षीणता न सम्भवति,

अतस्तदभावग्राहकमेव वक्तव्यमित्यर्थ:। तत्रान्यथासिद्धिं प्रकारान्तरेणाशङ्कते—**तथापीति**। **तस्येति**। वस्त्वन्तरग्रहणस्य रूपाभावोपलम्भं प्रत्यनुपयोगात् न तेनान्यथासिद्धिरित्यर्थ:। ननु वस्त्वन्तरग्रहणस्यापि कारणत्वं स्यादित्यत आह—**कारणत्व** इति। **न प्रतीयादिति**। तत्र वस्त्वन्तरस्य त्वगिन्द्रियेण ग्रहणादिति भाव:। ननु तत्रापि स्पर्शवद् द्रव्याभावं चक्षुरेवं कथं न प्रत्येति इत्यत आह—**महान्धकार इति**। इदं चक्षु:सामर्थ्याभावबोधनाय। अन्यथा चक्षुषैव तत्राभावप्रत्यय इत्यस्यापि वक्तुं सुकरत्वादिति भाव:। **स्पर्शवदिति च** त्वगिन्द्रिययोग्यताघटनाय। दोषान्तरमाह—**प्रतीयाच्चेति**। **पुरो विस्फारिताक्ष** इति। **वस्त्वन्तरग्रहणाय पृष्ठलग्नस्ये**त्यधिकरणग्रहणायाभिहितम्। शङ्कते—**आर्जवे**ति। परिहरति—**तर्हीति**। आर्जवावस्थानस्य सन्निकर्षमात्रफलकत्वादित्यर्थ:। तदेकेति। अन्यथा विस्फारिताक्षस्य वस्त्वन्तरग्रहणमपि न स्यादित्यर्थ। आर्जवावस्थाने व्यभिचारमाह—**वातायनेति। तदुपलभ्भेति**। पीते घटे श्यामाभावोपलभ्भप्रसङ्गादित्यर्थ:। **तथापीति**। यद्यपि प्रकारान्तरोपक्षीणत्वमभावग्रहे नेन्द्रियस्य, तथापि तत्तद्व्याप्येतरयावत्त-दुपलभ्भकसामग्रीसमवधाने सत्यनुपलम्भो योग्यानुपलभ्भ:, स चाभावग्रहहेतु:। अयञ्चाधिकरणे यत्र तिष्ठति तत्राभावग्रहस्तथा चाधिकरणे इन्द्रियसम्बन्धो योग्यताघटकत्वेनोपक्षीणो न स्वतन्त्र इत्यर्थ:। **नन्विति**। एवं सतीन्द्रियसन्निकर्षोऽभावग्रह-कारणमित्यायातमित्यर्थ:। ननु कारणमेलकं घटयति चक्षुर्न तु कारणमपीत्याह—**अथेति**। एवमन्यत्रापि रूपादिग्रहे चक्षु: कारणं न स्यात्, मेलकघटकतयैवान्यथासिद्धे:। एतदेवाह—**न हीति**। ननु वातायनादावार्जवावस्थानसत्त्वेऽपि अधिकरणवृत्तिधर्मस्य चक्षुषा ग्रहणान्नाभावो गृह्यते, तस्य तत्र सहकारित्वस्य वक्तव्यत्वात्। तथा च चक्षुस्तत्रैवोपक्षीणमित्याह—**अथेति**। नन्वेवं वायावपि रूपाभावो न गृह्यते, चक्षुषा तद्वृत्तिधर्मान्तराग्रहात् इत्यत आह—**वाय्वादिष्विति**। तत्रानुपलब्धि: प्रमाणमेव न भवति किन्त्वनुमानमेवेत्यर्थ:। **असिद्धेरि**ति। ज्ञायमानानुपलम्भो लिङ्गं तज्ज्ञानं च दुरुपपादमित्यर्थ:। ननु वायू रूपवत्तया नानुपलम्भविषय:, ताद्रूप्येण प्राकयाभाववत्त्वात् इत्यनुमानमुपलभ्भे स्यादित्याह—**प्राकट्येति**। रूपवत्ताप्राकट्यस्यापि अभावो वायुधर्मिको दुर्ग्रह एव इत्याह—**वायाविति। प्रकट्यं** ज्ञातता। **रूपाभावेनेति**। प्राकट्याभाववत् रूपाभाव एव कुतो न गृह्यत इत्यर्थ। ज्ञानाभावानुमाने हेत्वन्तरमाह—**व्यवहाराभावेनेति**। अत्र व्यवहारविशेषाभिप्रायेणैकान्तिकत्वमाह—**कायेति।** ननु व्यवहारमात्राभावो लिङ्गं स्यादत आह—न चेति। स्वीयव्यवहाराभावोऽनैकान्तिक: सकलव्यवहाराभावश्चासिद्ध इत्यर्थ:। ननु स्वकीयरूपवत्ताभाव: स्वकीयरूपवत्ताव्यवहाराभावेनानुमेयस्तत्र च उपेक्षणीयज्ञानेऽनैकान्तिकत्वे सत्येवाह—**तद्विषय** इति। तत्राद्ययोस्तद्विषयक-ज्ञानाभावान्तर्भूतत्वेन साध्याविशेष एव। अन्त्ये तदाश्रयो धर्मो ज्ञातता, तदभावस्तदन्तर्भूत इति दुर्ग्रह एवेत्युक्तम्। **आत्माश्रयेति**। व्यवहाराभावान्तर्गततद्विषयकज्ञानाभाव: तेनैव

तदनुमानं चेत्, तदात्माश्रयः, तेन व्यवहाराभावो, व्यवहाराभावेन च तद्विषयकज्ञानाभाव एव चेदनुमेयस्तदा अन्योऽन्याश्रयः। ज्ञानाभावेन प्राकट्याभावः, तेन च व्यवहाराभावः, व्यवहाराभावेन च ज्ञानाभाव एव चेदमनुमेयस्तदा चक्रकमित्यर्थः। **न चेति**। तथा चातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। **न च प्राकट्याभाव** इति। तस्यैवं स्वभावकल्पने मानाभाव इति भावः। एतदेव विशदयति—**लिङ्गेति।** स्वरूपतालिङ्गाभावेन यत्र कुत्रचिद् वह्न्यनुमानप्रसङ्गात्। यद्वा, समव्याप्तिस्थले लिङ्गाभावोऽपि साध्याभावबोधक इति प्रकृतानुरूपमिति भावः। अविनाभावोऽपि तत्र बलं [?] ज्ञात एव वाच्योऽन्यथा-नुमानाभासानवकाशोऽतिप्रसङ्गश्चेत्याह—**अविनाभावेति**। ननु ज्ञानं योग्यमस्तु तदभावं योग्यानुपलभ्भेन स्वरूपसत्तां गृहीत्वा तेन रूपाभावो वायावनुमीयताम् इत्याह—**ज्ञानेति**। **त्वद्दिशे**त्यपसिद्धान्तवारणाय। **शब्दध्वंसादीति।** पक्षादिविकल्पग्रस्तत्वादिति भावः। अकिरणागतधर्मान्तरग्रहे चक्षुरन्यथासिद्धमिति यदुक्त तत्प्रकारान्तरेण दूषयति—**अपि चेति। तामिति**। अधिकरणवृत्तिधर्मप्रतीतिमित्यर्थः। **तथा सतीति**। रूपाभावप्रतीतिस्तदुभय-सिद्धव्याप्तिश्चेत्तदाधिकरणवृत्तिधर्मान्तरप्रतीतिं सैवाक्षिपेदित्यर्थः। यदि नाक्षिपेत् तदा कारणमेव न स्यादथ वा रूपाभावप्रतीतिरेव न स्यादित्याह—**अनाक्षेप** इति। **तत** इति। स्वरूपसदनुपलब्धेरित्यर्थः। **लिङ्गादिति**। ज्ञायमानानुपलब्धेरित्यर्थः। **सैवे**ति। अनुपलब्धिरेवेत्यर्थः। तद्ग्रहानुपपत्तिश्चोक्तेति भावः। **यथेति**। विशुद्धमानापि [?] नृयोनिजत्वं स्वरूपसत् प्रत्यक्षसहकारिज्ञातं तु लिङ्गं यथा त्वयोच्यते तथानुपलब्धिरपि ज्ञाता चाज्ञाता भावधियं जनयेदित्यर्थः। **कार्येति**। दृष्टान्ते साक्षात्त्वमनुमितित्वं जातिभेदोऽस्ति। प्रकृते तु नास्तीत्यर्थः। **अन्यथापी**ति। पारोक्ष्यमनुपलब्धं च जातिभेदः प्रकृतेऽपीति शङ्कते—**पारोक्ष्येति**। **अनुपलभ्भादि**ति। वायौ रूपाभावग्रहे भूतले घटाद्यभावग्रहे च साक्षात्त्वस्यैवोपलभ्भात्। वैजात्यस्यानुपलभ्भादित्यर्थः। **करणेति**। एकत्र ज्ञाताऽन्यत्राज्ञातानुपलब्धिः करणमिति वैजात्यमन्तरेण व्यवस्थापयितुमशक्यमित्यर्थः। अभावज्ञानस्य इन्द्रियकरणकत्वे साध्ये **कारिकया** संगृहीतम्—**अज्ञातकारणत्वादिति**। हेतुं विवृणोति **अज्ञातेति**। **यदज्ञायमानेति**। ज्ञायमानकरणजन्यं यदज्ञायमानकरणजन्यं

तत् साक्षादिन्द्रियजमिति व्याप्तिः। तेनाज्ञायमानमनोजन्यानुमित्यादौ न व्यभिचार इति भावः। **कुतस्तर्हीति**। साक्षान्मनोजन्यत्वे स्मृतिरपि साक्षात्कारिणी स्यादित्यर्थः। **संस्कारे**ति। स्मृतौ संयुक्तसमवेतविशेषणतासंस्कारद्वारैव मनः प्रत्यासत्तिरित्यर्थः। प्रत्यभिज्ञा तु चक्षुरादिसन्निकर्षजन्या तन्नाशेऽपि संयुक्तविशेषणतया प्रत्यासत्तेः सत्त्वात्। असन्निकृष्टैव वा तन्नाभासते। न हि यावत्प्रत्येतव्येन्द्रियसन्निकर्षः कारणमिति **टीकाकृद**भिधानादिति भावः। **इयमिति**। यदज्ञातकरणकं तत् साक्षात्कारीति व्यवस्थेत्यर्थः। **उत्सर्गस्ये**ति। भावाभावसाधारणव्यवस्थायां बाधकाभावादित्यर्थः। **अन्यथेति**। कार्यं सकारणकमेवेत्यादि-व्याप्तीनामपीत्यर्थः। तथा च तद्ध्वंसेऽपि कारणापेक्षा न स्यादिति भावः। **विपक्ष**

इति। अभावज्ञानमज्ञातकरणजमप्यस्तु, साक्षात्कारि च न स्यादित्यत्र किं बाधकमित्यर्थः। **ननु इदमेवेति**। निर्बीजशङ्कयाप्यनौपाधिकत्वभङ्गप्रसङ्ग एवेत्यर्थः। उत्सर्गस्य बाधकं विनाऽप्यपवादप्रसङ्गश्चेति वार्थः। **अकारणकेति**। अज्ञातकरणकं ज्ञानमिन्द्रियमक्षमन्तरेण भवत् कारणं विनैव स्यादित्यर्थः। **रूपादीति**। एवं रूपाद्युपलब्धावपीन्द्रियं करणं न स्यादित्यर्थः। तस्मादनुपलभ्यमानकरणकज्ञान- त्वावच्छिन्नं प्रत्येवेन्द्रियजत्वकल्पनमावश्यकं, तथा चाज्ञातानुपलब्धिजन्यमभावज्ञानमपि तथा स्यादित्याह–**न हीत्या**दि। नन्वनुपलभ्यमानकरणत्वं नेन्द्रियकल्पने तन्त्रम्, किन्तु साक्षात्कारित्वं, तच्चानुपलभ्यमानानुपलब्धिजन्याभावज्ञाने नास्तीति तत्रेन्द्रियजन्यत्वं न स्यादित्याह–**यद्यपीति। तत्कैवेति**। इन्द्रियकल्पन एवेत्यर्थः। **तथापी**ति। उपलभ्यमानकरणकस्थलेऽनुपलभ्यमानस्य करणस्य केनाप्यकल्पनादनुप- लभ्यमानकरणकत्वमेवेन्द्रियकल्पकमित्यर्थः। नन्वनुपलभ्यमानकरणकत्वेन चेदिन्द्रियजन्यत्वं साक्षात्त्वं वा, तदा स्मृतिरपि तथा स्यादित्यत आह–**अत एवे**ति। इन्द्रियजन्यत्वं तु तत्रासत्येव, ननु [तु] साक्षात्त्वं मनसः, षोढाप्रत्यासत्तिविरहादिति भावः। ननु संस्कारस्तत्र न कुतः करणमत आह–**संस्कारस्त्वति**। निर्व्यापारत्वेन तस्याकरणत्वादिति भावः। ननु मनोजन्यायां स्मृतौ संस्कारः किमिति कल्प्यत इत्यत आह–**इन्द्रियाणामि**ति। ननु षोढाप्रत्यासत्तिविरहेऽप्यलौकिकप्रत्यक्षत्वं स्मृतौ स्यादिति चेन्न, इन्द्रियजत्वेऽपि स्मृतौ जनकत्वावच्छेदकं नेन्द्रियत्वं, किन्तु मनस्त्वमिति न साक्षात्त्वं तत्रेति भावः। **भाववेशादिति**। भावस्यासाधारणकरणस्यावेशः प्रवेश इत्यर्थः। तथा च बहिःप्रमायां मनसो भाव- रूपकरणसहकारित्वनियमस्य दृष्टत्वादिन्द्रियलिङ्गसादृश्येष्वपि तदेव कल्पनीयमिति भावः। एवं च घटाभावो भूतल इत्यभावप्रमा मनोभिन्नभावरूपकरणजन्यप्रमात्वान्मनोवत् इत्यनुमानादिन्द्रियकरणत्वसिद्धिः। तदेवाह–**सर्वत्र ही**ति। अविशिष्टं सहकृतं कथमेवमत आह। **तथैवेति**। अवधारणस्थलमाह–**न हीति। तदिति**। मन इत्यर्थः। ननु शाब्दज्ञानादौ मनसो भावसहकारित्वमस्तु, अभावप्रमान्तु भावनिरपेक्षमनुपलब्धिमात्रसहायं जनयतु, को दोष इत्यत आह–**न चेति**। यत्र यस्य यत्सहकारितन्निरपेक्षेणापि तज्जातीयजन्यजनकविप्लव इत्यर्थः। तथा च बहिःप्रमात्वावच्छेदेनैव भावसापेक्षत्वमित्यर्थः। यद्यपि परामृष्यमाणलिङ्गकरणतापक्षेऽभावस्यपि सहकारित्वं तथापि भावघटितकरणसापेक्षत्वमित्यर्थः। प्रकृते परामृष्यताघटितत्वान्न दोषः। अनुपलब्धिस्तु न परामृष्यताघटितेति न सा कारणमिति भावः।।२०।।

अपि च –

प्रतियोगिनि सामर्थ्याद्व्यापाराव्यवधानतः।
अक्षाश्रयत्वाद्दोषाणामिन्द्रियाणि विकल्पनात्।।२१।।

यद्धि प्रमाणं यद्भावावगाहि, तत् तदभावावगाहि यथा लिङ्गं शब्दो वा। घटाद्यवगाहि चेन्द्रियमिति। अन्यथा हि शब्दादिकमपि नाऽभावमावेदयेद्, भाव एव सामर्थ्यावधारणात्। न चैवमेव न्याय्यम्। देवदत्तो गेहे नास्तीति शब्दात्, मया तत्र जिज्ञासमानेनापि न दृष्टो मैत्र इत्यवगतानुपलब्ध्यानुमाना-दप्यवगतेः। ग्राहयतु वाश्रयमिन्द्रियम्। तथापि न तेनेदं व्यवधीयते व्यापारत्वात्, अन्यथा सर्वसविकल्पकानां प्रत्यक्षत्वाय दत्तो जलाञ्जलिः स्यात्।

नन्वेवं सति धूमोपलम्भोऽप्यस्य व्यापारः स्यात्, तथा च गतमनु-मानेनापीति चेन्न। यया क्रियया विना यस्य यत्कारणत्वं न निर्वहति, तं प्रति तस्या एव व्यापारत्वात्। न च धूमाद्युपब्धिमन्तरेण चक्षुषो वह्निज्ञानकारणत्वं न निर्वहति, संयोगवदिति।

अस्ति च भावाभावविपर्ययः। सोऽयं यस्य दोषमनुविधत्ते, तदेवात्र करणमिति न्याय्यम्। न चानुपलब्धिः स्वभावतो दुष्टा, नाप्यधिकरणग्रहणं प्रतियोगिस्मरणं वा स्वभावतो दुष्टम्। अनुत्पत्तिदशायामनुत्पत्तेरुपत्तिदशायाञ्च स्वार्थप्रकाशन स्वभावताया अपरावृत्तेः। असंसृष्टयोरधिकरणप्रतियोगिनोः संसृष्टतया प्रतिभानं दुष्टम्, संसृष्टयोश्चासंसृष्टतयेति चेत्। नन्वयमेव विपर्ययः। तथा च आत्माश्रयो दोषः। तस्माद् दुष्टेन्द्रियस्य तद्विपर्ययसामर्थ्ये अदुष्टस्य तत्समीचीनज्ञानसामर्थ्यमपि। तथा च प्रयोगः—इन्द्रियमभावप्रमाकरणं, तद्विपर्ययकरणत्वात्, यद् यद्विपर्ययकरणं तत् तत्प्रमाकरणं यथा रूपप्रमाकरणं चक्षुरिति।

विकल्पनात् त्वपि। अघटं भूतलमिति हि विशिष्टधीरवश्यमिन्द्रिय-करणिका स्वीकर्त्तव्या प्रमाणान्तरं वा सप्तममास्थेयम्। यथा हि विशेष्य-मात्रोपक्षीणमिन्द्रियमकरणमत्र, तथा विशेषणमात्रोपक्षीणा अनुपलब्धिरपि न करणं स्यात्। स्वस्व विषयमात्रप्रवृत्तयोः प्रमाणयोः समाहारः कारणमिति चेन्न। विषयभेदे फलवैजात्ये च तदनुपपत्तेः। न हि मृत्सु तन्तुषु च व्याप्रियमाणयोः कुलालकुविन्दयोः समाहारः स्यात्। नापि घटपटादिकारिणां चक्रवेमादीनां समाहारः क्वचिदुपयुज्यते। तत्र कर्बुरकार्याभावान्न तथा, प्रकृते तु विशिष्टप्रत्ययस्य परोक्षापरोक्षरूपस्य दर्शनात्तथेति चेन्न। विरुद्धजाति-समावेशाभावात्। भावे वा करम्बित एव कार्ये द्वयोरपि शक्तिरभ्युपगन्तव्या

दर्शनबलात्, न हि नियतविषयेण सामर्थ्येन कर्बुरकार्यसिद्धिः। अन्यत्रापि तथाप्रसङ्गात्। ननूभयोरप्युभयत्र सामर्थ्ये कोऽर्थो मिथःसन्निधानेनेति चेन्न। तत्सन्निहितस्यैव तस्य तत्र सामर्थ्यादिति। एतेन सुरभि चन्दनमित्यादयो व्याख्याताः। तथाचाभावविषयेऽपीन्द्रियसामर्थ्यस्य दुरपह्नवत्वादलम-सद्ग्रहेणेति।।२१।।

आमोदः

किञ्चाभावप्रमायामिन्द्रियाण्येव करणमित्याह—**प्रतियोगिनीति**। अधिकरणग्रहे च नेन्द्रियमन्यथासिद्धमित्याह—**व्यापारेति। अक्षाश्रयत्वादिति**। येन दुष्टेन यदप्रमा जन्यते तेनैवादुष्टेन तत्प्रमापीत्यन्यत्र दृष्टमिह च इन्द्रियमेव दुष्टमभावप्रमाजनक-मनुपलब्धेर्दोषाभावात्; तथा चाभावप्रमापि तेनैव जननीयेत्यर्थः। इन्द्रियाणि करणमिति शेषः। **विकल्पनादिति**। घटाभाववद् भूतलमिति विशिष्टज्ञानस्य भावविषयत्वेनानुपलब्धि-जन्यत्वाभावादिन्द्रियमेव करणं वाच्यम्। तथा चाभवांशेऽपि तदेव करणमित्यर्थः।

यद्धीति। उपमानभिन्नमिति शेषः। तेनोपमानेन व्यभिचारः। घटाद्यभावावगाहि चेन्द्रियमित्युपनयः। तस्मात्तदभावावगाहीति निगमनं बोध्यम्। **अन्यथा ही**ति तत्रापि प्रमाणान्तरं कल्पनीयं स्यादित्यर्थः। **न चैवमेवे**ति। शब्दादीनामभावाग्राहकत्वमेवेत्यर्थः। ग्राहयतु वेत्यनास्थायाम्, अधिकरणसाहित्येनैवाभावग्रहणान्नाधिकरणग्रहपुरःसरमेवा-भावज्ञानमिति भावः। अन्यथा इन्द्रियसन्निकर्षेण निर्विकल्पकेन वा व्यवहितमिन्द्रियमपि सविकल्पकं न जनयेदित्याह—**अन्यथेति। धूमोपलम्भ** इति। तृतीयलिङ्गपरामर्श इत्यर्थः। **अस्येति**। चक्षुष इत्यर्थः। लिङ्गपरामर्शो न चक्षुर्व्यापारः, तेन विनापि इन्द्रियेण लैङ्गिकज्ञानजननादित्याह—**ययेति**। क्रियापदं व्यापारपरम्। **संयोगवदिति**। व्यतिरेकदृष्टान्तः, इन्द्रियसंयोगवदित्यर्थः। तन्तुसंयोगवदिति वा। **अक्षाश्रयत्वादिति** व्याचष्टे **अस्ति चेति।** अनुपलब्धिरेव दुष्टा स्यादित्याह—**न चेति। स्वभावत** इति। इन्द्रियगतदोषद्वारा तु दुष्टैवेत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि। न च चक्षुर्गतपित्तादिसहकारितैवानु-पलब्धेर्दुष्टत्वमिति वाच्यम्। विवादपदमभावभ्रम इन्द्रियजन्यः लिङ्गाभासाद्यजन्य-भ्रमत्वादित्यत्र तात्पर्यात्। **अनुत्पत्ती**ति। अभावादेव तदा दुष्टत्वाभावादित्यर्थः। **उत्पत्ती**ति। स्वार्थविषयकस्य तदानपायात् क्व दुष्टत्वमित्यर्थः। अभाववति भावविपर्ययमधिकृत्य दोषमाह—**असंसृष्टयोरि**ति भाववत्यभावविपर्यये दुष्टत्वमाह—**संसृष्टयोरिति। नन्विति।** सम्बोधने प्रतिभासनमिह विपर्ययः, न च स एव दोषः सन् आत्मानमपि जनयतीत्यर्थः। स्वाभिमतमुपसंहरति **तस्मादिति। अभावप्रमाकरणमि**ति। विवादाध्यासिताभाव-प्रमाकरणमित्यर्थः। अतो न भागबाधः। **यद्यदिति**। दोषस्य करणत्वाभावान्न तेन

व्यभिचार इति भावः। **इदं खल्वपीति**। निपातसमुदाय उदाह्रियत इत्यर्थ। **अघटमिति**। भावविशेष्यिका अभावविशेषणिका धीरित्यर्थः। **यथेति**। इन्द्रियानुपलम्भयोः प्रत्येकमात्रसामर्थ्यादित्यर्थः। नन्विन्द्रियसंस्कारयोर्यथा प्रत्यभिज्ञानजनकत्वं तथेहेन्द्रियानुपलम्भयोः स्यादित्याह—**स्वस्वेति। विषयभेद** इति। घटयोर्भावाभावमात्र-विषयपर्यवसन्नत्वात् न विशिष्टावगाहनसामर्थ्यमित्यर्थः। **फलभेद** इति। इन्द्रियस्यापरोक्षज्ञानं फलम्, अनुपलब्धेस्तु परोक्षमित्यर्थः। प्रत्यभिज्ञाने तु संस्कारस्य करणत्वभावादिन्द्रियस्यैव करणत्वमतः सर्वांशे साक्षात्कारित्वम्। तत्त्वांशे च इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतैव प्रत्यासत्तिरिति भावः। विषयभेदोदाहरणमाह— **मृदिति**। फलभेदोदाहरणमाह—**घटेति। तत्रे**ति। अकर्बुरत्वं घटपटात्मकस्य कार्यस्य, प्रकृते तु कर्बुरत्वमेवेत्याह—**प्रकृत** इति। अत्रापि न कर्बुरत्वं बाधादित्याह—**विरुद्धेति**। अभ्युपेत्याह—**भावे वेति**। तथा च अभावांशेऽपि चक्षुषः सामर्थ्यं त्वयावगतमिति सिद्धं समीहितमित्यर्थः। **अन्यत्रापीति।** घटपटादावपीत्यर्थः। **कोऽर्थ** इति। केवलेनेन्द्रियेणानुपलम्भेनैव वा विशिष्टप्रत्ययसम्भवादित्यर्थः। **तत्सहितस्यैवेति।** अनुपलब्धिसहितस्यैवेन्द्रियस्य विशिष्टबुद्धौ सामर्थ्यादित्यर्थः। **एतेनेति।** सौरभविशेषणत्वेऽपि चन्दनविशेष्यकत्वेन तदपि चाक्षुषमित्यर्थः। **तथा चेति।** यथा सुरभि चन्दनमित्यत्र केसभांशेऽपि चाक्षुषत्वं तथात्राप्यभवांशेऽपि चाक्षुषत्वमित्यर्थः।।२१।।

स्यादेतत्, नागृहीते विशेषणे विशिष्टबुद्धिरुदेति, तत्कार्यत्वात्। न च विशिष्टसामर्थ्ये केवलविशेषणेऽपि सामर्थ्यम्, केवलसौरभेऽपि चक्षुषो वृत्तिप्रसङ्गात्। अतोऽभावविशेषणग्रहणाय मानान्तरसम्भवः।

अपि च कथमनालोचितोऽर्थ इन्द्रियेण विकल्प्येत?। न च मानान्तरस्याप्येषा रीतिः। अनुमानादिभिरनालोचितस्याप्यर्थस्य विकल्पनात्। अप्राप्तेश्च। न ह्यभावनेन्द्रियस्य संयोगादिः सम्भवति। न च विशेषणत्वं, सम्बन्धान्तरपूर्वकत्वात् तस्य। अवश्याभ्युपगन्तव्यत्वाच्चानुपलब्धेः, न हि तदुपलब्धौ, तस्याभावोपलम्भ इति चेत्।

उच्यते—

अवच्छेदग्रहध्रौव्यादध्रौव्ये सिद्धसाधनात्।
प्राप्त्यन्तरेऽनवस्थानान्न चेदन्योऽपि दुर्घटः।।२२।।

स ह्यर्थविशेषणीभविष्यन् केवलोऽपि विस्फुरेद् यस्यावच्छेदकज्ञानं न व्यञ्जकम्। स च विकल्पयितव्य आलोच्यते, यो विशेषणज्ञाननिरपेक्षेणेन्द्रियेण

विज्ञाप्यते। यस्तु तत्पुरःसर एव प्रकाशते, तत्र तस्य विकल्पसामग्रीसमवधानवत एव सामर्थ्यान्नायं विधिः। स्वभावप्राप्तौ सत्यामत्यधिका प्राप्तिः प्रतिपत्तिबलेन रूपादावभ्युपगता, इह त्वनवस्थादुस्थतया न तदभ्युपगमो, न तु स्वभाव-प्रत्यासत्तिरेतावतैव विफलायते। न चेदेवं प्रमाणान्तरेऽपि सर्वमेतद् दुर्घटं स्यात्। तथा हि–सर्वमेव मानं साक्षात्परम्परया वा निर्विकल्पकविश्रान्तम्। न ह्यनुमानादिकमप्यनालोचनपूर्वकम्। ततोऽनालोचितोऽभावः कथमनुपलब्ध्याऽपि विकल्प्येत। न च तया तदालोचनमेव जन्यते, प्रतियोग्यनवच्छिन्नस्य तस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्, शक्यत्वे वा किमपराद्धमिन्द्रियेण। तथा सम्बन्धान्त-रगर्भत्वनियमेन विशेषणत्वस्य, मानान्तरेऽपि कःप्रतीकारः? तदभावस्य तदानीमपि समानत्वात्। परस्य तादात्म्यमस्तीति चेत्। ननु यद्यसावस्ति, अस्त्येव, न चेन्नैव। न ह्यभ्युपगमेनार्थाः क्रियन्ते, अनभ्युपगमेन वा निवर्तन्ते इति। अवश्याभ्युपगन्तव्यत्वे कारणत्वं सिद्ध्येद् न तु मानान्तरत्वम्। अन्यथा भावोपलम्भेप्यभावानुपलब्धिरेव प्रमाणं स्याद् नेन्द्रियम्। अभावोपलम्भे भावानुपलम्भवद् भावानुपलम्भवद् भावोपलम्भे अभावानुपलम्भस्यापि वज्रलेपायमानत्वादिति।।२२।।

आमोदः

ननु सौरभस्य चाक्षुषत्वेऽपि तदुपनायकं घ्राणं प्रमाणान्तरमेव तथाभावस्य विशेषणस्य ग्रहार्थमनुपलब्धिः प्रमाणं स्यादिति शङ्कत–स्यादेतदिति। किञ्चेन्द्रियजे विशिष्टज्ञाने तदाभावो विशेषणं भासेत यदि पूर्वं निर्विकल्पकविषयता स्यान्न चैवमित्याह–**अपि** चेति। न वा इन्द्रियेण सहायस्य प्रत्यासत्तिः संयोगसमवायात्मिका सम्भवतीत्याह **अप्राप्तिश्चे**ति। तदेवाह न हीति। समवायस्तु नातिरिक्तो न वा प्रत्यक्ष इति न तदर्थमपि विशेषणताकल्पनमिति भावः। किञ्चानुपलब्धिस्त्वयापि तत्राभ्युपगन्तव्येत्याह–**अवश्याभ्युपगन्तव्यत्वादि**ति।

अभावस्य निर्विकल्पकवेद्यताप्रसङ्गमपाकरोति–**अवच्छेदेति**। प्रतियोग्यादि-विशिष्ट एव तत्र प्रमाणप्रवृत्तेः प्राथमिकविशिष्टज्ञानसामग्रीसत्त्वान्निर्विकल्पकवेद्यतैव नेत्यर्थः। ननु प्रतियोगिस्मरणं तटस्थम् अधिकरणोपरागोऽपि नावश्यक इति केवलाभावोऽपि निर्विकल्पकेन गृह्यतां, को दोष इत्याह–अध्रौव्य इति। तर्हि इन्द्रियेण तन्निर्विकल्पकमस्तु को दोष इत्यर्थः। विषयमुखीं व्याप्तिमाह–**स हीति**। प्रमाणमुखीं व्याप्तिमाह–**स चे**ति। व्याप्त्योस्त्ववच्छेदमात्रं फलतस्तु न कोऽपि विशेषः, निर्विकल्पकविषयोऽप्य-

भावश्चाक्षुषज्ञाने विशेषणतया भासत इत्युभयत्रैव विवक्षितम्। **नायं विधिरिति।** निर्विकल्पकपूर्वकत्वनियम इत्यर्थः। प्राप्त्यनन्तरेऽनवस्थानादित्युपपादयति–**स्वभावेति।** स्वभावसम्बन्धेनैवाभावो भूतलादौ विशेषणं रूपादौ च प्राप्त्यनन्तरमनुभवबलादित्यर्थः। ननु इहापि वैशिष्ट्यानुभवबलात् सम्बन्धान्तरं स्यादित्यत आह–**इह त्विति।** अत एव समवायेऽपि न समवायान्तरं तद्विरहेऽपि स्वमावविशेषणतैवेति भावः। यद्यप्येवं समवायवद् वैशिष्ट्यमप्यायाति तथाप्यन्यत्र विस्तरेण प्रतिपादितमनुसन्धेयम्। निर्विकल्पकागोचरोऽभावोऽनुपलब्ध्यापि प्रमाणेन ग्रहितुं शक्य इत्याह–**सर्वमेवेति।** यद् यत् प्रमाणं तत्सर्वं निर्विकल्पकविषयविषयकमेवेति व्याप्तेरित्यर्थः **अनालोचनपूर्वकमिति।** निर्विकल्पकविषयविषयकमित्यर्थः। यद्वा, प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहे तत्रापि निर्विकल्पकापेक्षाऽस्त्येवेत्यनुमानमपि निर्विकल्पकपूर्वकमेव परम्परयेत्यर्थः। अन्यत्रापि दुर्घटत्वं योजयति–**सम्बन्धान्तरेति।** तवाप्यनुपलब्ध्या अभाववैशिष्ट्यप्रतीतिः स्वरूपसम्बन्धेनैव निर्वहेत्, न तु वैशिष्ट्येन, तत्रापि वैशिष्ट्यान्तराभ्युपगमेऽनवस्थानादित्यर्थः। **परस्य भट्टस्य।** तन्मतेऽधिकरणरूपत्वादभावस्य। **अस्त्येवेति।** ममापि तेनैवाभिमतनिर्वाहात्। परन्तु भावाभावयोस्तादात्म्यं नास्तीति भावः। ननूक्तं त्वयाप्यनुपलब्धिरप्यवश्याभ्युपगन्तव्या इत्यत आह–**अवश्येति।** सहकारिता तस्या अस्त्येवेति भावः। ननु भावोपलब्धौ कथमभावोपलब्धिः कारणमत आह–**वज्रलेपेति** नियतपूर्ववर्त्तित्वादित्यर्थः।।२२।।

प्रत्यक्षादिभिरेभिरेवमधरो दूरे विरोधोदयः
प्रायो यन्मुखवीक्षणैकविधुरैरात्मापि नासाद्यते।
तं सर्वानुविधेयमेकमसमस्वच्छन्दलीलोत्सवं
देवानामपि देवमुद्भवदतिश्रद्धाः प्रपद्यामहे।।२३।।

प्रत्यक्षादिभिरिति। एभिः प्रत्यक्षादिभिर्यन्मुखवीक्षणैकविधुरैर्धर्मिग्राह-उकमानबाधितैरात्मापि नासाद्यते स्वरूपमपि न लभ्यते तैर्विरोधोदयस्तावद्दूरेऽधरोऽधमः, एवं प्रमाणविरोधे निरस्ते उद्भवदतिश्रद्धाः वयं तमेकं प्रपद्यामहे। देवनामपीन्द्रोपेन्द्रादीनां देवमाराध्यं सर्वमनुविधेयं व्याप्यं यस्य असमा विलक्षणा स्वच्छन्दाऽप्रतिहता लीला इच्छा कृतिर्वा सैव उत्सवो यस्य।।२३।।

।। इति तृतीयः स्तबक ।।३।।

चतुर्थः स्तबकः

ननु सदपीश्वरज्ञानं न प्रमाणं, तल्लक्षणायोगात्, अनधिगतार्थगन्तुस्तथाभावात् अन्यथा स्मृतेरपि प्रामाण्यप्रसङ्गात्। न च नित्यस्य सर्वविषयस्य चानाधिगतार्थता, व्याघातात्। अत्रोच्यते—

अव्याप्तेरधिकव्याप्तेरलक्षणमपूर्वदृक्।
यथार्थानुभवो मानमनपेक्षतयेष्यते॥१॥

न ह्यधिगतेऽर्थे अधिगतिरेव नोत्पद्यते, कारणनामप्रतिबन्धात्। न चोत्पद्यमानाऽपि प्रमातुरनपेक्षितेति न प्रमा, प्रामाण्यस्यातदधीनत्वात्। नापि पूर्वाविशिष्टतामात्रेणाप्रामाण्यम्। उत्तराविशिष्टतया पूर्वस्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात्। तदनपेक्षत्वेन तु तस्य प्रामाण्ये तदुत्तरस्यापि तथैव स्यादविशेषात्। छिन्ने कुठारादीनामिव परिच्छिन्ने नयनादीनां साधकतमत्वमेव नास्तीत्यपि नास्ति, फलोत्पादानुत्पादाभ्यां विशेषात्। तत्फलं प्रमैव न भवति, गृहीतमात्रगोचरत्वात् स्मृतिवदिति चेत् न। यथार्थानुभवत्वनिषेधे साध्ये बाधितत्वात्। अनधिगतार्थत्वे सिद्धसाधनात्, साध्यसमत्वाच्च। व्यवहारनिषेधे तन्निमित्तविरहौपाधिकत्वात्, बाधितत्वाच्च। न चानधिगताऽर्थत्वमेव तन्निमित्तं, विपर्ययेपि प्रमाव्यवहारप्रसङ्गात्। नापि यथार्थत्वविशिष्टमेतदेव, धारावहनबुद्ध्यव्याप्तेः। न च तत्तत्कालकलाविशिष्टतया तत्राप्यनधिगतार्थत्वमुपपादनीयम्। क्षणोपाधिनामनाकलनात्। न च चाज्ञातेष्वपि विशेषणेषु तज्जनितविशिष्टता प्रकाशते इति कल्पनीयम्, स्वरूपेणा तज्जननेऽनागतादिविशिष्टतानुभवविरोधात्। तज्ज्ञानेन तु तज्जनने सूर्यगत्यादीनामज्ञाने तद्विशिष्टतानुत्पादात्। न चैतस्यां प्रमाणमस्ति। नन्वनुपकार्यानुपकारयोर्विशेषणविशेष्यभावे कथमतिप्रसङ्गो वारणीयः?। व्यवच्छित्तिप्रत्यायनेन व्यवच्छित्तौ स्वभावेन, अन्यथा तवाप्यनवस्थानादिति।

ज्ञाततैवोपाधिरिति चेत्। न निराकरिष्यमाणत्वात्। तत्सद्भावेऽपि वा स्मृतेरपि तथैव प्रामाण्यप्रसङ्गात्। जनकागोचरत्वेऽप्युत्तरोत्तरस्मृतौ पूर्वपूर्वस्मरण-जनितज्ञाततावभासनात्। अस्तु वा प्रत्यक्षे यथा तथा, गृहीतविस्मृतार्थश्रुतौ का वार्त्ता। अप्रमैयासाविति चेत्। गतमिदानीं वेदप्रामाण्यप्रत्याशया, न ह्यनादौ संसारे स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यार्थः केनचिन्नावगतः सन्देहेऽपि प्रामाण्यसन्देहात्। न च तत्रापि कालकलाविशेषाः परिस्फुरन्ति। न चैकजन्मावच्छेदपरिभाषयेदं लक्षणं, तत्राप्यनुभूतविस्मृतवेदार्थं प्रति अप्रामाण्यप्रसङ्गात्। कथन्तर्हि स्मृतेर्व्यवच्छेदः? अननुभवत्वेनैव। यथार्थो ह्यनुभवः प्रमेति प्रामाणिकाः पश्यन्ति। 'तत्त्वज्ञानाद्' इति सूत्रणत्, 'अव्यभिचारि ज्ञानमिति' च। ननु स्मृतिः प्रमैव किं न स्याद्, यथार्थज्ञानत्वात् प्रत्यक्षाद्यनुभूतिवदिति चेत् न। सिद्धे व्यवहारे निमित्तानुसरणात्, न च स्वेच्छाकल्पितेन निमित्तेन लोकव्यवहार नियमनम्, अव्यवस्थया लोकव्यवहार विप्लवप्रसङ्गात्। न च स्मृतिहेतौ प्रमाणाभियुक्तानां महर्षीणां प्रमाणव्यवहारोऽस्ति, पृथगनुपदेशात्। उक्तेष्वन्तर्भावादनुपदेश इति चेत् न। प्रत्यक्षस्यासाक्षात्कारिफलत्वानुपपत्तेः, लिङ्गशब्दादेश्च सत्तामात्रेण प्रतीत्यसाधनत्वादिति।

एवं व्यवस्थिते तर्क्यतेऽपि—यदियमनुभवैकविषया सती तन्मुनिरीक्षणेन तद्यथार्थत्वायथार्थत्वे अनुविधीयमाना तत्प्रमाणर्मव्यवस्थाप्य न यथार्थतया व्यवहर्त्तुं शक्यते इति। व्यवहारेऽपि पूर्वानुभव एव प्रमितिरनपेक्षत्वात्। न तु स्मृतिः, नित्यं तदपेक्षणात्। न तु स्मृतिः, नित्यसदपेक्षणात् असमीचीने ह्यनुभवे स्मृतिरपि तथैव।

नन्वेवमनुमानमप्यप्रमाणमापद्येत, मूलप्रत्यक्षानुविधानात्। न, विषयभेदात्। आगमस्तर्हि न प्रमाणं, तद्विषयमानान्तरानुविधानात्। न। प्रमातृभेदात्। धारावाहिकवुद्धयस्तर्हि न प्रमाणम्, आद्यप्रमाणानुविधानात्। न। कारणविशुद्धिमात्रापेक्षया प्रथमवदुत्तरासामपि पूर्वमुखनिरीक्षणाभावात्, कारणवलायातं काकतालीयं पौर्वापर्यमिति।

यदि हि स्मृतिर्न प्रमितिः पूर्वानुभवे किं प्रमाणम्। स्मृत्यन्यथानुप-पत्तिरिति चेत् न। तया कारणमात्रसिद्धेः, न तु तेनानुभवेनैव भवितव्यमिति नियामकमस्ति। अननुभूतेऽपि तर्हि स्मरणं स्यादिति चेत्, किं न स्यात्। न

ह्यत्र प्रमाणमस्ति। पूर्वानुभवकारोल्लेः स्मृतेर्दृश्यते, सोऽन्यथा न स्यादिति चेत्। तत् किं बौद्धवद्धिषयाकारान्यथानुपपत्त्या विषयसिद्धिस्त्वयापीष्यते, तथाभूतं ज्ञानमेव वा तत्सिद्धिः? आद्ये तद्वदेवानैकान्तिकत्वम्। न हि यदाकारं ज्ञानं, तत्पूर्वकत्वं तस्येति नियमः, अनागतज्ञाने विभ्रमे च व्यभिचारात्। द्वितीये तु स्मृतिप्रामाण्यमवर्जनीयम्। मा भूत् पूर्वानुभवसिद्धिः, किं नश्छिन्नमिति चेत्। न तर्हि स्मृत्यनुभवयोः कार्यकारणभावसिद्धिरिति न। तदप्रामाण्येऽपि पूर्वाऽपरावस्था वदात्मप्रत्यभिज्ञानप्रामाण्यादेव तदुपपत्तेः। योऽहमन्वथवममुमर्थं, सोऽहं स्मरामीति मानसप्रत्यक्षमस्तीति।

न च गृहीतग्राहित्वमीश्वरज्ञानस्य, तदीयज्ञानान्तरागोचरत्वाद् विश्वस्य न च तदेव ज्ञानं कालभेदेनाप्रमाणम्, अनपेक्षत्वस्यापरावृत्तेः। तथापि वा अप्रामाण्येतिप्रसङ्गादिति।।१।।

आमोदः

सत्त्वेऽपि तस्याप्रमाणत्वादिति चतुर्थीं विप्रतिपत्तिमुपस्थाप्य निराकरोति–नन्विति। न प्रमाणमिति। न प्रमेत्यर्थः। तथा चाप्रमामूलकत्वान्न वेदः प्रमाणमित्यर्थः। न वा तन्मात्रप्रमाणकं स्वर्गापूर्वाद्यपि परमार्थसदित्यायातम्, अलौकिकं परलोकसाधनं नास्तीति भावः। अनधिगतार्थगन्तुरिति अगृहीतग्राहिणो ज्ञानस्येत्यर्थः। तथाभावात् प्रमात्वाद् अनधिगतार्थत्वविशेषणव्यावृत्त्यर्थमाह–अन्यथेति। व्याघातादिति। अनधिगतार्थत्वेन नित्यत्वव्याघातादित्यर्थः।

अव्याप्तेरिति। धारावहनबुद्धिषु। अधिकव्याप्तेरिति। संशयविपर्ययस्वप्नबुद्धिषु। अपूर्वदृगिति। अपूर्वार्थदर्शानमित्यर्थः। परमतं दूषयित्वा स्वमते लक्षणमाह–यथार्थ इति। यथार्थ इति विपर्ययव्यावर्तनाय। अनुभव इति स्मृतिव्यावर्तनाय। विशेष्यवृत्त्यप्रकारकं ज्ञानम्, व्यधिकरणप्रकारानवच्छिन्नविषयताप्रतियोगिज्ञानं वा, यत्र यदस्ति तत्र तस्यानुभवो वेत्यर्थः। ननु स्मृतिरपि यथार्था प्रमास्तु, किमनुभवपदेनेत्यत आह–अनपेक्षतयेति। स्वजनकानुभवयाथार्थ्यानपेक्षतयेत्यर्थः। स्मृतेस्तु तत्सापेक्षत्वमिति भावः।

नन्वधिगतेऽर्थेऽधिगत्यन्तरोत्पादे पिष्टपेषणं स्यादत आह–न हीति। कारणबलेन तथा सम्भावदित्यर्थः। ननु द्वितीयज्ञानकर्तव्यं प्रथमेनैव कृतमिति न तत् प्रमाणं प्रमातुरपेक्षितमित्याह–न चेति। प्रामाण्यस्य स्वकारणाधीनस्य प्रमातुरपेक्षामन्तरेणाप्युपपत्तेरन्यथा शत्रुवैभवादिज्ञानमप्रमैव स्यादित्यर्थः पूर्वाविशिष्टेति। पूर्वज्ञानान्यूनानतिरिक्तविषयतेत्यर्थः। ननु त्वयैवोक्तमनपेक्षतयेति, तथा च सर्वज्ञानं द्वितीयानपेक्षं प्रमाद्वितीयं तु पूर्वापेक्षमिति न प्रमेत्यत आह–तदिति। उत्तरज्ञानस्यापि पूर्वज्ञानानपेक्षतया प्रामाण्यं

स्यादेव। तन्मते विशिष्टज्ञानस्याव्यवहितविशेषण- ज्ञानजन्यत्वाभावात्। ननु निष्पादितक्रिये कर्मणि साधनस्य साधनन्यायातिपातात्, द्वितीयादिज्ञानं यद्युत्पद्यते, तदा प्रमाणजन्यत्वान्न प्रमा इत्यत आह–छिन्नेति। गृहीतमात्रेति। मात्रपदमनुमित्यादौ व्यभिचारवारणार्थम्। बाधितत्वादिति। द्वितीयादिज्ञानेऽपि यथार्थत्वस्यानुभवत्वस्य चानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः। ननु धारावहने द्वितीयादिज्ञानं प्रमात्वेन न व्यवहर्तव्यम्, अधिगतार्थगन्तृत्वात् स्मृतिवदित्यभिमतम्, अत आह व्यवहारेति। निमित्तं च यथार्थानुभवत्वं तत्रास्त्येवेत्यर्थः। बाधितत्वादिति। तत्र प्रामाण्यव्यवहारस्य सर्वसिद्धत्वादित्यर्थः। विपर्यय इति। तद्वैशिष्ट्यांश इत्यर्थः। नापीति। यथार्थत्वे सत्यगृहीतग्राहित्वमित्यर्थः। ननु स्वोत्पत्तिक्षणगोचरत्वात् धारावाहिकबुद्धिष्वप्यगृहीतार्थगन्तृत्वमस्त्येवेत्याह–न चेति। अनाकलनात् अप्रत्यक्षत्वात्। ननु कालकलाऽनाकलनेऽपि तद्वैशिष्ट्याकलनादगृहीतग्राहित्वं स्यादित्यत आह–न चेति। विशेषणानां स्वसत्तामात्रेण स्वविशिष्टप्रत्ययजननेऽनागतविशेषणवैशिष्ट्यं क्वापि नानुभूयेतेत्यर्थः। ननु ज्ञानमात्रं विशेषणस्य तन्त्रं, न तु तत्स्वरूपमपीत्यदोष इत्यत आह–तदिति। सूर्यगत्यादीनां क्षणावच्छेदकानां भट्टाभिमतविशिष्टतां दूषयति–न चेति। ननु विशेषणेन विशेष्ये वैशिष्ट्यमुपकारो यदि नाधीयते तदा विशेषणविशेष्यभाव एव न स्यादित्याह–नन्विति। विशेषणविशेष्यभावेऽन्यथोपपत्तिमाह–व्यवच्छित्तीति। व्यवच्छित्तिरतद्व्यावृत्तिः, विशेषणात्यन्ताभाववदन्योन्याभाव इति यावत्। विशेषणस्य चोपकारकत्वम् अतद्व्यावृत्तिबोधजनकज्ञानविषयत्वमिति भावः। ननु वैशिष्ट्याधानमन्तरेण व्यवच्छित्तिप्रत्यायनमेव कथं स्यादित्यत आह–व्यवच्छित्ताविति। विशेषणस्वाभाव्यादेव तदुत्पत्तेरित्यर्थः। तत्रापीति। वैशिष्ट्येऽपि वैशिष्ट्यान्तराधीनेऽनवस्थानादन्यथा वैशिष्ट्यस्यापि तदीयत्वनियमो न स्यादिति भावः। ननु भूतलादौ स्वभाववैशिष्ट्यं प्रतीयते, न तु संयोगसमवायौ तत्र सम्भवत इति चेन्न; स्वरूपसम्बन्धेनैव तद्व्यवहारोपपत्तेः। अन्यथा वैशिष्ट्यस्यैकत्वे घटवत्यपि घटाभाववैशिष्ट्याधीनो घटाभावव्यवहारोऽपि स्यात्। प्रत्यभावव्यक्तिं वैशिष्ट्यभेदे च स्वरूपसम्बन्धेनैवान्यथासिद्धौ किमनन्तवैशिष्ट्यकल्पनया? न चात्र समवायप्रतिबन्दिः, वैशिष्ट्ये वैशिष्ट्याभावप्रतीते स्वरूपसम्बन्धेनैव त्वयाप्युपपादनात्। अन्यथाऽनवस्थाप्रसङ्गात्। वस्तुतस्तु प्रत्यक्षमपि सखेऽन्वेष्टव्यम्। न चाभाववैशिष्ट्यानुभवादस्तु समवाय इति वाच्यम्। प्रध्वंसस्यापि समवेतकार्यत्वेन नाशे भावो मज्जनापत्तेरिति धारावाहिकबुद्धिषु पूर्वपूर्वज्ञानादिना ज्ञाततैवानधिगतार्था भासते इति शङ्कते–ज्ञाततैवेति। स्मृतेरपीति। तत्राप्यनुभवाहितज्ञातताभावात् अनधिगतार्थगन्तृत्वं स्यादित्यर्थः। ननु जनकीभूतानुभवविषयस्यैव स्मरणे भानम्। तथा च कथं ज्ञातता स्मरणे भासतामित्यत आह–जनकेति। अनुभवेन स्मरणजननेऽयं नियमो यदनुभवस्यैव स्मरणे भानं, न तु स्मृत्या स्मृतिजनन इति भावः। ननु स्मरणजनने जनकस्मरणादिविषयस्य जन्यस्मृतिविषयत्वेऽतिप्रसङ्ग इत्याह–अस्तु वेति। का वार्तेति। सा प्रमाऽप्रमा वेत्यर्थः। किञ्चित् समयागृहीतग्राहित्वेन प्रमा चेत्तदा व्याप्तिरिति। सर्वपूर्वकालागृहीतग्राहित्वमेव प्रामाण्यं तस्याञ्च तदभावात् अस्या अपि अप्रमात्वमेवेत्याह–अप्रमैवेति। गतमिति।

वेदार्थस्यापि कस्मिंश्चिज्जन्मनि पुरुषेणानुभवात्। न च तत्रापीति। कालकलानामपदार्थत्वेन वाक्यार्थाविषयत्वादित्यर्थः। ननु तज्जन्मनि अगृहीतग्राहित्वं लक्षणं विवक्षितमत आह–न चेति। अनुभूतेति। तज्जन्मन्येवानुभूतः अप्यविस्मृतो येन पुंसा यस्य वेदस्यार्थस्तं प्रति तस्य वेदस्याप्रामाण्यप्रसङ्गादित्यर्थः। कथमिति। यद्यनधिगतार्थत्वं न विशेषणमित्यर्थः। अनुभवत्वेनेति। तद्व्यवच्छेदार्थमेव लक्षणेऽनुभवत्वप्रक्षेपादित्यर्थः। अननुभवत्वेनेत्यपि क्वचित्पाठः। स्मृतेरननुभवत्वादनुभवत्वविशेषणेनैव वारणादित्यर्थः। प्रामाणिका इत्यर्थः। प्रामाणिकानाम् एतादृशं दर्शनमित्यर्थः। तत्वज्ञानादिति। तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या शास्त्रस्याभिधानात्, शास्त्रञ्च वाक्यतयाऽनुभवमेव जनयतीति भावः। अव्यभिचारि ज्ञानमिति। "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारी" ति (न्या. सू. १.१.४) प्रत्यक्षलक्षणे ज्ञानपदस्यानुभवपरत्वस्यावश्यकत्वात्, स्मृतेः प्रत्यक्षभिन्नत्वादिति भावः। नन्विति। तथा च किमनुभवोपादानेन इत्यर्थः। स्मृतौ प्रमाव्यवहाराभावात् तत्करणे संस्कारे प्रमाणव्यवहाराभावाच्च न तथेत्याह–सिद्ध इति। अव्यवस्थयेति। अनुभवपदवद् यथार्थपदमपि तर्हि त्यज्यताम्। अस्तु ज्ञानत्वमेव प्रमात्वम्, एवं सति भ्रमेऽपि किन्न स्यात् प्रामाण्यमित्यर्थः। पृथगिति। प्रत्यक्षादिभ्य इत्यर्थः। उक्तेष्विति। प्रत्यक्षादिष्वित्यर्थः। प्रत्यक्षस्येति। स्मृतेरसाक्षात्कारित्वस्य सर्वमतसिद्धत्वादित्यर्थः। लिङ्गशब्दादेरिति। ज्ञायमानलिङ्गादेः स्मृतौ व्यभिचारादिति भावः। अनपेक्षतयेति। विवृणोति–तर्क्यतेऽपीति। अनुविधीयमानेति कर्तरि प्रत्ययः। व्यवहारेऽपीति। यथार्थव्यवहारेऽपीत्यर्थः। असमीचीन इति। रज्जुं भुजङ्गतयाऽनुभूतपलायितस्य तथैव स्मृतिदर्शनादित्यर्थः। अनुमानेऽप्येतादृशं सापेक्षत्वमस्तीत्यप्रामाण्यापत्तिरित्याह–नन्विति। विषयेति। जनकज्ञानस्य लिङ्गविषयत्वात् जन्यस्य च लैङ्गिकविषयत्वादित्यर्थः। आगम इति। शब्दजन्यज्ञानस्य मूलभूत-कर्तृज्ञानसमानविषयत्वादित्यर्थः। परिहरति–प्रमात्रिति। स्मृतौ त्वेकप्रमातृकत्वमिति भावः। ननु विषयप्रमातृभेदाद्धारावाहिधियः पूर्वव्यपेक्षाः प्रमाणं स्युरित्यत आह–धारेति। न चात्र मानाभावः। अयं वक्तृज्ञानान्यूनानतिरिक्तविषयकतद्भिन्नतत्समानकालीन-तादृशज्ञानवान्, अनीश्वरात्मत्वात्, मैत्रवदिति धारावहनबुद्धौ मानात्। यद्वेन्द्रियार्थ-सन्निकर्षाधारस्तृतीयक्षणः तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पत्त्याधारः, अव्यासक्तमनसो यावत्सहकारिसाकल्ये सत्यनाद्येन्द्रियसन्निकर्षाधारत्वात्, द्वितीयक्षणवदित्यनुमानात्। तत्रापि स्मृतिवत् सापेक्षत्वात्। प्रमातृभेदादिति वक्तुरेव तादृशं ज्ञानं न तु श्रोतुः, तथा च श्रोतारं प्रति तत्प्रमाणमेवेति भावः। कारणेति। विशेषणांशविषयत्वमत्र कारणविशुद्धिः। विशेष्यांशविषयत्वं तु नोत्तरोत्तरज्ञाने प्रयोजकं, तस्य स्वकारणबलायातत्वात्। एतदेवाह–कारणवशादिति। यदि हीति। पूर्वानुभवः स्मृतिरूपप्रमाविषयतयैव सिध्यति, पूर्वानुभववैशिष्ट्यं हि तत्ता, तथा च स्मृतेरप्रामाण्ये स कथं सिद्ध्येदित्यर्थः। न हि तत्तायां पूर्वानुभववैशिष्ट्यरूपायां न प्रमा इति भावः। स्मृतीति। पूर्वानुभवं विना स्मृतिरेव नोत्पद्यत इत्यर्थापत्तिरेव तत्र मानमित्यर्थः। अर्थापत्तावन्यथोपपत्तिमाह–तवेति। किन्न स्यादिति। स्मृतानुभवजन्यत्वस्येत्यर्थः। एतदेवाह–नह्यस्तीति। पूर्वानुभवोल्लेखस्त-

त्तोल्लेख इत्यर्थः। तत् किमिति। यथा सौत्रान्तिकैर्नीलाद्याकारकादाचित्कत्वान्यथाऽनुपपत्त्याऽनुभवस्य नीलादेः। सिद्धिरिष्यते, तथा नैयायिकेनापीष्यते। तथाभूतं ज्ञानमिति। तद्विषयकज्ञानमित्यर्थः। आद्ये तद्वदेवेति। यथा सौत्रान्तिकमतेऽनैकान्तिकत्वं, तथा तवापि मते तत् प्रसज्यत इत्यर्थः। अनैकान्तिकत्वमेवाह—न हीति। अतीतानागताकारं ज्ञानं न तु तत्पूर्वकमित्याकारकादाचित्कत्वं विषयसत्त्वेऽनैकान्तिकमित्यर्थः। विभ्रम इति। रजताकारस्य रजताजन्यत्वाद् व्यभिचार इत्यर्थः। स्मृतिप्रामाण्यमिति। तत्तांशः स्मृतिविषयतयैव प्रमेय इति स्मृतिरेव तत्र प्रमेत्यर्थः। ननु पूर्वानुभववैशिष्ट्यं न तत्ता किन्त्वतीतधर्मवैशिष्ट्यम्। तथा च तत्तांशे न स्मृतिः प्रमा स्यादित्याह—मा भूदिति। एवं सति अनुभवः स्मृतिजनक इत्यत्र प्रमाणमेव सिद्धान्तिनो न किमपि स्यादिति स्मृतिप्रामाण्यवादी पूर्वपक्षमाह—न तर्हीति। सिद्धान्ती सिद्धान्तमुपक्रमते—नेति। प्रत्यभिज्ञानस्वरूपमाह— योऽहमिति। तथा च पूर्वानुभववैशिष्ट्यमेव तत्ता प्रत्यभिज्ञान एव भासते तत्प्रामाण्यादेवानुभवसिद्धिर्न तदर्थं स्मृतिप्रामाण्यापेक्षेति। अनुभवानन्तरमनुव्यवसायेन संस्कारजननात्तेन च स्मृत्तिजननम्, ततः प्रत्यभिज्ञानं, तदुक्तं तृतीयाध्याये टीकाकृता "प्रागनुभवः, पुनरनुभवोऽथ संस्कारोऽथ स्मृतिरथ प्रत्यभिज्ञानमिति" वस्तुतस्तु स्मृतेः पारिभाषिकप्रामाण्यविरहेऽपि तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपं वस्तुसाधकं प्रमात्वमस्त्येवेति नोक्तदोषः। ईश्वरज्ञानेऽगृहीतग्राहित्वमुपपादयति—न चेति। गृहीतत्वं चातीतग्रहणविषयत्वमेव वाच्यं प्रत्ययानुरोधात्। अतीतत्वं च ईश्वरज्ञाने नास्तीत्यर्थः। अतिप्रसङ्गादिति। द्वितीयलक्षणे सर्वज्ञानाप्रामाण्यप्रसङ्गादित्यर्थः।।१।।

स्यादेतत्। अनुपकारकं विषयस्य, तदीयमेतदीयं वा न भवितुमर्हत्यविशेषात्। न च तस्येत्यनियतं तत्र प्रमाणमतिप्रसङ्गात्। न च तदभिज्ञमन्तरेण तदुपकारस्योत्पत्तिः, तथानभ्युमगमात्। अभ्युपगमे वा, कार्यत्वस्यानैकान्तिकत्वात्।

अत्रोच्यते—

स्वभावनियमाभावादुपकारोऽपि दुर्घटः।
सुघटत्वेऽपि सत्यर्थेऽसति का गतिरन्यथा।।२।।

विशेषभावात्तत्रैव फलं नान्यत्रेत्यस्यापि नियमस्यानुपपत्तेः। स्वभावनियमेन चोपपत्तौ तथैव विषयव्यवस्थोपपत्तेः। अवश्यञ्चैतदनुमन्तव्यम्, अतीतादिविषयत्वानुरोधात्। न हि तत्र ज्ञानेन किञ्चित् क्रियते इति

शक्यमवगन्तुम्। असत्त्वात्। न च तद्धर्मसामान्याधारं किंञ्चित् क्रियते इति युक्तम्। तेन तस्यैव विषयत्वप्राप्तेः। तादात्म्याद्विशेषस्यापि सैव ज्ञाततेति चेत्, तत् किं चक्षुषा घटे ज्ञायमाने रसोऽपि ज्ञायते, तादात्म्यात्। घटाकारेण ज्ञायत एवासौ रस इति चेत्। अथ रसाकारेण किं न ज्ञायते। तेन रूपेण ज्ञातताानाधारत्वादिति चेत्। न तर्हि वर्त्तमानसामान्यज्ञानेऽप्यतीतानागतादिज्ञानम्, तेनाकारेण प्राकट्यानाधारत्वादिति।।२।।

आमोदः

पूर्वं ज्ञाततानिराकरणं प्रतिज्ञातम् इदानीमवसरं प्राप्य तां निराकर्त्तुंभट्ट-मतमुत्थापयति–स्यादेतदिति। यदि घटज्ञानेन घटविषये कश्चिदुपकारो ज्ञातताालक्षणो न जननीयः, तदा घटज्ञानस्य पटविषयता किन्न स्यान्नियामकाभावादित्यर्थः। ननु किं नियामकेनेत्यत आह–न चेति। एवं सर्वं ज्ञानं सर्वविषयकं स्यादित्यर्थः। ननु घटज्ञानं घटे ज्ञातताां मा जनयतु, चक्षुरादिना ज्ञानजनकेनैव ज्ञातता जन्यतामत आह–न चेति। यस्मिन्नुपादाने ज्ञाततालक्षणं कार्य स्यात् तज्ज्ञानमावश्यकमित्यर्थः। कार्यत्वस्येति। क्षित्यादिकमुपादानगोचरज्ञानजन्यं कार्यत्वादिति। तज्ज्ञाततायामनैकान्तिकं स्यादित्यर्थः।

स्वाभावेति। स्वभावसम्बन्धो यदि न नियामकः, तदा ज्ञाततापि घटीया न स्यात्। न हि सा सम्बन्धान्तरेण तस्य, तथा सति अनवस्थाप्रसङ्गात्। तथा च स्वभावसम्बन्धेन ज्ञानमेव घटीयमस्तु, किमुपकारेणेत्यर्थः। ननु घटो ज्ञात इत्यनुभवबलात् तत्रैव स्वभावसम्बन्धोऽस्तु, न तु ज्ञानविषययोरपीत्यत आह–सुघटत्वेऽपीति। सतीति। विद्यमान इत्यर्थः। असति अतीतेऽनागते वा। का गतिरिति। समवायिकारणं विना कार्यानुत्पत्तेरित्यर्थः। ननु द्रव्यत्वं घटत्वं वा यद्विद्यमानं तत्रैव ज्ञातताधानमस्तु इत्याह–न चेति। तादात्म्याच्च ज्ञाततैव तत्त्वतो ज्ञातता स्यादित्याह तादात्म्यादिति। तत्किमिति। घटघटत्वयोरिव धटरसयोरपि तादात्म्याविशेषादित्यर्थः। अथेति। तेनाप्याकारेण तादात्म्यादित्यर्थः। ननु येन रूपेण ज्ञातताधानं तेनैव तादात्म्यबलात्तज्ज्ञानं भवति न त्वन्येनेति। शङ्कते–तेनेति। वर्तमानसामान्येति। वर्तमानञ्च तत्सामान्यञ्चेत्यर्थः। तेनाकारेणेति। अतीतानागताकारेणेत्यर्थः प्राकट्यं ज्ञातता।।२।।

आमोदः

ननु क्रियया कर्मणि किञ्चित् कर्त्तव्यमितिव्याप्तेरसत्वनुमानम्। न।

अनैकान्त्यादसिद्धेर्वा न च लिङ्गमिह क्रिया।
तद्वैशिष्ट्यप्रकाशत्वान्नाध्यक्षानुभवोऽधिके।।३।।

धात्वर्थमात्राभिप्रायेण प्रयोगे संयोगादिभिरनैकान्तात्, न हि शरसंयोगेन गगने किञ्चित् क्रियते अन्त्यशब्दाभिव्यक्त्या वा, स्पन्दाभिप्रायेणासिद्धेः। व्यापाराभिप्रायेण शब्दलिङ्गेन्द्रियव्यापारैर्व्यभिचारात्। न हि तैः प्रमेये किञ्चित् क्रियते, अपि तु प्रमातर्येव। फलाभिप्रायेणापि तथा। अन्ततस्तेनैवानैकान्ताद्, अनवस्थानाच्च। आशुविनाशिधर्माभिप्रायेण द्वित्वादिभिरनियमात्। आशुकार-काभिप्रायेण कर्मण्यसिद्धेः, कर्मण्याशुकारकं ज्ञानमित्येव हि साध्यम्। कर्त्तर्याशुकारकत्वस्य कर्मोपकारत्वेनाव्याप्तेः। शब्दादिव्यापारैरेवानेकान्तात्।

स्यादेतत्, अनुभवसिद्धमेव प्राकट्यम्। तथा हि—ज्ञातोऽयमर्थः इति सामान्यतः, साक्षात्कृतोऽयमर्थ इति विशेषतो विषयविशेषणमेयं किञ्चित् परिस्फुरतीति चेत्। तदसत्।।३।।

आमोदः

ज्ञाततासाधकं प्रकारान्तरं शङ्कते—नन्विति। ज्ञानस्यापि क्रियात्वेन तेनापि कर्मणि विषये घटादौ किमपि जननीयं तेन धात्वर्थावच्छेदकपरसमवेतक्रियाफलशालित्वं कर्मत्वं विषयस्य निर्वहतीत्यर्थः। अनेकान्तादसिद्धिर्वेति। व्यवस्थितो विकल्पः। धात्वर्थविवक्षायामनैकान्तिकत्वमेव, स्पन्दविवक्षायां स्वरूपासिद्धिरेव। ननु ज्ञातो घट इत्यनुभव एव ज्ञाततायां प्रमाणमित्यत आह—तद्वैशिष्ट्येति। तदिति ज्ञानं परामृशति। तेन ज्ञातो घट इत्यत्र ज्ञानवैशिष्ट्यमेव प्रकाशते न तु ज्ञाततावैशिष्ट्यम्। अधिके ज्ञाततायाम्।

न हीति। शरे संयुज्यते गगनमित्यत्र धात्वर्थः संयोगः, न तु तेन गगने कर्मणि धात्वर्थतावच्छेदकं किञ्चित् फलं जन्यत इत्यर्थः। अन्त्यशब्दाभिव्यक्त्या वेति। अत्राभिव्यक्तिरुत्पत्तिः। अन्त्यशब्देन गगने शब्दस्य जननाद्व्यभिचारः स्यादेवेति भावः। अपव्याख्यानमन्यत्, अन्त्यशब्दस्यातीन्द्रियत्वाभ्युपगमात्। असिद्धेरिति। ज्ञानस्पन्दत्वाभावादिति भावः। शब्दलिङ्गेन्द्रियेति। पदार्थस्मरणसन्निकर्षलिङ्गपरामर्शैः प्रमेये किमपि न जन्यत इति भवति व्यभिचार इति भावः। फलेति। शब्दादिव्यापाराणामपि फलरूपत्वात् तत्रैव व्यभिचार इत्यर्थः। तेनैवेति। प्राकट्येनैवेत्यर्थः, फलेनैव वा। ननु फलेनैव किञ्चित् किञ्चित् क्रियतामत आह—अनवस्थानादिति। अनियमादिति। व्यभिचारादित्यर्थः। असिद्धेरिति। कर्मण्याशुकारकत्वस्य हेतोः साध्याविशिष्टत्वादित्यर्थः। कर्तर्याशुकारकत्वं च हेतुः शब्दादिव्यापारे व्यभिचारीत्याह—कर्तरीति। द्वितीयार्धं व्याख्यातुं शङ्कते अनुभवेति।।३।।

यथा हि–

अथेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम्।

तथा,

क्रिययैव विशेषो हि व्यवहारेषु कर्मणाम्।।४।।

किं न पश्यसि, घटक्रिया पटक्रियेतिवत् कृतो घटः करिष्यते घट इत्यादिः, तथैव गृहाण, घटज्ञानं पटज्ञानमितिवज्ज्ञातो घटो ज्ञास्यते ज्ञायते इति। कथमसम्बद्धयोर्धर्मधर्मिभाव इति चेद्, ध्वस्तो घट इति यथा। एतदपि कथमिति चेद्, नूनं ध्वंसेनापि घटे किञ्चित् क्रियते इति वक्तुमध्यवसितोऽसि। तन्निरूपणाधीननिरूपणो ध्वंसः स्वभावादेव तदीय इति किमत्र संबन्धान्तरेणेति चेत्। प्रकृतेप्येवमेव।

एतेन फलानाधारत्वादर्थः कथं कर्मेति निरस्तम्। विनाश्यवत् करणव्यापारविषयत्वेन तदुपपत्तेः। स्वाभाविकफलनिरूपकत्वञ्च तुल्यम्।

ननु ज्ञानमतीन्द्रियत्वादसाधारणकार्यानुमेयं तदभावे कथमनुमीयेत, अप्रतीतञ्च कथं व्यवहारपथमवतरेदिति ज्ञानव्यवहारान्यथानुपपत्त्या ज्ञातता-कल्पनम्। तदप्यसत्। परस्पराश्रयप्रसङ्गात्। ज्ञाततया हि ज्ञानमनुमीयेत, ज्ञाते च तद्व्यवहारान्यथानुपपत्तिस्तां ज्ञापयेत्। कुतश्च ज्ञानमतीन्द्रियम्? इन्द्रियेणा-नुपलभ्यमानत्वादिति चेत् न। अनुमानोपन्यासे साध्याविशिष्टत्वात्, अनुपलब्धि-मात्रोपन्यासे तु योग्यताविशेषिताऽसौ कथमैन्द्रियकोपलम्भाभावं गमयेत्, तद्विशेषणे तु कथमतीन्द्रियं ज्ञानमिति। तथाविधज्ञाततानाश्रयत्वादिति चेन्न। आश्रयसिद्धेः। व्यवहारान्यथानुपपत्त्यैव सिद्ध आश्रय इति चेन्न। ज्ञानहेतुनैव तदुपपत्तेः। तस्यात्ममनः संयोगदिरूपस्य सत्त्वेऽपि सुषुप्तिदशायामर्थव्यवहारा-ऽभावान्नैवमिति चेन्न। तावन्मात्रस्य व्यवहाराहेतुत्वात्। अन्यथा ज्ञानस्वीकारेपि तुल्यत्वात्। स्मरणान्यथानुपपत्त्येति चेन्न। तस्याप्यसिद्धेः। अस्ति तावद्व्य-वहारनिमित्तं किञ्चिदिति चेत्। किमतः?। न ह्येतावता ज्ञानं तदिति सिद्ध्यतीति, तस्यैवासिद्धेः। तथापि नियतस्य कर्तुः प्रवृत्तेः कर्तृधर्मेणैव केनचित् प्रवृत्तिहेतुना भवितव्यमिति चेत्। अस्त्विच्छा प्रत्यक्षसिद्धा, न तु ज्ञानम्। सैव कथं

नियताधिकरणे उत्पद्यतामिति चेन्न। ज्ञानाभ्युपगमेऽपि तुल्यत्वात्। स्वहेतोः कुतश्चिदिति चेत्। तत एव इच्छा अस्तु, किं ज्ञानकल्पनयेति।

स्यादेतत्। प्रकाशमाने त्वर्थे तदुपादित्सादिरुपजायते, न तु सुषुप्त्यवस्थायामप्रकाशमानेऽप्यर्थे इत्यनुभवसिद्धम्। तत इच्छायाः कारणं विलक्षणमेव किञ्चित् परिकल्पनीयं, यस्मिन् सति सुस्वापलक्षणमौदासीन्य-मर्थविषयमात्मनो निवर्त्तते इति चेत्। हन्तैवं सुस्वापनिवृत्तिमनुभवसिद्धां प्रतिजानानेन ज्ञानमेवापरोक्षमिष्यते। अचेतयन्नेव हि सुषुप्त इत्युच्यते, अचैतन्यनिवृत्तिरेव हि चैतन्यं ज्ञानमिति। तथा च कालात्ययापदिष्टो हेतुः।

एतेन क्षणिकत्वादिति निरस्तम्। अपि च किमिदं क्षणिकत्वं नाम? यद्याशुतरविनाशित्वं, तदाऽनैकान्तिकम्। अथैकक्षणावस्थायित्वं, तदसिद्धं प्रमाणाभावात्।

ननु स्थायिविज्ञानं यादृशमर्थक्षणं गृह्णदुत्पद्यते, द्वितीयेऽपि क्षणे किं तादृशमेव गृह्णाति, अन्यादृशं वा, न वा कमपीति न प्रथमः। तस्य क्षणास्यातीतत्वात्। प्रत्यक्षज्ञानस्य च वर्त्तमानत्वात्। न चातीतमेव वर्त्तमानतयोल्लिति, भ्रान्तत्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, विरम्य व्यापारायोगात्। प्रथमतोऽपि तथाऽभ्युपगमेऽनागतावेक्षणप्रसङ्गात्। न तृतीयः। ज्ञानत्वहानेरिति महाव्रतीयाः।

तदसत्। ज्ञानं गृह्णातीत्यस्यैवार्थस्यानभ्युपगमात्। अपि तु तदेव ग्रहणमित्यभ्युपगमः। तथा च ज्ञानं प्रथमे क्षणे यमर्थमालम्ब्य जातं, द्वितीयेऽपि क्षणे तदालम्बनमेव तन्न वेति प्रश्नार्थः। तत्र तदालम्बनमेव तदिति परमार्थः। न चैवं भ्रान्तत्वम्। विपरीतानवगाहनात्। तथापि ज्ञेयनिवृतौ कथं ज्ञानानुवृत्तिः, तदनुवृत्तौ वा कथं ज्ञेयनिवृत्तिरिति चेत्। किमस्मिन्ननुपपन्नम्। न हि ज्ञानमर्थश्चेत्येकं तत्त्वमेकायुष्कं वेति। सत्यपि वा क्षणिकत्वे कथमप्रत्यक्षम्? इत्थं यथोच्यते—न स्वप्रकाशं, वस्तुत्वादितरवस्तुवत्। न च ज्ञानान्तरग्राह्यं ज्ञानयौगपद्यनिषेधेन समानकालस्य तस्याभावात्। ग्राहककाले ग्राह्यस्यातीतत्वेन वर्तमानाभावत्वानुपपत्तेः। ग्राह्यकाले च ग्राहकस्यानागतत्त्वादिति चेत्। नन्वेवं ज्ञाततापि न प्रत्यक्षा स्यात्, क्षणिकत्वात्। कथम्? इत्थम् न स्वप्रकाशा

वस्तुत्वात्। न जनकग्राह्या, अनागतत्वात्, विरम्य व्यापारायोगाच्च। न समसमयज्ञानग्राह्या ज्ञानजनकेन्द्रियसम्बन्धाानुभवात्। न च तदुत्तरज्ञानग्राह्या, तदानीमतीतत्वादिति। क्षणिकत्वमेव तस्याः कुत इति चेत्। त्वदुक्तयुक्तेरेव।

तथाहि—यं क्षणमाश्रित्य जाता ततः परमपि तमेवाश्रयतेऽन्यं वा, न वा कमपतीति। तत्र न प्रथमः। तस्य तदानीमसत्त्वात्। न द्वितीयः। अप्रतिसंक्रमात्। एकधारावगाहिनि च ज्ञाने तदन्यक्षणाऽऽश्रयज्ञातताफलत्वेन भ्रान्तत्वप्रसङ्गात, रजतावगाहिनि पुरोवर्त्तिवृत्तिज्ञातताफल इव। न चान्यमपि क्षणं ज्ञानमवगाहते, तदानीं तस्यासत्त्वात्। न तृतीयः। निःस्वभावताप्रसङ्गात्। न ह्यसौ तदानीं तदीयान्यदीया वेति। अतीतेनापि तेनैव क्षणेनोपलक्षितानुवर्तते इति चेत्। एवं तर्हि वर्तमानार्थता प्रकाशस्य न स्यात्। अन्यथा ज्ञानस्यापि तथानुवृत्तेः को दोषः। न हि वर्तमानार्थप्रकाशसम्बन्धमन्तरेण ज्ञानस्यान्या वर्तमानावभासता नाम। अर्थनिरपेक्षप्रकाशनानुवृत्तिमात्रेण तथात्वे भूतभाविविषयस्यापि ज्ञानस्य तथाभावप्रसङ्गात्। अथ मा भूदयं दोष इति स्थूल एव वर्त्तमानं प्रकाशेनाश्रीयते इत्यभ्युपगमः, तदा तज्ज्ञानस्यापि स एव विषय इति तस्यापि न क्षणिकत्वमिति।

ननु ज्ञानमैन्द्रियकं चेद् विषयसञ्चारो न स्यात्। संजातसम्बन्धत्वात् न च जिज्ञासानियमान्नियमः। तस्याः संशयपूर्वकत्वात्। तस्य च धर्मिज्ञानपूर्वकत्वात्। धर्मिणश्च सन्निधिमात्रेण ज्ञाने जिज्ञासापेक्षणे वा उभयथाऽप्यनुवस्थानादिति। तन्न। ज्ञाततापक्षेऽपि तुल्यत्वात्, तस्या अपि हि ज्ञेयत्वे तत्परम्पराज्ञानपाताज्जिज्ञासानियमस्य च तद्वदनुपपत्तेः। न च इन्द्रियसम्बन्धविच्छेदाद्विराम इति युक्तम्। आत्मप्राकाट्याव्यापनात्। स्वभावत् एव काचिदसावजिज्ञासितापि ज्ञायते, न तु सर्वेति चेत्, तुल्यम्। प्रागुत्पन्नज्ञाततास्मरणजनितजिज्ञासः समुन्मीलितनयनः सञ्जातज्ञान-समुत्पादितप्राकट्यं जिज्ञासुरेव प्रतिपद्यते इत्यतो नानवस्थेति चेत्। तुल्यमेतत्।

ननु ज्ञानं न सविकल्पकग्राह्यं, तस्य निर्विकल्पकपूर्वकत्वाद् निर्विकल्पकगृहीतस्य तावत्कालानवस्थानात् तस्य तेनैव विनाशात्। नापि केवलनिर्विकल्पकवेद्यम्। तस्य सविकल्पकोन्नेयत्वेन तदभावे प्रमाणाभावात्। न च समवायाभाववन्निर्विकल्पकनिरपेक्षसविकल्पकगोचरत्वं ज्ञानस्येति

साम्प्रतम। तयोर्विशेषणांशस्य प्रागग्रहणादनुमानादिवत्तदुपपत्तेः। प्रकृते तु ज्ञानत्वादेरनुपलब्धेरगृहीतविशेषणायाश्च बुद्धेर्विशेष्यानुपसंक्रमात् कथमेवं स्यात्। न। उत्पन्नमात्रस्यैव बाह्यविषयज्ञानस्यालोचनात्। ततस्तत्पुरःसरं प्रथमत एव तज्जातीयस्य ज्ञानान्तरस्य विकल्पनात्। इन्द्रियसन्निकर्षस्य तदैव विशेषणग्रहणलक्षणसहकारिसम्पत्तेः। व्यक्त्यन्तरसमवेतमपि हि सामान्यं गृहीतं तदेवेत्युपयुज्यते, अन्यथा अनुमानादिविकल्पानामनुत्पादप्रसङ्गः। तद्गतस्य विशेषणस्याऽग्रहणाद्, अन्यगतस्य चानुपयोगात्, किं लिङ्गग्रहणसहकारि स्यादिति। एतेन शब्दादिप्रत्यक्षं व्याख्यातमिति।

स्यादेतत्। विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमिष्यते। न चातीन्द्रियस्य परमाण्वादेर्मनसा वेदनमस्ति। न चागृहीतस्य विशेषणत्वम्। न च नित्य-परोक्षस्यापरोक्षविशिष्टबुद्धिविषयत्वम् व्याघातादिति। न। बाह्येन्द्रियग्राह्य-स्याग्राह्यस्य वा पूर्वज्ञानोपनीतस्यैव मनसा वेदनात्। अन्यथाऽतीन्द्रिय-स्मरणस्याप्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात्। इयांस्तु विशेषः- तस्मिन् सति तद्बलादेव, असति तु तज्जनितवासनाबलात्। न चैवं सति स्मरणमेतत्। अगृहीतज्ञान-गोचरत्वात्। न च विषयांशे तत्तथा स्यादिति युक्तम्। अवच्छेदकतया प्रागवस्थावदवभासनात्। न च प्रत्यभिज्ञानमपि ग्रहणस्मरणाकरम् विरोधात्। अथ ग्रहणस्मरणयोः कियती सामग्री? अधिकोऽर्थसन्निकर्षो ग्रहणस्य संस्कारमात्रं सन्निकर्षः स्मरणस्य।

अथ ग्रहणत्वेऽपि कुत एतदपरोक्षारम्? कारणान्तरनिरपेक्षेण संस्काराधिकसन्निकर्षवतेन्द्रियेण जनितत्वात्। अथ कः सन्निकर्षः? ज्ञानेन संयुक्तसमवायः, तदर्थेन संयुक्तसमवेतविशेषणत्वमिति। मनसो निरपेक्षस्य बहिर्व्यापारेऽन्धबधिराद्यभावप्रसङ्ग इति चेत्। ज्ञानावच्छेदकं प्रति नायं दोषः। न च ज्ञानापेक्षया बहिरित्यस्ति। नापि तद्विषयापेक्षया निरपेक्षत्वम्, तस्यैव ज्ञानस्यापेक्षणात्। अथापि ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यत्र किं प्रमाणम्? प्रत्यक्षमेव। यदसूत्रयत्- 'ज्ञानविकल्पानां' भावाभावसंवेदनादध्यात्मम्' (न्या०सू०५.१.३१) इति।।४।।

आमोदः

प्रत्यक्षमन्यथोपपादयति—**यथा हीति**। यथा पदस्य ज्ञानमित्यत्रार्थो ज्ञानविशेषणं, तथा ज्ञातो घट इत्यत्र ज्ञानमेवार्थविशेषणमित्यर्थः। ननु ज्ञाननिष्ठं घटत्वं ज्ञानाकार इति तदेव ज्ञानं विशेषयति न त्वर्थ इत्यत आह—**निराकारतयेति।** न हि घटत्वादिकमपि ज्ञानाकारो येन ज्ञानं विशिष्यादित्यर्थः।

कृतो घट इति। अन्यथा ज्ञाततावत् कृततादीनामपि स्वीकारापत्तेरिति भावः। न च यथापेक्षाबुद्धिः द्वित्वादिकमाधत्ते तथा ज्ञानावच्छेदेनैवं कर्मणि किञ्चिदाधायकत्वमङ्गीकर्तव्यमिति वाच्यम्। तत्रानुभवबलात् तथास्तु अन्यत्रानुभवोऽन्यथासिद्धो ज्ञानत्वञ्च हेतुरप्रयोजक इति भावः। **असम्बद्धयो**र्ज्ञानार्थयोरित्यर्थः। **ध्वस्त** इति। तत्राप्यसम्बन्धेन भिन्नकालेनैव ध्वंसेन यथा धर्मधर्मिभाव इत्यर्थः। परमुखेन प्रकृते धर्मधर्मिभावं समर्थयति—**स्वभावादेवेति**। स्वरूपसम्बन्धादेवेत्यर्थः। **स्वरूपादेवे**ति क्वचित्पाठः तस्याप्ययमर्थः। **एतेनेति**। परसमवेतक्रियाफलशालिन एव कर्मत्वादित्यर्थः। **विनाश्यवदिति**। मुद्गरेण घटं नाशयतीत्यत्र मुद्गरस्य करणस्य यो व्यापारः नाशस्तेन सह स्वरूपसम्बन्धेन तद्विषयत्वं यथोपपाद्यते तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः। यथात्र द्वितीया प्रयोगमात्रसाधुस्तथा प्रकृतेऽपि स्यादिति भावः। न च घटपटयोरेकज्ञानविषयत्वे घटो ज्ञातः पटो ज्ञात इति भिन्नभिन्नज्ञाततानुभवः कथमिति चेत्, न। तत्रैकस्यैव ज्ञानस्योभयविशेषणत्वेन प्रतीतेरितिभावः। **असाधारणेति**। स चासाधारणो धर्मः प्राकट्यमेवेत्यर्थः। ननु याज्ञायि (?) ज्ञानं किमतः स्यादित्याह—**अप्रतीतमिति। अनुपलब्धिमात्रेति**। अनुपलब्धिमात्रमेवैन्द्रियकस्य उपलम्भस्याभावं गमयेत् यदि तदा परमाण्वाद्यभावमपि गमयेदित्यर्थः। अनुपलब्धिमात्रमुपलम्भाभावं गमयतीति, चेत्, न। ऐन्द्रियकत्वस्याप्यतीन्द्रियतया अनुपलब्धिमात्रेण तदभावावगमे परमाण्वाद्यभावमपि गमयेदिति भावः। योग्यानुपलम्भस्य तूपलम्भाभावबोध- कत्वाभ्युपगमे ज्ञानयोग्यत्वस्य **त्वयैव** स्वीकारादित्याह—**तद्विशेषणे त्वि**ति। ननु ज्ञानमतीन्द्रियं तथाविधज्ञाततानाधारत्वादित्यनुमानमस्तु इत्याह—**तथाविधेति**। साक्षात्कृततानाधारत्वादिति हेत्वर्थः। ज्ञानस्य पक्षस्यासिद्धेरित्याह—**आश्रयेति। व्यवहारेति।** ज्ञानमन्तरेण घटादिव्यवहारोऽपि न स्यादिति सिद्धं ज्ञानमित्यर्थः। तद्धेतोरेव तत्सम्भव इत्याह—**नेति**। व्यवहारं प्रति ज्ञानहेतोरन्वयव्यभिचारं दर्शयति—**तस्येति**। अन्वयव्यभिचारो न दोषः इत्याह—**तावन्मात्रस्येति**। आत्मनः संयोगमात्रस्येत्यर्थः। **अन्यथेति**। सैव चेत् ज्ञानसामग्री तदासुषुप्तावस्थायं ज्ञानमेव कुतो नोत्पद्यत इत्यर्थः। **स्मरणेति**। ज्ञानं विना स्मरणमनुपपन्नमिति ज्ञानकल्पनेत्यर्थः। **तस्यापीति**। स्मरणस्यापि ज्ञानत्वेनाद्याप्यसिद्धेरित्यर्थः। **अस्ति तावदिति**। तच्च ज्ञानमेव पर्यवस्यतीति भावः। गूढ़ाभिसन्धिराह—**न हीति**। **तस्यैवेति**। व्यवहारो ज्ञानजन्य इति कार्यकारणभावग्रहे सति व्यवहाररूपं कार्यं स्वकारणतया ज्ञानं गमयेत्, अयञ्च कार्यकारणभावग्रहो ज्ञानसिद्ध्या सिद्ध्येत्,

तदेव तु न सिद्धमस्तीत्यर्थः। **कर्तृधर्मेणेति**। ज्ञानसामग्री च न कर्तृधर्म इति न तयाऽप्यन्यथासिद्धिः। कर्तृधर्मो हि तत्समवेत इष्यत इत्यर्थः। **प्रत्यक्षसिद्धा**। तन्मतेऽपीति शेषः। **कथमिति**। ज्ञानमन्तरेणेत्यर्थः। ज्ञानेति। ज्ञानमप्यनियताधिकरणं कथमुत्पद्यतामिति तुल्यमित्यर्थः। कुतश्चिदिति नियतादित्यर्थः। इच्छोत्पत्तिरेव तस्मान्नियामकात् किं न स्यादित्याह–**तत** इति। **विलक्षणमिति**। येनार्थस्य प्रकाशमानता सम्भवति, इच्छादिकं तु न तथेत्यर्थः। **अनुभवसिद्धमिति**। पूर्वपक्षिणा यदुक्तं तत्रानुभवपदं प्रत्यक्षपरतया गृहीत्वा दूषयति–**हन्तेति**। सुस्वापनिवृत्तेर्ज्ञानपरतामाह–**अचेतयन्निति। तथा चेति**। ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे सिद्धे ज्ञानातीन्द्रियत्वसाधकं तथाविधज्ञातताना श्रयत्वं हेतुर्बाधितमित्यर्थः। **एतेने**ति। बाधेनेत्यर्थः। **अनैकान्तिकमिति**। शब्दविभागादाविति शेषः। **एकक्षणावस्थायित्वम्** एकक्षणमात्रावस्थायित्वमित्यर्थः। **तदसिद्धमिति।** ज्ञानस्यापि तत्क्षणद्वयावस्थायित्वादिति भावः। ज्ञानस्य क्षणिकत्वं प्रमाणयन्नाशङ्कते–**नन्विति। स्थायिविज्ञानमिति** यद्युपनिबन्धेन। **अर्थक्षणमिति।** अर्थावच्छेदकं कालोपाधिम् अर्थस्वरूपं वा। **वर्तमानत्वात्।** वर्तमानाकारत्वात्। **भ्रान्तत्वेति**। अयथार्थविषयत्वादित्यर्थः। **विरम्येति।** यमर्थमवलम्ब्योत्पद्यते यज्ज्ञानं तस्य तदतिरिक्तार्थानवगाहन-स्वाभाव्यापरित्यागादित्यर्थः। **ज्ञानत्वेति**। अर्थप्रवणस्यैव ज्ञातत्वादिति भावः। **महाव्रतीयाः** भट्टैकदेशिनः शब्दाकौशलमाह–**ज्ञानमिति।** धात्वर्थस्य क्रियायाः कर्तृत्वविरोधादिति भावः। यमर्थमवलम्ब्य ज्ञानमुत्पन्नं द्वितीयेऽपि क्षणे सोऽर्थो वर्तत एवेति तत्रापि तज्ज्ञानस्य वर्तमानाभत्वं न निरुद्धं, च चातिरिक्तावगाहित्वं येन विरम्य व्यापारत्वापत्तिर्न बाध्या (?) दृश्यत्वेन तदर्थज्ञानं येन भ्रान्तत्वापत्तिरिति समाधत्ते–**तत्र चेति**। **ज्ञेयनिवृत्तावि**त्यभ्युपगमवादः। शब्दविभागादिविषयकज्ञानाभिप्रायं वा शब्दादिनाशक्षणेऽपि ज्ञानसत्त्वात्, क्षणस्य तु कालोपाधेरज्ञेयत्वान्न तदभिप्रायकम्। **न हीति।** येन ज्ञेयनिवृत्तौ नावतिष्ठेतेति शेषः। अतीन्द्रियतासाधकस्य क्षणिकत्वस्य हेतोरभ्युपगमवादेना-प्रयोजकत्वमाह–**सत्यपि चेति**। पूर्वपक्ष्याह–**इत्थमिति। यथोच्यते** इत्थं क्षणिकत्वे ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वमिति योजना। स्वप्रकाशत्वं चेश्वरज्ञाने योगिज्ञाने च सिद्धमिह निषिध्यते। यद्वा घटज्ञानं नैतज्ज्ञानविषयः ज्ञानत्वादिति स्वप्रकाशनिषेधः इतरवादिनि घटवदित्यर्थः। **तस्येति**। ग्राहकज्ञानस्येत्यर्थः। **वर्तमानत्वेति। जानामीति।**

वर्तमानाभत्वानुपपत्तेरित्यर्थः। परमुखेन स्वसिद्धान्तमाविष्कर्तुं गूढाभिसन्धिराह सिद्धान्ती–**नन्वेमिति। विरम्येति।** घटाद्यालम्ब्य जातस्य ज्ञानस्योत्पत्स्यमानज्ञातताग्रहे विरम्य व्यापारत्वापत्तेरित्यर्थः। **अननुभवादिति**। भू प्राप्तावित्यस्य धातोः प्रयोगः, तेनाप्राप्तेरित्यर्थः। **तदुत्तरेति।** ज्ञाततानन्तरोत्पत्तिकज्ञानग्राह्येत्यर्थः। **अतीतत्वात्** ज्ञातताया इत्यनुषङ्गः। त्वदुक्तेति। ज्ञानस्य यया युक्त्या क्षणिकत्वं साधितं तयेत्यर्थः। तामेवाह–**तथा हीति। तस्येति।** ज्ञातताश्रयस्येत्यर्थः। अप्रतिसङ्क्रमादिति। आश्रयान्तरागमनादित्यर्थः। **एकक्षणेति।** अन्यविषयकज्ञानेनान्यत्र ज्ञातताधाने ज्ञाताज्ञातव्यवहारविप्लवप्रसङ्ग इत्यर्थः। यद्वा, जनकज्ञानस्य भ्रान्तत्वापत्तिरिति मूल एव स्फुटम्। **ज्ञातताफलत्व इवे**ति।

ज्ञाततालक्षणं फलं यस्य ज्ञानस्य तत्त्वादित्यर्थः। नन्वागामिक्षणो ज्ञानविषयत्वादेव ज्ञातताश्रयः स्यादित्यत आह—**न चेति। तदानीमिति।** उत्तरक्षणस्य पूर्वक्षणेऽवर्तमान-त्वादित्यर्थः। **न हीति**। स्वजनकाविषये ज्ञायमानत्वादिति भावः। **अतीतेनापीति**। सैवा ज्ञातता स्वगोचरमपि स्वोत्तरक्षणमुपलक्षयति। नचातिप्रसङ्गः, स्वोत्तरक्षणत्वस्यैवो-पलक्ष्यतावच्छेदकत्वादित्यर्थः। एवं **तर्हीति।** जनकज्ञानगोचरस्य क्षणस्यातीतेऽपि या विज्ञाततानुवृत्तिः स्यादित्यर्थः। **प्रकाशस्येति।** ज्ञातताया इत्यर्थः। **अन्यथेति।** ज्ञानमप्यतीते विषयक्षणेऽनुवर्ततामिति कुतः क्षणिकतेत्यर्थः। ननु विषयवर्तमानताधीनत्वं न ज्ञातत्तावर्तमानत्वं किन्तु ज्ञानवर्तमानत्वाधीनमेव वरमभ्युपगन्तव्यमित्यत आह—**न ही**ति। वर्तमानेऽर्थे वर्तते यः **प्रकाशः** प्राकाट्यं तेन सह यः सम्बन्धो जन्यजनकलक्षणं ज्ञानस्य सैव वर्तमानाभताऽन्या नास्तीति **त्वद**भ्युपगमादित्यर्थः। ननूक्तमतीतेऽप्यर्थे उपलक्षणतया ज्ञाततानुवर्तत एव। तथा च तत्सम्बन्ध एव ज्ञानस्य वर्तमानाभता भवेदत आह—**अर्थेति।** अर्थो ज्ञानजनकज्ञानविषयो वर्तमानः। **भूते**ति। अतीतेऽनागते विषये ज्ञातता ज्ञानेनाधीयते, तत्सम्बन्धेन तदपि ज्ञानं वर्तमानाभं स्यादित्यर्थः। तत्रापि सामान्याश्रयज्ञाततायास्त्वयाऽभ्युपगमादित्यर्थः। **पर**द्वारा स्वाशयमुद्घाटयति—**अथेति**। स एव विषयो वर्तमानतयेत्यर्थः। सञ्जातेति। संयुक्तसमवायेन जातमात्रमेव ज्ञानमनुव्यवसीयते, **एवं तदपि। एवं तदपि** इति विषयसञ्चाराभाव इत्यर्थः। ननु सम्बन्धसत्त्वेऽपि जिज्ञासालक्षणसहकारिविरहान्न ज्ञानग्रहप्रौढ्यमित्यत आह—**न चेति**। ज्ञानसामान्यज्ञानाधीना ज्ञानविशेषे जिज्ञासा वाच्या। ज्ञानसामान्यज्ञानमपि जिज्ञासाधीनम्, एवं सापि ज्ञानसामान्यज्ञानाधीना। जिज्ञासापेक्षायामूर्ध्वं धावतीत्यादावनवस्था। अथ ज्ञानसामान्यज्ञानानपेक्षम्, तथापि विशेषज्ञानेऽपि तथैव स्यादिति सैवानवस्थेत्यर्थः। यद्वा, अहमिदानीं घटज्ञानवानिति जिज्ञासा ज्ञानवत्त्वेनात्मज्ञाने सति स्यात्तत्रापि जिज्ञासापेक्षायामनवस्थेत्यर्थः। **धर्मिण** इति। ज्ञानस्येत्यर्थः। **उभयथेति**। घटज्ञानं जानीयामिति जिज्ञासा घटज्ञानपूर्वसंशयाधीना, स च संशयो घटज्ञाने ज्ञाते स्यात्तदपि घटज्ञानज्ञानं जिज्ञासाज्ञानापेक्षम् इत्येवमनवस्था। तदनपेक्षं चेत्तदा ज्ञानधारैवेति सुतरामनवस्थेत्यर्थः। गूढाभिसन्धिः प्रतिवन्दिमुखेन तावत् परिहरति—**ज्ञाततेति**। यथा ज्ञातताया नावश्यज्ञेयता तथा ज्ञानस्यापीत्यर्थः। ननु घटादेर्ज्ञातताधारस्य नाशादन्यत्र गमनाद्वा न संयुक्तसमवायलक्षणः सन्निकर्ष इति न ज्ञातताज्ञानध्रौव्यम्, ज्ञाने तु सन्निकर्षस्य ध्रौव्यमित्याह—**न चेति**। **आत्मे**ति। आत्मसमवेतज्ञातताया ज्ञानतुल्य-योगक्षेमत्वमेवेत्यर्थः। आत्मनिष्ठज्ञाततायां सन्निकर्षे सत्यपि नावश्यज्ञेयतेति यदि तदपि तुल्यमेवेत्याह—**तुल्यमिति**। ज्ञातताया: सामान्यतो ज्ञानं घटज्ञाततामपि विषयीकृत्य जातमिति तत्र जिज्ञासया नयनोन्मीलनं ज्ञातताज्ञानञ्चेति यदि, तदेव ज्ञानेऽपि समानमिति शङ्कोत्तराभ्यामाह—**प्रागिति**। वस्तुतो ज्ञानग्रहे ज्ञानान्तरसामग्री प्रतिबन्धिका चरमज्ञानमनुद्भूतं वा जायते ज्ञानान्तरजनने स्वरूपायोग्यं वा अन्त्यशब्दवत्। बहिरिन्द्रियकरणकज्ञानसामग्री मानसज्ञानसामग्री इति वा फलबलात् कल्प्यते। किञ्च बहिः प्रमासामग्र्याः एव मानसज्ञानप्रतिबन्धकत्वमत एवानुमित्यादिसम्भवः। अत एव प्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमिति-

सामग्र्या बलवत्त्वमित्यर्थः। ननु ज्ञानत्वनिर्विकिल्पकेन ग्राह्यज्ञानस्य नाशात् विशेष्यनाशे च विशिष्टप्रत्यक्षानुदयात् ज्ञानमप्रत्यक्षमेव स्वीकर्तुमर्हतीत्याह–नन्विति। तस्य ग्राह्यज्ञानस्य तेनैव निर्विकल्पकेनैव तदभाव इति सविकल्पकाभाव इत्यर्थः। समवायाभावादिति। समवायवदभाववच्चेत्यर्थः। **तयोरिति** समवाये सम्बन्धिनोऽभावे च प्रतियोगिनो विशेषणस्य सर्वभानाद्विशिष्टज्ञानसामग्रीसत्त्वादित्यर्थः। **अनुमानादिवदिति**। तत्र व्याप्तिज्ञान एव साध्यस्य विशेषणस्य पूर्वं ज्ञानादित्यर्थः। ज्ञानत्वादेरित्यादिपदादनु-भवत्वस्मृतित्वपरिग्रहः। **कथमेवं स्यादि**ति कथं ज्ञानं प्रत्यक्षं स्यादित्यर्थः। **बाह्यविष**येत्यु-पलक्षणमक्षरविषयस्यापि तुल्यत्वात्। प्रथमं घटज्ञानं ततो ज्ञानत्वनिर्विकल्पकं, ततः पूर्वोत्पन्नविशिष्टज्ञाननाशतज्जातीयज्ञानान्तरोत्पादौ, ततो द्वितीयज्ञाने ज्ञानत्ववैशिष्ट्यग्रह इत्यर्थः। ननु विशेष्यनिष्ठतया विशेषणं न गृहीतमिति कथं ज्ञानान्तरे तद्वैशिष्ट्यग्रह इत्यत आह–**व्यक्त्यन्तरेति। अन्यथेति**। यदि तद्गततयैव विशेषणज्ञानमुपयुक्तं स्यादित्यर्थः। तत्रापि महानसादौ गृहीतं वह्निमत्त्वं पर्वते विशेषणतया न भासेत इति भावः। अन्यत्र गृहीतं विशेषणमन्यत्र भासत इत्यभ्युपगमे प्रथमोत्पन्नककारगतं कत्वं द्वितीये ककारे भासत इत्युपपादितं स्यादन्यथा अणुद्वयावस्थायिनः ककारादेर्विशिष्टज्ञान-विषयतैव नोपपद्यतेत्यर्थः। अनुमितौ तदानीमनुमित्यन्तरान्नैवं, न वा सर्वत्र तत्सजातीयज्ञानसामग्रीसमवहितस्यैव ज्ञानस्यैव ग्रहात्। अभावत्वे प्रतियोगित्ववद् विशेषणज्ञानत्वादिदं पूर्वगृहीतमेव भासते फलवत्त्वात् तथा कल्पनादित्येके। ज्ञानज्ञानत्वनिर्विकल्पानन्तरं ज्ञाने ज्ञानत्वमात्मनि च ज्ञानं विशेषणतया भासत इ**त्यपरे**। विषयविशेषणकमेव ज्ञानं गृह्यते, तदेव ज्ञानं ज्ञानत्वेन निर्विकल्पकरूपमि**त्यपरे**। गकारादिग्रहेऽप्येवमेवोत्पन्नोऽयमिति। परमाणुमहं जानामीत्यनुव्यवसायानुपपत्तिं शङ्कते–**स्यादेतदि**ति। परमाण्वादिविषयकस्य विशेषणांशायोग्यतया मनसा ग्रहीतुमशक्य-त्वादित्यर्थः। **बाह्येति।** सम्पातायातं, विशेषणस्य योग्यता न तन्त्रं किन्तु ज्ञानमात्रम्। अतोऽनुमानाद्युपनीतस्य तस्य मनसा ग्रहणं नानुपन्नमित्यर्थः। **अन्यथे**ति। यद्यप्युपनीतं मनसा न गृह्येतेत्यर्थः। ननु स्मरणमपि यदि मानसमेव, तदा साक्षात्कारिज्ञानान्न भिद्येत इत्यत आह–**इयानिति।** तस्मिन्ननुभवे विद्यमाने तदुपनीतो विषयो मनसा यदि गृह्यते, तदा तज्ज्ञानं साक्षात्कारि। यत्र त्वनुभवः संस्कारं जनयित्वा निवृत्तस्तत्र संस्कारोपनीतविषयगोचरं ज्ञानं स्मरणमेवेत्यर्थः। **एवं सतीति**। यदि पूर्वगृहीतमेव मनसा गृह्यते इत्यर्थः। तथा चास्य भेदस्य परिभाषामात्रत्वादिदमपि ज्ञानं स्मरणमेव, गृहीतग्राहित्वादित्यर्थः। **अगृहीतेति।** विषयांशे गृहीतग्राहित्वेपि ज्ञानांशेऽगृहीतग्राहित्वेन प्रामाण्यमित्यर्थः। **अवच्छेदकतयेति।** विशेष्यतया यत्र गृहीतस्य ग्रहणं तत् स्मरणं, यथा स घट इति अवच्छेदकतयाऽनुगृहीतस्यापि ग्रहणमनुभव एव प्रत्यभिज्ञायां तत्त्वांशस्येवेत्यर्थः। अवच्छेदकत्वं विशेषणत्वम्। **विरोधादिति**। जातिसङ्करप्रसङ्गादित्यर्थः। **कियती सामग्रीति।** कः सामग्रीभेद इत्यर्थः। **अधिक** इति। संस्कारापेक्षया सन्निकर्ष इति उपनायकत्वाभिप्रायेण, न तु षोढासन्निकर्षाभिप्रायेण। **ग्रहणत्वेऽपीति।** अनुभवत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञानस्य साक्षात्त्वं कुतः, प्रत्युत स्मृतिवत्यपरोक्षत्वमेवोचितमित्यर्थः। इन्द्रियेण

मनसा स्मृतिरपि जन्यते इत्यत उक्तं **संस्काराधिकसन्निकर्षवतेति।** तथाप्यनुमानादौ मनोजन्ये साक्षात्त्वं स्यादत उक्तम्। **कारणान्तरनिरपेक्षेणेति।** तथा चेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वेन प्रत्यभिज्ञानं साक्षात्कारीत्यर्थः। **अथ कः सन्निकर्षो** ज्ञानेन येन प्रत्यक्षं स्यादिति शेषः। **उत्तरं संयुक्तेति।** मनः संयुक्त आत्मा तत्समवाय इत्यर्थः। विषयेण सन्निकर्षमाह—**तदर्थेने**ति। उपपादितं विस्मृत्य शङ्कते **मनस** इति। **ज्ञानावच्छेदक**मिति। येन विषयेण ज्ञानमवच्छिद्यते तं विषयं प्रति न निरपेक्षत्वदोषो न वा तत्प्रयुक्तोऽन्धवधिराद्यभावप्रसङ्गदोष इत्यर्थः। **ज्ञानापेक्षये**ति। ज्ञानक्रोडीकृतो विषयो बाह्योऽप्यवान्तर एवेत्यर्थः। **नापीति।** तथा च निरपेक्षबहिर्व्यापारवत्त्व-मन्धवधिराद्यभावप्रसञ्जकं स्वरूपासिद्धमित्यर्थः। **तथापीति।** इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वेऽपि ज्ञानं निर्विकल्पकवदप्रत्यक्षमेव स्यादित्यर्थः। **प्रत्यक्षमिति**। प्रत्यक्षवेद्यमित्यर्थः। **प्रत्यक्षमेवेति**। घटमहं जानामीति प्रत्यक्षमेव ज्ञानप्रत्यक्षत्वे प्रमाणमित्यर्थः। अन्यथा घटप्रत्यक्षतायामपि विवादः स्यादिति भावः। **सूत्रकार**सम्मतमित्याह—**यदिति।** अध्यात्मं प्रत्यात्मनि **ज्ञानविकल्पानां** ज्ञानभेदानाम् अस्ति मे ज्ञानं नास्ति मे ज्ञानमिति **भावाभावसंवेदनादि**ति **सूत्रा**र्थः। किञ्च ज्ञानत्वं प्रत्यक्षवृत्ति आद्युत्तरविनाश्यात्म-विशेषगुणवृत्तिजातित्वात् सुखत्ववदित्यनुमानमत्रेति भावः।।४।।

ननु नेश्वरज्ञानं प्रमा, नित्यत्वेनाफलत्वात्। नापि प्रमाणम्। अकारकत्वात् अत एव च न तदाश्रयः प्रमातेति। उच्यते—

मितिः सम्यक्परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमातृता।
तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते।।५।।

समीचीनो ह्यनुभवः प्रमेति व्यवस्थितम्। तथा च अनित्यत्वेन विशेषणमनर्थकम्। नित्यानुभवसिद्धौ तद्व्यवच्छेदस्यानिष्टत्वादसिद्धौ च व्यवच्छेद्याभावात्। नचेदमनुमानम्, आश्रयासिद्धिबाधयोरन्यतराक्रान्तत्वात्। न तत्प्रमाकरणमिति त्विष्यत एव, प्रमया सम्बन्धाभावात्। तदाश्रयस्य तु प्रमातृत्वेमेतदेव, यत् तत्समवायः। कारकत्वे सतीति तु विशेषणं पूर्ववन्निरर्थकमनुसन्धेयम्। यद्येवम् 'आप्तप्रामाण्यात्' (न्या॰सू॰२.१.६७) इति सूत्रविरोधः। तेन हीश्वरस्य प्रामाण्यं प्रतिपाद्यते, न तु प्रमातृत्वमिति चेन्न। निमित्तसमावेशेन व्यवहारसमावेशाविरोधात्। प्रमासमवायो हि प्रमातृव्यवहार-निमित्तं, प्रमया त्वयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धः प्रमाणव्यवहारनिमित्तं, तदुभयञ्चेश्वरे। अत्रापि कार्ययेति विशेषणं पूर्ववदनर्थकमूहनीयम्।

स्यादेतत्—प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणं, प्रमिणोतीति प्रमातेति कारकशब्द-त्वमनयोः, तथाच कथमकारकमर्थ इति चेत् न। एतस्य व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्। प्रवृत्तिनिमित्तन्तु यथोपदर्शितमेव व्यवस्थापनात्। अन्यथा अस्मदादिषु न प्रमातृव्यवहारः स्यात्, सर्वत्र स्वातन्त्र्याभावात्। करणव्यवहारस्त्वन्यत्र यद्यप्यन्यनिमित्तकोऽपि, तथापीहोक्तनिमित्तविवक्षयैवेति। एवन्तर्हि पञ्चमप्रमाणा-भ्युपगमेऽपसिद्धान्तः। न हि तत् प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा, अनिन्द्रियलिङ्गशब्द-करणत्वात्। न, साक्षात्कारिप्रमावत्तया प्रत्यक्षान्तर्भावाद् इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न-त्वस्य च लौकिकमात्रविषयत्वात्।

स्यादेतत्—तथापीश्वरज्ञानं न प्रमा, विपर्ययत्वात्। यदा ल्वेतदस्मदा-दिविभ्रमानालम्वते, तदैतस्य विषयमस्पृशतो न ज्ञानावगाहनसम्भव इति तदर्थोऽप्यालम्बनमभ्युपेयम्, तथा च तदपि विपर्ययः, विपरीतार्थालम्बनत्वात्। तदनवगाहने वा अस्मदादेर्विभ्रमानर्विदुषस्तदुपशमायोपदेशानामसर्वज्ञपूर्वकत्वमिति न। विभ्रमस्याप्रमाण्येऽपि तद्विषयस्य तत्त्वमुल्लितोऽभ्रान्तत्वात्। अन्यथा भ्रान्तिसमुच्छेदप्रसङ्गः प्रमाणाभावात्। तथाप्यारोपितार्था- वच्छिन्नज्ञानालम्बनत्वेन कथं न भ्रान्तत्वमिति चेत्। न यद् यत्र नास्ति तत्र तस्यावगतिरिति भ्रान्त्यर्थत्वात् एतदालम्बनस्य चैवमुल्लितः सर्वत्र यथार्थत्वात्। न हि न तद्रजतं, नापि तत्रासत्, नापि तन्नावगतमिति।।५।।

आमोदः

अफलत्वादिति। अफलरूपत्वादित्यर्थः। **अकरणत्वादिति**। अस्मदादिप्रमां प्रति कारणत्वेऽपि करणत्वाभावादित्यर्थः। **अत एवेति।** प्रमाया नित्यत्वादेव तदाश्रयस्य तत्राकर्तृत्वादित्यर्थः। **तद्वत्ता चेति**। प्रमासमवायि त्वमेव प्रमातृत्वम् न तु कारकत्वे सति इत्यर्थः। **तदयोगेति।** प्रमाया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धि प्रमाणमीश्वरोऽपीत्यर्थः।

व्यवस्थितमिति। पराभिमतलक्षणनिराकरणेनेत्यर्थः। **तथा चेति**। नित्येऽप्यनुभवे लक्षणस्य गतत्वादित्यर्थः। प्रत्युतानित्यपददाने तत्राव्याप्तिः स्यादित्याह—**नित्येति**। उभयथापि नित्यपदमनर्थकमित्यर्थः। नन्वीश्वरज्ञानं न प्रमा अफलत्वात्, न प्रमाणमकरणत्वादित्यनुमाने को दोष इत्यत आह—**न चेति।** प्रामाण्यमाह—**तदाश्रयस्येति। पूर्ववदिति।** अनित्यपदवदित्यर्थः। **यद्येवमिति**। यदीश्वरो न प्रमाकरणमित्यर्थः। **मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादि**ति द्वितीयाध्याये **सूत्र**विरोध इत्यर्थः (न्या. सू. १.१.६८) कथं विरोध इत्याह—**तेन हीति**। निमित्तसमावेशमाह—**प्रमयेति**। ननु कार्यया प्रमया समवायः प्रमातृत्वम्, एवग्रेऽपीति कथं निमित्तसमावेश इत्यत

आह–**अत्रापीति**। अनित्यपदवदिदमप्यनर्थकमित्यर्थः। ईश्वरव्यावृत्तं निमित्तान्तरं शङ्कते–**प्रमीयत** इति। **एतस्येति**। **वैयाकरण**व्युत्पत्तिमात्रमिदमित्यर्थः। **व्यवस्थापना**दिति।

नित्यप्रमासाधकैः प्रमाणैरित्यर्थः। **अन्यथेति।** यदि शाब्दिकप्रवृत्तिनिमित्तानुसरणं, तदा 'स्वतन्त्रः कर्त्तेत्युनुशासनात् (पा. सू.) प्रयोज्यस्य कर्तृत्वं न स्यादित्यर्थः (महाभाष्यम्)। यदि कर्तृत्वं फलानुकूलकृतिमत्त्वं तत्र च कृतिं विना प्रमोत्पत्तौ प्रमातृत्वमस्मदादीनामपि सर्वत्र न स्यादित्यर्थः। **अन्यनिमित्तकः।** कर्तृव्यापारविषयत्वादिनिमित्तकः। उक्तेति। फलायोगव्यवच्छेदेनेत्यादीत्यर्थः **पञ्चमेति।** ईश्वर उक्तप्रमाणातिरिक्तमेव प्रमाणमित्यर्थः। उक्तबहिर्भावमाह–न हीति। अन्तर्भावयति–**साक्षादिति**। सूत्रविरोधं परिहरति–**इन्द्रियेति।** अस्मदादिभ्रमविषयकमीश्वरज्ञानमपि भ्रमः स्यादिति आशङ्कते–**तथापीति**। भ्रमाविद्वतायां दोषमाह–**तदनवगाहन इति**। **तदुपशमायेति।** अस्मदादिमोहोपशमायेत्यर्थः। **विभ्रमस्येति।** रजतत्वप्रकारकं शुक्तावस्य ज्ञानमीतीश्वरज्ञानं व्यधिकरप्रकारतानवच्छिन्नं प्रमेवेत्यर्थः। **अन्यथे**ति। भ्रमविषयकस्याप्रामाण्ये भ्रमः सर्वत्राप्रामाणिक एव स्यादित्यर्थः। **एवमुल्लिखत** इति। यत्र यन्नास्ति तत्र तस्यावतिरस्येति–**एवमुल्लिखत** इत्यर्थः। अयं तूल्लेखो यथार्थ एवेति भावः। भ्रमे च ज्ञानस्यायाथार्थ्यमाह–**न हीति**॥५॥'

साक्षात्कारिणि नित्योयोगिनि परद्वारानपेक्षस्थितौ
भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्ताविवस्तुक्रमः॥
लेशादृष्टिनिमित्तदुष्टिविगमप्रभ्रष्टशङ्कातुषः
शङ्कोन्मेषकलङ्किभिः किमपरैस्तन्मे प्रमाणं शिवः॥६॥

साक्षात्कारिणीति। तत् तस्मान्मम **शिवः प्रमाणम्।** कीदृशः शिव इत्याह–**भूतार्थे**ति। यथार्थानुभवे **निविष्टः** विषयीभूतो **निखिलः प्रस्तावी** प्रपञ्चरूपो वस्तूनां **क्रमो** यस्य स तथोक्तः। **साक्षात्कारिणीति** अनुभवविशेषणं साक्षात्कारपदस्य धर्मपरतया योज्यम्। नित्यं योगो यस्य। **परद्वारेति। परमि**न्द्रियशब्दलिङ्गादि, तदेव द्वारम्, तदनपेक्षा स्थितिर्यस्यानुभवस्येत्यर्थः। लेशा स्वल्पा याऽदृष्टिरदर्शनं तन्निमित्ता या **दृष्टि**र्दोषस्तस्य विगमेन **प्रभ्रष्टः शङ्कातुषो** प्रामाण्यशङ्कालेशो यस्मिन्नित्यर्थः। **शङ्कोन्मेष** एव अप्रामाण्यशङ्काप्रादुर्भाव एव **कलङ्को** येषां **बौद्धा**दीनानां **तैः किम्?** तेषां विमतिरतन्त्रमित्यर्थः। **भूतार्थानुभव** इति बहुव्रीहिणा ईश्वरज्ञानपरं वा विशेषणान्तरमपि तत्परतया योज्यम्॥६॥

॥ इति चतुर्थः स्तवकः॥

पञ्चमः स्तबकः

नन्वीश्वरे प्रमाणोपपत्तौ सत्यां सर्वमतदेवं स्यात्, तदेव तु न पश्याम इति चेत्। न ह्येष स्थाणोरपराधो यद्येनमन्धो न पश्यति। तथा हि–

कार्यायोजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः।
वाक्यात् संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वजिदव्ययः।।१।।

क्षित्यादिः कर्तृपूर्वकं, कार्यत्वादिति।।१।।

आमोदः

तत्साधकप्रमाणाभावादिति पञ्चमीं विप्रतिपत्तिमीश्वरे प्रमाणमभिधाय निराकर्तुमुपक्रमते–नन्विति। **सर्वमिति**। पूर्वोक्तान्यथासिद्ध्यादिनिराकरण- रूपमित्यर्थः। **स्थाणुरी**श्वरो दारुविशेषः। **अन्धो** युक्तिहीनो नेत्रहीनश्च। **कार्येति**। क्षित्यादिलक्षणात् कार्यात् ईश्वरोऽनुमेय इत्यर्थः। **आयोजनम्**। सर्गाद्यकालीनद्व्यणु- कोत्पादकपर-माणुद्वयसंयोगजनकं कर्म। तद्धि परमाणुद्वयं संघट्टयति इत्यर्थः। **स्मृ(धृ)ति**र्ब्रह्माण्ड-भूगोलकादिधारणम्, आदिपदात् संहरणं गृह्यते। न हि तदपि ईश्वरादन्यस्मात्सम्भाव्यते। **पदादिति**। व्यवहारादित्यर्थः। पद्यते हि व्यवहाराङ्गमर्थस्तेन पदादिनिर्माणे नैपुण्यं कुविन्दादीनां वाग्व्यवहारश्चाद्यो नेश्वरं विनेत्यर्थः। **प्रत्ययत** इति। विश्वासादित्यर्थः। न ह्यन्यत्र विश्वासः सम्भवतीत्यर्थ। **श्रुतेरिति।** सर्वज्ञेन प्रणीता वेदा वेदत्वात्; यन्नैवं तन्नैवमिति व्यतिरेकी। **वाक्यादिति।** वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वादस्मदादिवाक्यवदित्यन्वयी वा हेतुरभिमतः। **संख्याविशेषादिति।** द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणजनकद्वित्वत्रि-त्वादिसंख्याविशेषादित्यर्थः। न हि साऽस्मदाद्यपेक्षाबुद्धिजन्येति भावः। यद्वा, **कार्यं तात्पर्यं** ततोऽपि ईश्वरसिद्धिः। **आयोजनम्।** सहस्रशाखवेदयोजना। न हि साऽर्वाचीनसाध्येति भावः। **धृतिः** समस्तवेदधारणं, न तदप्यस्मदाद्यधीनम्। आदिपदात् सहस्रशाखवेदाध्यापनं सङ्गृहीतम्। **पदादिति**। ईश्वरादिपदमीश्वरवाचकं पदं प्रमाणम्। **प्रत्ययत** इति। लिङादिप्रत्ययात् पुमभिप्रायपरादित्यर्थः। **श्रुतेरिति**। श्रुतिरेव **विष्णुसंहिता रुद्राध्याय**रूपात्र प्रमाणमित्यर्थः। वाक्यादिति। यद्वाक्यं यत्संसर्गप्रतिपादकं तत्तज्ज्ञानपूर्वकम्। तच्च वेदार्थगोचर ज्ञानमीश्वरनिष्ठमेवेत्यर्थः। **संख्याविशेषादिति। संख्या** समाख्या कठकलापादिरूपा, सा च तत्तद्रूपेण तत्तच्छाखाध्ययनाधीना तत्र चेश्वरादन्यो न **क्षमः**।

तदुक्त समाख्यापि च शास्त्राणां नाद्यप्रवचनादृते इति। **सर्वविदव्यय** इति। नित्यसर्वज्ञ इत्यर्थः।

क्षित्यादीति। जन्यकृत्यजन्यं जन्यमित्यर्थः। न च क्षित्यादीनामप्यदृष्टद्वारक-जन्यकृतिजन्यत्वमस्तीति वाच्यम्। अदृष्टजनककृतेन दृष्टेनैवान्यथा सिद्धत्वेनाजनकत्वात्। **कर्तृपूर्वकमिति।** उपादानगोचरापरोक्षज्ञानविषयीभवदुपादानकमित्यर्थः। **कार्यत्वादिति।** समवेतत्वादित्यर्थः।।१।।

न बाधोऽस्योपजीव्यत्वात् प्रतिबन्धो न दुर्बलैः।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्विरोधो नो नासिद्धिरनिबन्धना।।२।।

तथा हि—अत्र ये शरीरप्रसङ्गमुद्घाटयन्ति, कस्तेषामाशयः?। किमीश्वरं पक्षयित्वा कर्तृत्वाच्छरीरित्वं; ततः शरीरव्यावृत्तेरकर्तृकत्वम्। अथ क्षित्यादिकमेव पक्षयित्वा कार्यत्वाच्छरीरिकर्तृकत्वम्। यद्वा शरीराऽजन्यत्वादकार्यत्वम्, तत एव वाऽकर्तृकत्वं परव्याप्तिस्तम्भनार्थं विपरीतव्याप्त्युपदर्शनमात्रं वेति? तत्र प्रथमद्वितीययोराश्रयासिद्धिबाधापसिद्धान्तप्रतिज्ञाविरोधाः। तृतीये तु व्याप्तौ सत्यां नेदमनिष्टम्, असत्यान्तु न प्रसङ्गः। चतुर्थे बाधानैकान्तिको। पञ्चमे त्वसमर्थविशेषणत्वम्। षष्ठेऽपि नागृह्यमाणविशेषया व्याप्त्या बोधः। न चागृह्यमाणविशेषव्याप्त्या गृह्यमाणविशेषायाः सत्प्रतिपक्षत्वम् अस्ति च कार्यत्वव्याप्तेः पक्षधर्मतापरिग्रहो विशेषः। कर्त्ता शरीरी, विपरीतो न कर्त्तेति चानयोस्तद्विरहः।

ननु यद् बुद्धिमद्धेतुकं तच्छरीरहेतुकमिति नियमे यच्छरीरहेतुकं न भवति तद्बुद्धिमद्धेतुकमपि न भवतीति विपर्ययनियमोऽपि स्यात्, तथा च पक्षधर्मताऽपि लभ्यते इति चेत्। न। गगनादेः सपक्षभागस्यापि सम्भवात् केवलव्यतिरेकित्वानुपपत्तेः। अन्वये तु विशेषणासामर्थ्यात्। हेतुव्यावृत्तिमात्रमेव हि तत्र कर्त्तव्यावृत्तिव्याप्तं, न तु शरीररूपहेतुव्यावृत्तिरित्युक्तम्। व्याप्तश्च पक्षधर्म उपयुज्यते, न त्वन्योऽतिप्रसङ्गात्।

एतेन तद्व्यापकरहितत्वादिति सामान्योपसंहारस्याऽसिद्धत्वं वेदितव्यम्। न हि यद्व्यावृत्तिर्यदभावेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपसंहर्त्तुमशक्या, तत् तस्य व्यापकं नामेति। विशेषविरोधस्तु विशेषसिद्धौ सहोपलम्भेन तदसिद्धौ मिथोधर्मिपरिहारा-नुपलम्भेन निरस्तो नाशङ्कामप्यधिरोहतीति।

स्यादेतत्। अस्ति तावत् कार्यस्यावान्तरविशेषो यतः शरीरिकर्तृकत्वमनुमीयते, तथा च तत्प्रयुक्तामेव व्याप्तिमुपजीवेत् कार्यत्वसामान्यमिति स्यात्। न स्यात्। न हि विशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकम्। तथा सति सौरभकटुत्वनीलिमाऽऽदिविशेषे सति न धूमसामान्यमग्निङ्गमयेत्। किं नाम साधकसामान्ये साध्यसामान्यमाश्रित्य प्रवर्त्तमाने तद्विशेषः साध्यविशेषव्याप्तिमाश्रयेद्, न तु विशेष सति सामान्यमकिञ्चित्करम्। तस्यापि विशेषान्तरापेक्षयाऽकिञ्चित्करत्वप्रसङ्गात्। सौरभादिविशेषं विहायापि धूमे वह्निर्दृष्टो, न तु विशेषं विहाय कार्ये कर्त्तेति चेत्। न। कार्यविशेषः कारणविशेषे व्यवतिष्ठते, न तु कार्यकारणसामान्ययोः प्रतिबन्धमन्यथा कुर्यादिति। किं न दृष्टं कार्यं कारणमात्रे अङ्‌कुरो बीजे तद्विशेषो धान्ये तद्विशेषः शालौ तद्विशेषः कलमे इत्यादि बहुलं लोके। क्व वा दृष्टमणुद्रव्यारभ्यं द्रव्यं नित्यरूपाद्यारब्धं रूपादि। तथापि सामान्यव्याप्तेरविरोधात् सिद्ध्यत्येव। अवश्यञ्चैतदेवमङ्गीकर्त्तव्यम्। अन्यथा कार्यत्वस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात्।

स्यादेतत्। अन्वयव्यतिरेकि तावदिदं कार्यत्वमिति परमार्थः। तत्राकाशादेर्विपक्षात् किं कर्तृव्यावृत्तेः कार्यत्वव्यावृत्तिराहोस्वित् कारणमात्रव्यावृत्तेरिति सन्दिह्यते। तदसत्। कर्तुरपि कारणत्वात्। कारणेषु चान्यतमव्यतिरेकस्यापि कार्यानुत्पत्तिं प्रति प्रयोजकत्वादन्यथा कारणत्वव्याघातात्। करणादिविशेषव्यतिरेक सन्देहप्रसङ्गाच्च। कथं हि निश्चीयते किमाकाशात् कारणव्यावृत्त्या कार्यत्वव्यावृत्तिः, उत करणव्यावृत्त्या? एवं किमुपादानव्यावृत्त्या, किमसमवायिव्यावृत्त्या, किं निमित्तव्यावृत्त्येति। कार्यत्वात् करणमुपादानमसमवायि निमित्तं वा बुद्ध्यादिषु न सिद्ध्येत्। कर्तुः कारणत्वे सिद्धे सर्वमेतदुचितं, तदेव त्वसिद्धमिति चेत्। किं पटादौ कुविन्दादिरकारणामेव कर्त्ता, प्रस्तुते चोदासीन एव साधयितुमुपक्रान्तः? तस्माद् यत्किञ्चिदेतदपीति।

ननु कर्त्ता कारणानामधिष्ठाता साक्षाद्वा शरीरवत्, साध्यपरम्परया वा दण्डादिवत्?। तत्र न पूर्वः, परमाण्वादीनां शरीरत्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, द्वाराभावात्। न हि कस्यचित् साक्षादधिष्ठेयस्याऽभावे परम्परया अधिष्ठानं सम्भवति।

तदयं प्रमाणार्थः—परमाण्वादयो न साक्षात्चेतनाऽधिष्ठेयाः, शरीरेतरत्वात्। यत्पुनः साक्षादधिष्ठेयं न तदेवं यथास्मच्छरीरमिति। नापि परम्परया अधिष्ठेयाः, स्वव्यापारे शरीरानपेक्षत्वात्, स्वचेष्टायामस्मच्छरीरवत्। व्यतिरेकेण वा दण्डाद्युदाहरणम्। एवं क्षित्यादि न चेतनाधिष्ठितहेतुकं शरीरेतरहेतुकत्वादित्यति-पीडया सत्प्रतिपक्षत्वम्।

अपि च पटादौ कुविन्दादेः किं कारकाधिष्ठानाऽर्थमपेक्षा तेषामचेतनानां स्वतोऽप्रवृत्तेः आहो कारकत्वेन? न पूर्वः। तेषां परमेश्वरेणैवाधिष्ठानात्। न ह्यस्य ज्ञानमिच्छा प्रयत्नो वा वेमादीन् न व्याप्नोतीति सम्भवति। न चाधिष्ठितानामाधिष्ठान्तरापेक्षा तदर्थमेव। तथा सत्यनवस्थानादेवाऽविशेषात्। न द्वितीयः। अधिष्ठातृत्वस्यानङ्गत्वाप्रसङ्गे दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वापत्तेः। न च हेतुत्वेनैव तस्यापेक्षाऽस्त्विति वाच्यम्। एवं तर्हि यत्कार्यं तत्सहेतुकमिति व्याप्तिः, न तु सकर्तृकमिति। तथा च तथैव प्रयोगे सिद्धसाधनात्।

किञ्चानित्यप्रयत्नपूर्वकत्वप्रयुक्तां व्याप्तिमुपजीवत् कार्यत्वं न बुद्धिमत्पूर्वकत्वेन स्वभावप्रतिबद्धम्। न ह्यनित्यप्रयत्नोऽपि बुद्ध्या शरीरवत् कारणत्वेनाऽपेक्ष्यते, येन तन्निवृत्तावप्यकार्यबुद्धिर्न निवर्तते इति।

तदेतत् प्रागेव निरस्तप्रायं नोत्तरान्तरमपेक्षते। तथा हि—साक्षादधिष्ठातरि साध्ये परमाण्वादीनां शरीरत्वप्रसङ्ग इति किमिदं शरीरत्वं यत् प्रसज्ज्यते? अथेन्द्रियाश्रयत्वम्? तन्न। तदवच्छिन्नप्रयत्नोत्पत्तौ तदवच्छिन्नज्ञानजननद्वारेणेन्द्रि-याणामुपयोगात् अनवच्छिन्ने प्रयत्ने नायं विधिः। नित्यत्वात्। अत एव नाऽर्थाश्रयत्वम्। न हि नित्यज्ञानं भोगरूपमभोगरूपं वा यत्नमपेक्षते तस्य कारणविशेषत्वात्। न च नित्यसर्वज्ञस्य भोगसम्भावनाऽपि। विशेषादर्शनाभावे मिथ्याज्ञानानवकाशे दोषानुत्पत्तौ धर्माधर्मयोरसत्त्वात्।

तस्मात् साक्षात्प्रयत्नानधिष्ठेयत्वात् स्वव्यापारे तदनपेक्षत्वाच्चेति द्वयं साध्याविशिष्टम्। अनिन्द्रियाश्रयत्वादभोगायतनत्वात् स्वव्यापारे तदनपेक्षत्वाच्चेति त्रयमप्यन्यथासिद्धम्। अभोगायतनत्वादनिन्द्रियाश्रयोऽपि, भोक्तृकर्मानुपग्रहा-दभोगायतनमपि स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यानुद्यत्वात्तदनपेक्षमपि स्यात्। अचेतनत्वाचेत-नाधिष्ठितमपि स्यादिति को विरोधः।

तथा च साक्षात्प्रयत्नाऽधिष्ठितेतरजन्यत्वादिति साध्यसमः। इन्द्रियाश्रयेतरजन्यत्वाद् भोगायतनेतरजन्यत्वादिति द्वयमप्यन्यथासिद्धम्। कार्यज्ञानाद्यनपेक्षत्वाच्छरीरेतरजन्यमपि स्यात्। अचेतनहेतुकत्वाच्चेतनाधिष्ठिमपीति को विरोधः।य

अप्रसिद्धविशेषणश्च पक्षः। न हि चेतनानधिष्ठितहेतुकत्वं क्वचिद प्रमाणसिद्धम्। न च चेतनाधिष्ठितहेतुकत्वनिषेधः साध्यः, हेतोरसाधारण्यप्रसङ्गात्। गगनादेरपि सपक्षाद्व्यावृत्तेः। यत् पुनरुक्तं–कुविन्दादेः पटादौ कथमपेक्षेति। तत्र कारकतयेति कः सन्देहः। किन्तु कारकत्वमेव तस्य ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवतो न स्वरूपतः। तदेव चाधिष्ठातृत्वम्।

यत्त्वधिष्ठिते किमधिष्ठानेनेति। तत् किं कुविन्द उद्धार्यते, ईश्वरो वा, अनवस्था वाऽऽपाद्यते। न प्रथमः। अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात्। न द्वितीयः परमाण्वदृष्टाद्यधिष्ठातृत्वसिद्धौ ज्ञानाऽऽदीनां सर्वविषयत्वे वेमाद्यधिष्ठानस्यापि न्यायप्राप्तत्वात्। न तु तदधिष्ठानार्थमेवेश्वरसिद्धिः। श्नो

न तृतीयः। तस्मिन् प्रमाणाभावात् तथाप्येकाऽधिष्ठितमपरः किमर्थमधितिष्ठतीति प्रश्ने किमुत्तरमिति चेत्। हेतुप्रश्नोऽयं, प्रयोजनप्रश्नो वा? नाद्यः। ईश्वराधिष्ठानस्य नित्यत्वात्। कुविन्दाद्यधिष्ठानस्य स्वहेत्वधीनत्वात्। न द्वितीयः। कार्यनिष्पादनेन भोगसिद्धेः स्पष्टत्वात्।

एकाधिष्ठानेनैव कार्यं स्यादिति चेत्। स्यादेव। तथापि न सम्भेदेऽन्यतरवैयर्थ्यम्। परिमाणं प्रति सङ्ख्यापरिमाणप्रचयवत् प्रत्येकं सामर्थ्योपलब्धौ सम्भूयकारित्वोपपत्तेः।

अस्ति तत्र वैजात्यमिति चेत्। इहापि किञ्चिद्भविष्यतीति। न चाकुर्वतः कुलालादेः कायसङ्क्षोभादिसाध्यो भोगः सिद्ध्येदिति तदर्थमस्य कर्तृत्वमीश्वरोऽनुमन्यते, तदर्थमात्रत्वादैश्वर्यस्येति।

यत्त्वनित्यप्रयत्नेत्यादिः। भवेदप्येवं यद्यनित्यप्रयत्ननिवृत्तावेव बुद्धिरपि निवर्तेत, न त्वेतदस्ति, उदासीनस्य प्रयत्नाभावेऽपि बुद्धिसद्भावात्। हेतुभूता बुद्धिर्निवर्तेते इति चेन्न। उदासीनबुद्धेरपि संस्कारं प्रति हेतुत्वात्। कारकविषया बुद्धिर्निवर्तेते इति चेन्न। उदासीनस्यापि कारकबोद्धृत्वात्। न हि

घटादिकमकुर्वन्तश्चक्रादिकं नेक्षामहे। हेतुभूता कारकबुद्धिर्निवर्तेते इति चेन्न। अयतमानस्यापि दुःहेतुभूताया अपि तद्धेतुकण्टकस्पर्शबुद्धेरभावात्। चिकीर्षाहेतुभूतोनुभवो निवर्तते इति चेन्न। केनचिन्निमित्तेनाऽकुर्वतोऽपि चिकीर्षातद्धेतुबुद्धिसम्भवात्। अनपेक्षकृति- हेतुचिकीर्षाकारणं बुद्धिर्निवर्तेते इति चेद्, न तर्हि बुद्धिमात्रम्। तथा चानित्यप्रयत्नहेतुकत्वप्रयुक्तं विशिष्टप्रयत्नचिकीर्षाहेतुबुद्धिमत्पूर्वकत्वमिति तन्निवृत्तौ तदेव निवर्ततां, न तु बुद्धिमत्पूर्वकत्वमात्रम्, तत्र तस्याप्रयोजकत्वादिति बुद्धिमत्पूर्वकत्वसाध्यपक्षे परिहारः। सकर्तृकमिति प्रयत्नप्रधानपक्षे शङ्कैव नास्ति, तस्यैव तत्रानुपाधित्वात्।

एतेन शरीरसम्बन्धे बुद्धिगतकार्यत्ववद् बुद्धिसम्बन्धे प्रयत्नगतकार्य-त्वमुपाधिरिति निरस्तम्। यो हि बुद्ध्या शरीरवच्छरीरनिवृत्त्या बुद्धिनिवृत्तिवद्वा प्रयत्नेन बुद्धिं बुद्धिनिवृत्या प्रयत्ननिवृत्तिं साधयेत्, स एवं कदाचिदुपालभ्यः। वयं त्ववगतहेतुभावं कलितसकलशक्तिकारकप्रयोक्तारं कार्यादेवानुमिमाना नैवमास्कन्दनीयाः, तत्र तस्यानुपाधित्वात्। न च प्रयत्न आत्मलाभार्थमेव मतिमपेक्षते। विषयलाभाऽर्थमप्यपेक्षणात्। ततः प्रयत्नाद् बुद्धिः, तन्निवृत्तेश्च प्रयत्ननिवृत्तिः सिद्ध्यत्येवेति विस्तृतमन्यत्र। कार्यबुद्धिनिवृत्त्या तु कार्य एव प्रयत्नो निवर्तते, न नित्यः। नित्ये च प्रयत्ने नित्यैव बुद्धिः प्रवर्तते, नानित्या। न हि तया तस्य विषयलाभसम्भवः। शरीरादेः प्राक् तदसम्भवे देहानुपपत्तौ सर्वानुपपत्तेः। शरीराजन्यत्ववच्चानित्यप्रयत्नाजन्यत्वमिति संक्षेपः।।२।।

आमोदः

अत्र **कण्टकोद्धार**प्रकारमाह—**न बाध इति**। ईश्वरो न कर्त्ता अशरीरत्वादिति व्यापकानुपलब्धिबाधस्तावन्न भवति **अस्य** कार्यत्वस्य हेतोरीश्वररूपधर्मिसिद्ध्यर्थ-**मुपजीव्यत्वात्।** न च क्षित्यादि न सकर्तृकं शरीराजन्यत्वादित्यादि वा प्रतिरोधोऽपि अस्य व्यर्थविशेषणतया दुर्बलत्वात्। व्याप्त्या शरीरी कर्ता विषयीक्रियते इति **विरोधोऽपि** ईश्वरसिद्धौ सिद्धत्वादेव असिद्धौ तु विरोधनिरूपकाभावादेव नास्ति। व्याप्यत्वासिद्धेर्निबन्धनं विपक्षबाधकाभाव उपाधिशङ्का च, तदुभयाभावात् सापि नास्ति। आश्रयासिद्धेस्तु निबन्धनमाश्रयाभावः, सन्देहसिषाधयिषयोश्चाभावः। सोऽपिनास्तीति भावः।

शरीरप्रसङ्गमिति। ईश्वरो यदि कर्ता स्यात् शरीरी स्यादित्यतिप्रसङ्गमित्यर्थः। **अत एवेति।** शरीराजन्यत्वादेवेत्यर्थः। यद् यत् कार्यं तत्तत् सकर्तृकमिति **परव्याप्तिः**। यच्छरीराजन्यं तन्न सकर्तृकमिति **तद्विपरीतव्याप्तिः**, स्तम्भनं फलाजनकत्वम्।

ईश्वरपक्षकयोरनुमानयोरीश्वरासिद्ध्या वाश्रयासिद्धिः, तत्सिद्धौ धर्मिग्राहकमानबाधः, ईश्वरस्य शरीरित्वसाधनेऽपसिद्धान्त ईश्वरस्यापि कर्तृपदार्थत्वात् प्रतिज्ञाविरोधश्चेत्याह–**प्रथमेति। तृतीय इति।** क्षित्यादिकं शरीरकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्रेत्यर्थः। व्याप्तिरेव तादृशी नास्तीत्यर्थः। चतुर्थ इति। क्षित्यादिकमकार्यं शरीराजन्यत्वात् इति बाधितमङ्कुरादावनैकान्तिकमेवमभ्युपगन्तुरपसिद्धान्तश्चेत्यर्थः। **पञ्चम इति**। क्षित्यादिकं न सकर्तृकं शरीराजन्यत्वात्। अत्राजन्यत्वमात्रं व्याप्यं शरीरन्तु विशेषणं व्यर्थमित्यर्थः। **षष्ठ इति।** परव्याप्तिस्तम्भनं बाधनं वा प्रतिरोधो वा। आद्ये च बलवत्ताभावः। अन्त्ये पक्षधर्मताऽनुपग्रहेण हीनबलत्वमित्यर्थः। एतदेवाह–**कर्तेति**। क्षित्यादिकं न बुद्धिमद्धेतुकं शरीराहेतुकत्वादिति व्यतिरेकिणि पक्षधर्मतासम्पत्तिरस्त्येवेत्याशङ्कते–**नन्विति**। नेदमनुमानं केवलव्यतिरेकि गगनादावन्वयदर्शनादित्याह–**गगनेति**। नन्विदमन्वयव्यतिरेकि स्यात्, को दोष इत्यत आह–**अन्वये वेति**। विशेषणासामर्थ्यं स्फुटयति–हेतुर्व्यावृत्तीति ननु विशेषणासामर्थ्येन किमायातमत आह–**व्याप्त** इति। विशेषणान्तर्भावेन व्याप्तिरेव नास्तीति भावः। **नत्वन्य** इति। व्याप्तिरहित इत्यर्थः। ननु क्षित्यादिकं न सकर्तृकं कर्तृव्यापकरहितत्वादिति सामान्योपसंहारेण व्यापकानुपलब्धिर्बाधः सत्प्रतिपक्षो वास्तु इत्यत आह–**एतेनेति**। शरीरादीनां व्यापकत्वमभिप्रेत्य यदि व्यापकानुपलब्धिरुच्यते, तदा विशेषणासामर्थ्यं व्यापकान्तरं चानिर्णीतमिति तद्रहितत्वं सन्दिग्धासिद्धमित्यर्थः। एतदेवाह–**नहीति।** यस्य व्यापकस्य व्यावृत्तिर्यदभावे सकर्तृत्वाभावे सामान्यस्यानिर्णयात् स्वरूपासिद्धेर्विशेष्यशरीराजन्यत्वादौ प्रयुक्ते व्यर्थविशेषणत्वान्नोपसंहारः सम्भवतीत्यर्थः। यद्यपि पक्षधर्मतासम्पादकमेव शरीरं विशेषणमस्तु क्षित्यादावजन्यत्वाभावात्, तथापि हेतौ विशेषणं यदुपादीयते तद्व्यभिचारवारकमेव। अत एव गन्धादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यत्राप्येवकारान्तर्भावेणैव गन्धादिषु मध्य इत्यस्यापि विशेषणत्वम्। अन्यथा गन्धमात्रव्यञ्जकत्वं विशेष्यमेव नास्ति यस्येदं विशेषणं स्यात्। अत एव **येन विशेष**णेनेत्यभिधानमतीव तुच्छमेव लक्षणन्तु अयोगान्ययोगव्यवच्छिन्नमेव व्यवहारमितरभेदं वा साधयति। तेनायोगव्यवच्छेदार्थमयोगव्याप्तिवारकमपि विशेषणमुचितम्। यथा **शब्देतरोद्भूतविशेषगुणनाश्रयत्वे सति ज्ञानकरण-मनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वमित्यत्र शब्देतरेति**। विशेषणम्। **सिद्ध्यसिद्ध्योरिति** कारिकाप्रतीकं व्याचष्टे **विशेषेति। अवान्तरेति**। घटत्वपटत्वादिरेवेत्यर्थः। **उपजीवेदिति**। कार्यत्वमपि तत्र सकर्तृकत्वं साधयेदित्यर्थः। **नहीति**। कार्यत्वसकर्तृकत्वयोर्बाधकं नास्ति, विशेषस्योपाधित्वमेव यदि बाधक तदा धूमाद्यनुमानं न स्यादित्यर्थः। ननु सुरभिधूमत्वादिकमपि लिङ्गमनुमापकमेव, तथा च कुतोऽत्र व्यर्थविशेषणत्वमत आह–**किन्नामेति**। वह्निमात्रं यत्रानुमेयं तत्र सुरभिधूमत्वं व्यर्थविशेषणत्वादलिङ्गमेव, चन्दनप्रभववह्निविशेषानुमितौ तु तल्लिङ्गमेवेत्यर्थः। तदेवाह–**तद्विशेष** इति। ननु विशेषयोरेव व्याप्तौ किं सामान्यव्याप्त्या इत्यत आह–**नन्विति**। **विशेषान्तरेति।** तथा च तदेव विशेषान्तरं तत्रोपाधिः स्यादिति अपर्यवसानमित्यर्थः। ननु यत्र यं

विशेषमपहाय सामान्यं दृष्टं तत्र स विशेषो न तन्त्रम्। प्रकृते शरीरजन्यत्वं विशेषमपहाय कर्तृसामान्यं न दृष्टमिति स विशेषस्तत्र तन्त्रमेवेत्याह–**सौरभेति। कार्यविशेष** इति। घटत्वादिकं कुलालादिजन्यत्वे व्यवतिष्ठतां कार्यत्वसामान्यं कर्तृसामान्यमनुमापयत् नाभासमित्यर्थः। विशेषव्याप्तेः सामान्यव्याप्त्यपवादकत्वं दृष्टान्तेन दर्शयति–**किन्नेति। कारणमात्र इति।** लिङ्गमित्यध्याहारः। एवमुत्तरत्रापि। **तद्विशेषो** धान्याङ्कुरः, **तद्विशेषः** शाल्यङ्कुरः, तद्विशेषः कलमाङ्कुरः। नन्वशरीरः कर्ता चेति दुर्घटं, कुत्राप्यदर्शनादत आह–**क्व वेति**। अणुश्च द्रव्यसमवायिकारणञ्च नित्यञ्च रूपं रूपासमवायिकारणञ्चेति यथान्यत्रादृष्टमपि पक्षधर्मताबललभ्यं तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः। **सिध्यत्येवेति।** अणुद्रव्यं नित्यञ्च रूपमित्यनुषङ्गः। अनङ्गीकारे दण्डमाह–**अन्यथेति।** कार्यत्वावछिन्नं यदि कारणजन्यं न स्यादित्यर्थः सकर्तृकत्वे साध्ये कार्यत्वमन्यथा सिद्धमिति शङ्कते–**स्यादेतदिति**। यद्व्यावृत्त्या यस्य व्यावृत्तिस्तदेव तस्य व्यापकमिति भावः। करणादीति। एवं सन्देहे करणाद्यपि कार्यव्यापकं न स्यादिति कार्यत्वात् सकरणत्वादिकमपि नानुमीयेतेत्यर्थः। **सर्वमिदमिति।** कर्तृव्यावृत्त्या कार्यव्यावृत्त्यादि-कमित्यर्थः। कर्ता न कारणं, किन्तु कृतिः कारणमिति भावः। **तत्किमिति।** कुलालेन कृतोऽयं घटः, कुविन्देन कृतोऽयं पट इति लौकिकपरीक्षकप्रतीतिबलात् कर्तुरपि कारणत्वादित्यर्थः। **प्रस्तुत इति।** क्षित्यादि सकर्तृकं कार्यत्वादित्यनुमानादुदासीन एव कर्ता किन्न सिध्यतीति वाभिमतमित्यर्थः। **एतदिति।** कर्त्तुरकरणत्वाभिधानमित्यर्थः। **शरीवदिति**। तद् यथा साक्षादधितिष्ठतीत्यर्थः। **दण्डादिवदिति**। यथादण्डादि शरीरद्वाराधितिष्ठतीत्यर्थः। **परमाण्वादीनामिति**। **साक्षादधिष्ठे**यस्यैव शरीरत्वादित्यर्थः। **द्वाराभावादिति।** तत्र शरीरस्य द्वारस्य त्वयाऽनभ्युपगमादित्यर्थः। साक्षादधिष्ठेयस्येति। शरीरस्येत्यर्थः। **शरीरेतरत्वादिति।** शरीरतदवयवेतरत्वे सति रूपवत्त्वादित्यर्थः तथा च मनसि प्राणवायौ शरीरावयवे च न व्यभिचारः। साक्षादधिष्ठेयत्वं च शरीरक्रियामद्वारीकृत्याधिष्ठेयत्वम्। शरीरक्रियानपेक्षव्यापारानाश्रयत्वं **नैयायिक**मतेऽन्व-याभावाद्व्यतिरेकमाह–**यदिति। न तदेवमिति**। न तच्छरीरतदवयवेतरदित्यर्थः। **नापि परम्पराधिष्ठेया इति।** शरीरद्वारापि नाधिष्ठेया इत्यर्थः। **स्वव्यापार** इति। द्व्यणुकारम्भकसंयोगजनकक्रियायाम्। न हि तत्र शरीरं द्वारं त्वयेष्यते इत्यर्थः। **व्यतिरेकेण**ेति। यत् परम्पराधिष्ठेयं तत् स्वव्यापारे शरीरापेक्षं यथा दण्डादिः। कारणपक्षकमुक्त्वा कार्यपक्षकमाह–**एवमिति। शरीरेतरहेतुकत्वादि**। शरीराहेतुक-त्वादित्यर्थः अन्यथा घटादौ व्यभिचारः स्यात्। **अतिपीडयेति।** यथाश्रुतहेतौ व्यभिचारस्य शरीराहेतुकत्वादिति हेतौ विशेषणवैयर्थ्यस्य स्फुटत्वात् यद्यपि न सत्प्रतिपक्षता तथापि परमाण्वादीनां साक्षादधिष्ठेयत्वपरम्पराधिष्ठेयत्वनिरासादयं सत्प्रतिपक्षो निर्वहेदित्यतिपीडार्थः। सिद्धसाधनमभिधातुमुपक्रमते–**अपि चेति**। कुविन्दादीनामधिष्ठातृत्वेन कारणत्वमात्रेण वाऽपेक्षेति विकल्पार्थः। नन्वीश्वरः पटादिकारणं कथमधितिष्ठेदित्यत आह–**न हीति। न व्याप्नोतीति**। न विषयीकरोतीत्यर्थः। नन्वीश्वराधिष्ठितमपि कुविन्दोऽधितिष्ठेदित्यत

आह—**नेति। अविशेषादिति।** अधिष्ठिताधिष्ठानं प्रत्यविशेषात् चेतनानन्त्यमेकस्मिन्नपि कार्ये स्यादित्यर्थः। **अनङ्गत्वेति**। अधिष्ठातृपूर्वकत्वं क्षित्यादौ साध्यते। तच्च पटादौ नास्ति, तत्र तेषां कारणत्वेनैवापेक्षणादिति साध्यवैकल्यादित्यर्थः। ननु कुविन्दादयोऽपि हेतुत्वेनैव पटादिभिरपेक्ष्यतां, तथापि चेतनपूर्वकत्वं तत्र पर्यवस्यतीत्याह—**न चेति**। इदानीमुपक्रान्तं सिद्धसाधनं स्फुटयति—**एवं तर्हीति**। क्षित्यादिकं बुद्धिमत्पूर्वकं कार्यत्वादित्यत्रानित्यप्रयत्नपूर्वकत्वमुपाधिमाह—किञ्चेति। ननु नित्यप्रयत्न- पूर्वकत्वं बुद्धिमत्पूर्वकत्वे साध्ये तदोपाधिः स्यात्, यदि स्वव्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकं साधयेत्। अनित्यप्रयत्नस्य च बुद्धिं प्रत्यकारणत्वेन तन्निवृत्तौ कथं बुद्धिर्निवर्तताम् ? भवतु कारणत्वं, तथापि तन्निवृत्तौ कार्या बुद्धिर्निवर्ततां न त्वकार्येत्यत आह—**न हीति**। अनित्यप्रयत्नो बुद्धेः करणत्वे न व्यापकः किन्तु स्वभावसम्बन्धादेव रूपरसादिवत्, तथा च व्यापकनिवृत्तौ बुद्धिमत्पूर्वकत्वमपि निवर्तिष्यत एव; सा च बुद्धिः कार्याऽकार्या वा स्यादित्यर्थः। शरीरनिवृत्तावपि अकार्या बुद्धिर्न निवर्तत इति त्वया यथोच्यते तथाऽत्र वक्तुमशक्यम्। अनित्यप्रयत्नस्य बुद्ध्या स्वभावप्रतिबन्धादित्यर्थः। **प्रागेवेति। ये शरीरप्रसङ्गमुद्घाटयन्ती**त्यादिना। **किमिदमिति**। परमाणवो यदि साक्षात् प्रयत्नाधिष्ठेयाः स्युरितीश्वरवादिभिरभ्युपगम्यत एव। न चापाद्यापादकयोरत्र भेद इत्यर्थः। ननु तद्भिन्नमेव प्रसञ्जकं वक्तव्यम्, तथा च नापाद्यापादकयोरभेद इत्यत आह—**न चेति**। नन्विन्द्रियाश्रयत्वमेव परमाणूनां साक्षात् प्रयत्नाधिष्ठेयत्वेनापाद्यं, तथा च नाभेद इत्यत आह—अथेति।—अत्रान्यथासिद्धिमाह तदवच्छिन्नेति। यदवच्छेदे न प्रयत्न उत्पद्यते तदवच्छेदेन ज्ञानजनने भवेदिन्द्रियाणामुपयोगः। प्रकृते परमाण्ववच्छिन्ने स्वात्मनि प्रयत्न एव नोत्पाद्य इति कथमिन्द्रियाश्रयत्वं स्यादित्यर्थः। **विधिरिति।** इन्द्रियोपयोग इत्यर्थः। **अत एवेति**। अथाश्रयत्वलक्षणमपि शरीरं परमाणूनामापाद्यमित्यर्थः। अर्थाश्रयत्वं हि भोगायतनत्वं वाच्यं, तच्चेश्वरे भोगाभावान्नास्तीत्याह—**न हीति। तस्येति** आयतनस्येत्यर्थः। **न चेति।** यद्यप्यापाद्याबाधोऽनुगुण एव, तथापि परमाणौ भोगायतनत्वमापाद्यं तत्र वा दृष्टवत् साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वमुपाधिरिति भावः। भोगसम्भावनां निरस्यति—**विशेषेति।** तर्कं दूषयित्वा तदुपष्टम्भनं तत् प्रमाणमुक्तं तद् दूषयति—**साक्षादिति।** साक्षात्प्रत्यनाधिष्ठेयत्वमेव हि शरीरेतरत्वेन हेतुना विवक्षितम्। तच्च साध्यमेव। एवं परमाणवो न साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेया इति साध्ये स्वव्यापारे साक्षात्प्रयत्नानधिष्ठेयत्वमेव हेतुत्वेन विवक्षितं, तदपि साध्याविशिष्टमेवेत्यर्थः। यदि चेन्द्रियाश्रयत्वं भोगायतनत्वं वा शरीरत्वं विवक्षितं तदा **शरीरेतरत्वादित्य**स्य हेतोरतीन्द्रियाश्रयत्वादभोगायतनत्वादित्यर्थः सम्पद्यते। तदा नैतदुभयं साक्षात् प्रयत्नाधिष्ठेयत्वं साधयितुमर्हति, अन्यथासिद्धत्वात्। **स्वव्यापारे तदनपेक्षत्वा**दित्यस्यापि द्वितीयहेतोः स्वव्यापारे इन्द्रियाश्रयानपेक्षत्वात् भोगायतनानपेक्षत्वादित्यदित्यर्थः सम्पद्यते। न चानेनापि परम्परानधिष्ठेयत्वं साधयितुं शक्यतेऽन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः। त्रयाणामन्यथासिद्धि क्रमेणाह—**अभोगेति**। ईश्वरे भोगाभावात् परमाण्वादिर्भोगानवच्छेदकः स्यात्,

अतीन्द्रियाश्रयः स्यात्, साक्षात्प्रयत्नानधिष्ठेयोऽपि स्यात्, न विरोध इत्यर्थः। **स्पर्शवदिति**। स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यन्तराप्रेयत्वादेव शरीरानपेक्षक्रियः स्यादित्यर्थः। क्षित्यादि चेतनाधिष्ठितहेतुकं शरीरेतरहेतुकत्वात् इत्यतिपीडया सत्प्रतिपक्षत्वमुक्तम्। तदपि शरीरपदार्थविकल्पद्वारकं साध्याविशिष्टमन्यथासिद्धञ्च। तत् क्रमेणाह **तथा चेति**। अन्यथासिद्धिमाह—**कार्येति**। अचेतनहेतुकं चेतनाधिष्ठितहेतुकं भवत्येवेति व्याप्तिः। शरीरेतरजन्यत्वं च कार्यज्ञानानपेक्षत्वप्रयुक्तमतोऽन्यथासिद्धमित्यर्थः। दोषान्तरमाह **अप्रसिद्धेरिति**। विशेषणं साध्यं, तथा च न तद्विशेषणिकानुमितिर्न वा व्याप्तिग्रहो न वा सन्देहसिषाधयिषयोरभावात् पक्षत्वमिति। ननु गगनादौ प्रसिद्धश्चेतनाधिष्ठितहेतुकत्वाभाव एव साध्य इत्यत आह—**न चेति**। ननु कारकत्वेनैव चेत् कुन्विदादीनां कारणत्वं तदा क्षित्यादौ बुद्धिमत्पूर्वकत्वे साध्ये पटादिर्दृष्टान्तः साध्यविकलः स्यात्; कुविन्दादेरेव तत्कारणत्वात्, न तु तज्ज्ञानादेरित्यत आह—**किन्त्विति। न स्वरूपत इति।** इन्द्रियादिवदित्यर्थः। **कुविन्द उद्धार्यत**इति। पटादौ कुविन्दस्याकर्तृत्वप्रसङ्गः क्रियते, किमीश्वरस्येति विकल्पार्थः। **अनवस्था चेति**। अधिष्ठिताधिष्ठानविश्रान्त्यभावात् चेतनानन्त्यं स्यादित्यर्थः। कुविन्दाधिष्ठानमन्वयव्यतिरेकायातमीश्वराधिष्ठानं चावर्जनीयसिद्धमित्युभयकर्तृकं घटादीत्यर्थः। **तत्रेति**। द्वितीयेऽधिष्ठातरीत्यर्थः। ननु परतः प्रमुक्तिं पश्यंश्चेतनः स्वयमुदास्ते, तथा चेश्वरः कुविन्दो वा पटादिकं किमर्थमधितिष्ठतीति—शङ्कते **तथापीति।** केन हेतुना पटोपादानगोचरमस्य ज्ञानं क्रियत इति प्रश्ने तावदुत्तरमाह—**ईश्वरेति**। प्रयोजनप्रश्नमुत्तरयति **कार्येति।** तथाप्यन्यतरवैयर्थ्यं शङ्कते **एकेति।** प्रत्येकदृष्टसामर्थ्ययोः सम्भेदे द्वयोरपि कारणत्वं दृष्टचरमेवेत्याह—**स्यादेवेति**। कुत्र दृष्टमिदमित्यत आह **परिमाणमिति।** ननु दृष्टान्ते केवल संख्याद्या इच्छापेक्षया समुदिता बद्धे (?) परिमाणे वैजात्यमवश्यं कल्पनीयम्। अत्यथा परस्परव्यभिचारेण तेषां कारणत्वमेव न स्यात् प्रकृते तु वैजात्यं नानुभूयत इति शङ्कते **अस्तीति।** एककर्तृकक्षित्याद्यपेक्षया द्विकर्तृकपटादौ तृणारणिमणिजन्य- वह्निवद्वैजात्यस्यावश्यं कल्पनीयत्वादाह—**इहापीति। न चेति।** तथापीश्वरः कुविन्दादेः कर्तृत्वं कथं सहते तद्व्यतिरेकेणापि पटं निष्पादयेत् इत्यत आह—**न चेति**।

बुद्धिमद्धेतुकत्वे साध्येऽनित्यप्रयत्नहेतुकत्वस्य उपाधित्वं यदुक्तं तत्राह—**यत्त्विति।** साध्याव्यापकत्वमाह—**यदीति।** नहि यन्निवृत्तावपि यन्न निवर्तते तत्तस्य व्यापकमित्यर्थः। साध्यं विशिनष्टि—**हेत्विति।** यथाश्रुते दोषमाह—**उदासीनेति।** उदासीनबुद्धेः कारकविषयत्वमाह—**नहीति। अयतमानस्येति**। कण्टकस्पर्शजन्यदुःख-सहिष्णोरित्यर्थः। तत्र कृतिश्चेन्नोत्पद्यते नूनं चिकीर्षापि नाभूदतस्तथा विशेषयति—**चिकीर्षेति। केनचिदिति**। निषिद्धकर्मचिकीर्षोरपि पापभयात् कृतिः परं नोत्पद्यते यत्र तत्र तादृशबुद्धेः प्रयत्नं विनापि सत्त्वादित्यर्थः। **अनपेक्षेति**। यत्र चिकीर्षायामुत्पन्नायां कृतिरुत्पद्यते एव तादृशचिकीर्षाहेतुबुद्धिर्निवर्तत इत्यर्थः। निरपेक्षकृतिहेतुचिकीर्षा-कारणबुद्धिमत्पूर्वकत्वे साध्येऽनित्यप्रयत्नहेतुकत्वमुपाधिः, न तु बुद्धिमत्पूर्वकत्वमात्रे

साध्ये इत्याह—**न तर्हीति। तस्यैवेति।** यद्यपि क्षित्यादिक कृतिमद्धेतुकम्, अत्रानित्यप्रयत्नपूर्वकत्वमुपाधिः सम्भवत्येव, तथापि **अनित्यप्रयत्न** इत्यत्र व्यर्थविशेषणत्वं व्यावर्त्य सिद्ध्यसिद्धिव्याघातश्चेति भावः। **एतेनेति**। तदेव शरीरहेतुकं यत् कार्यं मुक्तिहेतुकमिति यथा त्वयोच्यते तथा तदेव बुद्धिमत्पूर्वकं यत् कार्यं प्रयत्नहेतुकमिति मयाप्युच्यते इति निरस्तमित्यर्थः। पूर्वनिरस्तमप्येतत् प्रकारान्तरेणाशङ्क्य निरस्यत इत्यपौनरुक्त्यम्। प्रयत्नेन बुद्धिरत्र न साध्यते येन तद्गतकार्यत्वमुपाधिः स्यात्, किन्तु कार्यत्वाद्धेतोस्त्रितयमप्येकवारेण साधयाम इति न परस्परमुपाध्युपाधिमद्भाव इत्यर्थः। ननूक्तं जन्ये प्रयत्ने बुद्ध्यपेक्षा नाजन्येऽपीत्यत आह—**न चेति।** बुद्धिविषय एव प्रयत्नविषय इति नियमात्। बुद्धिमन्तरेण यत्नस्य विषयलाभ एव न सम्भवतीत्यर्थः। **ततश्चेति।** विषयनियमार्थं बुद्ध्यपेक्षाया आवश्यकत्वेन बुद्धिः प्रयत्नव्यापिकेति व्यापकनिवृत्तेर्व्याप्यनिवृत्तिरिति सकर्तृकत्वे साध्येऽपि बुद्धिसिद्धिरित्यर्थः। **अन्यत्रेति। किरणावल्यामात्मतत्त्वविवेके चतुर्थाध्यायनिबन्धे** चेत्यर्थः। **नहि तयेति। तया** अनित्यबुद्ध्या, **तस्य** नित्यप्रयत्नस्येत्यर्थ। बुद्धिश्चेदनित्या, तदाशरीरात् प्राक् सा न स्यात्, तया च विना शरीरं न स्यादिति बुद्धेरनुत्पाद एवायात इत्याह—**शरीरादेरिति**। ननु चानित्यप्रयत्नवत्वं न चेदुपाधिस्तदाह नित्यप्रयत्नाजन्यत्वात् क्षित्यादिकमकर्तृकमिति सत्प्रतिपक्षः स्यादित्यत आह—**शरीरेति**। अत्रापि व्यर्थविशेषणत्वमेवेत्यर्थः।।२।।

तर्काभासतयाऽन्येषां तर्काशुद्धिरदूषणम्।
अनुकूलस्तु तर्कोऽत्र कार्यलोपो विभूषणम्।।३।।

कारकव्यापारविगमे हि कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः। चेतनाचेतनव्यापार-योर्हेतुफलभावावधारणात्कारणान्तराभावे इव कर्त्रभाव कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः, कर्त्तुरपि कारणत्वात्।

यस्त्वाह—प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां तदुत्पत्तिनिश्चयो दृश्ययोरेव, न त्वदृश्ययोः। प्रत्यक्षस्यानुपलम्भस्य च तावान्मात्रविधिनिषेधसमर्थत्वात्, धूमाग्निवत्, कम्पमारुतवच्च। न हि धूमः कार्योऽनलस्येति उदर्यस्यापि, न हि शााकम्पो मातरिश्वन् इति स्तिमितस्यापि स्यात्, किन्तु भौमस्पृश्ययोरेव। तथेहापि शरीरवत एव कारणत्वमवगन्तुमुचितं, नान्यस्येति।

तदसत्। प्रत्यक्षाऽनुपलम्भौ हि दृश्यविषयावुपायस्तदुत्पत्तिनिश्चये, न तु दृश्यतैव तत्रोपेया। किन्नाम दृश्याश्रितं सामान्यद्वयम्। तदालीढस्य हि तदुत्पत्तिनिश्चये दृश्यमदृश्यं वा सर्वमेव तज्जातीयं तदुत्पत्तिमत्तया निश्चितं भवति। यथा स्पर्शरूपरसगन्धानामुत्तरोत्तरनिमित्ततायां तव, अस्माकञ्चातीन्द्रिय-

समावायादिसिद्धौ। न चेदेवमुदाहृतयोरेव दहनपवनयोरालोकरूपवतोस्त-दुत्पत्तिनिश्चये कथमनालोकनिरस्तरूपयोः सिद्धिर्यदुदर्यस्तिमितसाधारणी सिद्धिः स्यादिति। तद्भवेदप्येवं यदि शरीरादिकं विना कार्यमिव भौमं स्पर्शवद्वेगवन्तञ्च विनाऽग्निमात्रात् पवनमात्राद्वा धूमकम्पौ स्याताम्, न त्वेवम्। नचैवं चेतनव्यभिचारोऽपि शक्याऽभिधान इत्यलं बालप्रलापानां समाधानैः।

तदुत्पत्तेरसिद्धावपि तत्तदुपाधिविधूननेन स्वाभाविकत्वस्थितौ यदि कर्त्तारमतिपत्य कार्यं स्यात् स्वभावमेवातिपतेदिति कार्यविलोपप्रसङ्ग इति। एतच्च सर्वमात्मतत्त्वविवेके निपुणतरमुपपादितमिति नेह प्रतन्यते। एवञ्च सिद्धे प्रतिबन्धे न प्रतिबन्ध्यादेः क्षुद्रोपद्रवस्यावकाशः। प्रतिबन्धसिद्धा-विष्टापादनात्। तदसिद्धौ तत एव तत्सिद्धेरप्रसङ्गादिति।

ननु तस्य सर्वदा सर्वत्राविशेषे कार्यस्य सर्वदोत्पत्तिप्रसङ्ग इति निरपेक्षेश्वरपक्षे दोषः, सापेक्षे उपेक्षणीय एवास्त्विति बालस्य प्रदीपकलि-काक्रीडयैव नगरदाहः। तन्न। स्थेमभाजो जगत एवाकारणत्वप्रसङ्गात्। ॐमिति ब्रुवतः सौगतस्य दत्तमुत्तरं प्राक्।

आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः।।

तमिममर्थमागमः संवदति, विसंवदति तु परेषां विचारम्—

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात्।
सम्बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः।।

अत्र प्रथमेन सर्वज्ञत्वं, चक्षुषा दृष्टेरुपलक्षणात्। द्वितीयेन सर्ववक्तृत्वं, मुेन वागुपलक्षणात्। तृतीयेन सर्वसहकारित्वं, बाहुना सहकारित्वोपलक्षणात्। चतुर्थेन व्यापकत्वं, पदा व्याप्तेरुपलक्षणात्। पञ्चमेन धर्माधर्मलक्षणप्रधान-कारणत्वं तौ हि लोकयात्रावहनाद् बाहू। षष्ठेन परमाणुरूपप्रधानाधिष्ठेयत्वं, ते हि गतिशीलत्वात् पतत्रव्यपदेशाः पतन्तीति। सन्धमति, सञ्जनयन्निति च व्यवहितोपसर्गसम्बन्धः। तेन संयोजयति समुत्पादयन्नित्यर्थः। द्यावा इत्यूर्ध्वसप्तलोकोपलक्षणं, भूमीत्यधस्तात्, एक इत्यनादितेति स्मृतिरपि—अहं

सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते—इत्यादिः। एतेन ब्रह्मादिप्रतिपादका आगमा बोद्धव्याः।।३।।

तर्काभासतयेति।।३।।

आमोदः

अन्येषां वादिनाम् ईश्वरानुमाने तर्काशुद्धिर्दूषणम्। तद् यदि ईश्वरः कर्ता स्यात् शरीरी स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कपराघातरूपं तन्न दूषणं सिद्ध्यसिद्धिपराहतत्वादि-त्याह—**तर्काभासतयेति। अन्येषां** तर्काणामित्यपि केचित्। नन्वनुकूलतर्काभाव एव तर्कापरिशुद्धिरित्यत आह—**अनुकूलस्त्विति।** कर्ताऽपि कारणमेव, तदभावे क्षित्यादिकार्यं नोत्पद्येतेत्यर्थः। एतदेव विवृणोति—कारकेति। ननु परमाणोर्दृष्टादेव कार्यमुत्पाद्यतामित्यत आह—**चेतनेति**। चेतनव्यापारस्य हेतोरचेतनव्यापारः फलमिति तेन विना न स्यादेवेति कार्यविलोपप्रसङ्ग इत्यर्थः। किञ्च यथा कार्यस्य कारणान्तरापेक्षा तथा कर्त्रपेक्षाप्यावश्यकीत्याह—**कारणन्तरेति**। **सौगत**मतमास्कन्दितुमुपन्यस्यति—**यस्त्विति प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्या**मन्वयव्यतिरेकाभ्याम्। तदयमर्थः—अदृश्यायाः कृतेर्व्यतिरेको दुर्ग्रह इति तत्साधारण्येन व्याप्तिग्रहोऽप्यशक्यः, अन्यथा वह्निसामान्यव्याप्तिबलाज्जाठर्यादि-वह्निर्धूमात् सिद्ध्येत। सिध्येच्च—शाखाकम्पात् अयोग्यस्तिमितो वायुरिति। **भौमस्पृश्ययोरिति। भौमो** वह्निविशेषः **स्पृश्यः** प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयो वायुः। **शरीरवदिति।** तथा च व्यापकांशस्य कृते दृश्यत्वमुपपद्यत इत्यर्थः। शरीरिकृतेर्घटादिकार्य-विशेषेऽन्वयव्यतिरेकदर्शनात् कृतिसामान्यकार्यसामान्ययोरपि बाधकं विना व्याप्तिग्रहः सम्भवत्येवेत्याह—**प्रत्यक्षेति**। **तदालीढस्य** तदाक्रान्तस्य। **यथेति**। दृश्यादृश्यस्पर्शस्य दृश्यादृश्यरूपकारणतायां प्रत्यक्षानुपलम्भगोचर दृश्यमात्रस्पर्शरूपयोस्तदुत्पत्तिनिश्चय-व्यवस्थापनीयता दुर्दर्शने (?) इत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। कार्यद्रव्यमुपादानवदिति व्याप्त्याऽस्मन्मते द्व्यणुकपरमाणुसिद्धिरित्यर्थः। सालोकस्य वह्नेः पाकं प्रति कारणता प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां गृह्यत इत्यत्रादिपाकात् निरालोकजाठर्यवह्निर्न सिद्ध्येत्, दण्डादेरेव रूपवतश्चक्रादिकम्पकारणता गृहीता इति शाखाकम्पान्नीरूपो वायुरपि न सिद्ध्येदित्याह—**नचेदेव**मित्यादि। उदाहृतयोरुक्तयोरालोकरूपवतोस्तदुत्पत्तिनिश्चये कथम-नालोकनिरस्तरूपयोरुक्तयोर्दहनपवनयोः सिद्धिरित्यन्वयः। नन्वेवं धूमादुदर्यवह्निसिद्धिः, कम्पाच्च स्तिमितवायुसिद्धिः स्यादित्युक्तमित्याह—**यत्त्विति। तद्भवेनेति।** शरीरादिकं विना क्षित्यादिकार्यं यथोपलभ्यते तथा भौमेन्धनं विना धूमः, स्पर्शवदवेगवदवायुं विनाऽपि कम्प उपलभ्येत, तदा तत् साधारणी सिद्धिर्भवेदित्यर्थः। **न चैवमिति**। चेतनं विनापि कार्यमित्यभिधातुमशक्यमित्यर्थः। अभ्युपेत्याह—**तदुत्पत्तेरिति**। तथा च स्वाभाविकसम्बन्धबलादेव कार्यत्वाद्धेतोः कर्ता सेत्स्यतीत्यर्थः। उपाधिविधूनन-प्रकारस्याप्रपञ्चने हेतुमाह—**एतच्चेति**। नन्वेवं शशेऽपि शृङ्गं पशुत्वात् सिद्ध्येत् योग्यबाधेऽयोग्यमपि सिद्ध्येदित्याह—**एवञ्चेति**। व्याप्तिरेवात्र नास्ति। शृङ्गस्य

योग्यसंस्थाननियमाद्बाध एवात्रेत्यर्थः। अपेक्षणीयान्तरेणान्यथासिद्धौ दण्डादेरप्यकारणत्वं स्यादित्याह–**स्थेमेति स्थेमा** स्थैर्य्यं, न तु स्थिरस्याकारणत्वं बौद्ध(?)मत-मेवेत्याह–**ओमितीति। प्रागिति। प्रथमस्तबकेन** तूपनिषदादिसिद्धेऽपीश्वरे किमुक्तानुमानेन, किं वा तर्कोपवर्णनेनेत्यत आह–**आर्षमिति**। न्यायानुसरणमन्तरेणाश्रद्धामलक्षालनमेव न भवतीत्यर्थः। **तमिममिति**। नित्यसर्वज्ञकर्तृत्वं क्षित्यादेरित्यर्थमित्यर्थः। **प्रथमेनेति। विश्वतश्चक्षु**रित्यनेन कथमेवमत आह–**चक्षुषेति। सर्वक्तृत्वं** सहस्रशाखवेदप्रणेतृत्वं, नायमर्थः पदस्य त(?)इत्यत आह–**मुखेनेति। सर्वसहकारित्वं** सर्वकारणसहकारित्वम्। ननु नायं पदार्थ इत्यर्थ आह–**बाहुपदेनेति**। बाहुः पुरुषस्य स्वकृत्ये सहकारीति लक्षणया तत्प्रयोगः। चतुर्थेन विश्वतः **पादि**त्यनेन **व्यापक**त्वं सकलमूर्तद्रव्यसंयोगित्वम्। ननु नायम् पदार्थ इत्यत आह–**पदेति**। बाहुपदेन धर्माधर्माभिधानाय यौगिकमर्थमाह–**तौ हीति**। षष्ठेन **पतत्रै**रित्यनेन पतन्तीति पतत्राः परमाणवोऽभिमताः। **व्यवहितेति। छन्दसि परे व्यवहिताश्चेति** व्यवहितोपसर्गानुशासनं **पाणिनेः**। ननु ब्रह्मणो विश्वकर्तृत्वं श्रूयते, न त्वीश्वरस्येत्यत आह–**एतेनेति**। ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वसाधनेनेत्यर्थः। ब्रह्मादीनामधिकारिपुरुषत्वेन ईश्वरस्यैव प्रयोजककर्तृत्वादिति भावः॥३॥

आयोजनात् ल्वपि–

स्वातन्त्र्ये जडताहानिर्नादृष्टं दृष्टघातकम्।
हेत्वभावे फलाभावो विशेषस्तु विशेषवान्॥४॥

परमाण्वादयो हि चेतनायोजिताः प्रवर्तन्ते अचेतनत्वाद् वास्यादिवत्। अन्यथा कारणं विना कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः। अचेतनक्रियायाश्चेतनाधि-ष्ठानकार्यत्वावधारणात्। क्रियाविशेपविश्रान्तोऽयमर्थो, न तु तन्मात्रगोचरः।

चेष्टा हि चेतनाधिष्ठानमपेक्षते इति चेत्। अथ केयं चेष्टा नाम?।

यदि प्रयत्नवदात्मसंयोगाऽसमवायिकारणिका क्रिया, प्रयत्नमात्र-कारणिकेति वा विवक्षितम्। तन्न। तस्यैव तत्रानुपाधित्वात्। अथ हिताहित-प्राप्तिपरिहारफलत्वं तत्त्वम्। तन्न। विषभक्षणोद्बन्धनाद्यव्यापनाद् इष्टानिष्टप्राप्ति-परिहारफलत्वमिति चेत्। कर्त्तारं प्रत्यन्यं वा?। उभयथाऽपि परमाण्वादिक्रिया-साधारण्यादविशेषः। भ्रान्तसमीहाया अतथाभूताया अपि चेतनव्यापारापेक्षणाच्च। शरीरसमवायिक्रियात्वं तदिति चेन्न। मृतशरीरक्रियाया अपि चेतनपूर्वकत्वप्रसक्तेः। जीवत इति चेन्न। नेत्रस्पन्दादेश्चेतनाधिष्ठानाभ्युपगमप्रसङ्गात् स्पर्शावद्द्रव्यान्तरा-प्रयोगे सतीति चेन्न। ज्वलनपवनादौ तथाभावाभ्युपगमापत्तेः। चैष्टयैव शरीरस्य

लक्ष्यमाणत्वात्। सामान्यविशेषश्चेष्टात्वं, यत उन्नीयते प्रयत्नपूर्विकेयं क्रियेति चेन्न। क्रियामात्रेणैव तदुन्नयनात्। भोक्तृबुद्धिमत्वपूर्वकत्वं यत इति, चेत्, तर्हि तद्विश्रान्तत्वमेव तस्य। न चैतावतैव क्रियामात्रं प्रत्यचेतनमात्रस्य चेतनाधिष्ठानेन व्याप्तिरपसार्यते। विशेषस्य विशेषं प्रति प्रयोजकतया सामान्यव्याप्तिं प्रत्यविरोधकत्वात्। अन्यथा सर्वसामान्यव्याप्तेरुच्छेदादित्युक्तम्।

एतेनाऽशरीरत्वादिना सत्प्रतिपक्षत्वमपास्तम्। अत्राप्यागमसंवादः—

यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्।
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति।।

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुदुःयोः।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा।।

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्।
तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च।। इत्यादि।।

अत्र जागरस्वापौ सहकारिलाभालाभौ। ईश्वरप्रेरणायामज्ञत्वमप्रयतमानत्वञ्च हेतू दर्शितौ परमाण्वादिसाधारणौ। स्वर्गश्वभ्रे चेष्टानिष्टोपलक्षणे। एतदेव सर्वाधिष्ठानमुत्तरत्र विभाव्यते मयेत्यादिना। न केवलं प्रेरणायामहमधिष्ठाता, अपि तु प्रतिरोधेऽपि। यो हि यत्र प्रभवति, स तस्य प्रेरणावद्धारणेऽपि समर्थः। यथाऽर्वाचीनः शरीरप्राणप्रेरणधारणयोरिति दर्शितं तपामीत्यादिना।

धृतेः ल्वपि। क्षित्यादिब्रह्माऽण्डपर्यन्तं हि जगत् साक्षात् परम्परया वा विधारकप्रयत्नाधिष्ठितं गुरुत्वे सत्यपतनधर्मकत्वाद् वियति विहङ्गमशरीरवत् तत्संयुक्तद्रव्यवच्च। एतेनेन्द्राग्नियमादिलोकपालप्रतिपादका अप्यागमा व्याख्याताः। सर्वावेशनिबन्धनश्च सर्वतादात्म्यव्यवहारः—आत्मैवेदं सर्वमिति। यथैक एव मायावी अश्वो व्याघ्रो वराहो किन्नरो भिक्षुस्तापसो विप्र इत्यादि।

अदृष्टादेव तदुपपत्तेरन्यथासिद्धमिदमिति चेत्। तद्भावेऽपि प्रयत्नान्वयव्यतिरेकानुविधानेन तस्यापि स्थितिं प्रति कारणत्वात्। कारणैकदेशस्य च कारणान्तरं प्रत्यनुपाधित्वात् उपाधित्वे वा सर्वेषामकारणत्वप्रसङ्गात्।

शरीरस्थितिरेवं नत्वन्यस्थितिरिति चेत्। न। प्राणेन्द्रिययोः स्थितेरव्यापनात्, प्राङ्न्यायेनापास्तत्वाच्च। अत्राप्यागमः—'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः'

इति। प्रशासनं—दण्डभूतः प्रयत्नः।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः।। इति स्मृतिः।

अत्रोत्तमोत्वमसंसारित्वं सर्वज्ञत्वादि च। परमत्वं सर्वोपास्यता। लोकत्रयमिति सर्वोपलक्षणम। आवेशो ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवतः संयोग। भरणं धारणम्। अव्ययत्वमागन्तुकविशेषगुणशून्यत्वम्। ऐश्वर्यं संकल्पाप्रतिघातः इति। एतेन कूर्मादिविषया अप्यागमा व्याख्याताः।

संहरणात् ल्वपि ब्रह्माण्डादिद्व्यणुकपर्यन्तं जगत् प्रयत्नवद्विनाश्यं विनाश्यत्वात् पाट्यमानपटवत्। अत्राप्यागमः—

एष सर्वाणि भूतानि समाभिव्याप्य मूर्त्तिभिः।
जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं सम्भ्रामयति चक्रवत्।।

सर्वभूतानि कौन्तेय! प्रकृतिं यान्ति मामकीम्।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम्।। इत्यादि।
एतेन रौद्रमंशं प्रतिपादयन्तोऽप्यागमा व्याख्याताः।।४।।

आमोदः

खल्वपीति। उदाह्रियत इत्यर्थः। यद्वा, आयोजनादपि **साध्यो विश्वजिदव्यय इत्यर्थः। खल्वपीति** निपातसमुदायस्य समुच्चयवाचित्वात्। सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकोत्पादकं कर्म स्वसमानकालीनप्रयत्नजन्यं कर्मत्वात् चेष्टावदित्यनुमानस्योपकुर्वाणं तर्कमाह—**स्वातन्त्र्य** इति। आयोजनं हि परमाणुद्वयसंयोगजनक कर्म, तद् यदि परमाणुद्वयात् स्वतन्त्रादेव जायते तदा तेषां जडत्वमचैतन्यं न स्यादित्यर्थः। ननु दृष्टादेव तदुत्पद्यतामत आह—**नादृष्टमिति**। अदृष्टस्यापि दृष्टकारणसहकृतस्यैव जनकत्वादित्यर्थः। **दृष्टघातकमिति**। दृष्टकारणताविघटकमित्यर्थः। अत्र विपक्षबाधकमाह—**हेत्वभावे फलाभाव** इति। चेतनव्यापारस्य हेतोरभावे कर्मैव फलं परमाणुषु नोत्पद्यत इत्यर्थः। ननु चेष्टारूपे कर्मणि चेतनापेक्षा, न तु क्रियान्तरेऽपीत्यत्यत आह—**विशेष इति**।

तर्कोपकार्यमानमाह—**परमाण्वादय** इति। **तन्मात्रेति**। क्रियामात्रेत्यर्थः। **तस्यैवेति**। प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायि कारणत्वमेवात्र साधयितुमुपक्रान्तम्। साध्यञ्च नोपाधि-रनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गादित्यर्थः। **तत्त्वमिति**। चेष्टात्वमित्यर्थः। एतच्चेष्टालक्षणेऽव्याप्तिमाह—**विशेषेति**। तत्र हि न हितप्राप्तिर्न वाऽहितनिवृत्तिरित्यर्थः। उद्बन्धनादेरपि तत्काल-मिष्यमाणत्वात्तत्संग्रहार्थं लक्षणान्तरं शङ्कते—**इष्टानिष्टेति**। पक्षाद्व्यावृत्तादुपाधेः साधनव्यापकत्वमाह—**उभयथेति**। परमाणुक्रियायास्तत्कर्तरीश्वरस्यास्मदादेश्च इच्छाविषयार्थहेतुत्वादित्यर्थः। चेतनाधिष्ठानजन्यत्वस्य साध्यस्य व्यापकोऽपीष्टा-निष्टप्राप्तिपरिहारफलक्रियात्वमुपाधिरित्याह—अचेतने क्रिया चेतनाधिष्ठानजन्या क्रियात्वात् शरीरक्रियावत् इत्यत्रेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारफलकक्रियात्वस्य साध्याव्यापकत्वमाह—**भ्रान्तेति**। समीहा चेष्टा। अतथाभूताया इति इष्टानिष्टप्राप्तिरूपफलरहिताया इत्यर्थः। **तदिति**। चेष्टात्वमित्यर्थः। तथा च न साध्याव्यापकमित्यर्थः। समव्याप्तोपाध्यभिप्रायेणाह—**मृतेति**। जीवच्छरीरक्रियात्वमुपाधिरित्याह—**जीवत** इति। **नेत्रस्पन्दादेरिति**। वायुमात्रकृत-स्येत्यर्थः। स्पर्शवद्द्रव्यान्तराप्रयुक्तक्रियात्वमुपाधिरित्याह—**स्पर्शवदिति**। नेत्रक्रिया चस्पर्शवता वायुनाक्रियत इत्यर्थः। ज्वलनपवनक्रिययोरदृष्टवदात्म- संयोगासमवायि-कारणकयोरपि **त्वन्मते** चेतनाधिष्ठानप्रसङ्गादित्यपि समव्याप्तोपाध्य- भिप्रायम् स्पर्शवद्द्रव्यान्तराप्रयोज्यशरीरक्रियात्वमुपाधिमाशङ्कते—**शरीरस्येति**। ज्वलनादिक्रिया-व्यावर्तनाय स्पर्शवदित्यादि वा नेत्रस्पन्दादिव्यावर्तनाय। अत्रान्योन्याश्रयमाह—**चेष्टयैवेति**। शरीरावयवक्रियायां साध्याव्यापकत्वमत्रापि द्रष्टव्यम्। **क्रियामात्रेणैवेति**। स्वमताभिष्टम्भेन **यत** इति। उन्नीयत इत्यनुषङ्गः। **तर्हि** या चेष्टाबुद्धिमत्पूर्विका इति विशेषव्याप्तावपि या क्रिया बुद्धिमत्पूर्विकेति सामान्यव्याप्तिबलात् परमाण्वादिक्रियायां बुद्धिमत्पूर्वकत्वं स्यादेवेत्याह—**तर्हीति।** चेष्टामात्रविश्रान्तत्वमेव भोक्तृबुद्धिमत्पूर्वकत्वस्येत्यर्थः।

ननु परमाणवो न चेतनाधिष्ठिताः प्रवर्तन्ते शरीरत्वादिति सत्प्रतिपक्षः स्यादित्यत आह—**एतेनेति**। सामान्यव्याप्तौ बाधकाभावेनेत्यर्थः। **जागर्ति** सिसृक्षावान् भवतीत्यर्थः। जगत् परमाणुरूपं **चेष्टते** क्रियावद् भवतीत्यर्थः। **स्वपिति** सञ्जिहीषुर्भवति। **निमीलति** निष्क्रियं भवतीत्यर्थः। **जनयतीति** जन्तुः परमाण्वादिः, स चाचेतनः, तथा च चेतनापेक्षास्यावश्यकी। सुखदुःखाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्ती लक्ष्येते, तज्ज्ञानाधीनत्वात्तयोः। मयाध्यक्षेणेति। मयाऽधिष्ठात्रा इत्यर्थः। **प्रकृतिर्मूल**कारणं परमाणुः **सूयते** आरभते। **सचराचरमिति**। चरेण जङ्गमेन सह वर्तमानं सचरं स्थावरमित्यर्थः। अन्यत्रापि शक्तिं दर्शयति—**तपामीति**। वर्षातपयोरहमेव कर्ता। वर्षं निगृह्णामि। अवग्रहो मदधीन एवेत्यक्षरार्थः। तात्पर्यं तु स्फुटयिष्यति—**सहकारीति।** सिसृक्षासञ्जिहीर्षे= **सहकारिलाभालाभौ**। **प्रयतमानत्वञ्चेति**। ईशता यत्नः, अनीशोऽयतमानः, इष्टानिष्टे ईश्वरस्यैव, तेनेश्वरस्य यदिष्टं तद् गच्छति। तदारभत इत्यर्थः। अनिष्टं गच्छति ततो निवर्तत इत्यर्थः। धारकस्य प्रयत्नः, धारको वा प्रयत्नः। **परम्परये**त्यत्र दृष्टान्त**स्तत्संयुक्त-द्रव्यवदि**ति एवं सति च क्षित्यादिकं प्रत्यक्षप्रतिबद्धपतनम्, गुरुत्वे सति

अपातिद्रव्यत्वादिति मानार्थः। कण्ठधृतवस्त्रादौ व्यभिचारवारणाय **परम्परयेति**। ननु लोकानां धृतिहेतवो लोकपाला एव न त्वीश्वर इत्यत आह–**एतेनेति।** ईश्वरस्यैव साक्षाद्धारकत्वपरम्पराधारकत्वव्युत्पादनेनेत्यर्थः। यमादयोऽपि जगद्धारणे द्वारभूता इत्यर्थः। नन्वेवं सर्वतादात्म्यप्रतिपादकागमविरोधः स्यादित्यत आह–**सर्वावेशेति**। सर्वत्रावेशेन प्रयत्नेनाधिष्ठानमस्येत्युपदर्शनार्थत्वात् तस्येत्यर्थः। **आत्मैवेदं ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यागमो**ऽपि, अन्यथाऽस्य सकलाभेदप्रतिपादकत्वे प्रत्यक्षबाधः स्यादिति भावः। यद्वा, इन्द्रादिशरीरमाविश्य सर्वमिदमीश्वर एव धारयतीत्याह–**एतेनेति**। अत्रानुरूपं निदर्शनमाह–**यथेति**।

तत्सद्भावेति। नादृष्टं दृष्टघातकमित्युक्तत्वादित्यर्थः। **सर्वेषामिति**। एकेनान्यस्यान्यथासिद्धशङ्काग्रस्तत्वादित्यर्थः। **एवमिति**। प्रयत्नप्रतिबद्धगुरुत्वेत्यर्थः। यत्र प्रयत्नप्रतिबन्धागुरुत्वं तत्र शरीरत्वमित्यत्र साध्याव्यापकत्वमाह–**प्राणेति।** शरीरावयववेदान्तादौ च साध्याव्यापकत्वम्। **प्राङ्न्यायेनेति।** शरीरपदेनात्र साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वं वा विवक्षितमिन्द्रियाश्रयत्वम्वा भोगायतनञ्चेत्यर्थः। यद्वा, **विशेषस्तु विशेष- वानि**त्यादिनेत्यर्थः। **अक्षरस्य** नित्यस्य, **द्यौः** सुरलोकः, दण्डभूत इत्यभिधानं **प्रशासन**पदार्थतया यत्नमात्रं तु विवक्षितम्। उत्तम परमपदयोरर्थं भेत्तुमाह–**अत्रेति। सर्वोपलक्षणमिति**। अन्यथा एकादशभुवनानामधार्यत्वमन्यधार्यत्वं वा स्यादिति भावः। **विभर्ती**ति प्रकृत्यर्थप्रकृतार्थपरतया व्याचष्टे **भरणमिति। उत्तम** पदादेव नित्यत्वे लब्धेऽ**व्यय**पदस्यैव वैयर्थ्यमाशङ्क्याह–**अव्ययत्व**मिति। संयोगादिशून्यत्वमनुपपन्नमत आह–**विशेषेति। परम**पदेनोत्तमपदेन वा ऐश्वर्ये लब्धे तदुपादानवैयर्थ्य-माशङ्क्याह–**ऐश्वर्यमिति। एतेनेति।** कूर्मादिशरीरपरिग्रहेण ईश्वरस्यैव क्षित्यादिधारक-त्वादित्यर्थः।

संहरणादिति। प्रयत्नवद्विनाश्यमिति। तथा चार्वाचीनस्य तादृशद्वेषाभावे पौरुषधौरेयसिद्धिरित्यर्थः। तथा च प्रयोगः–ब्रह्माण्डादि स्वजनकप्रयत्नसमानकालीन-चरमकारणनाशप्रतियोगिजन्यत्वात्, तत्कालघटितविघटितघटवदिति। अन्येषां पक्षसमत्वादेव न व्यभिचारः। **मूर्तिभिरिति**। रुद्रादिमूर्तिभिरित्यर्थः। **सम्भ्रामयतीति**। उत्पाद्यविनाशयति विनाश्योत्पादयतीत्यर्थः। **सर्वभूतानीति।** प्रलयावस्थायां परमाणुमात्रविशिष्टानीत्यर्थः। **प्रकृतमिति**। यामादिकारणमाहुस्तां सिसृक्षां यान्ति, पुनः सर्गायापेक्षन्ते इत्यर्थः। **विसृजामि** सर्गानुकूलानि करोमीत्यर्थः। एतेनेति। ईश्वरस्यैव संहारकर्तृत्वप्रतिपादनेनेत्यर्थः। **व्याख्याताः** ईश्वरपरतया।।४।।

पदात् त्वपि–

कार्यत्वान्निरुपाधित्वमेवं धृतिविनाशयोः।
विच्छेदेन पदस्यापि प्रत्ययादेश्च पूर्ववत्।।५।।

पदशब्देनात्र पद्यते गम्यते व्यवहाराङ्गमर्थोऽनेनेति वृद्धव्यवहार एवोच्यते। अतोऽपीश्वरसिद्धिः। तथा हि—यदेतत् पटादिनिर्माणनैपुण्यं कुविन्दाऽऽदीनां, वाग्व्यवहारश्च व्यक्तवाचां, लिपितत्क्रमव्यवहारश्च

बालानां, स सर्वः स्वतन्त्रपुरुषविश्रान्तो व्यवहारत्वात् निपुणतरशिल्पि-निर्मितापूर्वघटघटनानैपुण्यवत्, चैत्रमैत्रादिपदवत्, पत्राक्षरवत्, पाणिनीयवर्ण-निर्देशक्रमवच्चेति।

आदिमान् व्यवहार एवम्, अयन्त्वनादिरन्यथाऽपि भविष्यतीति चेन्न। तदसिद्धेः। आदिमत्तामेव साधयितुमयमारम्भः। न चैवं संसारस्यानादित्व-भङ्गप्रसङ्गः। तथापि तस्याविरोधात्। न हि चैत्रादिव्यवहारोऽयमादिमानिति भवस्याप्यनादिता नास्ति, तदनादित्वे वा न चैत्रादिपदव्यवहारोऽप्यादिमानिति। अस्त्वर्वाग्दर्शी कश्चिदेवात्र मूलमिति चेन्न। तेनाशक्यत्वात्, कल्पादावादर्शाभा-सस्याप्यऽसिद्धेः। साधितौ च सर्गप्रलयौ।

ननु व्यवहारयितृवृद्धः शरीरी समधिगतो, न च ईश्वरस्तथा, तत्कथमेवं स्यात्। न। शरीरान्वयव्यतिरेकाऽनुविधायिनि कार्ये तस्यापि तद्वत्त्वात्। गृह्णाति हि ईश्वरोऽपि कार्यवशाच्छरीरमन्तरान्तरा, दर्शयति च विभूतिमिति। अत्राप्यागमः—

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः।

तथा,

यदि ह्यहं न वर्त्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः।।
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम्।।इति।।

एतेन 'नामः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्य' इत्यदि यजूंषि बोद्धव्यानि।

प्रत्ययोऽपि। प्रत्ययशब्देनात्र समाश्वासविषयप्रामाण्यमुच्यते। तथा च प्रयोगः आगमसंप्रदायोऽयं कारणगुणपूर्वकः प्रमाणत्वात्, प्रत्यक्षादिवत्। न हि प्रामाण्यप्रत्ययं विना क्वचित् समाश्वासः। न चासिद्धस्य प्रामाण्यस्य प्रतीतिः। न च स्वतः प्रामाण्यमित्यावेदितम्। न च नेदं प्रमाणम्,

महाजनपरिग्रहादित्युक्तम्। न चासर्वज्ञो धर्माधर्मयोः स्वातन्त्र्येण प्रभवति। न चासर्वज्ञस्य गुणवत्तेति निशङ्कमेतत्।

श्रुतेः त्वपि। तथा हि–सर्वज्ञप्रणीता वेदाः वेदत्वात्। यत् पुनर्न सर्वज्ञप्रणीतं, नाऽसौ वेदो यथेतरवाक्यम्।

ननु किमिदं वेदत्वं नाम? वाक्यत्वस्यादृष्टविषयवाक्यत्वस्य च विरुद्धत्वात्, अदृष्टविषयप्रमाणवाक्यत्वस्य चासिद्धेः। मन्वादिवाक्ये

गतत्वेन विरोधाच्चेति चेन्न। अनुपलभ्यमानमूलान्तरत्वे सति महाजनपरिगृहीतवाक्यत्वस्य तत्त्वात्। न ह्यस्मदादीनां प्रत्यक्षादि मूलम्। भ्रमविप्रलिप्से, महाजनपरिग्रहादित्युक्तम्। नापि परम्परैव मूलं, महाप्रलये विच्छेदादित्युक्तम्।

अन्वयतो वा। वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वाद्, अस्मदादिवाक्यवत्। अस्मर्यमाणकर्तृकत्वानैवमिति चेन्न। असिद्धेः।

अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः।
प्रतिमन्वन्तरञ्चैषा श्रुतिरन्या विधीयते।।

वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्, इति स्मृतेः। तस्माद्, 'यज्ञात् सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे' इत्यादिश्रुतिपाठकस्मृतेश्च।

अर्थवादमात्रमिदमिति चेन्न। कर्तृस्मरणस्य सर्वत्राविध्यर्थत्वात्। तथा चास्मरणे कालिदासादेरस्मरणात्। एवञ्च कुमारसम्भवादेरकर्तृकत्वप्रसङ्गः। अनैकान्तिकत्वं वा हेतोः।

प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वात् सत्प्रतिपक्षत्वमिति चेन्न। प्रणेतारं प्रत्यसिद्धेः। अन्यं प्रत्यनैकान्तिकत्वात्। आकस्मिकस्मितबीजसुनुस्मृतेः कारणविशेषस्यान्यं प्रति प्रमाणान्तरागोचरस्यापि तेनैव वक्त्रा प्रतिपाद्यमानत्वात्।

वक्तैव प्रकृते न सम्भवति। हेत्वभावे फलाभावात्। चक्षुरादीनां तत्रासामर्थ्यात्। अस्मादादीन्द्रियवत्। मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात्। न। चेतनस्य ज्ञानस्येन्द्रियस्य मनसो वा पक्षीकरणे आश्रयासिद्धेः प्रागेव प्रपञ्चनात्।

नित्यनिराकरणे चासमार्थ्यात्।

परमाण्वादयो न कस्यचित् प्रत्यक्षाः तत्सामग्रीरहितत्वादिति चेन्न। द्रष्टारं प्रत्यसिद्धेः। अन्यं प्रति सिद्धसाधनात्।

तथापि वाक्यत्वं न प्रमाणम्। अप्रयोजकत्वात्। प्रमाणान्तरगोचरार्थत्व प्रयुक्तं तत्र पौरुषेयत्वं, न तु वाक्यत्वप्रयुक्तम्। न। सुगताद्यागमानाम-पौरुषेयत्वप्रसङ्गात्। प्रमाणवाक्यस्य सत इति चेन्न। प्रणेतृप्रमाणान्तरगोचरार्थत्वस्य साध्यानुप्रवेशात्। स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वं हि पौरुषेयत्वम्। अर्थप्रतीत्येकविषयौ हि विवक्षाप्रयत्नौ स्वातन्त्र्यम्। मन्वादिवाक्यस्याऽपौरुषेयत्वप्रसङ्गाच्च। तदर्थस्य शब्देतरप्रमाणागोचरत्वात्। प्रयुज्यमानवाक्येतरगोचरार्थत्वमात्रमिति चेन्न। तस्य वेदेऽपि सत्त्वात्, एकस्याप्यर्थस्य शााभेदेन बहुभिर्वाक्यैः प्रतिपादनात्। अस्त्वेवं,न तु तेषां मिथो मूलमूलीभाव इति चेन्न। उक्तोत्तरत्वात्।

संख्याविशेषात् ल्वपि। द्व्यणुकत्र्यणुके तावत्। परिमाणवती द्रव्यत्वात्। तच्च परिमाणं कार्यं कार्यगुणत्वात्। न च तस्य परमाणुपरिमाणं द्व्यणुकपरिमाणं वा कारणम्। नित्यपरिमाणत्वात्, अणुपरिमाणत्वाच्च, अन्यथा अनाश्रय-कार्योत्पत्तिप्रसङ्गात्। द्व्यणुकस्य महत्त्वप्रसङ्गाच्च त्र्यणुकवदण्वारभ्यत्वाविशेषात्। तत्र कारणबहुत्वेन महत्त्वे अणुपरिमाणस्यानारम्भकत्वस्थितेः। अणुत्वमेव महदारम्भे विशेष इत्यपि न युक्तम्। महतो महदनारम्भप्रसङ्गात्। अणुत्वमहत्त्वयो-र्विरूद्धतया एकजातीयकार्यानारम्भकत्वप्रसङ्गात्। बहुभिरपि परमाणुभिर्द्वाभ्यामपि द्व्यणुकाभ्यामारम्भप्रसङ्गाच्च।

एवं सति को दोष इति चेत्। परमाणुकार्यस्य महत्त्वप्रसङ्गः। कारणबहुत्वस्य तद्धेतुत्वात्। अन्यथा द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिरित्यनियमेनाप्यण्वारम्भे तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। अणुन एव तारतम्याभ्युपगमस्तु संख्यामवधीर्य न स्यात्। अस्तु महादारभ्य एव त्रिभिरिति चेन्न। न महतः कार्यस्य कार्यद्रव्यारभ्यत्व-नियमात्। तथापि वा तारतम्ये संख्यैव प्रयोजिकेति। न च प्रचयोऽपेक्षणीयोऽव-यवसंयोगस्याभावात्।

तस्मात् परिमाणप्रचयौ महत एवारम्भकाविति स्थितिः। अतोऽनेक-संख्या परिशिष्यते। सा अपेक्षाबुद्धिजन्या, अनेकसंख्यात्वात्। न चास्मदादी-

नामपेक्षाबुद्धिः परमाणुषु सम्भवति। यद् यस्यासौ सर्वज्ञः। अन्यथा अपेक्षाबुद्धेरभावात् संख्याऽनुत्पत्तौ तद्गतपरिमाणानुत्पादेऽपरिमितस्य द्रव्य-स्यानारम्भकत्वात् त्र्यणुकानुत्पत्तौ विश्वानुत्पत्तिप्रसङ्गः। अस्मदादीनामेवाऽऽनुमानि-क्यपेक्षाबुद्धिरस्त्विति चेन्न। इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्। जाते हि स्थूलकार्ये तेन परमाण्वाद्यनुमानं, तस्मिन् सति द्व्यणुकादिक्रमेण स्थूलोत्पत्तिः। अस्त्वदृष्टादेव परिमाणं कृतमपेक्षाबुद्ध्येति चेत्। न । अस्तु तत एव सर्वं, किं दृष्टकारणेनेत्यादेरसमाधेयत्वप्रसङ्गादिति।।५।।

आमोदः

ननु घटादिनाश एव प्रयत्नपूर्वको न तु ब्रह्माण्डनाशोऽपीत्यत्र **विशेषस्तु विशेषवान्,** न तु सामान्यव्याप्तौ विशेषस्योपाधित्वं धूमानुमानादिविप्लवप्रसङ्गादिति यत् पूर्वमुक्तं तदेतद्वर्तिष्यमाणहेतुष्वप्यतिदिशति–

कार्यत्वादिति।। (५/५) यथा धृतिविनाशयोः कार्यकारणभावो निरुपाधित्वग्राहकः, एवं **पदस्यापि** व्यवहारस्यापि न त्वादिमत्त्वमुपाधिः स्यादत आह–**विच्छेदेनेति**। प्रलये विच्छेदेन प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धाभावात्। घटादिनिर्माणे घटादिपदव्युत्पत्त्य-भावादाद्यव्यवहारप्रवर्त्तक ईश्वरोऽभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः। **पद**पदमीश्वरादिपरं सार्थमिति द्वितीयव्याख्यानाद्धेतुं व्युत्पादयति–**पदशब्देनेति**। व्यक्तवाचो मनुष्याः, स्वातन्त्र्यञ्च पुरुषस्य तज्जातीयव्यवहारानुपजीवित्वम्। अत्र पक्षभेदेन दृष्टान्तात् क्रमेणाह–**निपुणतरेत्यादि**। **व्यवच्छेदेत्यादि** प्रतीकं व्याचष्टे। अनादित्वमुपाधिमाशङ्कते–**आदिमानिति। अन्यथापीति**। स्वतन्त्रपुरुष- मन्तरेणापीत्यर्थः। **तदसिद्धेरिति**। अनादित्वासिद्धेरित्यर्थः। स्वतन्त्रपुरुषाधी- नत्वेनादिमत्तैव सेत्स्यतीत्याह–**आदिमत्तामेवेति**। न त्वपसिद्धान्त इत्यत आह–**न चैवमिति। तथापीति**। संसारानादित्वेऽपि प्रकृतव्यवहारस्यादिमत्त्वाविरोधादित्यर्थः। यद्वा, प्रकृतव्यवहारस्यादिमत्त्वेऽपि संसारस्यानादित्वाविरोधादित्यर्थः। सर्गध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वं संसारानादित्वम्। प्रकृतव्यवहारस्य च स्वतन्त्रपुरुषाधीनत्वमादिमत्त्वमिति न विरोध इति भावः। एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति–**न हीति** प्रकृतहेतावन्यथासिद्धिं शङ्कते–**अस्त्विति**। लिप्यादिमूलमादर्शः। ननु यदि प्रलयेन विच्छेदः स्यात् तदाऽदर्शाभावः स्यात्। न त्वेवमत आह–**साधिताविति**। अस्मदाद्यदृष्टाधीनमीश्वरस्यापि शरीरमित्याह–**शरीरेति**। अत्रोपजीव्यसङ्गतिमाह–**गृह्णाति ही**ति। **विभूतिरि**ति। ब्रह्माद्यवतारादीत्यर्थः। **पितामहस्येति**। जगतोऽभिनवपटादिनिर्माणरूपस्य **पिता** जनकः। **माता** पालकः, **धाता** रक्षकः, **पितामहो** जनकस्यापि जनक इत्यर्थः। **यद्यहं कर्मण्यतन्द्रितो**ऽनलसो **न वर्तेयं** न स्याम्, ततश्च यदि कर्म न कुर्यां, तदा **अमी लोकाः** लोक्यमाना व्यवहारा **उत्सीदेयुरु**च्छिन्ना भवेयुरित्यर्थः। ननु कथमेतावतैवोत्सीदेयुरत उक्तम्–**मम**त्यादि।

मदुपदिष्टेन वर्त्मना मनुष्या वर्तन्ते व्यवहरन्तीत्यर्थः। **एतेनेति।** कुलालादिदेहमुपगृह्य ईश्वर एव प्रवर्त्तक इति साधनेनेत्यर्थः। **प्रत्ययादपीति। साध्यो विश्वविदव्ययः** इत्यनुषङ्गः। लिङ्गादिप्रत्ययादिति व्याख्यान्तराद्व्यवच्छेत्तुं, विषयिणा विषयमुपलक्षयति **प्रत्ययशब्देनेति**। सम्प्रदीयते गुरुणा शिष्यायेति **सम्प्रदायः**। आगमश्चासौ सम्प्रदायश्चेति **आगमसम्प्रदायः**। प्रवाहो वा सम्प्रदायः। **कारणं** यो **गुण**स्तत् **पूर्वक** इत्यर्थः। **प्रत्यक्षादिवदिति**। प्रत्यक्षे सन्निकर्षे अनुमाने यथार्थपरामर्शः। **समाश्वास** इदमित्थमेवेति सम्प्रत्ययः। स च प्रामाण्यग्रहाधीनः, प्रमाणस्योत्पत्तौ गुणो हेतुः, गुणश्च शाब्दे ज्ञाने वक्तृयथार्थज्ञानमित्यादि **प्रमायाः** परतन्त्रत्वादित्यादिना साधितमेवेत्यर्थः। ननु ज्ञानमात्रहेत्वधीनत्वं स्वतस्त्वमेव प्रामाण्यस्य, न तु गुणजन्यत्वमत आह—**न चेति**। ननु वेदजन्या प्रमैव न भवतीत्यत आह—**न च नेदमिति**। ननु तथाप्यस्मदादिगुणजन्यत्वं स्यादित्यत आह—**न चेति। स्वातन्त्र्येणेति**। वेदं विना नास्मदादेर्धर्माधर्मज्ञानमित्यर्थः। हेतुकृतं वेदत्वमाक्षिपति— **नन्विति**। अस्मदादिविसंवादिवाक्ये सर्वज्ञपूर्वकत्वं विरुद्धमदृष्टविषयकास्मदादिविसंवादिवाक्ये वा दृष्टविषयवाक्यत्वं विरुद्धमत आह—**वाक्यत्वस्येति**। व्यभिचारितो व्यतिरेकी विरुद्ध इति सिद्धान्तानुसारात्। **अनुपलभ्यमानमूलान्तरत्वे सतीति**। मन्वादिवाक्य (?) वाक्यच्छेदाय। **महाजनपरिगृहीतवाक्यत्वादिति**। सुगताद्यागमव्यवच्छेदाय। प्रथमविशेषणासिद्धिमाह—**नह्यत्रेति।** द्वितीयविशेषणासिद्धिमाह—**नापीति**। अन्यथासिद्धिं निरस्यति—**नापीति**। यद्यपि शाखासहस्रस्य प्रतिपादकत्वाभावात् वाक्यत्वमसिद्धं, न च शाखासमुदायत्वमेव वेदत्वम्, शाखाया वेदनिरूप्यत्वेनात्माश्रयत्वात्। नापि वेदत्वं शब्दगतोऽपीति विशेषणं देवदत्तीयत्वाद्यनुमापकजातिसङ्करात्। स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहृतवाक्यत्वं च स्मृतावतिव्यापकत्वात् विरुद्धार्थं, नापि शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वं तत्। यद्यपि शब्दत्वं यत्किञ्चिच्छब्दे विरुद्धं प्रमाणशब्दत्वं च तथा। ज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वमसम्भवि। **वाक्यत्वेति** विशेषणोऽपि तथा। **जन्यवाक्यार्थज्ञानजन्ये**त्यत्र जन्यपदव्यावर्त्याभावः। **शब्दजन्येति कृते** प्रत्यक्षदृष्टार्थवक्तृवाक्ये विरुद्धं जन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वेऽसम्भवि। जन्यपदव्यावर्त्याभावश्च प्रमाया जन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सतीत्यसम्भवि। शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तत्वेन प्रमाणविशेषान्नोक्तदोषः। तथापि प्रमेयत्वसामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या यत् प्रत्यक्षं योगजधर्माधीनं च यत् प्रत्यक्षं तद्विषयकार्थत्वात् शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वं विशेषणं स्वरूपासिद्धम्। किंस्विद्विश्वस्य भेषजमित्यादौ भागासिद्धं वेदादर्थं प्रतीत्यास्मदाद्युदीरितवेदभागे शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यमसिद्धमतो यथान्यायेन वा दुष्टं कृतमर्थन्यासेन। **वाक्यादिति** सङ्गृहीतं हेतुं व्याचष्टे—**अन्वयतो वेति। पौरुषेयाणीति।** स्वजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितजातीयानीत्यर्थः। तेन तदर्थधीजन्यत्वे तदुच्चारणधीजन्यत्वे वा साध्ये व्यापकजन्यत्वेन सिद्धसाधनम्, स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वे च साध्ये इदानीं पठ्यमाने वेदे

भागासिद्धिः, तज्जातीयत्वे च साध्ये स्मृत्यादौ व्यभिचार इत्यपास्तम्। आद्यस्मृतिपुराणभारतेषु स्वजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरित- जातीयत्वसत्त्वान्न व्यभिचारः। ननु यदि वेदः सकर्तृकः स्यात् तदा **रघुकाव्यादौ कालिदासा**देरिव कर्तुः स्मरणं स्यात् इत्याह–**अस्मर्यमाणेति**। प्रकृतेऽपि कर्तुः स्मरणमस्त्येवेत्याह–**अनन्तरञ्चेति। श्रुतिपाठकेति।** श्रुतिपाठकानां या स्मृतिस्तत इत्यर्थः। **तथा चेति**। श्रुतेरित्येवार्थः पर्यवस्यति। **श्रुत्युपाधिकस्मृतेश्चेति** पाठे श्रुत्युपाधिका स्मृत्यर्थप्रतिपादिकेत्यर्थः। ननु कार्यान्वित एव वृद्धव्यवहाराधीना शक्तिरिति तदेव प्रमाणं न त्वर्थवादोऽपीत्याह **अर्थवादेति**।

'सदेव सौम्येदमग्र आसीत् (छान्दो।६। **'रुद्रः किल रुरोद'**)'

इत्याद्यर्थवादानां मुख्यार्थपरत्वे बाधकाभावात् अर्थवादानामपि प्रमाणत्वात्। अत एव **'यन्न दुःखेन सम्भिन्नम्'** इत्यादीनामपि प्रमाणत्वमन्यथा स्वर्गपदशक्तिग्रहानुपपत्तेरित्यभिप्रायवानाह–**कर्तृस्मरण- स्येति। अनैकान्तिकत्वमिति**। अस्मर्यमाणकर्तृकत्वं कुमारसम्भवादौ न चापौरुषेयत्वमित्यनैकान्तिकत्वमित्यर्थः। तत्स्मरणस्यार्थवादत्वेन **त्वया** प्रामाण्यानभ्यु**पगमादिति** भावः। ननु वेदाः न पौरुषेयाः प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वादिति व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षितमेतदित्याह–**प्रमाणेति**। प्रणेतुरीश्वरस्य शब्दापेक्षया यत्प्रमाणान्तरं प्रत्यक्षं तद्गोचरार्थत्वं वेदेऽप्यस्तीति स्वरूपासिद्धिरित्याह–**प्रणेतारमिति**। अनैकान्तिकत्वं स्फुटयति–**आकस्मिके**ति। उत्तमाङ्गना काचित् स्वप्ने मया दृष्टेति वाक्ये पौरुषेयत्वे सत्यपि वक्तृभिन्नपुरुषप्रमाणान्तरागोचरार्थत्वसत्त्वादनै- कान्तिकत्वमित्यर्थः। वेदे पौरुषेयत्वानुमाने बाधकमाह–वक्तैवेति। स्वर्गापूर्वादिज्ञानवतो वेदकर्तृत्वं सम्भाव्येत, तच्च प्रकृतवक्तुर्नास्तीत्यर्थः। **हेत्वभाव** इति। स्वर्गापूर्वादि- ज्ञानहेत्वभावे ज्ञानरूपफलाभाव इत्यर्थः। हेत्वभावमेवाह–**चक्षुरादीनामिति**। वेदवक्ता नातीन्द्रियार्थदर्शी पुरुषत्वात्। तज्ज्ञानं नातीन्द्रियविषयकं ज्ञानत्वात्। तदिन्द्रियं मनो वा नातीन्द्रियार्थावगाहि इन्द्रियत्वात्, मनस्त्वाद्वेति। सिद्ध्यसिद्धिपराहतमिति पूर्वमेव प्रपञ्चितमित्याह–**चेतनस्येति**। किञ्च सामग्री चेन्नास्ति तदा कार्यं तस्य ज्ञानं मास्तु, नित्यं तु स्यादेव इत्याह–**नित्येति**। अतीन्द्रियार्थदर्शित्वं वक्तुरनुमान- बाधितमित्याह– **परमाण्वादय** इति। द्रष्टा यद्यनित्यज्ञानवान् नूनं तत्सामग्र्यप्यस्त्येव इति स्वरूपासिद्धो हेतुरित्याह–**द्रष्टारमिति**। ननु यत्र यत्र पौरुषेयत्वं तत्र तत्र प्रमाणान्तरगोचरार्थत्वं दृष्टं, प्रकृते च तथा **नास्ती**ति पौरुषेयत्वं निवर्तत इत्युपाधिं शङ्कते–**प्रमाणान्तरेति**। मण्डलीकरणादिप्रतिपादकवाक्ये पौरुषेयत्वे साध्ये सत्यपि प्रमाणान्तरगोचरार्थत्वं नास्तीति साध्याव्यापकत्वमाह–**सुगतेति**। पक्षधर्मविच्छिन्नसाध्यव्यापकतामाह–**प्रमाणस्येति**। प्रणेतृषु प्रमाणान्तरगोचरार्थत्वमेव पौरुषेयत्वं साध्यमिह विवर्जितं न च साध्यमेवोपाधिर्भवितुमर्हति। सकलानुमानोच्छेदकत्वादित्याह–**प्रणेत्रिति**। उपाधेः साध्यानुप्रवेशं स्फुटयितुमाह– **स्वतन्त्रेति**। तथापि कथं प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वमुपाधिः साध्यमध्ये निविशते इत्याह–**अर्थप्रतीतीति**। वाक्यप्रणयनानुकूलज्ञानेच्छाकृतिमत्त्वं स्वातन्त्र्यं, तथा च

प्रमाणान्तरगोचरार्थत्वं साध्यप्रविष्टमेवेत्यर्थः। किञ्च **त्वन्मते मन्वादि**वाक्यानां शब्देतरप्रमाणगोचरार्थानाम् अपौरुषेयत्वं स्यादित्याह–**मन्वादीति**। ननु **मन्वादि**वाक्ये प्रमाणान्तरं वेदस्तद्गोचरार्थत्वमस्त्येवेति नोक्तोपाधिव्यावृत्तिरित्याह–**प्रयुज्यमानेति।** एवं सति साधनाव्यापकत्वमुपाधेरित्याह–**तस्येति**। एकस्याः शाखायाः प्रयुज्यमानायाः शाखान्तरगोचरार्थत्वसत्त्वादित्याह–**एकस्यापी**ति। ननु मूलभूतप्रमाणान्तरगो-चरार्थत्वमुपाधिः, स च वेदव्यावृत्त एवेति क्व साधनव्यापकत्वमित्याह–**अस्त्वेवमि**ति। **उक्तोत्तरत्वादि**ति। मूलभूतप्रमाणान्तरगोचरार्थस्य पौरुषेयत्वस्य साध्यत्वान्नोपाध्युपाधिमद्भाव इत्युक्तत्वादित्यर्थः। द्व्यणुकपरिमाणजनकं परमाणुद्वयगतं द्वित्वं द्व्यणुकत्रयगतञ्च त्रित्वं त्रसरेणौ महत्त्वजनकं तदुभयमप्यस्मदाद्यपेक्षाबुद्धिजन्यं न सम्भवतीति यदपेक्षाबुद्धिजन्यं स ईश्वर इति साधयितुं पीठमारचयति–**द्व्यणुकेति। कार्यगुणत्वादिति** षष्ठीसमासः। **अणुपरिमाणत्वादित्**युभयत्र हेतुः, मनः परिमाणमत्र दृष्टान्तः। तच्च धर्मिग्राहकमानादणु चा (?) जनकत्वं चेति भावः। यदि नित्यं परिमाणमणुपरिमाणं वा परिमाणमारभेत, तदा स्पर्शशून्यानामाकाशकालमनसां द्रव्याणामारम्भकाणामपि परिमाणमनाश्रयमेव परिमाणमारभेतेत्याह–**अन्यथेति**। किञ्च त्रसरेणुमहत्त्वमणुत्वेनैव चेदुत्पाद्यं, तदा परमाणुपरिमाणमपि द्व्यणुके महत्त्वमेवोत्पादयेत् इत्याह–द्व्यणुकस्येति। ननु त्रसरेणौ कारणबहुत्वाधीनं महत्त्वं नाणुत्वाधीनमितिकथमविशेष इत्याह–**कारणेति**। ननु चानित्यमणुत्वं महत्त्वमारभते, न तु नित्यमपीत्याशङ्क्य निराकरोति–**अणुत्वमिति**। तर्हि व्यभिचारान्महत्त्वं महत्त्वारम्भकं न स्यादित्याह **महत** इति। ननु अणुत्वमहत्त्वाभ्यां महत्त्वमारभ्यतां, को दोष इत्यत आह–**अणुत्वेति।** यदि वाणुत्वस्य बहुत्वसामानाधिकरण्यमात्रं महत्त्वारम्भे तन्त्रं, तत्राह–**बहुभिरिति**। अनित्याणुत्वमात्रं चेन्महत्त्वारम्भे तन्त्रं, तत्राह–**द्वाभ्यामिति**। यद्वा, परिमाणारम्भे यदि संख्या न तन्त्रं, तदाऽनियमः स्यादित्यर्थः। **एवं सतीति।** बहुभिः परमाणुभिर्महदारभ्यतां को दोष इत्यर्थः। महत्त्वं प्रति बहुत्वं तन्त्रं, तथा च बहुभिः परमाणुभिरारम्भे भग्ने घटे कपालशर्कराद्युपलम्भो न स्यादिति भावः। **कारणबहुत्वस्य तद्धेतुत्वात्**। महदारम्भहेतुत्वात्, तस्य च **त्वया** परमाणावभ्युपगमादित्यर्थः। नन्वणुत्वसमानाधिकरणम् बहुत्वमप्यणुत्वमारभतां, तथा च परमाणुकार्यस्य कुतो महत्त्वापत्तिरित्यत आह–**अन्यथेति**। द्वाभ्यामणुभ्यामणुद्रव्यमारभते, त्रिभिश्चतुर्भिरपि यदा तादृशमेवाणुद्रव्यमारभ्येत, तदा बहुत्वसंख्याया वैयर्थ्यमेव स्यात्, कार्ये विशेषानाधानादित्यर्थः। ननु कथं बहुत्वमतन्त्रं यावताणुद्वयापेक्षयाऽणुत्रयारब्धम् अणुतरम्, अणुचतुष्टयारब्धम् अणुतमं स्यादित्यत आह–**अणुन एवेति**। एवं सति संख्यायाः परिमाणारम्भकत्वं **त्वया**ऽभ्युपगतमिति सिद्धं नः समीहितमिति भावः।

परमाणुकार्यस्य महत्त्वप्रसङ्ग इति यदुक्तं तत्रेष्टप्रसङ्गमाह–**अस्त्विति**। **त्रिभिरिति**। परमाणुभिरित्यर्थः। **महत** इति। घटादौ तथादर्शनादिति भावः। ननु सहचारमात्रमेतत्, न तु नियम इत्यत आह–**तथापि चेति**। परमाणुभिरपि महद्द्रव्यारम्भे

महत्तरतमादिभावेन यत् **तारतम्य**मुपलभ्यते तत्र परमाणुसंख्यैव तन्त्रं, महत्त्वप्रचययोरभावादित्यर्थः। ननु द्व्यणुके परमाणुप्रचयेन द्व्यणुकप्रचयेन च त्रसरेणौ परिमाणमारभ्यतां किं द्वित्वत्रित्वाभ्यामत आह **न चेति**। तत्र प्रचयाभावात् संख्यैव तन्त्रमित्यर्थः। **परिशिष्यत** इति। द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणारम्भायेति शेषः। स्वापेक्षितं रचिते पीठे तावदुपपादयति–**सा चेति। अपेक्षाबुद्धिरिति**। प्रात्यक्षिकीत्यर्थः। एवमनभ्युपगमेऽनिष्टपरम्परामाह–**अन्यथेति**। अन्योन्याश्रयं विशदयति–**जाते हीति। कार्य**पदं तात्पर्यपरम्, **आयोजन**पदं व्याख्यानपरं, **पद**पदमीश्वरादिपरम्।।५।।

अथ वा, कार्येत्यादिकमन्यथा व्याख्यायते–

उद्देश एव तात्पर्यं व्याख्या विश्वदृशः सती।
ईश्वरादिपदं सार्थं लोकवृत्तानुसारतः।।६।।

आम्नायस्य हि भाव्यार्थस्य कार्ये पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्ती। भूतार्थस्य तु यद्यपि नाहत्य प्रवर्तकत्वं निवर्तकत्वं वा, तथापि तात्पर्यतस्तत्रैव प्रामाण्यम्। तथा हि विधिशक्तिरेवावसीदन्ती स्तुत्यादिभिरुत्तभ्यते। प्रशस्ते वावसीदन्ती हि सर्वः प्रवर्तते, निन्दिताच्च निवर्तते इति स्थितिः।

तत्र पदशक्तिस्तावदभिधा, तद्बलायातः पदार्थः। आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति चाऽन्वयशक्तिः पदानां पदार्थानां वा वाक्यं, तद्बलायातो वाक्यार्थः।

तात्पर्यार्थस्तु चिन्त्यते–तदेव परं साध्यं प्रतिपाद्यं प्रयोजनमुद्देश्यं वा यस्य तदिदं तत्परम्, तस्य भावस्तत्त्वम्, तद् यद्विषयं, स तात्पर्यार्थ इति स्यात्। तत्र न प्रथमः, प्रमाणेनार्थस्य कर्मणोऽसाध्यत्वात्। फलस्य च तत्प्रतिपत्तितोऽन्यस्याभावात्। प्रशस्तनिन्दितस्वार्थप्रतिवादनद्वारेण प्रवुत्तिनिवुत्तिरूपं साध्यं परमुच्यते इति चेन्न। गङ्गायां घोष इत्यत्र तीरस्याऽप्रवृत्तिनिवृत्तिरूप-स्यासाध्यस्यापि परत्वात्। तीरविषये प्रवृत्तिनिवृत्ती साध्ये इति तीरस्यापि परत्वमिति चेन्न। स्वरूपाख्यानमात्रेणापि पर्यवसानात्।

न द्वितीयः पदवाक्ययोः पदार्थतत्संसर्गौ विहाय प्रतिपाद्यान्तराभावात्। पदशक्तिसंसर्गशक्ती विना स्वार्थाविनाभावेन प्रतिपाद्यं परमुच्यते' इत्यपि न साम्प्रतम्। न हि यद् यच्छब्दार्थाविनाभूतं तत्र तत्र तात्पर्यं शब्दस्य, अतिप्रसङ्गात्। तदा हि गङ्गायां जलमित्याद्यपि तीरपरं स्यात्, अविनाभावस्य तादवस्थ्यात्।

मुख्ये बाधके सति तत्तथा स्यादिति चेत्। न। तस्मिन्नसत्यपि भावात्। यद् यथा—

'गच्छ गच्छसि चेत् कान्त! पन्थानः सन्तु ते शिवाः।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान्।।' इति

मुख्यार्थाबाधनेऽपि वारणे तात्पर्यम्। न च परं व्यापकमेव, अव्यापकेऽपि तात्पर्यदर्शनात्। तद् यथा—मञ्चाः क्रोशन्तीति तात्पर्यम्। न च मञ्चपुरुषयोरविनाभावः, नापि पुरुषक्रोशनयोः।

नापि तृतीयः। तद्धि प्रतिपाद्यापेक्षितं, प्रतिपादकापेक्षितं वा स्यात्? नाद्यः शब्दप्रामाण्यस्यातदधीनत्वात्, तथात्वे वाऽतिप्रसङ्गात्। यस्य यदपेक्षितं, तं प्रति तस्य परत्वप्रसङ्गात्। तदर्थसाध्यत्वेनाऽपेक्षानियम इति चेत्। न, कार्यज्ञाप्यभेदेन साध्यस्य वहुविधत्वे भिन्नतात्पर्यतया वाक्यभेदप्रसङ्गात्। धूमस्य हि प्रदेशश्यामलतामशकनिवृत्त्याद्यनेकं कार्यम्। आर्देन्धनदहनाद्यनेकं ज्ञाप्यम्। तथा चेह प्रदेशेधूमोद्गम इत्यभिहिते तात्पर्यतः को वाक्यार्थो भवेत्? चेतनापेक्षाया नियन्तुमशक्यत्वात्। नाऽपि प्रतिपादकापेक्षितं, वेदे तदभावात्।

चतुर्थस्तु स्यात्। यदुद्देशेन यः शब्दः प्रवृत्तः स तत्परः, तथैव लोकव्युत्पत्तेः। तथा हि—प्रशंसावाक्यमुपादानमुद्दिश्य लोके प्रयुज्यते, तदुपादानपरम्। निन्दावाक्यं हानमुद्दिश्य प्रयुज्यते, तद्धानपरम्, एवमन्यत्रापि स्वयमूहनीयम्।

तस्माल्लोकानुसारेण वेदेऽप्येवं स्वीकरणीयम् अन्यथा अर्थवादनां सर्वथैवानर्थक्यप्रसङ्गात्। स चोद्देशो व्यवसायोऽधिकारोऽभिप्रायो भाव आशय इत्यनर्थान्तरमिति तदाधारप्रणेतृपुरुषधौरेयसिद्धिः।

तथा च प्रयोगः—वैदिकानि प्रशंसावाक्यानि उपादानाभिप्रायपूर्वकाणि प्रशंसावाक्यत्वात् परिणतिसुरसमाम्रफलमित्यादिलोकवाक्यवदिति। एवं निन्दावाक्यानि हानाभिप्रायपूर्वकाणि निन्दावाक्यवत् परिणतिविरसं पनसफलमित्यादिवाक्यवत्, अन्यथा निरर्थकत्वप्रसङ्गश्च विपक्षे बाधकमुक्तम्।

अपि च नो चेदेवं, श्रुतार्थापत्तिरपि हीयेत। सिद्धो ह्यर्थः प्रमाणविषयो, न तु तेनैव कर्त्तव्यः। न च पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र रात्रौ भुङ्क्त इति वाक्यशेषोऽस्ति, अनुपलम्भबाधितत्वात्। उत्पत्त्यभिव्यक्तिसामग्री-ताल्वादिव्यापारविरहात्, अयोग्यस्याशशङ्कितुमप्यक्यत्वात्। तस्मादभिप्रायस्थ एव परिशिष्यते, गत्यन्तराभावात्। स चेद्वेदे नास्ति, नास्ति श्रुतार्थापत्तिरिति तद्व्युत्पादनानर्थक्यप्रसङ्गः। तस्मात् कार्यात्तात्पर्यादप्युन्नीयते, अस्ति प्रणेतेति।

आयोजनात् ल्वपि। न हि वेदादव्याख्यातात्, कश्चिदर्थमधिगच्छति। न चैकदेशदर्शिनो व्याख्यानमादरणीयम्।

पौर्वापर्यापरामृष्टः शब्दोऽन्यां कुरुते मतिम्।

इति न्यायेनानाश्वासात्। त्रिचतुरपदकादपि वाक्यादेकदेशश्राविणोऽन्य-थार्थप्रत्ययः स्यात्, किमुतातीन्द्रियादन्तरान्तरवाक्यसम्भेददुरधिगमात्।

ततः सकलवेदवेदार्थदर्शी कश्चिदेवाऽभ्युपेयोऽन्यथाऽन्धपरम्पराप्रसङ्गात्। स च श्रुताऽधीतावधृतस्मृतसाङ्गोपाङ्गवेदवेदार्थस्तद्विपरीतो वा न सर्वज्ञादन्यः सम्भवति। को ह्यप्रत्यक्षीकृतविश्वतदनुष्ठान एतावानेवायमाम्नाय इति निश्चिनुयात्। कश्चाऽर्वाग्दृग् निःशेषाः श्रुतीर्ग्रन्थतोऽर्थतो वाऽधीयीत, अध्यापयेद्वा।

अत्रापि प्रयोगः—वेदाः कदाचित् सर्ववेदार्थविद्व्याख्याताः अनुष्ठातृमति-चलनेऽपि निश्चलार्थानुष्ठानत्वात्, यदेतत्सर्वं तदर्थविद्व्याख्यातं, तथा मन्वादिसंहितेति। अन्यथा त्वनाश्वासेनाव्यवस्थानादननुष्ठानमव्यवस्था

वा भवेदनादेशिकत्वात्। अनुष्ठातार एवादेष्टार इति चेत्। न तेनानियत-बोधत्वात्। वेदवद्वेदानुष्ठानमप्यनादीति चेत्। न। तद्धि स्वतन्त्रं वा, वेदार्थबोधतन्त्रं वा?। आद्ये निर्मूलत्वप्रसङ्गः। द्वितीये त्वानियमापत्तिः। न। ह्यसर्वज्ञाविशेषे पूर्वेषां तदवबोधः प्रमाणं, न त्विदानीन्तनानामिति नियामकमस्ति।

पदात् ल्वपि। श्रूयते हि प्रणवेश्वरेशानादिपदम्, तश्च सार्थकम्, अविगानेन श्रुतिस्मृतीतिहासेषु प्रयुज्यमानत्वात् घटादिपदवदिति सामान्यतः सिद्धे कोऽस्यार्थः? इति व्युत्पित्सोर्विमर्शे सति निर्णयः, स्वार्गादिपदवत्।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्त्यव्यय ईश्वरः।।

इत्यऽर्थवादात्, यववराहादिवद्वाक्यशेषाद्वा। तद् यथा ईश्वरप्रणिधानमुपक्रम्य श्रूयते–

सर्वज्ञता तृप्तिनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः।
अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य।।इति।।

एवम्भूतोऽर्थः प्रमाणबाधित इति चेन्न। प्रागेव प्रतिषेधात्। तथापि न तत्र प्रमाणमस्तीति चेत्। स्वर्गे अस्तीति का श्रद्धा। न ह्युक्तविशेषणे सु किञ्चित् प्रमाणमस्त्यस्मदादीनाम्।

याज्ञिकप्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या तथैव तदित्यवधार्यते इति चेद्। न। इतरे तराश्रयप्रसङ्गात्–अवधृते हि स्वर्गरूपे तत्र प्रवृत्तिः, प्रवृत्यन्यथाऽनुपपत्त्या च तदवधारणमिति। पूर्ववृद्धप्रवृत्त्या तदवधारणेऽयमदोष इति चेन्न। अन्धपरम्पराप्रसङ्गात्। विशिष्टादृष्टवशात् कदाचित् कस्यचिदेवं विधमपि सुं स्यादिति नास्ति विरोधः, तन्निषेधे प्रमाणाभावादिति चेत्। तुल्यमितरत्रापि।

अत्रापि प्रयोगः–यः शब्दो यत्र वृद्धैरसति वृत्त्यन्तरे प्रयुज्यते स तस्य वाचकः, यथा स्वर्गशब्दः सुविशेषे प्रयुज्यमानस्तस्य वाचकः, प्रयुज्यते चायं जगत्कर्त्तरीति। अन्यथा निरर्थकत्वप्रसङ्गे सार्थकपदकदम्बसमभिव्याहारानुपपत्तिरिति। एतेन–रुद्रोपेन्द्रमहेन्द्रादिदेवताविशेषवाचका व्याख्याताः।

अपि च अस्मत्पदं लोकवद्वेदेऽपि प्रयुज्यते, तस्य च लोके नाचेतनेष्वन्यतमदर्थः, तत्र सर्वथैवाप्रयोगात्। नाप्यात्ममात्रमर्थः, परात्मन्यपि प्रयोगप्रसङ्गात्। अपि तु यस्तं स्वातन्त्र्येणोच्चारयति, तमेवाह, तथैवान्वयव्यतिरेकाभ्यामवसायात्। ततो लोकव्युत्पत्तिमनतिक्रम्य वेदेप्यनेन स्वप्रयोक्तैव वक्तव्यः, अन्यथाऽप्रयोगप्रसङ्गात्। न च यो यदोच्चारयति वैदिकमहं शब्दं, स एव तदा तस्यार्थ इति युक्तम्। तदा सति मामुपासीतेत्यादौ स एवोपास्यः स्यात्। अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते, इत्युपाध्यायशिष्यपरम्परैवात्मन्यैश्वर्यं समधिगच्छेत्, तथा च उपासनां प्रत्युन्मत्तकेलिः स्यात्।

लोकव्यवहारश्चोच्छिद्येत। तस्मान्नानुवक्ताऽस्य वाच्योऽपि तु वक्तैवेति स्थिते प्रयुज्यते—वेदे अस्मच्छब्दः स्वप्रयोक्तृवचनः अस्मच्छब्दत्वाल्लोकवदिति।

एवमन्येऽपि यः कः स इत्यादिशब्दा द्रष्टव्याः। तेषां बुद्ध्युपक्रमप्रश्नपरामर्शाद्युपहितमर्यादत्वात्, तस्य च वक्तृधर्मत्वात्। बुद्ध्युपक्रमो हि प्रकृतत्वं, जिज्ञासाऽऽविष्करणञ्च प्रश्नः, प्रतिसन्धानञ्च परामर्श इति। एवञ्च संशयादिवाचका अप्युन्नेयाः।

न च जिज्ञासासंशयादयः सर्वज्ञे प्रतिषिद्धा इति युक्तम्। शिष्यप्रतिबोधनायाहार्यत्वेनाविरोधात्। को धर्मः कथंलक्षणक इत्यादिभाष्यवदिति। एतेन धिगहो बत हन्तेत्यादयो निपाता व्याख्याताः॥६॥

आमोदः

कार्यायोजनेत्यादिग्रहणक**कारिका**व्याख्यानमाह—**उद्देश** इति। **उद्देशो**ऽभिप्रायः, न तु प्रतीतिप्रयोजनकत्वादिकं **मीमांसका**भिमतमित्यर्थः। भूतभाव्यार्थयोरुभयत्रापि तात्पर्यमाह—**आम्नायस्य हीति**। भाव्यार्थस्य।

'स्वर्गकामो यजेते'त्यादेः भूतार्थस्य 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' 'तेजो वै घृतम्' इत्यादेः। **विधिशक्तिः** प्रवृत्तिजनकत्वम्। **अवसीदन्ती** च कार्यमजनयन्ती **उत्तभ्यते** प्रवृत्तिजनकीक्रियते। कथमुत्तम्भनमत आह—**प्रशस्ते हीति**। 'वायुः क्षेपिष्ठा देवता क्षिप्रफलदायिनीति ज्ञात्वा। वायव्यं (श्वेत) छागलमालभेतेत्यादिविधिवाक्यबलाद्वायव्यं छागलमालभते। पदार्थवाक्यार्थाभ्यां तात्पर्यार्थं भेत्तुमाह—**अभिधा** सङ्केतः **तद्बलायातः** तत्प्रतिसन्धानस्मारितः, **अन्वयशक्तिः** संसर्गप्रतिपादकत्वम्। **पदानामिति** स्वमते। **पदार्थानामिति भट्टमते। तद्बलायातस्त**ज्जनितानुभवविषयः। एतदुभयमपि तात्पर्यार्थ इत्याह—**तात्पर्यार्थस्त्विति।** तत्परस्य भावस्तात्पर्यम् इत्यत्र परशब्दार्थं विकल्पयति, **तदेवेति। साध्यमि**ति। कार्यमित्यर्थः। तदिदं वाक्यम् तत्परम्, तस्य भावस्तत्परवाक्यत्वं तत् तत्परवाक्यं यद्विषयं स तात्पर्यार्थ इत्यर्थः। **प्रमाणेन** शब्देन **कर्मणो** विषयस्या**साध्यत्वाद**जन्यत्वात्। ननु वाक्यस्य यत् फलं तदेव तात्पर्यार्थः स्यादित्यत आह—**फलस्येति**। वाक्यार्थप्रतिपत्तिर्वाक्यार्थधीरेवेति न तात्पर्यार्थ इत्यर्थः। ननु प्रवृत्तिनिवृत्ती एव तात्पर्यार्थः स्यादित्याह—**प्रशस्तेति**। एवं सति तीरादिपरत्वं लक्षणादौ न स्यादित्यर्थः। ननु गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यादिवाक्यमपि प्रवृत्तिनिवृत्तितात्पर्यकमेव, परन्तु तीरप्रतिपत्तिं जनयित्वा तदुभयं जनयतीति तीरतात्पर्यकताऽभिधीयत इति शङ्कते **तीरविषय** इति। यत्र तद्वाक्यं प्रतिपत्तिपरतया नाभिधीयते, किन्तु तीरप्रतिपत्तिमात्रपरतया, तत्र तीरतात्पर्यकं न स्यादिति परिहरति—**स्वरूपेति**। प्रतिपाद्यो हि पदार्थो वाक्यार्थो वा ताभ्यामन्यस्यैव

तात्पर्यार्थत्वादि- त्युक्तमित्याह—**पदेति**। ननु पदार्थवाक्यार्थान्यतराविनाभूतो योऽर्थः स एव तात्पर्यार्थः।' स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति—**न हीति**। **तथा स्यादिति**। अविनाभूतार्थतात्पर्यकं वाच्यं स्यादित्यर्थः। **वारणे** गमनवारणे। ननु मया न मन्तव्यं मद्गमनस्य प्रियामरणहेतुत्वादित्यनुमानात्तत्र वारणप्रतीतिर्न तु वाक्यादिति वाच्यम्, तत्तात्पर्यक यद्यपि मया न गन्तव्यं मयेति शब्दार्थो नानुमानिकः तथाप्यनुमानद्वारापि तात्पर्यं वाक्यस्यैव निर्वहति। तथा पर्वते धूमोऽस्तीति वह्नितात्पर्यक वाक्यम् अनुमाननिर्वाहतात्पर्यकम्। वस्तुतस्तु वारणमपि वाक्यार्थ एव। न चापदार्थत्वात् तत्संसर्गः कथं वाक्यार्थः स्यादिति? व्युत्पत्तिबलायातस्यापदार्थसंसर्गस्यापि वाक्यार्थत्वात्। अन्यथा प्रियामरणहेतुत्वादिति लिङ्गमपि वाक्यार्थो न स्यात्। मरणस्यापदार्थत्वात्। अन्यत्र जन्ममरणमन्तरेण न भवतीति तस्याक्षेप्यत्वात्। ननु पदार्थस्य यदेव व्यापकं तदेव परमित्यत आह—**न चेति**। पुरुषक्रोशनयोरित्युपलक्षणम्। मञ्चक्रोशनयोरित्यपि द्रष्टव्यम्। **अतदधीनत्वादिति**। प्रतिपाद्यपुरुषापेक्षितप्रयोजनानधीनत्वादित्यर्थः। ननु तथैव किं न स्यादित्यत आह—**तथात्व** इति। अतिप्रसङ्गमेवाह—**यस्य यदिति**। अस्तं गतः सवितेति वाक्यं द्विजानां सन्ध्योपासने, वेश्यायाः प्रसाधने, वणिजः पण्योत्सारणे, स्नुषाया दीपदाने, गोपस्य गवानयने, गृहस्थस्यातिथिपरिग्रहेऽपेक्षासत्त्वाद्वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः। नन्वत्र वाक्यार्थः सवितुरस्तगमनं सन्ध्योपासनादिकं च न तत्साध्यमिति तत्परत्वाभावान्न वाक्यभेद इत्याह—**तदर्थेति**। वाक्यार्थसाध्यतयेत्यर्थः। एवं सतीह **प्रदेशे धूम** इति वाक्यं तात्पर्यभेदात् भिद्यते इत्याह—**कार्येति**। ननु यद्यपि बहूनि **कार्यज्ञाप्यभेदेन** वाक्यार्थसाध्यानि, तथापि यदेव प्रतिपाद्यापेक्षितं तदेव तात्पर्यार्थः स्यादित्यत आह—**चेतनेति। वेदे तदभावादिति तव** मत इति शेषः। एवमन्यदपीति उपेक्षावाक्यमुपेक्षापरमित्यादि। **अर्थवादानामि**ति। स्तुतिनिन्दापरकृति-पुराकल्पवाक्यानामित्यर्थः। तत्र स्तुतिः "तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन **यजते**" इत्यादिः। निन्दा तु **"एष वाव प्रथमो यज्ञानाम्। अनेन हुत्वा योऽन्येन जुहोति सोऽन्धं तमः प्रविशती"**त्यादिः।

परकृतिस्तुः—

"वपामेवाग्रे अभिधारयन्त्यथ पृषदाज्यं तदु ह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिधारयन्ती"त्यादिः। पुराकल्पस्तु—

"पुरा ब्राह्मणाः पवमानस्तोममस्तोषन्नित्यादिः। तदेतेषां यदि प्रवृत्तिपरता न स्यादानर्थक्यमेव स्यादित्यर्थः। **उद्देश** शब्दस्याभिप्रायार्थत्वं पर्यायेणाह **स चेति। अधिकार** इति। एतदधिकृत्यानेनोक्तमित्यर्थः प्रतीयत इति भावः। **वैदिकानि वाक्यानीति**। सर्गाद्यकालीनानीत्ययमर्थः। सर्गस्य साधितत्वादत्राक्षयासिद्धिः। वेदस्य स्वतन्त्राभिप्रायपूर्वकत्वव्यतिरेके भट्टं प्रति विपक्षबाधकमाह **नो चेदेवमिति**। पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति वाक्यश्रवणानन्तरं रात्रौ भुङ्क्ते इति वक्तुरभिप्रायविषयं

वाक्यं यथा श्रोता कल्पयति तथा **'तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजेत'** इत्यत्र विधिकल्पनं वक्तुरभिप्रायं विनाऽनुपपन्नमित्यर्थः। नन्वर्थापत्त्या शेषीभूतवाक्यमेव जन्यतामित्यत आह—**सिद्ध** इति। प्रमाणस्य ज्ञापकत्वं न तु ज्ञाप्यजनकत्वमपीत्यर्थः। **अनुपलम्भेति।** यदि स्यात् तदा वाक्यान्तरवदुपलभ्येतेत्यर्थः। ननु सदपि वाक्यमयोग्यत्वान्नोपलभ्येतेत्यत आह—**उत्पत्तीति**। स्वमते **अभिव्यक्तीति। पर**मते 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादिवाक्योच्चारणानन्तरं वक्तुस्ताल्वादिव्यापारोऽपि नोपलभ्यते येन रात्रौ भुक्तमिति वाक्यमयोग्यमपि कल्प्येतेत्यर्थः। **अभिप्रायस्थ** एवेति। वक्तुरिति शेषः। नन्वर्थ एव तादृशः कल्प्यतां किं शब्दकल्पनया इत्यत आह—**गत्यन्तरेति**। अर्थकल्पनयाऽन्वयबोध एव न सम्भवति अन्वयबोधे हि पदविशेषोपस्थापितत्वं तन्त्रम्, अन्यथा गौः कर्मानयनं कृतिरित्यादौ अन्वयबोधः स्यात्। अत एव यत्रान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्ति भवतीति क्रियापदं प्रयोक्तव्यमित्याचक्षते शाब्दाः। पचतीत्युक्ते बधूपदर्शितकलापमादायान्वयबोधप्रसङ्गात्। न। ननु यथान्योदीरिते कलापादिपदेनान्वयबोधः, तथा प्रत्यक्षकलापादिकमादायापीति वाच्यम्, तत्र समभिव्याहाराभावात् आकाङ्क्षाया एवाभावात्, वेदे विधिशेष- कल्पनार्थमेव व्युत्पादनं तत्र शास्त्रे व्यर्थं स्यादित्याह—**स चेदित्यादि**। प्रकृतिमुपसंहरति—**तस्मादिति।** तात्पर्यविषयस्य प्रवृत्ति निवृत्त्यादेः कार्यत्वमिति लक्षणया कार्यपदेन तात्पर्यमुक्तमिति भावः। **आयोजनं** समस्तवेदव्याख्यानम्। तच्चार्वाचीनपुरुषाशक्यमिति ईश्वर एव प्रथमव्याख्या इत्यर्थः। **पौर्वापर्यापरामृष्टः** विशेषणविशेष्यभावेनानवगतः। **त्रिचतुरेति** विमलं जलमित्यश्रुतवतो 'नद्याः कच्छे महिषश्चरतीत्यादेः' दुरधिगमादिति। **वेदादिति** शेषः। **अन्यथेति**। यद्यस्मदादिरेव व्याख्याता स्यादित्यर्थः। कार्यायोजनपदे व्याख्याय **धृत्यादेरि**त्यपि तदन्तर्भाविणैव व्याचष्टे **स चेति**। **अधिगतो** ज्ञानविषयीकृतः **श्रुतः** श्रोत्रेण साक्षात्कृतः, **धृतो** निरन्तराभ्यासेन दृढसंस्कारविषयीकृतः। **तद्विपरीतो** अध्ययनादिश्रवणादिकमन्तरेणैव समाकलितस्साङ्गोपाङ्गवेदार्थः। अध्यापितश्रावितधारित-समस्तवेदार्थो वा। अन्यथासिद्धिनिरासायाह—**को हीति**। इदानीं सर्ववेदार्थविद्व्याख्यातत्व-मनुपलम्भबाधितमत आह—**कदाचिदिति**। सर्गादौ मन्वादीन्न मानसानुत्पाद्येत्यर्थः। **अन्यथेति।** सर्वविद्व्याख्यानमन्तरेणेत्यर्थः। कथमनुष्ठानमत आह—**अव्यवस्थानादिति।** अर्वाचीनव्याख्यानस्याव्यवस्थितत्वादित्यर्थः। अर्वाचीनेनैवान्यथाव्याख्यानेऽनुष्ठानं व्यवस्थितं न स्यादित्याह—**अननुष्ठानेति। अनादेशिकत्वादिति।** परमार्थाभिज्ञोपदेशाविषयत्वादित्यर्थः। ननु पूर्वपूर्वानुष्ठातृणामुपदेश इदानीन्तनानुष्ठाने तन्त्रं स्यादित्याह—**अनुष्ठातार** इति। **तेषामिति**। असर्वज्ञत्वेनानियतबोधत्वादित्यर्थः। **वेदवदिति**। तथा च किं सर्वविद्व्याख्यानेनेत्यर्थः। **स्वतन्त्रमिति**। यादृच्छिकमित्यर्थः। **वेदार्थावबोधतन्त्रमि**ति। अर्वाचीनव्याख्यातवेदार्थाव-बोधतन्त्रमित्यर्थः। ननु कथमनियमः पूर्वेषां प्रामाणिकत्वात्, तद्व्याख्यानस्यैव नियामकत्वादित्यत आह—**न हीति**। पूर्वत्वमतन्त्रमित्यर्थः। **प्रणवस्ये**श्वरवाचकत्वम्।

'समस्तं व्यस्तं त्वां शरणद गृणात्योमिति पदम्' (शिवमहिम्नस्तो.) इति श्रवणात्। **अविगानेनेति**। अविरोधेनेत्यर्थः। न च स्तोमेन व्यभिचारः। श्रुत्यादिषु प्रयुज्यमानत्वादिति हेत्वर्थो न तु श्रुतौ प्रयुज्यमानत्वादितिमात्रम्। यद्वा, विगानं निरर्थकतया प्रसिद्धिः। स्तोमे च ताद्रूप्येणैव प्रसिद्धेः। **स्वर्गादिपदवदिति**। यथा **'यन्न दुःखेन सम्भिन्नमित्याद्यर्थवादात् स्वर्गादिपदे शक्तिग्रहः,** तथा **'उत्तमः** पुरुषस्त्वन्यः' (श्रीमद्भवद्गीता) इत्याद्यर्थवादादीश्वरपदशक्तिग्रह इत्यर्थः। **वाक्यशेषादिति**। यद्यपि वाक्यशेषोऽप्यर्थवाद एव, तथापि वाच्यसन्देहे विधिशेषः, अन्यत्र त्वर्थवादमात्रमिति विकल्पेनाभिधानम्। यवादिपदे यथा 'वसन्ते सर्वशस्यानामि'त्यादिना शक्तिग्रहस्तथा प्रकृतेऽपि 'सर्वज्ञतेत्यादिना शक्तिग्रहः इत्यर्थः। अर्थवादमुपदर्शयति–**उत्तम** इत्यादि। **प्रणिधानम्** ध्यानम्। विधिशेषमाह–सर्वज्ञतेत्यादि। **तृप्तिः** सम्भोगेच्छाविरहः **स्वतन्त्रता** सर्वकारकप्रयोक्तृत्वम्। **अलुप्तशक्तिः** नित्ययत्नः। **अनन्तशक्ति**रविनाशिविनीच्छा एतानि षड् अङ्गानि धर्मान् विदित्वा आहुः प्रामाणिकाः। तथा च तावद्धर्मविनिष्टमीश्वरं प्रणिदध्यादिति विधेः शेषोऽयमित्यर्थः। **एवम्भूत** इति। सर्वज्ञतादिधर्मयुक्त इत्यर्थः। **प्रागेवेति**। योग्यानुपलब्ध्यादिप्रमाणजातबाधकत्वस्य प्रागेव दूषितत्वादित्यर्थः। **तथापीति**। अर्थवादस्याप्रामाणिकत्वादिति भावः। **स्वर्ग** इति। तत्रार्थवादस्यैव प्रमाणत्वादित्यर्थः। ननु स्वर्गः सुखं, तत्र प्रमाणं प्रत्यक्षमेवात आह–**न ह्युक्तविशेषण** इति। दुःखासम्भिन्नत्वादिविशेषणविशिष्टः। **किञ्चिदिति।** अर्थवादादन्यदित्यर्थः। ननु विशिष्टं सुखमन्तरेण बहुवित्तव्ययायाससाध्ये वाजपेयादौ प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरेव न स्यादित्याह– **याज्ञिकेति**। इतरेतराश्रयमेव स्फुटयति–**अवधृत इति। अन्धेति।** मूलाभावादित्यर्थः। अदृष्टादुत्पन्ने विशिष्टसुखे तज्ज्ञानात्तज्जातीयसुखान्तरार्थं प्रवृत्तिः स्यादित्याह–**विशिष्टेति। तुल्यमिति।** तददृष्टम् यागादिनैवोत्पाद्यम्। यागादौ च प्रवृत्तिरर्थवादोपस्थित- विशिष्टसुखप्रतीत्यैव इदृशश्चार्थवादः प्रकृतेऽपीत्यर्थः। **सार्थकेति**। संसर्ग- परतयेत्यर्थः। तथा च न स्तोमेन व्यभिचारः। **रुद्रादीति**। **"रुद्रो वै उग्रा देवता"** इत्यर्थवादाद्रुद्रपदे, **'सहस्राक्ष इन्द्र'** इत्यर्थवादादिन्द्रपदे शक्तिग्रह इत्यर्थः। **प्रयोगप्रसङ्गादिति**। परेणेत्यादिः। **स्वातन्त्र्येणेति**। अन्यथा, **वाच्यस्त्वया मद्वचनात् स राजा'** (रघुवंश १४) इत्यत्र कविरेवाहंपदवाच्यः स्यादिति भावः। **तथैवेति।** स्वतन्त्रोच्चारयितृवाचकस्यैवेत्यर्थः। स्वप्रयुक्तेवेति। स चेश्वर इत्यर्थः। **'मामुपासीते'**ति वेदभागमुच्चारयन् **स एव** उच्चारयितैव **अस्यो**पास्य इत्यर्थः। **तथा सतीति।** अनुवक्तृपरम्परैवोपास्या स्यादित्यर्थः। **द्रष्टव्या** इति। ईश्वरसाधकत्वेनेति शेषः। कथमेवमत आह–**तेषामिति**। यथासंख्यमन्वयः। **उपहितमर्यादत्वादिति**। उपहितवाचकत्वादित्यर्थः। एतावता कथं वक्तुः सिद्धिरत आह–**तेषामिति। प्रकृतत्वं** प्रथमं बुद्धावुपनिपतितत्वम्। **प्रतिसन्धानमिति।** स्मरणारूढस्तत्पदवाच्य इत्यर्थः। उन्नेया इति। संशयाद्याधारसाधकत्वेनेति शेषः। **विप्रतिषिद्धा** इति दोषाभावादित्यर्थः। निर्दोषस्याप्याहार्यः संशय इत्यत्र दृष्टान्तमाह–**क इति। एतेनेति**। संशयादीनां वक्तृधर्मकथनेनेत्यर्थः। धिगादिशब्दार्थानामपि कुत्साविषय- खेदानुशयानां वक्तृधर्मत्वादित्यर्थः।।६।।

प्रत्ययादपि। लिङादिप्रत्यया हि पुरुषधौरेयनियोगार्था भवन्तस्तं प्रतिपादयन्ति। तथा हि-

प्रवृत्तिः कृतिरेवात्र सा चेच्छातो यतश्च सा।
तज्ज्ञानं विषयस्तस्य विधिस्तज्ज्ञापकोऽथवा॥७॥

प्रवृत्तिः लु विधिकार्या सती न तावत्कायपरिस्पन्दमात्रम्, आत्मा ज्ञातव्य इत्याद्यव्यापनात्। नापीच्छामात्रम्, तत एव फलसिद्धौ कर्मानारम्भ-प्रसङ्गात्। ततः प्रयत्नः परिशिष्यते। आत्मज्ञानभूतदयादावपि तस्याभावात्। तदुक्तं–'प्रवृत्तिरारम्भ' इति।

सेयं प्रवृत्तिर्यतः सत्तामात्रावस्थिताद्, नासौ विधिः, तत्र शास्त्रवैयर्थ्यात्। अप्रतीतादेव कुतश्चित् प्रवृत्तिसिद्धौ तत्प्रत्यायनार्थं तदभ्यर्थनाभावात्। न च प्रवृत्तिसिद्धौ तत्प्रत्यायनार्थं तदभ्यर्थनाभावात्। न च प्रवृत्तिहेतुजननार्थं तदुपयोगः, प्रवृत्तिहेतोरिच्छिाया ज्ञानयोनित्वात्। ज्ञानमनुत्पाद्य तदुत्पादनस्याशक्यत्वात्, तस्य च निरालम्बनस्यानुत्पत्तेरप्रवर्त्तकत्वाच्च, नियामकाभावात्।

तस्माद् यस्य ज्ञानं प्रयनजननीमिच्छां प्रसूते, सोऽर्थविशेषस्तज्ज्ञापको बाऽर्थविशेषो विधिः प्रेरणा प्रवर्त्तना नियुक्तिर्नियोग उपदेश इत्यनर्थान्तरमिति स्थिते विचार्यते। स हि कर्तृधर्मो वा स्यात्, कर्मधर्मो वा, करणधर्मो वा, नियोक्तृधर्मो वेति?

आमोदः

लिङादीत्यादिपदेन लोट्तव्यानीयादयो गृह्यन्ते। **नियोगः** प्रवर्त्तनम् प्रयोजनमर्थो येषां ते नियोगार्था इति। **प्रवृत्तिरिति**। कृतिरेव प्रयत्न एवेत्यर्थः। सा कृतिर्यतो भवति सा इच्छा चिकीर्षा इत्यर्थः। यतश्चिकीर्षा भवति तज्ज्ञानं चिकीर्षाजनकज्ञानस्य यो विषय इष्टसाधनत्वादिर्मतभेदेन स विधिः विधिप्रत्ययार्थः। स्वाभिमतमाह–**तज्ज्ञापक** इति। तदनुमापकः प्रमाभिप्राय इति यावत्। प्रवृत्तेः कृतित्वनिर्वाहाय परिशेषमाह–**प्रवृत्तिरि**ति। विधिकार्येत्यत्र विधिपदं विधायकवाक्यपरम्। **ज्ञातव्य** इति। ज्ञानानुकूल-स्पन्दाभावादित्यर्थः। **तत एवे**ति। इच्छामात्रादेव फलस्य स्वर्गादेरुत्पत्तौ कर्मणो यागादेरननुष्ठानप्रसङ्गादित्यर्थः। स्वामिमतमाह–तत इति। **आत्मज्ञाने**ति। श्रवणमनननिदि-ध्यासनादेः प्रयत्नसाध्यत्वात् भूतदयादीनामपि प्रयत्नविषयत्वोपपादनादित्यर्थः।

तदुक्तमिति। **प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ** इति गौतमीयसूत्रे (१.१.१७) **यत** इति। मनःसंयोगादेरित्यर्थः। **नासौ विधिरि**ति। न लिङ्गादिवाच्य इत्यर्थः। **तत्रे**ति। तद्बाधनार्थ शास्त्रं न स्यादित्यर्थः। एतदेव स्फुटयति। **अप्रतीतादेवेति**। ननु लिङ्गादिना प्रवृत्तिहेतुः कश्चिदुत्पाद्यतामत्रैव शास्त्रमुपकरिष्यति इत्यत आह–**न चेति**। प्रवृत्तिं प्रति हेतुरिच्छैव, सा च ज्ञानाधीनैवेति ज्ञानमेव शास्त्रेणोत्पाद्यं, तच्च ज्ञानं सविषयकं निर्विषयकस्यानुत्पत्तेर्यत्र क्वचित् प्रवर्त्तकत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः। सोऽर्थविशेष इष्टसाधनत्वादि-विद्यमानः पर्यवस्यतीत्यर्थः। पर्यायोत्कीर्त्तनेन प्रवर्त्तकज्ञानविषयत्वं विधित्वमिति दर्शयति। विचारार्थ विकल्पयति–**स हीति**। प्रवर्तकज्ञानविषय इत्यर्थः। **कर्तृधर्म** इति। यागादिकर्तुर्नियोज्यस्य स च स्पन्दः प्रयत्नः इच्छा वा स्यादिति भावः। कर्मपदेन यागादिक्रिया तद्धर्मः कार्यत्वादिव पूर्वस्य वा कर्मणः कश्चिद्धर्मः इत्यर्थः। **करणधर्म** इति। करणस्य यागादेरेव धर्म इष्टसाधनत्वमित्यर्थः। **नियोक्त्रिति**। नियोक्ता उपदेष्टा, तस्य धर्मोऽभिप्राय इत्यर्थः॥७॥

न प्रथमः -

इष्टहानेरनिष्टाप्तेरप्रवृत्तेर्विरोधतः।
असत्त्वात् प्रत्ययत्यागात् कर्तृधर्मो न सङ्करात्॥८॥

स हि न स्पन्द एव, आत्मानमनुपश्येदित्याद्यव्याप्तेः ग्रामं गच्छतीत्यादावतिव्याप्तेश्च। नाऽपि तत्कारणं प्रयत्नः। तस्य सर्वाख्यातसाधारण-त्वात्।

ननु न सर्वत्र प्रयत्न एव प्रत्ययार्थः। करोतीत्यादौ प्रकृत्यर्थातिरेकिण-स्तस्याभावात्। संख्यामात्राभिधानेन प्रत्ययस्य चरितार्थत्वात्। ततो लिङ्गादिवाच्य एव प्रयत्न इति। न, कुर्यादित्यत्रापि तुल्यत्वात्। प्रयत्नमात्रस्य प्रकृत्यर्थत्वेऽपि तस्य पराङ्गताऽऽपन्नस्य प्रत्ययार्थत्वान्न तुल्यत्वमिति चेत्। न, तथापि तुल्यत्वात्। न चैकस्य तद्वाचकत्वेऽन्यस्य तद्विपर्यय आपद्येत। एको द्वौ बहव एषिषिषतीत्यादौ व्यभिचारात्। तत्र द्वितीयसंख्येच्छादिकल्पने करोति प्रयतते इत्यादावपि तथा स्यात्। प्रत्येकमन्यत्र सामर्थ्यावधृतौ सम्भेदे तथा कल्पनायास्तुल्यत्वात्।

रथो गच्छतीत्यादौ तदसम्भवे का गतिरिति चेत्, तन्तवः पटं कुर्वन्तीत्यत्र या। लोकोपचारोऽयमपर्यनुयोज्य इति चेत्तुल्यम्। लिङ्गः कार्यत्वे वृद्धव्यवहाराद्-व्युत्पत्तौ सर्वं समञ्जसम्। आख्यातमात्रस्य तु न तथेति चेत्। न। विवरणादेरपि

व्युत्पत्तेः। अस्ति च तदिह—किं करोति? पचति, पाकं करोतीत्यर्थः इत्यादिदर्शनात्।

तथापि फलानुकूलताऽऽपन्नधात्वर्थमात्राभिधाने तदतिरिक्तप्रयत्नाभिधानकल्पनायां कल्पनागौरवं स्यात्, अतो विवरणमपि तावन्मात्रपरमिति चेत्। भवेदप्येवं, यदि पाकेनेति विवृणुयात्, न त्वेतदस्ति। धात्वर्थस्यैव पाकमिति साध्यत्वेन निर्देशात्। ततस्तं प्रत्येव किञ्चिदनुकूलताऽऽपन्नं प्रत्ययेनाभिधानीयमिति युक्तम्।

तथापि तेन प्रयत्नेनैव भवितव्यं, न त्वन्येनेति कुत इति चेत्। नियमेन तथा विवरणात्। बाधकं विना तस्यान्यथाकर्त्तुमशक्यत्वात्। अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्।।८।।

आमोदः

चरमं पक्षमुपग्रहीतुं परिशेषमाह—**इष्टहानेरिति**। यदि कर्तृधर्मः स्पन्दो विधिः स्यात् तदात्मा ज्ञातव्यो, भूतेभ्यो दयां कुर्यादित्यादावव्याप्तिः, जलताडनादिस्पन्दोऽपि विधिः स्यादित्यतिव्याप्तिरित्याह—**अनिष्टाप्तेरिति**। स्पन्दज्ञानञ्च न प्रवर्त्तकमिति भावः। यत्नस्य प्रवर्तकत्वं दूषयति—**अप्रवृत्तेरि**ति। न हि प्रयत्नज्ञानं प्रवर्त्तकमित्यर्थः। यत्नमात्रस्यानिष्टसाधनसाधारण्यादित्येके। इच्छाविधित्वं दूषयति—**विरोधत** इति। न हि इच्छाज्ञानमेवेच्छां प्रसूते, न वा इच्छैवेच्छामित्यर्थः। नन्विच्छा ज्ञातैव प्रवृत्तिहेतुरित्यत आह—**असत्त्वादिति**। न च लिङ्गादिश्रुतिकाले सा सती, तत्सत्त्वकाले वा प्रवृत्तिपूर्वं तज्ज्ञानसम्भव इति भावः। किञ्च इच्छाया इच्छाजनकत्वे प्रत्ययस्य इच्छाजनकत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धं व्यक्तं स्यादित्याहप्र**त्ययत्यागादि**ति। स्पन्देच्छायत्नानां कर्तृधर्माणाम् एकत्र यागादौ साङ्कर्यादन्यतरस्य विधित्वेनानिर्णयादित्याह—**सङ्करादिति**। सङ्कर इच्छादिसङ्कल्पः चिकीर्षेति यावत्। यद्वा, सङ्कराद् गौरवसङ्कीर्णत्वादित्यर्थः। प्रयत्नजनकचिकीर्षाया इष्टसाधनताज्ञानसाध्यत्वेन तस्यामेव लाघवेन विधिशक्तिकल्पनात् इच्छायां विधिशक्तौ गौरवमित्यर्थः।

नापि प्रयत्न इति। लिङ्वाच्यो विधिरित्यर्थः। **सर्वाख्यातेति।** भावनाख्यस्य यत्नस्य लङादिसर्वाख्यातसाधारणतया लिङाख्यातविशेषणं किमुपनेयं यतः प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः। **प्रकृत्यर्थेति**। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधकता न स्यात् यद्यर्थभेदो न स्यादित्यर्थः। प्रकृत्यर्थेति। नन्वेवं कृधातोः परस्य लिङ्गादेर्निरर्थकतैव स्यादित्यत आह—**संख्यामात्रेति। प्रत्ययस्येति**। लिङाख्यातस्येत्यर्थः। ननु चैत्रः कुर्यादित्यत्र कृञः प्रयत्नमात्रमर्थः प्रयत्नविशेषस्तु चैत्रादिसम्बन्धी लिङादिवाच्य इति पौनरुक्त्यमिति

शङ्कते—**प्रयत्नमात्रस्येति।** तर्हि करोतीत्यादावपि तथैव स्यादिति परिहरति—**तथापीति**। प्रकृतिप्रत्ययोरभिन्नार्थतां दृष्टान्तेनाह—**एक** इति। अत्र संख्याद्वयमिच्छाद्वयञ्च प्रकृति-प्रत्ययाभ्यामुपस्थाप्यते, परन्त्वन्वयाभिधानदशायां योग्यताबलादेकमेवान्वेतीति यदा, तदा प्रकृतेऽपि समानमित्याह—**तत्रेति**। ननु तथापि पौनरुक्त्यं न समाहितमित्यत आह—**प्रत्येकमिति**। सामग्रीवशादुभाभ्यामेकोपस्थितौ पुनरुक्तदोषाभाव इत्यर्थः। **तदसम्भव** इति। यत्नार्थता अचेतने न सम्भवतीत्यर्थः। **येति**। गतिरित्यनुषङ्गः। **लोके**ति। अत्र पटानुकूलव्यापारवन्तस्तन्तव इत्याख्यातस्य व्यापारमात्रे लक्षणा इत्यर्थः। **तुल्यमिति**। रथो गच्छतीत्यादावपि व्यापारमात्रे लक्षणेत्यर्थः। ननु पचेत् स्नायादित्यादिश्राविणः पाकानुकूलयत्ने प्रवृत्तिदर्शनात् लिङादीनामेव यत्नार्थतेति शङ्कत—**लिङ** इति। आख्यातान्तरस्यापि यत्नार्थतानिश्चयो विवरणादेवेत्याह—**नेति**। विवरणमेव विवृणोति—**अस्ति चेति**। ननु पाकं करोतीत्यत्र विवरणमपि फलानुकूलव्यापारवानित्येवम्। तथा च व्यापारो व्याख्यातार्थो व्यापारविशेषो वा इत्यत्र लाघवमेव नियामकमाशङ्कते—**तथापी**ति। **भवेदेव**मिति। पाकस्य धात्वर्थस्य तुषप्रक्षेपणरूपव्यापारकलापस्य फलमोदनादिकं प्रति अनुकूलता यदि विवरणप्रतिपाद्या तदा किं करोति पचतीति, पाकेन व्यापारकलापेन ओदनं साधयतीति विवरणं स्यादित्यर्थः। **धात्वर्थस्ये**ति। पाकस्य व्यापारकलापस्य साध्यत्वेन निर्देशश्चेत्, नूनं तत्साधकं यत्नस्वरूपमेवं विवरणीयमित्यर्थः। न हि यत्नं विना तुषादिप्रक्षेपो धात्वर्थः सम्भवतीति भावः। **किञ्चिदि**ति। यत्नस्वरूपमित्यर्थः। **न त्वन्येने**ति। व्यापारान्तरेणेत्यर्थः। **तथेति**। यत्नार्थत्वेनेत्यर्थः। **तस्ये**ति। विवरणस्येत्यर्थः। भवति हि कोकिलः पिक इत्यादौ विवरणाधीनैव व्युत्पत्तिः। **अतिप्रसङ्गादि**ति। अन्यत्रापि विवरणेऽर्थान्तरशङ्का स्यादित्यर्थः।

ननु यत्नोऽप्यनुकूलव्यापारत्वेनैवाभिधीयताम्, न तु यत्नत्वेन, अन्यथाख्यातयत्न-पदयोः पर्यायतापत्तिरित्याह—**स्यादेतदि**ति। **तावन्मात्रमेवे**ति। धात्वर्थानुकूलत्वमात्रमेवेत्यर्थः। युक्त्यन्तरमाह—अचेतनेष्विति। असति **बाधक इति।** रथो गच्छतीत्यादावपि गमनानुकूलव्यापारमात्रप्रतीतौ लक्षणानुपयोगादित्यर्थः ।।८।।

स्यादेतत्, यस्य कस्यचित् फलं प्रत्यनुकूलताऽऽपत्तिमात्रमेव करोत्यर्थे न तु प्रयत्न एव, सोऽपि ह्यनेनैवोपाधिना प्रत्ययेन वक्तव्यो, न तु यत्नत्वमात्रेण प्रयत्नपदेनाविशेषप्रसङ्गात्, तद्वरं तावन्मात्रमेवास्तु, लाघवाय अन्यथा त्वनुकूलत्वप्रयत्नत्वे द्वावुपाधी कल्पनीयौ, अचेतनेषु सर्वत्र गौणार्थस्तिङोऽसति बाधके कल्पनीया इति चेत्। अत्रोच्यते—

कृताकृतविभागेन कर्त्तृरूपव्यवस्थया।
यत्न एव कृतिः पूर्वा परस्मिन् सैव भावना।।९।।

यत्नपूर्वकत्वं हि प्रतिसन्धाय घटादौ कृत इति व्यवहारात्। हेतुसत्त्वप्रतिसन्धानेऽपि यत्नपूर्वकत्वप्रतिसन्धानविधुराणामङ्कुरादौ तदव्यवहारात् करोत्यर्थो यत्न एव तावदवसीयते अन्यथा हि यत्किञ्चिदनुकूलपूर्वकत्वाविशेषाद् घटादयः कृताः, न कृतास्त्वङ्कुरादय इति कुतो व्यवहारनियमः। तेन च सर्वमाख्यातपदं विव्रियते इति सर्वत्र स एवार्थ इति निर्णयः। तथा च समुदिते प्रवृत्तं पदं तदेकदेशेऽपि प्रयुज्यते, विशुद्धिमात्रं पुरस्कृत्य ब्राह्मणे श्रोत्रियपदवत्। अन्यथाऽपि मध्योत्तमपुरुषगामिनः प्रत्ययाः प्रथमे पुरुषे जानाति, इच्छति, प्रयतते, अध्यवस्यति, शेते, संशेते इत्यादयश्च गौणार्था एवाचेतनेषु। न च वृत्त्यन्तरेणापि प्रयोगसम्भवे शक्तिकल्पनायुक्ता। अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति स्थितेः। अतः एवानुभवोऽपि यावदुक्तं भवति पाकानुकूलवर्त्तमानप्रत्यत्नवांस्तावदुक्तं भवति पचतीति। एवं तथाभूतातिवृत्तप्रयत्नोऽपाक्षीदिति। एवं तथाभूभाविप्रयत्नः पक्ष्यतीति। न तु पचतीति पाकानुकूलयत्किञ्चिद्वानिति। अन्यथाऽतिथावपि परिश्रमशयाने पचतीति प्रत्ययप्रसङ्गात्।

अपि च कर्त्तृव्यापार एव कृञर्थश्चेतनश्च कर्त्ता, अन्यथा तद्व्यवस्थाऽनुपपत्तेः। न ह्यभिधीयमानव्यापारवत्त्वं कर्तृत्वम्, अनभिधानदशायां कुर्वतोऽप्यकर्त्तृत्वप्रसङ्गात्। नाप्याख्यातप्रत्ययाभिधानयोग्यव्यापारशालित्वं कर्तृत्वं, योग्यताया एवानिरूपणात्। फलानुगुणमात्रस्य सर्वकारकव्यापारसाधारणत्वात्। नापि विवक्षतो नियमः अविवक्षादशायमनियमप्रसङ्गात्। स्वव्यापारे नेदमनिष्टमिति चेत्। एवं तर्हि **'स्वव्यापारे च कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके'** इति न्यायेन करणादिविलोपप्रसङ्गः। न स्वव्यापारापेक्षया करणादिव्यवहारः, किन्तु प्रधानक्रियापेक्षया। अस्ति हि काञ्चित् क्रियामुद्दिश्य प्रवर्तमानानां कारकाणामवान्तरव्यापारयोगो, न त्ववान्तरव्यापारार्थमेव तेषां प्रवृत्तिरिति चेत्। तर्हि तदपेक्षयैव कर्त्तृकर्मादिव्यवहारविशेषनियमे किं कारणमिति चिन्त्यताम्। स्वातन्त्र्यादीति चेत्। ननु तदेव किमन्यत् प्रयत्नादिसमवायादति विविच्याभिधीयतामिति। तस्मात् सर्वत्र समानव्यापार एवाख्यातार्थः।।९।।

आमोदः

कृताकृतविभागेनेति व्याचष्टे–**यत्नेति**। 'स एव' यत्न एव। सर्वत्र गौणार्थास्तिङः कल्पनीया इति समाधत्ते **समुदित** इति। यत्नत्वसमानाधिकरणपूर्वापरीभूतानुकूलत्वं समुदितमाख्यातवाच्यम्। रथो गच्छतीत्यादावयोग्यता यत्नत्वं न भासते। पूर्वापरीभूताकूलत्वं तु तदेकदेशभूतं भासते। एवं च पङ्कजं कुमुदमित्यत्रापि रूढ्यर्थयोग्यतया योगार्थान्वयो लक्षणां विनैवेति भावः। दृष्टान्तमाह–**विशुद्धीति।** ब्राह्मणत्वसमानाधिकरण-विशुद्धपितृ–मातृयोनिजत्वे सति छन्दोऽध्येतृत्वं यत् समुदितं श्रोत्रियपदवाच्यं तत्र छन्दोऽध्येतृत्वमनधीतवेदब्राह्मणेऽयोग्यतया नान्वेति, किन्तु ब्राह्मणत्वे सति विशुद्धयोनिजत्वपुरस्कारेण प्रवर्तते, न तु लाक्षणिकमित्यर्थः। अपि च अचेतने गौणत्वभिया 'त्वया' (व्या?) पारे शक्तिः कल्पनीया, तच्च तवाप्यापतितमित्याह–**अन्यथापीति** या पारशवतावपीत्यर्थः। 'मेघदूतादौ'

'आसारेण त्वमपि शमयेरि'त्यादौ

तथा दर्शनात्। सम्बोध्ये मध्यमपुरुषस्य वक्तरि चोत्तमपुरुषस्यानुशासनात्। सम्बोध्यत्वं वक्तृत्वं वचनेन (त?)स्यैवेत्यर्थः। प्रथमपुरुषेऽपि जानातीति प्रयोगोऽचेतने यथा 'त्वन्मते' गौणस्थता'ऽस्मन्तेऽपि' रथो गच्छतीत्यादावित्यर्थः। ननु चाचेतने धात्वर्थानुकूलो व्यापारोऽन्यत्र तु यत्न एवाख्यातार्थः स्यादित्यक्षादिपदवन्नानार्थतैवास्त्वित्यत आह–**न चेति**। **वृत्त्यन्तरेणापीति।** एकदेशमात्रपरत्वेनापीत्यर्थः। यद्वा, लक्षणेत्यर्थः। एवञ्च पङ्कजं कुमुदमिवापि स्वतन्त्रोपस्थितये लक्षणा। यथा पुरोडाशकपालेन तुषानावपति इत्यादौ पुरोडाशश्रपणप्रयोजनकत्वेनोपस्थितकपालस्य तुषावापेऽन्वयमलभमानस्य स्वतन्त्रोपस्थितये लक्षणा। अत एव गौर्जात इत्यादौ व्यक्त्युपस्थितये लक्षणा। वस्तुतस्तु पङ्कजादिपदे गवादिपदे वैकदेशपरतया प्रयुज्यमानेऽपि न लक्षणेति 'शब्दमयूखे' विवृतम्। यत्नस्याख्यातार्थत्वेऽनुभवं प्रमाणयति **अत एवेति**। 'यत्किञ्चिद्वानि'ति। यत्किञ्चिद्व्यापारवानित्यर्थः। **अन्यथेति**। श्रमशान्तेः पाकानुकूलत्वात्। 'कर्तृरूपव्यवस्थये'ति व्याचष्टे **अपि चेति**। 'कर्तृरूपे'ति कर्तृपदेत्यर्थः। **'तद्व्यवस्थे'ति।** अयं कर्ता नायं कर्तेति व्यवस्थाऽनुपपत्तेरित्यर्थः। व्यवस्थापकान्तरमाशङ्क्य निराकरोति **न हीति**। यस्य व्यापारं धातुराख्यातप्राधान्येनाभिधात्रे (धत्ते?) स कर्तेत्यचेतनेऽपि रथो गच्छतीत्यादौ कर्तृत्वमित्यत्राभिधानस्य विशेषणत्वे दोषमाह अनभिधानेति। अभिधानस्योपलक्षणतया दोषमाह–कर्तृत्वज्ञानाधीनमभिधानमभिधानाधीनं कर्तृत्वमि-त्यन्योन्याश्रयोऽपीति भावः। **नापीति।** उपलक्ष्यतावच्छेदकापरिचयाद् 'योग्यता(या?) एवानिरूपणादि'त्यर्थः। ननुफलानुगुणत्वमेव योग्यतावच्छेदकं स्यादित्यत आह–**नापीति।** **अनियमेति।** कारणादेरपि कर्तृत्वप्रसङ्गादित्यर्थः करणादेरपि स्वव्यापारे कर्तृत्वमित्याह **स्वेति**। एवं सर्वेषां कर्तृत्वमेवायातं न करणत्वादिकमित्याह–**एवमिति**। ननु स्वव्यापारापेक्षया सर्वकारकाणां कर्तृत्वमेव प्रधानक्रियापेक्षया तु करणादिव्यवस्थेति

शङ्कते—**न स्वव्यापारेति**। प्रधानक्रियापेक्षयापि नियामकानुयोगस्तदवस्थ एवेत्याह—तर्हीति। स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वम्। कर्तृव्यापारविषयत्वं करणत्वमित्यादिविशेषनियामकमित्याशङ्कते स्वातन्त्र्यादीति। इदं कर्तृत्वमस्मदाद्यभिमतमिति सम्बोध्य बोधयति **नन्विति। यतमानव्यापार एवेति**। यत्न एवेत्यर्थः॥९॥

तथापि फलानुगुणतैवास्तु प्रत्ययस्य प्रवृत्तिनिमित्तं प्रयत्नस्वक्षेपतो लप्स्यते इति चेत्, न—

भावनैव हि यत्नात्मा सर्वत्राख्यातगोचरः।
तया विवरणध्रौव्यादाक्षेपानुपपत्तितः॥१०॥

केन हि तदाक्षिप्येत? न तावदनुकूलत्वमात्रेण, तस्य प्रयत्नत्वेनाव्यापनात्। न हि यत्नत्वैकार्थसमवाय्येवानुकूलत्वम्। अत एव न संख्यया, तस्याः संख्येयमात्रपर्यवसायित्वात्। कर्त्रेति चेत्। न। द्रव्यमात्रस्याकर्तृत्वात्। व्यापारवतश्चाभिधाने व्यापाराभिधानस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात नापि धात्वर्थेन तदाक्षेपः। विद्यते इत्यादौ तदसम्भवात्। न ह्यत्र धात्वर्थो भावनाऽपेक्षी, सत्ताया नित्यत्वात्। तत्र न भविष्यतीति चेत्। न। पूर्वापरीभूतभावनाऽनुभवस्याविशेषात्। भावनोपरागेण ह्यतथाभूतोऽप्यर्थस्तथाभासते इति। न च पदान्तरलब्धया भावनयाऽनुकूलतायाः प्रत्ययार्थस्यान्वयः तदसम्भवात्। न लु प्रकृत्यैव साऽभिधीयते। धातूनां क्रियाफलमात्राभिधायित्वात्। अन्यथा पाक इत्यादावपि भावनाऽनुभवप्रसङ्गात्। नापि चैत्र इत्यादिना पदान्तरेण। प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरप्यकारकार्थत्वात्।

ओदनमित्यादेः कारकपदत्वात् तस्य च क्रियोपहितत्वात् तेनाभिधानमाक्षेपो वा, कथमन्यथौदनमित्युक्ते, किं भुङ्क्ते पचति वेति विशेषाकाङ्क्षादर्शनात्। सा चाक्षेपाभिधानयोरन्यतरमन्तरेण न स्यात्। तस्यां दशायां न चेदाक्षेपो नूनमभिधानमेवेति॥

स्यादेतत्, अभिधीयतां तर्हि कर्त्ताऽपि। तदनभिधाने हि सङ्ख्येयमात्रमाक्षिप्य सङ्ख्या कथं कर्त्तारमन्वियात्, न तु कर्मादिकमपि। शाकसूपौ पचति शाकसूपौदनान् पचतीत्यादौ विरोधनिरस्ता सङ्ख्या चैत्र इति कर्त्तारमविरुद्धमनुगच्छतीति चेत्। चैत्र ओदनं पचतीत्यत्र का गतिः?

एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि तथा, यववराहादिवदिति चेत्। न, पच्यते इत्यादावपि तथाभावप्रसङ्गात्। चैत्राभ्यां चैत्रैरिति विरोधनिरस्ता सूप इत्यविरुद्धं कर्म्म समनुक्रामतीति चेत्। चैत्रमैत्राभ्यां शाकसूपे पच्यते इत्यत्र का गतिः?

अन्यत्र निर्णीतेनार्थेन व्यवहार इति चेत्। न, पचतीत्यादावपि तथाभावप्रसङ्गात्। तत्र पूर्व्वक एव निर्णयः, पच्यते इत्यत्र त्वपर इति चेत्। न। विशेषाभावात्। आत्मनेपदपरस्मैपदाभ्यां विशेष इति चेत्। न, पच्यते पचते पक्ष्यते इत्यादौ विप्लवप्रसङ्गादिति।

दृश्यते च समानप्रत्ययाभिहितेनान्वयः सङ्ख्यायाः। तद्यथा—भूयते सुप्यते इत्यादौ, न हि तत्र कर्त्रा कर्मणा वा अन्येनैव वा केनचिदन्वयः, किन्तु भावेनैव। अनन्वये तदभिधायिनोऽनर्थकत्वप्रसङ्गात्। आक्षिप्तेन चान्वये तत्रापि कर्त्रैवान्वयापत्तेः। को हि सुप्यते स्वपितीत्यनयोः कर्त्राक्षेपं प्रति विशेषः॥१०॥

आमोदः

यत्नानुभवं प्रमाणत्वेनोपन्यस्तमन्यथासिद्धमित्याह। **तथापीति। आक्षेपत इति।** पाकादिक्रियाणां यत्नं विनाऽनुपपत्तेः क्रियैव तमाक्षिपतीत्यर्थः। पादत्रयं यत्नानुवादमात्रम्। चतुर्थ पादं व्याचष्टे—केनेति। **तदिति।** यत्नस्वरूपमित्यर्थः। 'अनुकूलत्वमात्रेणे'ति। धात्वर्थानुकूलत्वमात्रेणेत्यर्थः। **तस्येति।** प्रयत्नभिन्नस्याप्यनुकूलत्वात् प्रयत्नत्वेन रूपेण व्याप्त्यभावादित्यर्थः। अन्यथा रथो गच्छतीत्यादावपि यत्नाक्षेपः स्यादिति भावः। नन्वाख्यातवाच्यया संख्यया पचतीत्यादौ यत्नाक्षेपः स्यादित्यत आह—**अत एवेति।** संख्यायाः प्रयत्नैकार्थनियमाभावादेवेत्यर्थः। एतदेवाह—**तस्या इति**। नन्वाख्यातवाच्यः कर्ता, स च स्वव्यापारं यत्नमाक्षिपेत् इत्याह—**कर्त्रेति**। शुद्धं द्रव्यमेव वा कर्तृपदेनोच्यते, व्यापारविशिष्टं वा, कृतिरूपव्यापारविशिष्टं वा ? आद्य आह—**द्रव्येति।** द्वितीये रथो गच्छतीत्यादावपि यत्नाक्षेपप्रसङ्गः। तृतीये त्वाह—**व्यापारवत इति।** व्यापारोऽत्र यत्नो विवक्षितः। तत्र न भावं प्रतीत्यत्र यत्नाक्षेप इति शेषः। विद्यत इत्यादावपि पूर्वापरीभूतभावनान्वयः प्रथमं स्यादेव प्रयोगवत्त्वात् परन्तु बाधकात् तद् **भज्यत** इत्याह—**पूर्वेति।** नन्वनुभव एवायं कथं स्यादित्यत आह—**भावनेति**। भावनोपराग आख्यातसमभिव्याहारः, अतथाभूतो भावनानधीनः सत्तादिस्तथाभूतो भावनोपरक्त इत्यर्थः। अनुकूलमात्रमाख्यातप्रत्ययार्थोऽस्तु, तस्य तु यत्नत्वं पदान्तरसमभिव्याहारलभ्यं स्यादित्यत आह—**न चेति।** तदसम्भवात् तादृशपदान्तराभावादित्यर्थः। ननु धातुनैव भावनाभिधीयताम्, आख्यातं तु अनुकूलतामात्राभिधानपर्यवसितं स्यादित्यत आह—**न खल्विति।**

मण्डनमतमाश्रित्य दूषयति–**धातूनामिति।** 'क्रियाफलं' विक्लृत्त्यादि पच्यादिधात्वर्थोऽस्तु लाघवात्, न त्वधःसन्तापादिव्यापारकलापः। न चैवं व्यापारोपरमे फलदशायां पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिः। व्यापारवर्तमानताया आख्यातार्थत्वात् कथं तथा प्रयोगः ? ननु फलमेव चेत् क्रिया धात्वर्थस्तदा परसमवेतक्रियाफलशालितया तण्डुलादिना यत् कर्मत्वं तन्न स्यादिति चेन्न। परसमवेतव्यापारफलशालित्वादेव तण्डुलादीनां कर्मत्वोपपत्तेः। स च व्यापारो धात्वर्थ आख्यातार्थो वेति तत्फलभागितायास्तण्डुलादीनां सत्त्वात्। **अन्यथेति।** यदि धातूनां यत्नार्थता तदेत्यर्थः। **पदान्तरेणेति।** यत्नाक्षेप इति शेषः। प्रकृतिश्चैत्रः, प्रत्ययस्तु विभक्तिः। तथा च चैत्र इत्यतः शब्दात् शुद्धप्रातिपदिकमात्रोपस्थितौ कथं यत्नाक्षेप इत्यर्थः। ननु ओदनं पचतीत्यत्र ओदनस्य कर्मत्वं प्रतीयते, कर्मत्वञ्च भाव्यत्वमेव; तथा च तद्वाच्या वा तदाक्षेप्या वाऽवश्यम्भावना स्यादन्यथा भावनासामान्याज्ञाने पाकभावना भोजनभावना चेति विशेषाकाङ्क्षैव न स्यादिति शङ्कते–**ओदनमिति**। भावनाया आख्यातोप- स्थाप्यत्वमन्तरेण विशेषाकाङ्क्षा न स्यादिति–**तुल्यमिति।** परिहरति–**पचतीति।** तस्यां दशायामिति। कर्मपदासमभि-व्याहारदशायामित्यर्थः। **नूनमिति**। आक्षेपकाभिमतकर्मत्वादी- नामनुपस्थितेरित्यर्थः। आख्यातेन तर्हि कर्तैवाभिधीयतां, तथा च 'कर्तरि लडि'त्यनुशासनमपि समर्थितं स्यादित्याह–**अभिधीयतामिति।** अनभिधाने दण्डमाह–**तदिति।** कर्तुरभिधाने समानपदाश्रिता संख्यापि कर्त्रैवान्वेति, न कर्मादिनेत्यत्र न विनिगमकं स्यादित्यर्थः। आख्यातोपस्थाप्या संख्या द्वित्वबहुत्वोपरुद्धकर्मस्थले कर्तारमेवान्वेति चेत्, तदा एकत्वावरुद्धकर्मस्थलेऽपि कर्तारमेवात्रेष्यति। न हि यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र म्लेच्छ-प्रसिद्धकङ्गुपरत्व निरस्तेऽर्थवादाद्दीर्घशूकपरत्वे च निर्णीते यवैर्यजेतेत्या(दा)वपि निर्णयान्तरापेक्षा इत्याह–**शाकेत्यादि। तथाभावेति।** कर्त्रैव संख्यान्वयप्रसङ्गादित्यर्थः। द्वित्वबहुत्वावरुद्धकर्तृस्थले कर्मान्वयस्य दर्शनात्। पचत इत्यत्रापि कर्मान्वय एव। यत्रापि कर्तृकर्मणोर्द्वित्वबहुत्वावरोधस्तत्रापि कर्मान्वय एव, एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थ इति न्यायादित्याह–**चैत्राभ्यामित्यादि। पूर्वक इति।** कर्त्रन्वय एवेत्यर्थः। (अ)पर इति। कर्मान्वय एवेत्यर्थः। अत्र विनिगमनाविरहमाह–**नेति**। विप्लवेति। यत्र धातुरात्मनेपदी कर्तरि च लकारस्तत्रापि तदुपस्थाप्या संख्या कर्मान्वितैव स्यादित्यर्थः। 'पच्यत' इति दृष्टान्तार्थं, 'पक्ष्यत' इति च कर्तृकर्मणोः समानरूपत्वादुदाहृतम्। यद्वा, 'विप्लवप्रसङ्गात्' अविशेषप्रसङ्गादित्यर्थः तथा च 'पच्यत' इति न दृष्टान्तार्थम्। ननु कर्ता चेदाख्यातवाच्यः स्यात्तदा तद्वाच्यया तदन्वयो न स्यात्। न ह्येकपदोपस्थाप्ययोः पदार्थयोरन्योन्य-मन्वयो दृश्यत इत्याह–**दृश्यत इति। सुप्यत इति।** आख्यातोपस्थाप्येन भावेनैव संख्यायास्तदुपस्थाप्याया अन्वयबोधस्य दर्शनादित्यर्थः। ननु तत्रापि कर्त्रादिनैवान्वयः स्यादित्यत आह–**न हीति**। कर्म तावदिह नास्त्येव, कर्त्रान्वये चैत्रमैत्राभ्या(ं) सुप्यत इत्यत्र द्विवचनं स्यादत एव भावस्यैकत्वादेकवचनमिति पठन्ति। न चात्र चैत्रमैत्रगतस्वापद्वयलाभाय द्विवचनापत्तिः। स्वापत्वेन तदुभयस्वापस्यैकत्वात् द्विवचन-

बहुवचनयोरसाधुत्वादिति भावः। ननु भावस्थले संख्यान्वयो मास्तु, को दोष इत्यत आह–**अन्वय इति।** निश्चितानन्वयत्वेनापार्थकत्वापत्तिरित्यर्थः। **कर्त्रैवेति।** तथा च चैत्रमैत्राभ्यां सुप्यत इत्यत्र एकत्वमनन्वितमेव स्यादित्यर्थः। ननु सुप्यत इत्यत्र कर्ता नाक्षिप्यत एवेत्यत आह–**को हीति**॥१०॥

स्यादेतत्, भावकर्मणोरित्याद्यनुशासनबलात्तावत् भावकर्मणी प्रत्ययवाच्ये, ततस्तदभिहिता सङ्ख्या, ताभ्यामन्वीयते। यस्तु प्रत्ययो न तत्रोत्पन्नः, तदभिहिता सङ्ख्या, 'मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवद्' (मी० १२०२०३३) इति न्यायेन कर्त्तारमेवाश्रयते इति नियमः। न। विपर्ययप्रसङ्गात्। 'शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदं' कर्त्तरिशबि' त्यनुशासनबलाद्भावकर्त्तारौ प्रत्ययवाच्यौ, ततस्तदभिहिता सङ्ख्याऽपि ताभ्यामन्वीयते। यस्तु प्रत्ययो, न तत्रोत्पन्नस्तदभिहिता सङ्ख्या तेनैव न्यायेन कर्म्म समाश्रयेदिति नियमोपपत्तेः। तस्मान्मतिकदममपहाय यथाऽनुशासनमेव गृह्यते इति प्राप्तम्। एवं प्राप्तेऽभिधीयते–

आक्षेपलभ्ये सङ्ख्येये नाभिधानस्य कल्पना।
सङ्ख्येयमात्रलाभेऽपि साकाङ्क्षेण व्यवस्थितिः॥११॥

सङ्ख्याऽपि तावदियं भावनाऽनुगामिनी; यं यं भावनान्वेति, तं तं सङ्ख्याऽपीति स्थितेः एकप्रत्ययवाच्यत्वनियमात्। भावना च शुद्धं प्रातिपदिकार्थमात्रमाकाङ्क्षति। न हि व्यापारवन्तं व्यापार आश्रयते, आत्माश्रयत्वात्, समवायं प्रति तदनुपयोगात्, विजातीयव्यापारवतोऽकर्तृत्वाच्च। न च द्वितीयाद्याः प्रातिपदिकविभक्तयः। ततः प्रथमानिर्दिष्टेनैव भावनाऽन्वीयते इति तस्यान्वययोग्यतानियमात् सङ्ख्याऽपि तदनुगामिनी तेनैवान्वीयते इति नातिप्रसङ्गः, नञर्थवत्। यथा हि चैत्रो न ब्राह्मणो गौरो न स्पन्दते न कुण्डलीत्यादौ विशेषण विशेष्य समभिव्याहारविशेषेऽपि नञा तदनभिधान-विशेषेऽपि नञर्थस्य विशेषणांशैरेवान्वयो न विशेष्यांशेन।

ननु बाधात्तत्र तथा, न हि विशेष्येण तदन्वये विशेषणोपादानमर्थवद्भवेत्, तन्निषेधेनैव विशेषणनिषेधोपलब्धेः। उभयनिषेधे चावृत्तौ वाक्यभेदादनावृत्तौ निराकङ्क्षत्वादिति चेत्। न, तुल्यत्वात्। समानप्रत्ययोपात्तभावनाऽऽक्षिप्तान्व-योपपत्तौ बाधकं विना सन्निहितत्यागे व्यवहितपरिग्रहस्य गुरुत्वात्। भावनायाश्च सामान्याक्षेपेऽपि साकाङ्क्षपरित्यागे निराकाङ्क्षान्वयानुपपत्तेः। न ह्यन्यतरा-

काङ्क्षा अन्वयहेतुः, अपि तूभयाकाङ्क्षा। प्रातिपदिकार्थो हि फलेनान्वय-मलभमानः क्रियासम्बन्धमपेक्षते, भावनाऽपि व्यापारभूता सती व्यापारिणमित्यु-भयाकाङ्क्षा अन्वयहेतुः। कटं कटेनेत्यादि तु कारकतयैव फलसमन्वितं न व्यापारान्तरमपेक्षते इति निराकाङ्क्षमिति।

अत एव'ऽऽस्यते सुप्यते' इत्यादौ नाक्षिप्तेनान्वयः। न हि चैत्रेणेति तृतीयान्तशब्दस्य भावनायामाकाङ्क्षाऽस्ति। भाव्याकाङ्क्षाऽस्तीति चेत्। न, फलेन शयनादिधात्वर्थेनान्वयात्। फलसंबन्धिनश्चात्र कर्त्रनतिरेकात्, न हि शयनादयो धात्वर्थाः कर्त्रतिरेकिसंबन्धाः। न च फलतत्संबन्धिव्यतिरेकेणान्यो भाव्यो नाम यमपेक्षेत।

स्यादेतत्, किमिति न प्रयुज्यते कटः करोति चैत्रमित्यादि, अभिहितानभिहितव्यवस्थाऽभावादिति चेत्। न, चैत्रमिति प्रथमान्तस्यासाधुत्वात्। द्वितीयान्तस्य तु कर्म्मवचनत्वेन तत्संबन्धाद्भाव्यानपेक्षणी भावना भावकमात्रमपेक्षेत। न च कटस्य चैत्रं प्रति भावकत्वं, विपर्ययात्। अनाप्तेन तु विवक्षायां प्रयुज्यत एव।

प्रयुज्यतां तर्हि कटं करोति चैत्र इत्यादि। नु नित्यसन्दिग्धत्वेन वाक्यार्थासमर्पकत्वात्। ततस्तदुपपत्तये विशेषस्य व्यञ्जनीयत्वात्। व्यज्यतां तर्हि तृतीयया चैत्रेणेति, एवं देवदत्तः क्रियते कटमिति व्यज्यतां द्वितीययेति चेत्। न, अप्रयोगात्। न ह्यनाप्तेनाऽप्येवंप्रायाणि प्रयुज्यन्ते। लक्षणविरोधेन कुत एतदेवेति चेत्। लोकस्यापर्यनुयोज्यत्वात्।

न हि गार्गिकयेति पदं साध्विति श्लाघाऽभिधायिपदसन्निधिमनपेक्ष्य प्रयुज्यते। तस्य तदुपाधिनैव विहितत्वादिति चेत्। एतदेव कुतः? लोके तथैव प्रयोगदर्शनादिति चेत्। तुल्यम्। करोतीत्यादि कर्मविभक्तिसमभिव्याहारेणैव प्रयुज्यते, क्रियते इति कर्तृविभक्तिसमभिव्याहारेणैवेति किमत्र क्रियताम्।

इममेव विशेषमुररीकृत्यानभिहिताधिकारानुशासनेन ह्येतावान् परामर्शः सर्वेषां हृदि पदमादधातीत्यभिधानाभिधानविभाग एव व्युत्पादनदशायां पेशल इति।

स्यादेतत्, भवतु सर्वाख्यातसाधारणी भावना, कालविशेषसंबन्धिनी सा लडाद्यर्थः, कालत्रयापरामृष्टा लिङर्थ इति चेत्। न, यत्नपदेन समानार्थत्वप्रसङ्गात्। विषयोपरागानुपरागाभ्यां विशेष इति चेत्। न, यागयत्न इत्यनेन पर्यायताऽऽपत्तेः। कर्तृसङ्ख्याऽभिधानाभिधानाभ्यां विशेष इति चेत्। न, यागयत्नवानित्यनेन साम्यापत्तेः। इष्ट एवायमर्थ इति चेत्। न, इतो वत्सरशतेनाप्यप्रवृत्तेः। फलसमभिव्याहारभावान्न प्रवर्त्तते इति चेत्। न, स्वर्गकामो यागयत्नवानित्यतोऽप्यप्रवृत्तेः। तत् कस्य हेतोः? न हि यत्नो यत्नस्य हेतुर्यत्नप्रतीतिर्वा यत्नस्य कारणम्, अपि त्विच्छा। न च साऽपि प्रतीता यत्नजननी येन सैव विध्यर्थ इत्यनुगम्यताम्, अपि तु सत्त्या। न च लिङः श्रुतिकाले स सती। न च लिङेव तां जनयति। अर्थविशेषमप्रत्याययन्त्यास्तस्यास्तज्जनकत्वे व्युत्पत्तिग्रहणवैयर्थ्यात्। अनुपलब्धलिङाच्चेच्छानुत्पत्तिप्रसङ्गादिति। एतेन वृद्धव्यवहाराद् व्युत्पत्तिर्भवन्ती बालस्यात्मनि प्रवृत्तिहेतुर्योऽवगतस्तमेवाश्रयेत्, स्वयञ्च कुर्यामिति सङ्कल्पादेवायं प्रवृत्तः, ततः स एव लिङर्थ इति निरस्तम्। कुर्यामिति प्रयत्नो वा स्यादिच्छा वा? नाद्यः, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्। न द्वितीयः, सा हि सत्तयैव प्रयत्नोत्पादिनी, न च लिङः श्रुतिकाले सा सतीत्युक्तम्।

फलेच्छा तु निसर्गवाहितया सत्यपि न प्रयत्नं प्रति हेतुः। अन्यविषयत्वात्। तदर्थञ्च शास्त्रवैयर्थ्यात्। तस्याः कारणान्तरत एव सिद्धेः, तत्प्रतीत्यर्थमपि शास्त्रानपेक्षणात्, तस्या मनोवेद्यत्वात्। अप्राप्ते च शास्त्रानवकाशात्। तदभिधाने च स्वर्गकाम इति कर्तृविशेषणपौनरुक्त्यात्, तदा हि यजेतेत्यस्यैव यागकर्त्ता स्वर्गकाम इत्यर्थः स्यात्।

यदि च फलविषयैव साधनविषयं प्रयत्नं जनयेत्; अन्यत्रापि प्रसुवीत, नियामकाभावात्। हेतुफलभाव एव नियामक इति चेत्। न। अज्ञातस्य तस्य नियमकत्वे लिङं विनाऽपि स्वर्गेच्छातो यागे प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। ज्ञातस्य तु तत्साधनत्वस्य नियामकत्वे तदिच्छैव तत्र प्रवर्तयतु। यो यत्कामयते स तत्साधनमपि कामयत एवेति नियमात्। न च सा तदानीं सती। न च तज्ज्ञानमेव प्रयत्नजनकं, तच्च लिङा क्रियत इति युक्तम्। स्वर्गकामो यागचिकीर्षावानित्यतोऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। लिङो वेच्छां प्रतीत्यानिच्छन्नपि

सर्वः प्रवर्तेत। स्वसम्बन्धितया तदवगमस्तथा न तु सामान्यत इति चेत्। न। प्रथमपुरुषेण तदभिधाने तस्याविध्यर्थत्वप्रसङ्गात्। ओदनकामस्त्वं पाकचिकीर्षावानित्यतोऽपि प्रवृत्त्यापत्तेश्च।

अपि च, सङ्कल्पज्ञानात् यदि प्रयत्नो जायेत तथापि सङ्कल्पस्य कुतो जन्म किमर्थञ्च? सङ्कल्पज्ञानादेव, प्रयत्नार्थञ्चेति चेत्। नन्विच्छाविशेषः सङ्कल्पः; स तावत् सु स्वभावतः; तत्साधने चौपाधिकः, सङ्कल्पविषयस्तु कथम्? तत्साधनत्वादेवेति चेत्। तर्हि तत्साधनत्वज्ञानात् न तु सङ्कल्पस्वरूपज्ञानाद्भ-वितुमर्हतीनि। अन्यथेष्टसाधनताज्ञानमप्यनर्थकमापद्येत। तस्मात् सङ्कल्पः प्रवर्तक इत्यभ्युपेयते, किन्तु सत्तामात्रेण न तु ज्ञात इति नासौ विधिः ज्ञानञ्च विषयोपहारेणैव व्यवहारयतीति तद्विषय एवावशिष्यते इति कर्तृधर्म्म-व्युदासः॥११॥

आमोदः

वैयाकरणमते संख्यान्वयं प्रति विनिगमक शङ्कते–**स्यादेतदिति।** यत्र भावे प्रत्यय उत्पन्नस्तत्र भावगता संख्या प्रतीयते, यथा सुप्यते चैत्रेणेत्यत्र भावोऽत्र धात्वर्थ एव, यत्र तु कर्मणि तत्र कर्मगता, यथा पच्यते तण्डुलः। यत्र तु न भावे, न वा कर्मणि तत्र कर्तृगता, यथा चैत्रः पचति तण्डुलमित्यत्रेत्यर्थः। अत्र कर्तृगतसंख्याप्रतीतौ न्यायमाह–**मुख्यार्थेति** ('मुख्यं वे'ति ?) कारकपरिगणनानुशासने कर्तारमुपक्रम्याभि-धानात् कर्तुरेव मुख्यत्वं, तथा च तद्गतैव संख्या प्रतीयते। **लोकवदिति।** यथा चैत्रं तावद् भोजय, मैत्रमपि भोजयिष्यामि इत्यत्र लौकिकवाक्ये चैत्रभोजनस्य मुख्यत्वमित्यर्थः। न्यायोत्थानस्थानन्तु 'जैमिनीयसूत्रे' तत्र 'अग्नावैष्णवमेकादशकपालं चरुं निर्वपेत्' **'सङ्ग्रामे सरस्वतीमप्याज्येन यजेते'**त्यत्र प्रथमे देशितस्याग्नावैष्णवनिर्वापस्यैव प्रथममनुष्ठानं न सारस्वतस्येत्यादि। तदेतद्दूषयति–**नेति।** विपर्ययमेवाह–**शेषादिति। न तत्रेति।** न कर्तरि, न वा भाव इत्यर्थः। तेनैव न्यायेनेति मुख्यार्थेति ('मुख्यं वे'ति?) न्यायेनेत्यर्थः। अत्र कर्तृविनिर्मुक्तत्वात् तदतिरिक्तकारकमध्ये कर्मण एव प्रथमं देशनेति 'न्याय'संवादः। यथानुशासनं यथाव्याकरणम्। तेन कर्तरि विहितस्याख्यातस्य कर्तृगतसंख्याभिधानं, कर्मविहितस्य कर्मगतसंख्याभिधानं, भावविहितस्य भावगत-संख्याभिधानमिति भावः।

कर्तृकर्मणी आख्यातवाच्ये इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तोऽभिधीयत इत्याह–**एवमिति। आक्षेपेति।** संख्येयः कर्ता कर्म च तदुभयमाक्षेपलभ्यं चेत्तदाऽभिधानस्याख्यातवाच्यत्वस्य कल्पना न युक्ता इत्यर्थः। नन्वेवं यत्किञ्चित् संख्येयमादायैव पर्यवसानं स्यात् इत्यत आह–**साकाङ्क्षे(णे)ति भावनानुगामिनीति।**

भावनामनुयातुं शीलमस्येत्यर्थः। शीलमेव दर्शयति **यं यमिति**। एतादृशं शीलमेवास्याः कुत इत्यत आह—**एकेति**। ननु भवत्वेवं भावनाया एव अन्वये किं नियामकमत आह—**भावना चेति। शुद्धमिति**। भावनानवरुद्धमित्यर्थः। कथमेवमत आह—**न हीति**। व्यापारवन्तं व्यापारविशिष्टम्। व्यापारश्चात्र कृतिः। तथा च तत्कृतिविशिष्टे तत्कृत्यन्वये आत्माश्रय इत्यर्थः। नन्वात्माश्रयभयात्तत्कृतिविशिष्टे तत्कृतिर्नान्वेतु, कृत्यन्तरमन्वी-यतामित्यत आह—**समवायं प्रतीति**। कृतिसमवायं प्रति कृतेरप्रयोजकत्वात्। कृतौ कृतिसमवायाभावात् प्रथमकृतावपि कृत्यन्तरापेक्षायामनवस्थानाच्चेत्यर्थः। ननु कृतिविशिष्टकृतिर्नान्वेतु, व्यापारान्तरमन्वीयतामित्याह—**विजातीयेति**। कृत्यन्वयादेव कर्ता भवति, न तु व्यापारान्तरयोगादपि, तथा सति करणादीनामपि कर्तृत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। ननु कृतौ कृतिसमवायो मास्तु, सम्बन्धान्तरमस्तु, को दोष इत्यत आह—**विजातीयेति**। विजातीयेन सम्बन्धेन समवायभिन्ने च सम्बन्धेन व्यापारवतोऽकर्तृत्वात्, अन्यथा विषयतासम्बन्धेन कर्मणोऽपि कर्तृत्वापत्तिरिति भावः। तदयं समुदायार्थः। चैत्रः पचति इत्यत्र चैत्रस्य प्रथमान्तस्य भावनानवरुद्धतयोपस्थिततत्वाद् भावनां प्रत्याकाङ्क्षा, भावना च भावकं भाव्य( )नापेक्षते। तत्र तण्डुलानि द्वितीयया पाकभावनाभाव्यत्वेनैवोपस्थितांस्तण्डुलान् विहाय भावकमेव काङ्क्षतीत्युभयाकाङ्क्षावशात् कर्त्रैवान्वयो भावनाया इति संख्यान्वयोऽपि तेनैव समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्तेः। चैत्रेण तण्डुलाः पच्यन्ते इत्यत्र तु तृतीयया चैत्रः कर्तृत्वेनोपस्थापित इति तेनान्वयो न कर्तृत्वं नास्त्येवातो धात्वर्थेनैवान्वयो भावनाया इत्याक्षेप्ये एव कर्तृकर्मणी, न तु वाच्य इति। ननु द्वितीयान्तेनैव वा न कथं भावनान्वय इत्यत—आह **न चेति**। उभयोपस्थितावपि साकाङ्क्षेणैवान्वय इत्यत्र दृष्टान्तमाह—**नञर्थवदिति**। अत एव विशेषणविशेष्योभयसमभिव्याहारेऽपि यथा विशेषणेनैवान्वयो न तु विशेष्येण, तथा प्रकृतेऽपि प्रथमातदन्यविभक्त्यन्तोपस्थितौ प्रथमान्तेनैवान्वय इत्यर्थः। न ब्राह्मण इत्यादिना जातिगुणकर्मद्रव्याणां क्रमेण नञर्थान्वयो दर्शितः। ननु यत्र विशेषणसमभिव्याहारस्तत्र विशेषणमात्रेणैव नञर्थान्वयो न विशेष्येणेति नियमात्तत्र तथास्तु, प्रकृते तु नियामकं न पश्याम इत्याह—**नन्विति**। ननु विशेषणविशेष्याभ्यामेव नञर्थान्वयोऽस्तु इत्यत—आह—**तन्निषेधेनैवेति**। नञ्पदानुवृत्तानुभयान्वये वाक्यभेद एव, अनावृत्तौ त्वेकान्वयेनैव निराकाङ्क्षत्वान्नापरान्वय इत्याह **उभयेति**। भावनान्वये तावन्नियामकमुक्तमेव, संख्याया अपि तदन्वितेनैवान्वयकल्पने लाघवं, संख्येयान्तरगवेषणायां तु गौरवमित्याह—**समानेति**। भावनान्वयमेव विशदयति—**भावनाया इति**। ननु भावनाया भाव्यभावकोभयाकाङ्क्षाऽस्त्येवातो न तस्याः सम्बन्धिप्रतिनियम इत्यत आह—**न हीति**। फलेनौदनादिना क्रियासम्बन्धमधःसन्तापनादिधात्वर्थश्च भावनासम्बन्धमन्तरेण नोपपद्यत इति भावनामप्यपेक्षत इति विशेषः। भावनापि व्यापारभूता सती व्यापारिणमपेक्षते निराश्रयायास्तस्या अनुपपत्तेरित्यर्थः। साकाङ्क्षमुक्त्वा निराकाङ्क्षमाह—**कटं कटेनेति**। कारकतया कर्तृतया कर्मतया वेत्यर्थः। भाव्यस्य

धात्वर्थानतिरेकत्वमाह–**फलेनेति**। तर्हि फलसम्बन्धिना भावनान्वीयतामत आह–**फलसम्बन्धिन** इति। **धात्वर्थ**(।) इति। स्वापादय इत्यर्थः। **किमितीति।** यदि कर्तृकर्मणी नाख्यातवाच्ये, तदा नियामकाभावात् किमितीति फक्किकोत्थानं कथमेवं प्रयुज्यतामत आह–**अभिहितेति। चैत्र मिति।** प्रथमान्तं द्वितीयान्तं वा। आद्य आह–**प्रथमेति**। द्वितीये त्वाह–**कर्मेति**। 'तत्सम्बन्धात्' कर्मत्वसम्बन्धात्। भाव्यश्चैत्र एव स्यात्। तथा च तद्विषयिणी भावना भावकमपेक्षते, स च न कटस्तस्य भाव्यत्वात्। चैत्रस्यैव भावकत्वादित्यर्थः। तथा विवक्षायां कटस्यैव चैत्रं प्रति जनकत्वविवक्षायामित्यर्थः। **प्रयुज्यतामिति।** आप्तेनेति शेषः। **तर्हीति।** चैत्रस्य प्रथमान्तोपस्थितत्वेन चेतनत्वेन च भावनान्वययोग्यत्वादित्यर्थः। **व्यज्यतामिति।** कटः करोति चैत्रेण, चैत्रः क्रियते कटमिति तृतीयाद्वितीयाभ्यां विशेषस्याभिव्यक्तत्वेन सन्देहाभावादित्यर्थः। **अप्रयोगादिति।** 'पाणिनिस्मृते'रपि प्रयोगमूलकत्वादिति भावः। **लक्षणाविरोधेनेति।** अनुशासनविरोधेनेत्यर्थः। अभिहितानभिहितव्यवस्था तव नास्त्येवेति भावः। **लोकस्येति।** अनादेरप्रयोगस्यापर्यनुयोज्यत्वादि'त्यर्थः। एतदेव दृष्टान्तेनाह–**न हि गार्गिकयेति।** स्वस्य गार्ग्यत्वेन श्लाघते। अत्र वुण्प्रत्ययस्य श्लाघ्यसमभिव्याहारादेव साधुत्वादित्यर्थः। **तस्येति।** बुण्प्रत्ययस्येत्यर्थः। तदुपाधिना श्लाघापदसमभिव्याहारेणेत्यर्थः। तर्हि कथमीदृशमनुशासनमत आह–**इममेवेति।** लोकप्रयोगाप्रयोगावेव यदि तन्त्रं, तदानुशासनवैयर्थ्यमित्यत आह–**न ह्येतावानिति।** इत्यभिधानेति। अत्र यद्विशेष्यं तेन संख्यान्वयः। तेन चैत्रः तण्डुलान् पचतीत्यत्र फलजनकयत्नाश्रयश्चैत्र एव विशेष्यः, चैत्रेण तण्डुलाः पच्यन्त इत्यत्र चैत्रवृत्तियत्नविषया तण्डुला इति त एव विशेष्या इति तत्रैव संख्यान्वयः, रथो गच्छतीत्यत्र रथस्यैव विशेषणं विशेष्यः, तेनैव संख्यान्वयः, रथो गच्छतीत्यत्र रथस्यैव विशेष्यत्वं, रथेन गम्यते ग्राम इत्यत्र तु **ग्रामस्येति**। तेनैवाचेतनस्थलेऽपि संख्यान्यश्चैत्रेण सुप्यत इत्यत्र कर्माभावात्। कर्तृव्यापारो-परुद्धतयैवोपस्थितेश्चैत्रवृत्तिव्यापारविषयः स्वाप इति धात्वर्थ एव विशेष्यः, तेनैव संख्यान्वयः, तेन चैत्रः कर्ता पचत्योदनमत्र भावनान्वयं विनापि संख्यान्वयश्चैत्रेणैव, तस्य विशेष्यत्वात्। न च तत्र भावनान्वयादपदार्थता आख्याता, नैवं तृचा एकस्या एव भावनाया अभिधानात्। एवं चैत्रः पचतीत्यत्रापि सुपा तिङा च एकस्या एव संख्याया अभिधानमिति नेयं भावना विशेष्यत्वे सति प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेव कर्तुः कर्मणो वा आधेयत्वं न त्वनुमेयत्वमित्यवधेयम्। कर्तृधर्मो यत्नो न लिङर्थः। तस्य सर्वाख्यात- साधारणत्वादिति यदुक्तं तत्राभ्युपगम्य विशेषं शङ्कते–**स्यादेतदिति**। **कालत्रयेति।** न हि यजेत स्नायादित्यादौ कश्चित् कालो भासत इत्यर्थः। **यत्नपदेनेति।** तत्रापि कालत्रयापरामृष्टो यत्न एवार्थ इत्यर्थः। ननु यजेतेत्यत्र यागविषयो यत्नः प्रतीयते। यत्नपदात्तु यत्नमात्रमिति न साध्यमिति शङ्कते–**विषयेति।** ननु **'यजेत स्वर्गकाम'** इत्यत्र लिङा कतृसंख्याभिधीयते, न तु यागप्रयत्न इत्यत्रेति शङ्कते–**कर्तृसंख्येति।** इष्ट **एवेति।** अयमेव लिङर्थ इत्यर्थः। लिङर्थस्य प्रवर्तकत्वात्

अस्य चातथाभूतत्वान्नायं लिङर्थ इत्याह–**इत इति।** अर्थसाम्येऽपि फलसमभिव्याहारविरहान्न प्रवर्तकत्वमस्येत्याह–**फलेति।** अर्थाविशेषेऽपि विनिगमकं पृच्छति–**तदिति।** उत्तरं–**न हीति। यत्न इति।** प्रतीयमानो यत्न इत्यर्थः। नन्विच्छा चेद् यत्नं जनयति, तदा सैव लिङर्थः स्यादित्याह–**न चेति।** इच्छायाः प्रवृत्तिहेतुज्ञानविषयत्वाभावादित्यर्थः। इच्छायाः कर्तृधर्मस्य विधित्वेन **कारिकया**ऽसत्त्वादि यद्बाधकमुक्तं तद् विवृणोति **न च लिङ** इति। सा सती येन यत्नं जनयेदिति शेषः। न च लिङ(:) श्रुतिकालेऽपि स्वहेतुबत(ल)ायाता साऽस्तीति वाच्यम्, तदा प्रवृत्तिं प्रति लिङोऽप्रयोजकत्त्वेन वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः, ननु नाप्रयोजकत्वम् इच्छाजन्यस्यैव प्रयोजनत्वादित्याह–**न चेति। तस्या इति।** लिङ इत्यर्थः। **व्युत्पत्तीति।** तर्हि लिङ्पदमव्युत्पन्नस्यापीच्छां जनयित्वा प्रवृत्तिं जनयेत् इत्यर्थः। इच्छाया लिङर्थत्वे युक्त्यन्तरमाशङ्क्य निराकरोति–**एतेनेति।** अहं सङ्कल्पात् प्रवृत्तः, अतोऽयमपि वृद्धं पचेतेत्यादिश्रवणसमनन्तरं सङ्कल्पादेव प्रवर्तत इति सङ्कल्प एव लिङर्थ इति व्यवहाराधीनो व्युत्पत्तिग्रह इत्यर्थः। **स एवेति।** सङ्कल्प एवेत्यर्थः। **स्वात्मनीति।** न हि यत्न एव यत्नं जनयतीत्यर्थः। **सा हीति।** साधनगोचरेच्छेत्यर्थः। **प्रयुक्तमिति।** लिङ् च न तदुत्पादिकेत्यप्युक्तमिति भावः। ननु फलेच्छा तदानीं सम्भवत्येवातः सत्त्वात् सैव लिङर्थः स्यादित्यत आह–**फलेच्छेति।** निसर्गवाहित्वं निरुपाधित्वं प्रवृत्तिः साधने न तु फलेऽपि, न च फलेच्छा साधने प्रवर्तयति भिन्नविषयत्वादित्यर्थः। **तदर्थं चेति।** फलेच्छोत्पादनार्थं ज्ञापनार्थं वा न शास्त्रमर्थवदित्यर्थः। **कारणान्तरत** इति। फलज्ञानादेवेत्यर्थः। **तस्या इति।** फलेच्छाया इत्यर्थः। ननु मनोवेद्याऽपि शास्त्रेण बोध्यतामत आह–**अप्राप्त** इति। 'विधिरत्यन्तमप्राप्तावि'ति वस्तुगतेरित्यर्थः। दोषान्तरमाह–**तदभिधान इति।** लिङा फलेच्छाभिधीयते। 'स्वर्गकाम'पदेन चेति पौनरुक्त्यान्न सा लिङित्यर्थः। पौनरुक्त्यमेव स्पष्टयति **तदा हीति**। तथा च स्वर्गकाम इति पदं व्यर्थमापद्येतेत्यर्थः। **अन्यविषयत्वादिति।** हेतुं तर्कोपष्टम्भेन स्फुटयति**–यदि ही(चे)ति।** ननु फलेच्छा हेतौ प्रवर्तयन्तीति कुतोऽतिप्रसङ्ग इति शङ्कते–**हेत्विति।** अज्ञातस्य नियामकत्वे शास्त्रवैयर्थ्यमाह–**अज्ञातस्येति।** भ्रमादसाधने प्रवृत्तिर्न स्यादित्यापि बोध्यम्। **तस्येति।** हेतुफलभावस्येत्यर्थः। यागस्वर्गयोर्हेतुफलभावो यदि ज्ञातस्तदा हेतुगोचरेच्छैव हेतौ प्रवर्तिकेति कृतं शास्त्रेणेत्वाह–**ज्ञातस्येति।** ननु शास्त्रं विना साधनेच्छैव कथं स्यादित्यत आह–**य इति।** इष्टसाधनताज्ञानादेव तत्रेच्छेति भावः। ननु तथापि तत्साधनेच्छैव लिङा बोध्यतामत आह–न चेति। तदानीं लिङ्श्रवणकाले। ननु चासत्या एव साधनेच्छाया ज्ञानं निज(लिङ्?)-जन्यतामत आह–**न चेति।** जनितमपि तज्ज्ञानमसत्यामिच्छायां प्रवृत्तिं जनयतीति ज्ञानजननतन्त्रमित्याह–**स्वर्गेति। इत्यतोऽपिति।** एतज्जनित- ज्ञानादपीत्यर्थः। ननु लिङा जनितमिच्छाज्ञानं प्रवर्तकं न तु तदुदाहृतवाक्यजनितमित्यत आह–लिङ इति। ननु स्वसम्बन्धीच्छाया यदा ज्ञानं भवति, तदा प्रवर्तत एवेत्याह–**स्वेति।** तर्हि **यजेतेति** वाक्यान्न प्रवर्तेत, अनेन

स्वसम्बन्धिन्या इच्छाया प्रत्यायनात् इत्याह–**प्रथमेति।** स्वसम्बन्धीच्छाप्रवृत्तावपि न प्रवर्तत एवेति व्यभिचारमाह–**ओदनेति।** सङ्कल्पज्ञानस्य यत्नजनकत्वे सङ्कल्पस्य वैयर्थ्यमाह–**अपि चेति। वुरुत इति(?)।** इष्टसाधनताज्ञानस्य त्वया सङ्कल्पजनकतानभ्युपगमादिति भावः। **किमर्थञ्चेति।** किं वास्य प्रयोजनमित्यर्थः। लिङा सङ्कल्पविषयकं ज्ञानं जन्यते, तेन च ज्ञानेन सङ्कल्प उत्पाद्यते, उत्पने च प्रयत्नो जन्यते इत्युभयत्रैव प्रश्ने उत्तरमाह–**सङ्कल्पेति। इच्छाविशेष इति। कुर्यामिति(?)।** चिकीर्षारूपमित्यर्थः। सङ्कल्पे सङ्कल्पज्ञानस्य प्रयोजकत्वमाह–**सुख इति। स्वभावत इति।** फलेच्छाया फलज्ञानमात्रजन्यत्वात् साधनेच्छायास्तु फलेच्छाजन्यत्वादुभयत्रापि सङ्कल्पज्ञानमप्रयोजकमित्यर्थः। सङ्कल्पज्ञानस्य सङ्कल्पा-तिरिक्तागोचरसङ्कल्पजनकत्वात् सङ्कल्पगोचरमेव सङ्कल्पं जनयेत्, सङ्कल्पस्य च फलतत्साधनेतरत्वात् न सङ्कल्पविषयत्वमित्याह–**सङ्कल्पेति।** सङ्कल्पविषयः सङ्कल्प इत्यर्थः। ननु सङ्कल्पोऽपि प्रवृत्तिद्वारा सुखसाधनं भवत्येवेति तत्रं कथं नेच्छा स्यादित्याह–**तत् साधनेति।** सुखसाधनत्वादेवेत्यर्थः। तर्हि सङ्कल्पेऽपीष्टसाधनताज्ञाना-धीनैवेच्छा न तु सङ्कल्पस्वरूपज्ञानाधीनेत्याह–**तर्हीति।** अन्यथा चन्दनावपि स्वरूपज्ञानादेवेच्छा स्यान्न तु सुखसाधनताज्ञानादित्याह–**अन्यथेति।** यद्वा, औपाधिक इष्टसाधनताज्ञानाधीन इत्यर्थः। **सङ्कल्पविषयस्त्विति।** बोध इति शेषम् (:?)। **कथमिति।** अङ्गीक्रियत इति शेषः। सङ्कल्पोऽपि प्रवृत्तिद्वारा तत्साधनत्वसत्त्वादुपायेच्छार्थमेव सङ्कल्पे सुखसाधनत्वज्ञानमित्याह–**तत्साधनत्वादेवेति।** तर्हि इष्टसाधनत्वज्ञानमेव सङ्कल्पहेतुरङ्गीकृतो न तु सङ्कल्पस्वरूपज्ञानम् इत्याह–**तर्हीति। अन्यथेति।** चन्दनादिस्वरूपज्ञानादपि इच्छोत्पत्त्यापत्तिरिति भावः। **नासौ विधिरिति।** न सङ्कल्पः प्रवर्तकज्ञानविषय इत्यर्थः। ननु यत्किञ्चिज्ज्ञानं प्रवर्तकमस्तु, किं विषयविवेचनेनेत्यत आह–ज्ञानञ्चेति। 'अवशिष्यत' इति वक्तुमिति शेषः। **कर्तृधर्मेति।** स्पन्दप्रयत्नेच्छानां कर्तृधर्माणां प्रवर्तकत्वव्युदास इत्यर्थः।।११।।

अस्तु तर्हि कर्म धर्मः। नेत्युच्यते -

अतिप्रसङ्गान्न फलं नापूर्वं तत्त्वहानितः।
तदलाभान्न कार्यञ्च न क्रियाऽप्यप्रवृत्तितः।।१२।।

कर्म्म हि फलं वा स्यात्, तत्कारणमपूर्वं वा, तत्कारणं क्रिया वा? न प्रथमः फलेच्छायाः प्रवृत्तिं प्रत्यहेतुत्वात्, अतिप्रसङ्गादित्युक्तत्वात्। न द्वितीयोऽव्युत्पत्तेः। लिङो हि प्रवृत्तिनिमित्तमपूत्वत्वं वा स्यात्, कार्यत्वं वा स्यात्, उभयं वा? न प्रथमः। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यापूर्व्वत्वस्य प्रमाणान्त-रादवगतापूर्वत्वव्याघातात्, अन्वगतावव्युत्पत्तेः, सम्बन्धिनोऽनवगमे सम्बन्धस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात्। तत एवावगतावितरेतराश्रयदोषात्।

न च गन्धवत्त्वेनोपनीतायां पृथिव्यां पृथिवीशब्दवत् अपूर्वे प्रवर्तते लिङिति युक्तम्। तत्रोभयोरपि प्रतीयमानत्वेन सन्देहे कल्पनागौरवपुरस्कारेण पृथिवीत्व एव सङ्गतिविश्रान्तेरुपपत्तेः, न त्वत्रापूर्वत्वप्रतीतिः।

स्यादेतत्, कार्यत्वमुपलक्षणीकृत्य तावदेषा लिङ्प्रवृत्ता, तदुपलक्षितश्च यागो वा यत्नो वाऽन्यो वा शब्देतरप्रमाणगोचरो नाधिकारिविशेषण-स्वर्गसाधनसमर्थः। न चाकाम्यफले कामी नियोक्तुं शक्यते। ततोऽन्यदेवालौकिकं किञ्चिदनेनोपलक्ष्यते, यो लिङादिप्रवृत्तिगोचर इति किमनुपपन्नमिति चेत्। उपलक्षणं हि स्मरणमनुमानं वा? उभयमप्यनवगतसम्बन्धेनाशक्यम्, न हि संस्कारवन्मनोवददृष्टवद्वा कार्यत्वमपूर्वत्वमुपलक्षयति, ज्ञानापेक्षणात्। ततो हस्तीव हस्तिपकं, धूम इव धूमध्वजं, तत्सम्बन्धज्ञानादुपलक्षयेत्, न त्वन्यथा।

तथा च न्यायसम्पादनाऽप्यरण्ये रुदितम्, न हि युक्तिसहस्रैरप्यविदिते सङ्गतिग्रहोऽविदितसङ्गतिर्वा शब्दः प्रवर्तते इति। एतेन भेदाग्रहात् क्रिया कार्ये व्युत्पत्तिरिति निरस्तम्, न ह्यज्ञाते भेदाग्रहो व्यवहाराङ्गम्, अतिप्रसङ्गात्।

किञ्चापूर्वत्वे प्रवृत्तिनिमित्ते कल्प्यमाने लौकिकी लिङ्नर्थिका प्रसज्येत, तत्रोपलक्षणीयाभावात्। तत्र कार्यत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति यदि, प्रकृतेऽपि तथैवास्तु क्लृप्तत्वात् सम्भवाच्चेति।।

अस्तु तर्हि तदेव प्रवृत्तिनिमित्तं, **तर्कसम्पादनया** त्वपूर्वव्यक्तिलाभ इति चेत्। न। नित्यनिषेधापूर्वयोरलाभप्रसङ्गात्। न चास्मिन् पक्षे एकत्र निर्णीतेन शास्त्रार्थेनान्यत्र तथैव व्यवहार इति सम्भवति। कार्यत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन निर्णीतत्वात्, न त्वपूर्वत्वस्य। न्यायसम्पादनायाश्च तत्रासम्भ-वात्। फलानुगुण्येन हि व्यक्तिविशेषो लभ्यते, न च तत् तत्र श्रूयते। न चाश्रुतमपि कल्पयितुं शक्यते। बीजाभावात्।

तद्धि विध्यन्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्येत, कार्य्यत्वप्रत्ययान्यथाऽनुपपत्त्या वा, लोकवत्। न प्रथमः। भवतां दर्शने तस्योपेयरूपत्वात्, यतः श्रुतस्वर्गफलत्वेऽपि साध्यविवृद्धिरुच्यते! न द्वितीयः। शब्दबलेन तत्प्रत्यये तदनपेक्षणात्, लोके हि तत्प्रत्यय इष्टाभ्युपायताऽधीनो न तु वेदे इत्यभ्युपगमात्। अन्यथेष्टाभ्युपायतैव प्रथमं वेदादवगन्तव्या, प्रमाणान्तराभावात्, ततः

कार्य्यतेत्यानुमानिको विधिः स्यात्, न शाब्दः।

आनुमानिकं फलमस्तु, यत्कर्त्तव्यं तदिष्टाभ्युपाय इति व्याप्तेरित्यपि न युक्तम्। सुेन व्यभिचारात्। अन्यत्वे सतीति चेत्। न। दुःमभावेन व्यभिचारात्। फलं विहायेति चेत्। तदेव किमुक्तं स्यात्। इष्टं स्वभावत इति चेत्। तर्हि ततोऽन्यदनिष्टं स्यात्, तच्च कर्त्तव्यमिति व्याघातः। तत्साधनमिति चेत्। तत्साधनत्वे सतीति साध्याविशिष्टं विशेषणम्। स्वभावतो नेदमिष्टं कर्त्तव्यञ्च, ततो नूनमिष्टसाधनमिति साधनार्थं इति चेत्। न। स्वभावतो नेदमिष्टमित्यसिद्धेः। अनन्योद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्तत्वात्, अन्यथा तदसिद्धेः, ततो व्याघातादन्यतरापाय इति।

अस्तु नित्यनिषेधापूर्व्वयोरलाभः किं नश्छिन्नमिति चेत्। किं नश्छिन्नं, यदा कामाधिकारेऽपि तदलाभः, न हि लिङा कार्य्यं स्वर्गसाधनमुक्तम्। नापि स्वर्गकामपदसमभिव्याहारान्यथानुपपत्त्या तल्लब्धं, ब्राह्मण-त्वादिवदधिकार्य्यवच्छेदामात्रेणैवोपपत्तेः।

न चेदमनुमानं—यस्य यदिच्छातो यत्कर्त्तव्यं, तत्तस्येष्टसाधनम्—इति। अन्येच्छया स्वाभाविककर्त्तव्यत्वासिद्धेः। अन्येच्छयैव तत्कर्त्तव्यतायाः सुेनानैकान्तिकत्वात्, औपाधिककर्त्तव्यतायाश्चेष्टसाधनत्वमप्रतीत्य प्रत्येतुमशक्यत्वात्।

किमनया विशेषचिन्तया, प्रतीयते तावच्छब्दादन्यदिच्छतोऽन्यकार्य-मित्येता कर्त्तव्यमन्वयायोग्यं, तत्कथमभिधीयताम्? तत एव तत्साधन-त्वसिद्धिरिति चेत्। एवं तर्हीष्टसाधनतैकार्थसमवायिकर्त्तव्य- त्वाभिधानादनु-मानानवकाशः। न चान्विताभिधानेऽपि तत्साधनत्वसिद्धिः। अधिकार्यवच्छे-दमात्रेणाप्यन्वययोग्यतोपपत्तेः।

न च कार्यत्वमपूर्वे सम्भवति। तद्धि कृतिव्याप्यता चेत्, व्रीह्यादिष्वेव, सिद्धत्वात्। कृतिफलत्वञ्चेत्, यागस्यैव, ततस्तस्यैवाहत्योत्पत्तेः। कृत्युद्देश्यता चेत्, स्वर्गस्यैव, निसर्गसुन्दरत्वात्। न त्वपूर्वस्य, तद्विपरीतत्वात्। स्तनपानादिव-दौपाधिकीति चेत्। साऽपि यागस्यैव। स्वर्गस्य साध्यत्वस्थितौ यागस्यैव साधनत्वेनान्वयात्।

कालव्यवधानानैतन्निर्व्वहतीति चेत्, यथा निर्व्वहति श्रुतानुरोधेन तथा कल्प्यताम्। व्यापारद्वारा कथञ्चित् स्यात्, न तु भिन्नकालयोर्व्यापार-व्यापारिभावः। कारणत्वञ्च व्यापारेण युज्यते। अव्यवधानेन पूर्व्वकालनियमश्च तत्त्वम्। अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति चेत्। न, पूर्व्वभावनियममात्रस्य कारणत्वात्। कार्य्यानुगुणवान्तरकार्य्यस्यैव व्यापारत्वात्, कृषिचिकित्सादौ बहुलं तथा व्यवहारात्। लाक्षणिकोऽसाविति चेत्। न। मुख्यार्थत्वे विरोधाभावात्।।

अस्तु तर्हि पुत्रेण हते ब्रह्मणि चिरध्वस्तस्य पितुस्तमवान्तरव्यापारीकृत्य कर्त्तृत्वम्, तथा च लोकयात्राविप्लव इति चेत्। न। सत्यपि सुते कदाचित्तदकरणात् तस्मिन्नसत्यपि कदाचित् करणादनिर्वाहकतया तस्य व्यापारत्वायोगात्। यं जनयित्वैव हि यं प्रति यस्य पूर्वभावनिर्वाहः, स एव तं प्रति तस्य व्यापारो नापरः, यथाऽनुभवस्य स्मरणं प्रति संस्कारः, तस्य ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधाने सिद्धे तदन्यथाऽनुपपत्त्या संस्कारः कल्प्यते, न त्वन्यथा, तथेहापि। न चेदेवं, तवापि ब्रह्मभिदुरश रविमोकसमसमयहतस्य हन्तृत्वं न स्यात्, स्वनिवेशन शयानस्य तत्पितुरिति। एतेनोभयं वेति निरस्तम्।

अस्तु तर्हि क्रियाधर्म्म एव कार्यत्वं विधिः, सर्वो हि कर्त्तव्यमेतदिति प्रत्येति ततः कुर्यामिति सङ्कल्प्य प्रवर्तते इति चेत्। न। कर्त्तव्यं मयेति कृत्यध्यवसायार्थो वा स्यात्? कर्त्तव्यं मयेत्युचितार्थो वा स्यात्? तत्र प्रथमः सङ्कल्पान्न भिद्यते। व्यवहितकार्ये सङ्कल्पो हि कर्त्तव्यो मयेति, सन्निहितकार्यसङ्कल्पस्तु कुर्यामिति। स च न लिङर्थः। सत्तामात्रेण प्रवर्त्तनादित्युक्तम्। तदेतत् कर्त्तव्यतायां जातायां प्रवर्तते इति वस्तुस्थितौ भ्रान्तेर्ज्ञातायामिति गृहीतम्।

औचित्यन्तु क्रियाधर्म्मः प्रागभाववत्त्वं, तस्मिन् सति शक्यत्वं वा, तस्मिन् सति कर्तारं प्रत्युपकारकत्वं वा? प्रथमे कुतश्चिदपि न निवर्त्तेत। द्वितीये दुःऽपि तथाविधे प्रवर्तेत। तृतीये तु वक्ष्यते।।१२।।

आमोदः

कर्मधर्म इति। कार्यत्वमित्यर्थः। विधिरित्यनुषङ्गः। तदेव लिङादिपदजन्य-ज्ञानविषयोऽस्त्वित्यर्थः। तत्र प्रवृत्तियोग्यं कार्यं विकल्पयति—**कर्म ही**ति। फलं

स्वर्गादि तत्कारणं स्वर्गादिकारणं तत्कारणमपूर्वकारणं, क्रियायागादिरित्यर्थः। तदेतेषां मध्ये कस्य कार्यत्वं धर्मं ज्ञात्वा पुरुषः प्रवर्त्तते इत्यभिप्रायः। अत्र कारिकापठितुमुचिता। **अतिप्रसङ्गादि**ति। स्वर्गः कार्यमिति ज्ञानात् स्वर्ग एवेच्छा स्यात्। सा च कुत्र प्रवर्त्तयेदित्यर्थः। अपूर्वं कार्यमिति ज्ञानं यदि लिङा जन्येत तदा व्युत्पत्तिग्रह-दशायामेवापूर्वावगतावपूर्वत्वव्याघातः। शब्देतरप्रमाणगम्यत्वस्य त्वयाऽभ्युपगमात्तदलाभात्। अपूर्वस्य पूर्वमलाभात्। अनुपस्थितेः कार्यत्वेनापि प्रवृत्तिनिमित्तेन न तदुपस्थितिः। क्रियाया अपि यागादेः कार्यत्वं लिङा ज्ञात्वा न प्रवर्त्तते क्रियाया दुःखमयत्वादित्यर्थः। कारिकया तमेव विशदयति—**फलेच्छाया** इति। **उक्तत्वादि**ति। यदि कालविषयैव सा साधनविषयं यत्नं जनयेत् अन्यत्रापि प्रमुचीते त्यादिनेत्यर्थः। **अव्युत्पत्तेरि**ति। विवरितुमाह—**लिङो ही**ति। **उभयमिति।** अपूर्वत्वसमानाधिकरणं कार्यमित्यर्थः। **अपूर्वत्वे**ति। शब्देतरप्रमाणविषयत्वस्य त्वयाऽनभ्युपगमादित्यर्थः। **सम्बन्धिन** इति। प्रवृत्तिनिमित्तस्येत्यर्थः। सम्बन्धस्य सङ्केतस्येत्यर्थः। ननु व्युत्पत्तिरपि लिङ्पदादेव स्यादित्यत आह—**तत एवेति**। लिङ्पदादर्थं प्रतीत्य व्युत्पन्नः स्यात्, व्युत्पत्तौ च सत्यां तदर्थप्रत्ययः स्यादित्यर्थ। ननु गन्धवत्त्वोपलक्षितं पृथिवीत्वं यथा पृथिवीपदे प्रवृत्तिनिमित्तं तथा कार्यत्वोपलक्षितमपूर्वत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तमदूरविप्रकर्षात् सामानाधिकरण्यात् उपलक्ष्योपलक्षकभावः स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति—**न चे**ति। विशेषमाह—**तत्रे**ति। तत्रोभयोर्युगपदुपस्थितौ गन्धवत्त्वस्योपाधित्वेन गौरवमिति पृथिवीत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यवसीयत इत्यर्थः। ननु कार्यत्वेनैव रूपेण कार्यं किञ्चित् स्मारयति। लिङ्पदं प्रथममनन्तरमन्विताभिधानदशायां यागं यत्नं घटादिकञ्च तिरस्कृत्य काम्याव्यवहितमपूर्वमादाय पर्यवस्यतीति शङ्कते—**स्यादेतिदि**ति। अधिकारिविशेषणं यः स्वर्गः तत्साधनसमर्थो न यागादिराहत्येत्यर्थः। ननु यागादि साक्षात्स्वर्गसाधनं मास्तु, किमेतावता इत्यत आह—**न चेति। अकाम्यफले**ति। न काम्यं स्वर्गादिकमव्यवधानेन फलं यस्येत्यर्थः। नियोक्तुं प्रवर्त्तयितुम्। **तत** इति। अन्यदेव स्वर्गसाधनमनेन कार्यत्वेन धर्मितया उपलक्षणीयं तच्चापूर्वमेवेत्यर्थः। कार्यत्वेन धर्मि किञ्चिदुपलक्षणीयमिति यदुक्तं तत्र पृच्छति—**उपलक्षणमि**ति। कार्यत्वेन धर्मेणापूर्वस्य धर्मिणः सम्बन्धस्यावगमो नास्तीति नेदमुपलक्षणीयमित्यर्थः। ननु यथा संस्कारादीनामज्ञातमेव ज्ञापकत्वं तथा प्रकृतेऽपि स्यादत आह—**न ही**ति। ज्ञानापेक्षणादिति। स्मारकस्यानुमापकस्य वा सम्बन्धज्ञानापेक्षणादित्यर्थः। एतदेव दृष्टान्तेन दर्शयति—**तत** इति। **न्यायसम्पादने**ति। यागे यत्ने वा नाधिकारिविशेषणं स्वर्गसामर्थ्यं किन्त्वपूर्वं तथेत्यादिना यो न्यायः सम्पादितः सोऽपि व्यर्थ एव सम्बन्धावगमाभावादित्यर्थः। कथमरण्यरुदितमित्यत आह—**न ही**ति। ननु क्रियाकार्यत्वे एव व्युत्पत्तिग्रहः, परन्तु क्रियया सममपूर्वस्य भेदाग्रहात् अपूर्वमेवोपस्थापयति लिङित्यपि नेत्याह—**एतेनेति**। यद्वाऽपूर्वं न भेदाग्रहात् क्रियाकार्यत्वे व्युत्पत्तिरित्यपूर्वमेव लिङुपस्थापयतीति निरस्तमित्यर्थः। अज्ञातभेदाग्रहस्य व्यवहाराङ्गत्वे सर्वः सर्वत्र प्रवर्त्तेत, न तु रक्षणार्थी

मुक्तावेव भ्रमादित्याह **न ही**ति। **अनर्थिके**ति। तत्र नापूर्वत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। कार्यत्वेनापूर्वत्वमुपलक्षणीयमित्यत्र दोषमाह—**तत्रे**ति। **प्रकृतेऽपी**ति। वैदिकलिङापि इत्यर्थः। क्लप्तत्वात् लौकिकलिङि सम्भवात् अन्वययोग्यत्वात् उपस्थिततत्वाच्चेत्यर्थः। ननु कार्यत्वेनैव प्रकारेण पूर्वमभिधत्तां लिङित्याशङ्कते—**अस्तु तर्ही**ति। **तर्कसम्पादनाये**ति। अन्यस्य स्वर्गसाधनायोग्यत्वात् कार्यत्वेनापि रूपेण योग्येनापूर्वमेवोपस्थापनीयमित्यर्थः। पूर्वं तु कार्यत्वेनापूर्वत्वमुपलक्षणीयम्। अपूर्वत्वेनैवापूर्वोपस्थितिरिति भेदः। **नित्ये**ति। **"अहरहः सन्ध्यामुपासीत" "न कलञ्जं भक्षयेदि"**त्यत्र स्वर्गादिकं फलं न श्रूयते येनायोग्यतया क्रियानिरासादपूर्वलाभः स्यादित्यर्थः। ननु काम्यस्थले येन रूपेणापूर्वलाभः तेनैव नित्यनिषेधापूर्वलाभोऽपि नहि वैदिकलिङ्त्वेनात्र कश्चिद्विशेष इत्यत आह—**न चे**ति। भवेदेवं यदि अपूर्वत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं स्यात्, किन्तु कार्यत्वमेव, तथा च कथमपूर्वलाभ इत्यर्थः ननूक्तमन्यस्यायोग्यत्वान्न्यायसम्पादनबलादपूर्वलाभ इत्यत आह—**न्यायसम्पादनायाश्चेति**। न्यायसम्पादना हि काम्याव्यवहितसाधनत्वं, नित्ये च काम्यं नास्त्येवेत्यर्थः। न्यायसम्पादनामेवाह—**फले**ति। **तदि**ति। फलमित्यर्थः। **तत्रे**ति। नित्यनिषेधस्थल इत्यर्थः। ननु विश्वजिन्न्यायात् तत्रापि फलं कल्पयित्वा न्यायसम्पादना स्यादत आह—**न चे**ति। **बीजे**ति। फलकल्पने बीजमेव नित्ये नास्तीत्यर्थः। बीजाभावमेव स्फुटयति—**तदितरे**ति। विधिरेव फलं विनानुपपन्न इति तावन्नास्ति सन्ध्यामुपासीतेति विधेस्त्वया फलं विनापि स्वीकारात्। तस्यैवोपेयरूपत्वात्, स्वतः सुन्दरत्वात्, अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वादिति यावत्। **यत** इति। यत्रापि स्वर्गः फलं श्रूयते तत्रापि साध्यस्यापूर्वस्य वृद्धिः स्वर्गादिफलपर्यन्तस्थायिता, न तु स्वर्गादिरेव स्वातन्त्र्येण तत्र फलम् अपूर्वस्य स्वतः सुन्दरत्वभङ्ग प्रसङ्गात्। विश्वजितस्तु काम्याधिकाराम्नातत्वेन फलकल्पनौचित्यात् ईक्षितवद्दर्शना-दित्यर्थः। इष्टसाधनताज्ञानमन्तरेण कार्यत्वप्रत्यय एव नोत्पद्यत इति इष्टसाधनताज्ञानार्थमिष्टं किञ्चिन्नित्यनिषेधमूलेऽपि कल्पनीयमिति कल्पनाबीजमेतदेव। यथा लोके कार्यत्वमिष्टसाधनतालिङ्गकमिति। यद् द्वितीयं तद् दूषयति—**न द्वितीय** इति। **शब्दबलेने**ति। वेदे निजैव चेत् कार्यत्वं त्वन्मते बोध्यते, तदेष्टाभ्युपायतारूपप्रतिपत्त्यर्थं कथमिष्टं किञ्चित् कल्प्यतामित्यर्थः। **तत्प्रत्यय** इति। कार्यत्वप्रत्यय इत्यर्थः। तदनपेक्षणात् इष्टकल्पनानपेक्षणादित्यर्थः। तत्प्रत्ययः कार्यत्वप्रत्यय इत्यर्थः। लोके भोजनदाविष्टाभ्युपायतान्वयव्यतिरेकगम्या, तेन तथा लिङ्गेन कार्यत्वं भोजनादावनुमाय प्रवर्त्तत इति तवाभ्युपगमादित्यर्थः। **अन्यथे**ति। वैदिकयागादावन्वय-व्यतिरेकग्रहाधीना नेष्टाभ्युपायताधीरित्यगत्या सा लिङर्थ एव त्वया वाच्या, तथा च कार्यताऽनुमातव्येति त्वन्मते विधिः शब्दो न स्यादित्यर्थः। ननु नित्यस्थलेऽपि कर्तव्यताधीस्तावत् शाब्दी यच्च कर्तव्यं तदिष्टाभ्युपायता इति व्याप्तिबलादेवेष्टोपस्थितिरिति शङ्कां निरस्यति—**आनुमानिक** इति। **सुखेने**ति। कर्तव्यत्वं हि कृत्यधीनोत्पत्तिकत्वं, तच्च सुखेऽप्यस्ति, न त्विष्टसाधनत्वमिति व्यभिचार इत्यर्थः। **दुःखाभावेने**ति। दुःखध्वंसेनेत्यर्थः क्षेमसाधारणकृतिसाध्यत्वमादाय दुःखप्रागभावेन वेत्यर्थ **फलमि**ति।

तच्च सुखदुःखाभावसाधारणमिति भावः। **तदेवे**ति। फलं निष्पाद्यञ्चेत्तदा पूर्वसाधारणमेव तत्रेष्टाभ्युपायता न सिद्ध्येदिति न नित्यापूर्वलाभ इत्यर्थः। **इष्टमि**ति। निरुपाधीच्छाविषय इत्यर्थः। **तर्ही**ति। तथा चापूर्वस्याप्यनिष्टत्वमायातं, तथा न कर्तव्यत्वान्वय इत्यर्थः। त्वयापूर्वस्यापि स्वभावत एवेष्टत्वाभ्युपगमाच्चेति भावः। अनित्यञ्च कर्तव्यञ्चेत्युक्तिव्याघात एवात्रेत्याह–**तच्चे**ति। नन्विष्टसाधनत्वे सति यत् कर्तव्यं तदिष्टसाधनमिति व्याप्तिरित्याह–**तत्साधनत्वे सती**ति। अत्र साध्याविशेषमाह–**तर्ही**ति। नन्विष्टसाधनत्वेन न विशेष्यं येन साध्याविशेषः स्यात्, अपि तु सोपाधीच्छाविषयत्वे सति यत् कर्तव्यं तदिष्टसाधनमित्याह–**स्वभावत** इति। नित्यापूर्वस्यापि स्वभावतस्त्वया इष्टत्वाभ्युपगमात् स्वरूपासिद्धिरत्रेत्याह–**स्वभावत** इति। तदेव स्फुटयति–**अन्यस्ये**ति। **अन्यथे**ति। नित्यापूर्वमपि यद्यन्योद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यं तदा सन्ध्योपासनादेर्नित्यत्वं भज्येत फलाभावादपूर्वमपि तत्र निषिद्ध्येदित्यर्थः। **तत** इति। स्वभावत एव यदीष्टत्वं तदा न काम्यसाधनत्वं तच्चेन्न तदा स्वभावत इष्टत्वं त्वया च स्वभावत एव तस्येष्टत्वाभ्युपगमात् काम्यसाधनत्वाभावान्न तत्सिद्धिरित्यर्थः। नित्यनिषेधस्थले न्यायसम्पादनाविरहादपूर्वं मा सिद्ध्यतु काम्यस्थले तु कार्यत्वेन रूपेणापूर्ववाच्यत्वं सेत्स्यत्येवेत्याह–**अस्त्वि**ति। **तदा लाभ** इति। अपूर्वलाभ इत्यर्थः। एतदेव स्फुटयति–**न ही**ति। यदि लिङा स्वर्गसाधनगतं कार्यत्वमभिधीयेत तदा क्रियाया धटादेश्चायोग्यतया निरासादपूर्वकार्यता प्रतीयेत। तच्च नास्ति लोके वेदे नित्यस्थानस्वर्गसाधनत्वानभिधानादित्यर्थः। ननु स्वर्गकामादिसमभिव्याहारबलात् काम्याधिकारेऽवश्यं स्वर्गसाधनमेव कार्यं लिङर्थ इत्यत आह–**नापी**ति। यथा ब्राह्मणो यजेत, राजा राजसूयेन यजेत इत्यादावधिकारिविशेषणत्वेन ब्राह्मणत्वादीनामन्वयः। तथा च स्वर्गकामनाया अप्यधिकारिविशेषणत्वेनैवान्वयसम्भावनायामपूर्वस्य कार्यस्य स्वर्गसाधनत्वालाभादित्यर्थः। काम्याधिकारेऽपूर्वलाभप्रकारमाह–**यस्ये**ति। यस्य कामिनो यत् स्वर्गादीच्छतो यत्कर्त्तव्यतया ज्ञानं भवति तत् तस्येष्टसाधनं भवत्येवेति व्याप्तिबलात् कालान्तरभावि यदि प्रमाणं तत् प्रति साधनत्वेन यज्ज्ञायते नूनं तत् स्थिरं सेत्स्यति तदेवापूर्वमित्यर्थः। न हि काम्यसाधने कामिनः कर्तव्यताधीरिति भावः। स्वर्गमिच्छतो यद्यपूर्वे कर्तव्यताधीस्तदा तस्य निरुपाधीच्छाविषयत्वं भज्येत त्वया च नित्यापूर्वानुरोधेन तथाभ्युपगमात् इत्याह–**अन्येच्छये**ति। ननु यदिष्यमाणं सत् कर्तव्यं भवति तदिष्टसाधनमेवेति व्याप्त्याऽपूर्वलाभो न तु निरुपाधीच्छाभङ्ग इत्यत आह–**तदिच्छयैवे**ति। सुखमिच्छतः सुखं कार्यं भवति न तु तदिष्टसाधनमिति व्यभिचार इत्यर्थः। ननु चापूर्वस्य लिङा औपाधिक्येव कर्तव्यता बोध्यतां माभूत्तस्य स्वतः सुन्दरत्वमित्यत आह–**औपाधिके**ति। अन्येच्छाधीना कर्तव्यता तावदौपाधिकी कर्तव्यता सा चान्यदिष्टं प्रतीयमानं प्रति साधनत्वेन ज्ञात एव सम्भवति। तज्ज्ञापकत्वञ्च स्वर्गकामवदस्याधिकारिविशेषणत्वेनैव ब्राह्मणवच्चरितार्थत्वात् इत्यर्थः। अन्येच्छया तदिच्छया चेति विशेषचिन्ता तावदास्तां स्वर्गकामो यजेतेति विधिः स्वर्गमिच्छतोऽपूर्वकार्यमित्ययं बोधस्तावद भवत्येव। एतावता

कामाधिकारे कथं नापूर्वलाभ इत्याह—**किमनये**ति। अन्यदिच्छतोऽन्यत् कर्तव्यतामित्य-योग्यतया वाक्यं नाभिधत्त इति। न हि घटमिच्छतः पटः कर्तव्यो भवति इत्याह—**नन्वि**ति। ननु शब्दादेवेष्टसाधनत्वं कर्तव्यत्वं च द्वयमुपस्थितं त्यात्तथा चान्यदिच्छतोऽन्यत्कर्तव्यमि-त्यन्वययोग्यं भवत्येव यथौदनमिच्छतः पाकः तत्साधनत्वेन ज्ञायत एवेत्याह—**अत एवे**ति। शब्दादेवेत्यर्थः। एवमिष्टसाधनत्वमपि शब्दादेव चेदुपस्थितं तदा त्वदुक्तमनुमानमनवकाशमेवेत्याह—**एवमि**ति। ननु स्वर्गकामपदसमभिहारलभ्यं तत्, न तु लिङ्लभ्यमित्यतस्तत्रानुमानमेव पर्यवस्यति साधनत्ववाचकपदाभावादित्यत आह—**न चे**ति। अत्रोक्तं स्मारयति—**अधिकार्येति**। कार्यत्वेन न्यायसम्पादनयाऽपूर्वमेव लिङ्वाच्यमत्र दूषणान्तरमाह—**न चेति।** कृतिव्याप्यता कृतिविषयत्वं कृतेः सिद्धविषयत्वनियमादित्यर्थः। **कृतिफलत्वमिति।** कृतिसाक्षान्निष्पाद्यत्वमित्यर्थः। कथमेवमत आह—**तत** इति। **कृत्युद्देश्यत्वमिति** अनन्योद्देश्यकृतिव्याप्यत्वमित्यर्थः। **तद्विपरीतत्वादि**ति। अन्योद्देश्यप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वादित्यर्थः। एतच्च निसर्गसुन्दरत्व-विरहादध्यवसेयम्। ननु कृत्युद्देश्येन स्तनपाने कार्यत्वं, तथा स्वर्गोद्देश्येनापूर्वेऽपि कार्यत्वमौपाधिकमित्याह—**स्तने**ति। कृत्युद्देश्यतेत्यनु षङ्गः। **सापीति।** स्वर्गौपाधिकी कृत्युद्देश्यतेत्यर्थः। सा तु यागस्यैव न पुनरप्रतीयमानस्यापूर्वस्येत्यर्थः। ननु चिरभाविनं स्वर्गं प्रति आशुविनाशिनो यागस्य साधनत्वमनुपपन्नमतः फलौपाधिकी कृत्युद्देश्यतापूर्वस्य भवितुमर्हति, न तु योग्यस्य यागस्य इति शङ्कते—**कालेति** स्वर्गसाधनतातीवानुपस्थितस्यैव प्रकृत्यर्थस्य यागस्य लिङा बोध्यते, सा च व्यापारमन्तरेणापर्यवस्यन्ती व्यापारकल्पनया पर्यवस्यतीत्याह—**यथे**ति। अव्यवहितपूर्ववर्तित्वं साधनत्वं तच्च स्वर्गं प्रति यागस्यानुपपन्नं, कारणत्वे ज्ञाते च व्यापारकल्पना, तच्चायोग्यतया लिङा बोधयितुमशक्यमिति न व्यापारकल्पनेत्याशङ्कते—**व्यापारे**ति। ननूत्पादेतरव्यापारद्वारा साधनत्वं का नो हानिरित्यत आह—**न हीति।** व्यापारव्यापारिभावः कार्यकारणभावः, यद्वा भिन्नकालयोरिति सप्तमीद्विर्वचनम्। तथा च भिन्नकालयोः पदार्थयोः भिन्नकालीने पदार्थद्वयस्थले इति यावत्। तत्र कथं न व्यापारव्यापारिभाव इत्यत आह—**कारणं चे**ति। कारणत्वमेव तत्र कथमित्यत आह—**अव्यवधानेने**ति। नियतपूर्ववर्तित्वं कारणत्वं, तच्च यागेऽस्त्येव तदेव लिङा बोध्यते, तथा च नायोग्यत्वमिति परिहरति—**पूर्वे**ति। तथा च चिरध्वस्तं कारणं व्यापारव्याप्तमिति व्याप्त्यैव व्यापारकल्पनमिति भावः। ननु तथापि तेन व्यापारेण व्यवहितं कथं कारणं स्यादित्यत आह—**कार्ये**ति। तथा च स्वाङ्गमव्यवधायकमिति भावः। **कृषी**ति। यथा कृषिर्व्यवहितापि चिरभाविने फलाय कल्पते, तत्र हि पाकजगुणोत्पत्तिर्व्यापारः, चिकित्सापि दशमूलीकषायपानादि वाशुतरविनाश्यपि धातुसाम्यादिव्यापारत्वाद् वा चिरभाविरोगोपशमाय फलाय कल्पते, तथेदमपीत्यर्थः। शस्यकारणं कृषिः, रोगोपशमनसाधनं चिकित्सेति प्रयोगो लाक्षणिकः कारणकारणे न तु कारणे तयोर्व्यवधाने कारणत्वादित्याह—**लाक्षणिक** इति। अतिप्रसङ्गेन व्यवहितस्य कारणमेव न न सम्भवतीति शङ्कते—**अस्त्व**ति। **तथा चे**ति।

तद्रूपिता(?)ब्रह्मा-वधित्वेन व्यवह्रियेतेत्यर्थः। पितुः पुत्रस्तदा तत्र व्यापारः स्यात्, यदि पुत्रमन्तरेण वध एव स्यात्, यदि च तस्मिन् सति अवश्यं वधः स्यात्। **न चैवमिति।** परिहरति–**सत्यपी**ति। व्यापारिव्यापारभावमेव विशदयति– **यमि**ति। एतदेव दृष्टान्तेन स्फुटयति–**यथे**ति। **तदन्यथा उपपत्त्ये**ति। चिरध्वस्तं कारणं व्यापारिव्यापारव्याप्तमिति व्याप्तेरिति भावः। **तथेहापीति।** लिङा यागस्य कारणत्वेऽवगते चिरध्वस्तं कारणमित्यादिव्याप्तेर्व्यापारकल्पनमित्यर्थः। कार्यसमानकास्यैव कारणत्वाभ्युपगमे दण्डमाह–**न चेदेवमिति।** ब्राह्मणवधमुद्दिश्य येन शरः क्षिप्तः स शरविमोककाल एव मृतो ब्राह्मणश्च क्रमिकशरनिपातेन व्रणपाकपरम्परया मृतः तत्र शरक्षेप्तुर्हन्तृत्वं न स्यात्, तदानीं वर्तमानस्य तत्पितुस्तु स्यादित्यर्थः। **एतेनेति।** अपूर्वत्वोपस्थितिमन्तरेण च्युत्यभावेन कामाधिकारोऽपि न्यायसम्पादनावैधुर्येण चेत्यर्थः। **उभयमि**ति। कार्यत्वमपूर्वत्वञ्च लिङ्प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। क्रिया यागादि। **विधिरि**ति। प्रवर्त्तकता न विषयो लिङर्थ इत्यर्थः। अत्रानुभवं प्रमाणयति–**सर्वो ही**ति। एतादृशज्ञानेच्छाकृतीनां कार्यकारणभावस्य सकलानुभवसिद्धत्वादिति भावः। **अध्यवसायार्थ** इति। अवश्यं कर्तव्यमेव मयेति प्रतिज्ञार्थ इत्यर्थः। **उचितार्थ** इति। कर्तुमिदमर्हतीत्यौचित्यमात्रार्थ इत्यर्थः। प्रतिज्ञायाः सङ्कल्पात्मकत्वान्न विध्यर्थत्वमित्याह–**तत्रे**ति। ननु मयेदं कर्तव्यमिति न सङ्कल्पाकारः, किन्त्वहं कुर्यामित्यत आह–**व्यवहितेति**। ननु स एव लिङर्थः स्यादित्यत आह–**स चे**ति। एवं तर्हि कार्यत्वं विधिरिति मीमांसकानां किं निबन्धनः प्रवाद इत्यत आह–**तदेतदि**ति। भ्रमनिबन्धन इत्यर्थः। द्वितीयं कल्पं दूषयति–**औचित्यमिति।** प्रागभावप्रति-योगित्वमात्रनिबन्धनं यदि कर्तव्यत्वं तदा तज्ज्ञानात् सर्वकार्ये तक्षकचूडांद्याहरणेऽपि प्रवर्तेतेत्यर्थः। **दुःखेपी**ति। दुःखसाधनेऽपि प्रवर्त्तेतेत्यर्थः। **वक्ष्यत** इति। इष्टसाधनताविधिपर्यवसन्नमिदमग्रे दूष्यमित्यर्थः। ननु स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यश्रवणानन्तरं पुरुषः प्रवर्त्तत इति प्रवृत्तिकारणं शब्द एव तदनन्तरं प्रवृत्तिदर्शनात्। तथा च शब्दो यागानुकूलां कृतिं मदीयामभिधत्ते इति विधिवाक्यात् प्रतीत्य यागानुकूलां भावनां पुरुष उत्पादयति। तथा शब्दव्यापारभूतामभिधां ज्ञात्वा पुरुषश्चेत् प्रवर्त्तते तदा सैव लिङर्थः। तदुक्तं–लिङोऽभिधा सैव च शब्दभावना भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिरित्यादि। प्ररोचना स्तुतिः, सा च सुखोत्पादनद्वारा प्रवृत्त्यङ्गम्। उक्तञ्च–

अभिधां भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः।
अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातस्य गोचरः।।

अन्यस्य शब्दापेक्षया अर्थात्मनः। तस्य भावना कृतिः सा चान्या शब्दसमवेता भावनापेक्षया।।१२।।

अस्तु तर्हि करणधर्मः। न। करणं हि शब्दः, तद्धर्म्मोऽभिधा वा स्यात् तदर्थो भावनादिर्वा, तद्धर्म्म इष्टसाधनता वा ? न प्रथमः,–

असत्त्वादप्रवृत्तेश्च नाभिधाऽपि गरीयसी।
बाधकस्य समानत्वात् परिशेषोऽपि दुर्लभः॥१३॥

सङ्गतिप्रतिसन्धानाधिकायां तस्यां प्रमाणाभावात्। अन्यसमवेतस्यापूर्ववदन्यव्यापारत्वेनाप्युपपत्तेः। विषयतायाऽपि च स्वव्यापारं प्रति लिङ्गवद्धेतुभावाविरोधात्, अधिकत्वेऽपि ततोऽप्रवृत्तेः। बालानां तदभावेऽपि तद्भावात्। शब्दान्तरेण तच्छ्राविणामप्यप्रवृत्तेः।

न च विलक्षणैव सा लिङो विषयः। तद्वैलक्षण्यं प्रतीतं प्रति चेत्, अर्थविशेषोऽपि स्यात्। प्रवृत्तिमात्रं प्रति चेत्, अभिधासमवेतं तदिति कुतः? तत्सन्निधानादिति चेत्। न। अनियमात्। अन्यस्य सर्वस्य निषेधादिति चेत्। न। प्रवृत्तिहेतुत्वनिषेधस्य तुल्यत्वात्। शब्दैकवेद्यत्वे चाव्युत्पत्तेः।

प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्तिसिद्धे व्युत्पत्तिरित्यपि वार्त्तम्। न हि प्रवृत्तिहेतुः कश्चिदस्तीति प्रवर्तते। इष्टसाधनता तु स्यात्। सर्वो हि मया क्रियमाणमेतन्मतं समीहितं साधयिष्यतीति प्रतिसन्धत्ते, तत इच्छति कुर्यामिति, ततः करोतीति सर्वानुभवसिद्धम्।

तदयं व्युत्पित्सुर्यज्ज्ञानात् प्रयत्नजननीमिच्छामवाप्तवान्, तज्ज्ञानमेव लिङ्श्राविणः प्रवृत्तिकारणमनुमिनोति।

ततश्च कर्त्तव्यतैकार्थसमवायिनी इष्टसाधनता लिङर्थ इत्यवधारयति। न च वाच्यम् एवञ्चेत् वरं कर्तव्यतैवास्तु अवश्याभ्युपगमनीयत्वात्; कृतमिष्टसाधनतया इति। यथा हि नेष्टसाधनतामात्रं प्रतीत्य प्रवर्तते, असाध्येषु व्यभिचारात्। तथा प्रयत्नविषयसमवायिनीमिष्टसाधनतामधिगम्याधिकारी प्रवर्तत इत्यनुभवः।

तत्र विषयो धातुना भवनाऽऽख्यातमात्रेण, शेषन्तु तद्विशेषेण लिङा इत्येवमिष्टाभ्युपायतायामधिगतायामन्यबलात् तद्विषस्येष्टसाधनत्वावगतिरिति कर्त्तव्यतैकार्थसमवायिनीष्टाभ्युपायता लिङः प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तम्।

करणस्येष्टसाधनताऽभिधाने ज्योतिष्टोमेनेति तृतीया न भवितव्यमिति तु देश्यमवैयाकरणस्यावधीरणीयमेव। तत्सङ्ख्याऽभिधानं हि तदभिधानमाख्यातेन, न च तत् प्रकृते। न च यागेष्टसाधनताऽभिधानं लिङा, किन्त्वन्यबलात्तल्लाभ इत्युक्तम्।

यत्तुसिद्धोपदेशादपि प्रतीयते इष्टसाधनता, न चातः सङ्कल्पात्मा प्रवृत्तिरस्तीति देश्यम्। तत्र समुत्कटफलाभिलाषस्य समर्थस्य तत्साधनताऽवगमेऽपि न प्रवृत्तिरिति कः प्रतीयात्? सर्वपक्षसमानञ्चैतत् समानपरीहारञ्चेति किन्तेन? अत्राभिधीयते–अस्तु प्रयत्नविषयसमवायिनीष्टसाधनता प्रवृत्तिहेतुः, तथापि नासौ लिङर्थः, सन्देहात्। सा हि किं साक्षादेव लिङाऽवगम्यते, स्तनपानदावनुमानदिव बालेन; किं वा तत्प्रतिपादितात् कुतश्चिदर्थादनुमीयते, चेष्टाविशेषानुमितादिवाभिप्रायविशेषात् समयाभिज्ञेनेति सन्दिह्यते? एवञ्च सति सा नाभिधीयते इत्येव निर्णयः।।१३।।

आमोदः

तदेतत् भट्टमतमुत्थापयति–**करणमिति। शब्द इति।** लिङादिशब्द इत्यर्थः। किञ्चालिङ आख्याततत्वेन योऽर्थो भावनादिस्तद्गतमिष्टसाधनत्वं लिङर्थ इत्यर्थः। **असत्त्वादिति।** शब्दगताया भावनाया असत्त्वात्। न वाऽभिधाज्ञानात् प्रवृत्तिः गरीयसीति सकलापेक्षया प्रवर्तिकेत्यर्थः। परिशेषादपि नाभिधासङ्कल्पादीनामप्रवर्तकत्ववदभिधाया अपि प्रवर्तकत्वे बाधकस्योक्तत्वादित्यर्थः। असत्त्वादिति व्याचष्टे–सङ्गतीति। सङ्केतस्मृतेरन्या काचिच्छब्दसमवेता भावना नास्त्येवेत्यर्थः। ननु सङ्गतिस्मृतिरात्मसमवेता, सा कथं शब्दव्यापारः स्यान्न हि शब्दस्या(शु)तरविनाशिनोऽन्वयप्रतिपादकत्वं व्यापारमन्तरेण तस्माच्छब्दव्यापारः शब्दसमवेतैव भावना वक्तव्या इत्यत आह–**अन्यथेति।** यथा यागादेरात्मसमवेतमपूर्व व्यापारः, तथा प्रकृतेऽपि स्यादित्यर्थः। ननु सङ्गतिस्मृतौ पदं करणं न भवति, तथा च कथं सा पदव्यापारः स्यादित्यत आह–**विषयतयापीति।** सङ्गतिस्मृतेः पदं विषयो भवत्येवातः सा कथं न व्यापारः भवति हि विषयतया लिङ्गम् लिङ्गपरामर्शजनकम्, स च तद्व्यापारः, तथाऽत्रापीत्यर्थः। स्मृतेर्विषयजन्यत्वमभ्युपेत्योक्तं भवतु वा भावना शब्दसमवेता, तथापि तज्ज्ञानं न (प्र)वर्तकं भावनापदादपि प्रवृत्तिप्रसङ्गादित्याह–**अधिकत्वेऽपीति।** भावनायाः प्रवर्तकत्वे व्यतिरेकव्यभिचारमाह–**बालानामिति।** अन्वयव्यभिचारमाह–**शब्दान्तरणेति।** भावनादिशब्दान्तरेणेत्यर्थः। ननु लिङुपस्थाप्या अन्यैव भावना यतः प्रवृत्तिर्भावनादिपदोपस्थाप्या त्वन्यैवेति नान्वयव्यभिचारः इत्यत आह–

न चेति। तच्च वैलक्षण्यं ज्ञाननिष्ठमेव विलक्षणप्रतीतिविषयत्वमेव च तस्यावैलक्षण्यमित्याह—**तद्वैलक्षण्यमिति।** लिङ्पदजनितभावनाप्रतीतिर्भावनादि-पदजनितभावनाप्रतीतेर्विलक्षणैवातः प्रवर्तिकेति यदि, तदा प्रतीतिवैलक्षण्यं विषयवैलक्षण्याधीनमिति कुतस्तन्मात्रात् प्रवृत्तिरित्याह—**अर्थविशेष इति।** ननु प्रवृत्तिजनकत्वमेव वैलक्षण्यम्, न ततोऽन्यदित्याशङ्क्य निराकरोति—**प्रवृत्तीति।** प्रवृत्तिजनकत्वं सहकार्यधीनं न तु तत्रान्यत् प्रयोजकमभिधाज्ञानादिकं येन शब्दनिष्ठमभि-धास्वरूपमायास्यतीत्याह—अभिधा(न)समवेतमिति। अभिधानं शब्दः, न तु किञ्चिदवश्यं प्रवर्तकं कल्पनीयं प्रवृत्तिदशायाञ्च सन्निहितः शब्द एवातः प्रवर्तकं कल्प्यमानं तत्समवेतमेव कल्पयितुमुचितमिति शङ्कत—**तदिति।** अन्यनिष्ठेनापि कल्पितेन प्रवृत्तिः सम्भवत्येवेति परिहरति—**नेति।** अन्यस्य सङ्कल्पकार्यत्वादेः प्रवर्तकत्वनिषेधात् भावनैव परिशिष्यत इति शङ्कते—**अन्यस्येति।** अन्येषां प्रवृत्तिहेतुत्वनिषेध- कयुक्तेर्भावना-साधारण्यादिति परिहरति—**नेति।** ननु प्रवर्तकान्तरालिङ्सन्निहिताया एव भावनायाः प्रवर्तकत्वं पर्यवसन्नमत आह—**सन्निधीति।** सङ्कल्पादयः सन्निहिता एवेत्यर्थः। अभिधाया लिङर्थत्वे व्युत्पत्तिरशक्येत्याह—**शब्दैकेति।** ननु प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या उपस्थितायामभिधायां व्युत्पत्तिः स्यादित्याह—**प्रवृत्तीति।** प्रवृत्त्या कार्येण कारणमात्रमायाति न त्वभिधाविशेष्यमात्रान्यतः प्रवृत्तिहेतुरिति ज्ञानं तु न प्रवर्तकमित्याह—**न हीति।** साम्प्रदायिकमतमाह—**इष्टेति। स्यादिति।** लिङाद्यर्थ इति शेष। अत्रानुभवं प्रमाणत्वेन दर्शयति—**सर्वो ही(ति)।** मया क्रियमाणमेतदिति स्वकार्यं दर्शयति, तेन स्वकृत्यसाध्ये प्रवृत्तिरपास्ता। समीहितं साधयिष्यतीति विषभक्षणादौ प्रवृत्तिरपास्ता। मम समीहितमिति परेष्टसाधने स्वसाध्ये प्रवृत्तिरपास्ता। प्रवर्तकज्ञानमुक्त्वा तज्जनित(ा)मिच्छां दर्शयति—**तत इति।** लिङ्श्राविण इति पठेत यजेत इत्यादिलोकवेदसाधारण्येनैव प्रयोज्य-प्रवृत्तावपीष्टसाधनताज्ञानमेव कारणमिति तटस्थो बालकः स्वानुभवानुसारेण कल्पयतीत्यर्थः। पर्यवसन्नं लिङर्थमाह—**तथा चेति। ततश्चेति।** कार्यतासमानाधिकरणमिष्टसाधनत्वं लिङर्थ इत्यर्थः। कार्यतामात्रविधिवादिनो मतमुत्थाप्य निराकरोति—**न चेति।** तावन्मात्रस्य विषभक्षणादौ व्यभिचारात् उक्तस्यैव प्रवर्तकत्वमभ्युपेयम् इत्याह—**यथा हीति। प्रयत्नविषयस्वरूपमिति।** मत्कृतिविषयोऽयमिति। ज्ञानमपि न प्रवर्तकमित्यर्थः। **विषय इति।** यागपाकादिरित्यर्थः। **आख्यातप्रत्ययमात्रेणेति।** लिङ एव आख्यातत्वपुरस्कारेणैव भावनात्मककृतिवाचकत्वं लिङ्त्वनिबन्धनं तु लिङ इष्टसाधनता वाच्येत्याह—**शेषस्त्विति।** शेषमित्यपि क्वचित् पाठः। **यजेतेति।** प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय-बललभ्यमर्थमाह—**कर्तव्यतेति।** ननु करणस्य यागस्य इष्टसाधनता लिङा चेद्बोद्धव्या तदा ज्योतिष्टोमेनेति तृतीयाऽनर्थिकैव स्यात्, तदभिधेयस्य करणत्वस्य लिङो वा अभिहित्वात् इत्याह—**करणस्येति।** यजेतेत्याख्यातेन करणगता संख्या नाभिधीयते, किन्तु कर्तृगता, कर्तरि लकारस्यानुविधानात् इत्याह—**तत्संख्येति। प्रकृत इति।** यजेतेत्यर्थः। किञ्च लिङा साधनतामात्रं बोध्यते, न तु यागेष्टसाधनत्वं न तु यागनिष्ठमित्यर्थः।

अन्वयबलात् तृतीयापदसमभिव्याहारात् तल्लाभः, करणत्वलाभ इत्यर्थः। तथा च साधनत्वकारणत्वयोर्भिन्नोपाधितया न पौनरुक्त्यमित्यर्थः। **सङ्कल्पात्मेति**। सङ्कल्पात्मापि प्रवृत्तिर्न भवति किं पुनः कृतिरूपेत्यर्थः। तत्र भवत्येव प्रवृत्तिरित्याह—**तत्रेति**। किञ्च येषामपि कार्यतादिर्विधिः तेषामपि यागः कार्य इति सिद्धोपदेशात् प्रवृत्तिप्रसञ्जने यः परीहारः सोऽस्माकपीत्याह—**सर्वेति। अत्राभिधीयत इति।** अत्र लिङर्थविवेचने स्वसिद्धान्तोऽभिधीयत इत्यर्थः। **अस्त्विति।** स्वकार्यतासमानाधिकरणेष्ट- साधनताज्ञानं प्रवर्तकमित्यनुमन्यामहे एवं तद्विषययोर्लिङादि वाच्यो लिङादिवाच्यानुमेयो वा इति सन्देह इत्यर्थः। सन्देहाकारमाह—**सा हीति।** स्तनपानमिष्टसाधनं स्तनपानत्वात् पूर्वानुभूतस्तनपानवदिति। जीवनादृष्टोद्बोधितप्राक्न(ग्भ)वीर्यसंस्कारजन्यव्याप्तिस्मृतिबलात् यथा लिङ्गेन साक्षादेवेष्टसाधनता प्रतिपाद्यते, तथा लिङाऽपि साक्षादेवेष्टसाधनता बोध्यते। यद्वा लिङः पुमभिप्रायोऽर्थः। तेनेष्टसाधनताऽनुमीयत इति विकल्पार्थः। अत्र दृष्टान्तमाह—**चेष्टेति।** यथा कृतसमया चेष्टा तथा पुरुषाभिप्रायमुन्नीय प्रतिपाद्यनिवृत्ती भवत इत्यर्थः। स्वपक्षमाह—**एवमिति**।।१३।।

हेतुत्वादनुमानाच्च मध्यमादौ वियोगतः।
अन्यत्र क्लृप्तसामर्थ्यान्निषेधानुपपत्तितः।।१४।।

तथा हि—अग्निकामो दारुणी मथ्नीयादिति श्रुत्वा कुत इत्युक्ते वक्तारो वदन्ति, यतस्तन्मन्थनादग्निरस्य सिद्ध्यतीति। तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते इत्यादाविष्टाभ्युपायतायामेवावगतायामनुमिमते तान्त्रिकाः—यदश्वमेधेन यजेत मृत्युब्रह्महत्यातरणकाम इत्यादिविधिम्। निन्दया च निषेधम्। तत् यथा—

'अन्धं तमः प्रविशन्ति ये के चात्महनो जनाः' इत्यतो नात्मानं हन्यादिति। कुर्य्याः कुर्य्यामित्यत्र विधिविहितैव लिङ्नेष्टाभ्युपायतामाह, किन्तु वक्तृसङ्कल्पम् न हीष्टाभ्युपायो ममायमिति कुर्य्यामिति

पदार्थः, किन्तु तत्प्रतिपत्तेरनन्तरं योऽस्य सङ्कल्पः-कुर्य्यामिति, स एव। सर्व्वत्र चान्यत्र वक्तुरेवेच्छाभिधीयते लिङेत्यवधृतम्। तथाह्याज्ञाऽध्येषणाऽनुज्ञासंप्रश्नप्रार्थनाऽऽशंसालिङि नान्यत् चकास्ति।

या वक्तुरिच्छामननुविदधानस्तत्क्षोभावद्विभेति, सा आज्ञा। या तु श्रोतुः पूजासम्मानव्यञ्जिका, सा अध्येषणा। वारणभावव्यञ्जिका अनुज्ञा। अभिधानप्रयोजना सम्प्रश्नः। लाभेच्छा प्रार्थना। शुभशंसनमाशीरिति।

न च विधिविकल्पेषु निषेध उपपद्यते। तथा हि—यदाऽभिधा विधिः, तदा न हन्यात् हननभावना नाभिधीयते इति वाक्यार्थो व्याघातान्निरस्तः। यदा कालत्रयापरामृष्टा भावना, तदा नेति सम्बन्धोऽत्यन्ताभावो मिथ्या। यदा कार्यं, तदा न हन्यात् न हननं कार्यमित्यनुभवविरुद्धम्। क्रियत एव यतः। न हननेन कार्यं हननकारणकं कार्यं नास्तीत्यर्थं इत्यपि नास्ति। दुःनिवृत्तिसुप्त्योरन्यतरस्य तत्र सद्भावात् हननकारणकमदृष्टं नास्तीत्यर्थ इति तु निरातङ्कं दृष्टार्थिनं प्रवर्त्तयेदेवेति साधु शास्त्रार्थः। अहननेनापूर्वं भावयेदिति त्वशक्यम्। कारणस्यानादित्वेन कार्यस्यापि तथाभवप्रसङ्गात्, भावनायाश्च तदविषयत्वात्। अहननसङ्कल्पेनेतियावज्जीवमविच्छिन्नतत्सङ्कल्पः स्यात्। सकृत् कृत्वैव वा निवृत्तिः। पश्चाद्धन्यादेवा विरोधात्। सम्पादितो ह्यनेन नियोगार्थः।

यावद् यावद्धननसङ्कल्पवान् तावत्तावद्विपरीतसङ्कल्पेनापूर्वं भावयेदिति वाक्यार्थः, तथाभूतस्याधिकारित्वादित्यपि वार्त्तम्। तदश्रुतेः। प्रसक्तं हि प्रति षिध्यते नाप्रसक्तमिति चेत्। न वै किञ्चिदिह प्रतिषिध्यते। तदभावः प्रतिपाद्यते इति निषेधार्थः। हननकरणकमपूर्वं वाक्यार्थः।।

किञ्च न हन्यादिति अहननेनापूर्वस्य कर्त्तव्यताप्रत्ययो जातो वेदात्, जातश्च हननक्रियायां रागात्। निष्फलाच्च कार्यादपेक्षितफलं गरीय इति न्यायेन हन्यादेवेत्यहो वेदव्याख्याकौशलमास्तिक्याभिमानिनो मीमांसकदुर्दुरूढस्य।

इष्टसाधनतापक्षेऽपि न हन्यात् न हननभावना इष्टाभ्युपाय इति वाक्यार्थः। तथाचानिष्टसाधनत्वं कुतो लभ्यते? न हीष्टसाधनं यन्न भवति तदवश्यमनिष्टसाधनं दृष्टमुपेक्षणीयस्यापि भावात्।

यत् रागादिप्रसक्तं, प्रतिषिध्यते तदवश्यमनिष्टसाधनं दृष्टम्, यथा सविषमन्नं न भुञ्जीथा इति, तेन वेदेऽप्यनुमास्यते, इत्यपि न साधीयः। प्रतिषेधार्थस्यैव चिन्त्यमानत्वात्।

न हि कर्त्तव्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्य भावनाया वा अभावः प्रतिपादयितुं शक्यते, लौकिकानां लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात्। तथापि प्रतिपाद्यते तावदिति चेत्। न। पाषण्डागमनिषेधेनानैकान्तात्। नासौ प्रमाणमिति चेत्। न। अर्थविपर्य्ययप्रतिपादनाविशेषेऽस्यापि तथाभावात्।

तात्पर्य्यतः प्रामाण्यमिति चेत्। न। विधिनिषेधयोरनन्यपरत्वात्। न विधौ परः शब्दार्थ इति वचनात्। तथापि निषेधे तथा भविष्यतीति चेत्। न। अविनाभावतदुद्देशप्रवृत्त्योरभावात्। नाप्यसुरमिद्यादिवदस्य नञो विरोधिवचनत्वम्, क्रियासङ्गतत्वात् असमस्तत्वाच्च।।१४।।

आमोदः

हेतुत्वादिति। लिङः श्रवणादपि हेतुत्वाकाङ्क्षासत्त्वादित्यर्थः। **अनुमानादिति।** हेतुत्वेऽवगतेऽपि विधिशेषानुमानादित्यर्थः। **मध्यमादाविति।** मध्यमोत्तमपुरुष-लिङोरिष्टसाधनताबोधकत्ववैधुर्यादित्यर्थः। **अन्यत्रेति।** आज्ञाध्येषणादौ पुमभिप्रायस्यैव लिङाभिधानादित्यर्थः। **निषेधेति।** अभिप्रायस्य लिङर्थतामन्तरेण न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधानाम् अनुपपत्तेश्चेत्यर्थः। **अभिधानेति।** जिज्ञासिताभिधानप्रयोजिकेत्यर्थः। शुभाशंसनमिति। पुत्रादिगत- सुखित्वाद्यभिप्राय इत्यर्थः। निषेधानुपपत्तितः इति व्याचष्टे–**न चेति। व्याघातादिति।** लिङा हननभावनाय अभिहितत्वात् तस्या एव त्वन्मते लिङर्थत्वादित्यर्थः। वर्तमानत्वाभ्युपरक्ता भावना लडाद्यर्थः। कालत्रयापरामृष्टो लिङर्थ इति मतं दूषयति–**यदेति।** हननगोचरा भावना कालत्रयेऽपि नास्तीति हननगोचरकृतेरत्यन्ताभावोऽर्थः पर्यवस्येत्, स च नास्ति केनचिद्धननकरणादित्यर्थः। कार्यताविधिपक्षे निषेधानुपपत्तिमाह–**यदेति। क्रियत इति।** हननस्य कृतिगोचरत्वानु-भवादित्यर्थः। ननु यागविषयकं कार्यम् इत्यनु यो यजेतेत्यत्र यथा प्रतीयते तथा नञर्थान्वयस्तत्रैव स्यात्, तेन हननजन्यं कार्यं नास्तीत्यन्वयः स्यादित्याह–**हननेति।** हननजन्यं कार्यं दर्शयति–दुःखेति। ननु कार्यसामान्यं न लिङर्थः, किन्तु कार्यत्वेन रूपेणापूर्वं तत्राह–**हननेति।** अत्र धर्मनिषेधो यदि वाक्यार्थः तदा तदभावेऽपि भोजनप्रवृत्तौ रन्धने प्रवृत्तिः स्यादेव। यदि स्वधर्मनिषेधस्तदा निःशङ्कं प्रवर्ततेत्यर्थः। नित्यापूर्ववन्निषेधापूर्वमपि स्वतः पुरुषार्थ इत्यहननेनापूर्वं भावयेदित्यभिमतं चेत्तत्राह–**अहननेनेति।** हननप्रागभावस्यानादित्वादपूर्वमप्यनादीत्यर्थः। नन्वहनन-प्रागभावविषया भावनाऽपूर्वं भावयेदित्यर्थः, स्यात् इत्यत आह–भावनाया इति। प्रागभावविषया भावना न भवतीत्यर्थः। क्षेमसाधारणं कृतिसाध्यत्वं नास्तीत्यभिमानः सङ्कल्पविपक्षे निषेधानुपपत्तिमाह–**अहननेति।** अहननसङ्कल्पेनापूर्वं भावयेदित्यर्थे यावज्जीवमहननगोचरः सङ्कल्पो यदि विवक्षितस्तदा विषयान्तरसञ्चारो न स्यादेव। यदि च कादाचित्क एव अहन(न)सङ्कल्पो विवक्षितः, तदा न हन्यामित्येकदा कृतसङ्कल्पस्यापूर्वोत्पत्त्या कृतकृत्यस्य कालान्तरे हननप्रवृत्तिः स्यादेवेत्यर्थः। **नियोगार्थमिति।** विध्यर्थ इत्यर्थः। ननु न सार्वदिकं सङ्कल्पं ब्रूमो, न वा यदा कदाचित् सङ्कल्पं किन्तु यदा हननमिच्छति तदा तदा न हन्यादिति विपरीतसङ्कल्पेनापूर्वं भावयेदिति योगार्थ शङ्कते–**यावदिति।** वार्तं तुच्छम्। **तदश्रुतेरिति।** न हन्यादिति वाक्यादेतदर्थस्याप्रतीतेरित्यर्थः। ननु निषेधबलादेवायमर्थः कल्पनीयः। प्रसक्तं हि

प्रतिषिध्यते प्रसङ्गश्चेच्छैव, तथा च तद्विपरीतेच्छा कथं नार्थः स्यादिति शङ्कते—**प्रसक्तमिति।** निराकरोति—**नेति।** हननेच्छा न निषिध्यते तस्याः स्वरसवाहित्वात्, किन्तु पर्युदासनञा तद्विपरीतेच्छा अभिधीयत इति तदभावप्रतिपत्तिरार्थीति तथानुमतमित्यर्थः। नञ्पदार्थं दूषयित्वा वाक्यार्थं दूषयति—**इह त्विति।** हननसङ्कल्पविपरीतसङ्कल्पोऽत्राहननसङ्कल्पः हननसङ्कल्पविपरीतसङ्कल्पेन यदपूर्वं जन्यं न हि तत् सुखं सुखसाधनं वा अदैक्षपशुहननेन तत्तन्मांसभक्षणादिजन्यं सुखमिति सफलत्वात् हननमेव कुर्यात्, न तु कदाचिन्निर्त्तेत इत्याह—**न हन्यादिति।** स्वपक्षमवतारयितुं साम्प्रदायिकं पक्षं दूषयति—**इष्टेति। कुतो लभ्यत इति।** येन निवृत्तिः स्यादिति शेषः। ननु इष्टानिष्टे द्वे एव कोटी, तेनैककोटिनिषेधे द्वितीयैव पर्यवस्येत्। तथा चानिष्टसाधनमिदमिति प्रतिस(न्ध)ाय कुतो न निवर्तेतेत्याह—**न हीति**। उपेक्षणीयस्य तृतीयकोटेः सत्त्वान्नैवमित्यर्थः। ननु कलञ्जभक्षणं हननं वा रागप्राप्तं प्रतिषिध्यते चेदायातं तदनिष्टसाधनमित्यर्थः। **यदिति।** कलञ्जभक्षणादि-निषेधोऽत्र नञर्थः। किन्तु लिङः समभिव्याहताया नञो लिङर्थ एव निषेध्यो लिङर्थश्च कर्तव्यत्वाद्यन्यतम एव मतभेदेन तन्निषेधश्चाशक्य इत्यर्थः। ननु योग्यमपि शब्दमहिम्ना क्वचिद् भासत एवेत्याह—**तथापीति।** तथा चायातं यत् प्रसक्तं प्रतिषिध्यते तदवश्यमनिष्टसाधनमिति भावः। भावार्थे दूषणमाह—**पाषण्डेति।** दैक्षपशुहिंसा पाषण्डागमे निषिद्धा, न तु तस्या अनिष्टसाधनत्वमिति व्यभिचार इत्यर्थः। ननु प्रमाणशब्देन यत् प्रसक्तं प्रतिषिध्यते तदनिष्टसाधनमिति व्याप्तिः पाषण्डागमश्च न तथेति न व्यभिचार इत्याह—**नासाविति।** परिहरति—नेति। अर्थविपर्ययोऽत्रायोग्योऽर्थः। तथा चायोग्यार्थप्रति-पादकतया निषेधबोधकागमोऽप्ययमप्रमाणमेवेत्यर्थः। ननु वेदत्वेन निषेधकवाक्यं तावत् प्रमाणमेव, तथा चेष्टसाधनत्वनिषेधरूपमुख्यार्थबाधात् गङ्गायां घोष इति च लक्षणयाऽनिष्टसाधनपरं स्यादित्याह—**तात्पर्यत इति।** स्तुत्यर्थवादानां विधिपरत्वं निन्दार्थवादानां च निषेधपरत्वं सम्भवति, न तु विधिनिषेधवाक्यानामपीत्याह—**विधीति।** अत्र प्रमाणमाह—**न विधाविति।** ननु विधौ मा भवतु, वचनान्निषेधे तत् स्यादेवेत्याह—**तथापीति।** यत्राविनाभावो यत्र च तात्पर्येण प्रयोगस्तत्रैव लक्षणा, प्रकृते चेष्टसाधननिषेधानिष्टसाधनत्वयोरविनाभावाभावात् उपेक्षणीये व्यभिचारस्य दर्शितत्वात्। न वा इदं वाक्यं तत्तात्पर्येण प्रयुक्तमित्यत्र किञ्चिन्नियामकमिति परिहरति—**अविनाभावेति**। ननु पर्युदासनञाऽनिष्टसाधनत्वमभिधीयतामत आह—**नापीति**। क्रियासङ्गतस्यासमस्तस्य च नञ्पदस्य प्रसज्यप्रतिषेधमात्रार्थत्वात्। यजतिषु ये यजामहं कुर्यात् नानुयाजेष्वित्यत्र समस्तस्यापि वाक्यभेदभयेन पर्युदासार्थत्वकल्पनमिह तु न तथेति भावः।।१४।।

विधिर्वक्तुरभिप्रायः प्रवृत्त्यादौ लिङादिभिः।
अभिधेयोऽनुमेया तु कर्त्तुरिष्टाभ्युपायता।।१५।।

तत्र स्वयंकर्तृकक्रियेच्छाऽभिधानं कुर्यामिति। सम्बोध्यकर्तृक-क्रियेच्छाऽभिधानं कुर्य्याऽ इति। शेषकर्तृकक्रियेच्छाविधानं कुर्वीतेति। तथाचाग्निकामो दारुणी मथ्नीयादित्यस्य लौकिकवाक्यस्यायमर्थः सम्पद्यते अग्निकामस्य दारुमथने प्रवृत्तिर्ममेष्टेति। ततः श्रोताऽनुमिनोति नूनं दारुमथनयत्नोऽग्नेरुपाय इति। यद्विषयो हि प्रयत्नो यस्याप्तेनेष्यते, स तस्यापेक्षितहेतुः। तथा तेनावगतश्च, यथा समैव पुत्रादेर्भोजनविषय इति व्याप्तेः।

विषं न भक्षयेदित्यस्य तु विषभक्षणगोचरा प्रवृत्तिर्मम नेष्टा इत्यर्थः। ततोऽपि श्रोताऽनुमिनोति नूनं विषभक्षणभावना अनिष्टसाधनम्। यद्विषयो हि प्रयत्नः कर्त्तुरभिमतसाधकोऽप्याप्तेन नेष्यते, स ततोधिकतरानर्थहेतुः, तथा तेनावगतश्च, यथा ममैव पुत्रादेः क्रीडाकर्दमविषभक्षणादिविषय इति व्याप्तेः।

लौकिक एव वाक्ये अयं प्रकारः कदाचिद्बुद्धिमधिरोति न तु वैदिकेषु, तेषु पुरुषस्य निरस्तत्वात् इति चेत्। न। निरासहेतोरभावात्। तदस्तित्वेऽपि प्रमाणं नास्तीति चेत्। मा भूदन्यत्, विधिरेव तावद्गर्भ इव पुंयोगे प्रमाणं श्रुतिकुमार्य्याः किमत्र क्रियताम्। लिङो वा लौकिकार्थातिक्रमे य एव लौकिकास्त एव वैदिकास्त एव चैषामर्था इति विप्लवेत। तथा च जबगडदशादिवदनर्थकत्वप्रसङ्ग इति भव सुस्थः।

स्यादेतत्। तथापि वक्तृणामुपाध्यायानामेवाभिप्रायो वेदे विधिरस्तु कृतं स्वतन्त्रेण वक्त्रा परमेश्वरेणेति चेत्। न, तेषामनुवक्तृतयाऽभ्यासाभि-प्रायमात्रेण प्रवृत्तेः शुकादिवत् तथाविधाभिप्रायाभावात्। भावे वा न राजशासनानुवादिनोऽभिप्राय आज्ञा, किं नाम राज्ञ एवेति लौकिकोऽनुभवः॥१५॥

आमोदः

नियोक्तृधर्मो वेति यद्विकल्पितं तत्र स्वाभिमतमाह–**तस्मादिति**। विधिः परम्परया प्रवर्तको वक्तुरभिप्रायः। **प्रवृत्त्यादाविति**। प्रवृत्तौ निवृत्तौ चेत्यर्थः। ननु वक्त्रभिप्रायमात्रज्ञानात् कथं प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यत आह–**अनुमेयेति।** इष्टाभ्युपायते-त्युपलक्षणम्, अनिष्टाभ्युपायतेत्यपि द्रष्टव्यम्। सर्वत्र लिङ इच्छाभिधानमित्याह–**तत्रेति।** शेषः स्वभिन्नः सम्बोध्यभिन्नः, अलौकिकवाक्यस्य नियोक्तुरभिप्रायार्थत्वे यथा प्रवर्तकत्वं तथाह–**तथा चेति।** निवृत्तिस्थलेऽनुमितिप्रकारमाह–**विषयमिति**। यस्य यो यत्नो

यदाप्तेनेष्यते स तस्य बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनं, यद्विषयस्तु यत्नो यदाप्तेन नेष्यते तत्तस्य बलवदनिष्टसाधनमिति व्याप्तिद्वयं, तथा च यागयत्नो मदिष्टसाधनं मदाप्तेनेष्यमाणत्वात्, भुङ्क्ष्व चेत्यत्र भोजनवत्, निवृत्तौ तु कलञ्जभक्षणं मम बलवदनिष्टसाधनं मत्कृतिसाध्यत्वे मदिष्टसाधनत्वे च सत्यपि मदाप्तेनानिष्यमाणत्वात्। सविषमन्नं न भुङ्क्ष्वेत्यत्र सविषान्नभक्षणवत् कलञ्जभक्षणयत्नो वा पक्षः। सविषान्नभक्षणगोचरयत्नो दृष्टान्तः, इष्टसाधनत्वादिकं साक्षात्प्रवर्तकमपि न लिङादिवाच्यमन्यलभ्यत्वात्। पुमभिप्रायस्त्वन्यलभ्य इति नासौ पुमभिप्राय इति स एव लिङर्थ इति भावः। **कदाचिदिति।** तत्रापि क्रियेष्टसाधनत्वादिरेव लिङर्थ इत्यर्थः। निरस्तत्वादिति। सङ्कल्पविधिनिरासेन निरस्त्वादित्यर्थः। निरासहेतोरिति। तत्र नियोज्यस्य इच्छा लिङर्थत्वेन निरस्ता, न तु नियोक्तुरिच्छेत्यर्थः। ननु यदि नियोक्ता कश्चित् प्रमाणगोचरः स्यात्तदा तदिच्छा लिङाद्यर्थः स्यात्, स एव नास्तीत्याह–**तदस्तित्व इति। मा भूया(द?)न्यदिति।** प्रमाणमित्यनुषङ्गः। **विधिरेव तावदिति।** प्रमाणमित्यनुषङ्गः। विधिर्विधायकेपुमभिप्रायवाचकलिङादिसमभिव्याहृतमीश्वरमन्तरेणानुपपद्यमानमीश्वरेण प्रमाणमित्यर्थः। विधिः पुमभिप्रायो वा यजेतेत्यादेरपौरुषेयत्वे पुमभिप्रायो लिङादिवाच्योऽनुपपन्न एव स्यात्। एतावता परिशेषेण तदभिधानस्यैव प्रामाणिकत्वादित्यर्थः। प्रमाणान्तरमाह–**लिङो वेति।** लौकिकलिङामिच्छार्थत्वे व्यवस्थितेऽन्यत्रापि तथैव कल्पनादित्यर्थः। ईश्वरसिद्धावन्यथासिद्धिं शङ्कते–**स्यादेतदिति।** परिहरति–**नेति।** तेषां नियोज्यप्रवृत्तिनिवृत्तितात्पर्यकोच्चारणा- भावादित्यर्थः। ननु किमत्र प्रमाणमित्यत आह–**भावेऽपी(वे)ति।** वेदस्य पौरुषेयत्वव्यवस्थापनादिति भावः।।१५।।

कृत्स्न एव हि वेदोऽयं परमेश्वरगोचरः।
स्वार्थद्वारैव तात्पर्य्यं तस्य स्वर्गादिवद्विधौ।।१६।।

न सन्त्येव हि वेदभागा यत्र परमेश्वरो न गीयते। तथा हि स्रष्टत्वेन पुरुषसूक्तेषु, विभूत्या रुद्रेषु, शब्दब्रह्मत्वेन मण्डलब्राह्मत्वेन मण्डलब्राह्मणेषु, प्रपञ्चं पुरस्कृत्य निष्प्रपञ्चतयोपनिषत्सु, यज्ञपुरुषत्वेन मन्त्रविधिषु, देहाविर्भावैरुपाख्यानेषु, उपास्यत्वेन च सर्वत्रेति।

सिद्धार्थतया न ते प्रमाणमिति चेत्। न। तद्धेतोः कारणदोषशङ्कानिरासस्य भव्यभूतार्थसाधारणत्वात्। अन्यत्रामीषां तात्पर्यमिति चेत्। स्वार्थप्रतिपादनद्वारा, शब्दमात्रतया वा? प्रथमे स्वार्थेऽपि प्रामाण्यमेषितव्यम्। तस्यार्थस्यानन्यप्रमाणकत्वात्। अत एव तत्र तस्य स्मारकत्वमित्यपि मिथ्या। तत्प्रतिपादकत्वेऽपि न तत्र तात्पर्यमिति चेत्।

स्वार्थापरित्यागे ज्योति:शास्त्रवदन्यत्रापि तात्पर्ये को दोष:। अन्य स्वर्गनरकव्रात्यश्रोत्रियादिस्वरूपप्रतिपादकानामप्रामाण्ये बहुविप्लवेत तत्राबाधनात्तथेति चेत्। तुल्यम्।

न तादृगर्थ: क्वचित् इष्ट इति चेत्। स्वर्गादयोपि तथा। तन्मिथ्यात्वे तदर्थिनामप्रवृत्तौ विधानानर्थक्यप्रसङ्ग इति चेत्। इहापि तदुपासना-विधानानर्थक्यप्रसङ्ग:। तन्मिथ्यात्वे हि सालोक्यसायुज्यादिफलमिथ्यात्वे क: प्रेक्षावांस्तमुपासीतेति तुल्यमिति।

वाक्यादपि। संसर्गभेदप्रतिपादकत्वं ह्यत्र वाक्यत्वमभिप्रेतम्। तथा च यत् पदकदम्बकं यत्संसर्गभेदप्रतिपादकं तत्। तदनपेक्षसंसर्गज्ञानपूर्वकं, यथा लौकिकं, तथा च वैदिकमिति प्रयोग:। विपक्षे च बाधकमुक्तम्।।१६।।

आमोद:

पूर्व लिङ्विधया श्रुते: प्रमाणत्वमुक्तं, सम्प्रति शब्दविधयैव श्रुति: प्रमाणमित्याह—**श्रुतेरिति।** न गीयते न विषयीक्रियते। **स्रष्टुत्वेनेति।**

तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयतादत इत्यादिषु,

रुद्रेषु—नमो विरूपेभ्य: इत्यादिषु,

उपनिषत्सु—अतमोऽवायुरनाकाशमित्यादिषु,

मन्त्रविधिषु—**इदं विष्णुर्विचक्रमे** इत्यादिषु,

उपाख्यानेषु—मत्स्यकूर्मवराहाद्यवतारकथासु, पुरुषसूक्तावपि स्रष्टृत्वविभूत्या-दिप्रतिपादनमुपास्यत्वतात्पर्यमेवेत्याह—**उपास्यत्वेनेति।** पुरुषसूक्तादीनां कार्योपस्था-पकपदसमभिव्याहाराभावाव्यवहारविरहेण तत्र शक्तिग्राहकाभावान्न ते प्रमाणानीत्याह—सिद्धार्थतयेति। शब्दाप्रामाण्यप्रयोजको वक्तुर्भ्रमादिदोष: स चेश्वरे नास्ति, तस्मादाप्त-प्रणीतत्वेन साध्यार्थवत् सिद्धार्थस्यापि प्रामाण्यमस्त्येवेत्याह—**तद्धेत्विति। अन्यत्रेति।** उपासनादावित्यर्थ:। सिद्धार्थस्याप्रामाण्ये पुत्रस्ते जात इति वाक्यात् प्रमैव नोत्पद्यते। प्रमा नोत्पद्यत एवास्मादिति चेत्, हर्षहेतुकं पिता(त्रा?)—देर्दर्शनात् तत्र प्रमोत्पत्तेरन्व-यनात्(?)। हर्षहेतूनामानन्त्याच्च तत्रानुभवकल्पनमिति चेत, न। उपस्थितहेतुपरित्यागे अनुपस्थितहेतुकल्पने गौरवात् **अमीषामिति**। सिद्धार्थानामित्यर्थ:। **शब्दमात्रतया वेति।** पुरुषसूक्तादिशब्दमात्रस्तोमभागवन्न तु स्वार्थप्रतिपादकमित्यर्थ:। **तस्यार्थस्येति।** स्रष्टृत्वविभूत्यादिरूपस्येत्यर्थ:। ननु सिद्धार्था: स्मारयन्ति न त्वनुभावयन्ति इत्यत आह—**तत एवेति।** तदर्थस्य प्रमाणान्तराविषयत्वेनानुभवादित्यर्थ:। स्वार्थप्रतिपत्तेरनुभवत्वे

बाधकाभावादिति भावः। ननु तात्पर्यार्थे शब्दस्य प्रामाण्यं न त्वक्षरार्थमात्रे इत्यत आह–**तदिति।** स्वार्थे बाधकं चेन्नास्ति, तदान्यत्र तात्पर्ये को दोषः (इत्याह?) **ज्योतिःशास्त्रवदिति।**

'ऐन्द्रं दधि भवत्यमावास्यायाम्'

इत्यादिविधाने वाऽमावास्यागणना शास्त्रस्य तात्पर्ये सत्यपि स्वार्थप्रतिपादकत्ववदित्यर्थः। **अन्यथेति।** यद्यर्थवादानां प्रामाण्यं न स्यादित्यर्थः। व्रात्यः संस्कारहीनः। **बहु विप्लवेतेति।** स्वर्गनरकादिप्रतिपादकार्थवादाप्रामाण्ये यागादौ प्रवृत्तिर्न स्यात्। परदारगमनादौ निवृत्तिश्च न स्यादित्यर्थः। ननु स्वर्गनरकादिबोधकागमे बाधो नास्ति, येन विप्लवः स्यात् इत्याह–**तत्रेति। तुल्यमिति।** ईदृशप्रतिपादनेऽपि बाधाभावस्तुल्य इत्यर्थः। **न तादृगर्थ इति।** सर्वज्ञत्वादियुक्त इत्यर्थः। स्वर्गादय इति। दुःखासम्भिन्नसुखस्याप्यदर्शनं तुल्यमित्यर्थः। ननु विलक्षणं सुखं यदि न स्यात्, तदा यागाद्यनुष्ठानं न स्यात्। तथा च तदर्थकवेदभागस्याननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमेव पर्यवस्येदित्याह–**तन्मिथ्यात्व इति।** ईश्वरस्याप्यभावे ईश्वरमुपासीतेति विधानानर्थक्यं तुल्यमेवेत्याह–**इहापीति।** सालोक्यं समानलोकता, सायुज्यं सहयोगः। **यत्पदकदम्बकमिति।** तज्ज्ञानपूर्वकमित्येतावति कृते वेदाधीनतज्ज्ञानपूर्वकास्मदाद्युच्चरितवेदे सिद्धसाधनमत उक्तम्–**तदनपेक्षेति।** पदकम्बत्वादित्येवात्र हेतुः। सर्गाद्यकालीनवेदवाक्यं तदर्थज्ञानजन्यं वाक्यत्वात्, अस्मदादिवाक्यवदित्यर्थः। कर्तृगुणाभावे वेदस्य प्रामाण्यमेव भज्येतेति विपक्षबाधकमाह–**विपक्ष इति**।।१६।।

स्यामभूवं भविष्यामीत्यादिसङ्ख्या च वक्तृगा।
समाख्याऽपि न शाखानामाद्यप्रवचनादृते।।१७।।

कार्यतया हि प्राक् सङ्ख्योक्ता सम्प्रति तु प्रतिपाद्यतयोच्यते। तथा ह्युत्तमपुरुषाभिहिता सङ्ख्या वक्तारमन्वेतीति सुप्रसिद्धम्। अस्ति च तत्प्रयोगः प्रायशो वेदे। ततस्तदभिहितया तयाऽपि स एवानुगन्तव्यः, अन्यथाऽनन्वयप्रसङ्गात्।

अथवा–समाख्याविशेषः सङ्ख्याविशेष उच्यते। काठकं कालापकमित्यादयो हि समाख्याविशेषाः शाखाविशेषाणामनुस्मर्य्यते। ते च न प्रवचनमात्रनिबन्धनाः प्रवक्तर्णामनन्तत्वात्। नापि प्रकृष्टवचननिमित्ताः। उपाध्यायेभ्योऽपि प्रकर्षे प्रत्युतान्यथाकरणदोषात्। तत्पाठानुकरणे च प्रकर्षाभावात्। कतिचनादौ संसारे प्रकृष्टाः प्रवक्तार इति को नियामक इति।

नाप्याद्यस्य वक्तुः समाख्येति युक्तम्। भवद्भिस्तदनभ्युपगमात्। अभ्युपगमे वा स एवास्माकं वेदकार इति वृथा विप्रतिपत्तिः।

स्यादेतत्, ब्राह्मणत्वे सत्यवान्तरजातिभेदा एव कठत्वादयः। तदध्येया तदनुष्ठेयार्था च शाा तत्समाख्यया व्यपदिश्यते इति किमनुपपन्नम्। न क्षत्रियादेरपि तत्रैवाधिकारात्। न च यो ब्राह्मणस्य विशेषः सक्षत्रियादौ सम्भवति। न च क्षत्रियादेरन्यो वेद इत्यस्ति। न च कठाः काठकमेवाधीयते तदर्थमेवानुतिष्ठति नियमः, शाासञ्चारस्यापि प्रायशो दर्शनात्। प्रागेवायं नियम आसीदिदानीमयं विप्लवते इति चेत्। विल्पव एव तर्हि सर्वदा, कठाद्यवान्तर-जातिविप्लवादित्यगतिरेवेयम्। तस्मादाद्यप्रवक्तृवचननिमित्त एवायं समाख्या-विशेषसम्बन्ध इत्येव साध्विति।।

स एवं भगवान् श्रुतोऽनुमितश्च, कैश्चित् साक्षादपि दृश्यते प्रमेयत्वा-देर्घटवत्।। ननु तत्सामग्रीरहितः कथं द्रष्टव्यः। सा हि बहिरिन्द्रियगर्भा मनोगर्भा वा तत्र न सम्भवति। चक्षुरादेर्नियतविषयत्वात्। मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात्। तदुक्तं **'हेत्वभावे फलाभावादि**त्यादि। न। कार्यैकव्यङ्ग्याया: सामग्र्या निषेद्धुमशक्यत्वात्।

अपि च दृश्यते तावदबहिरिन्द्रयोपरमेऽपि असन्निहितदेश-कालार्थसाक्षात्कारः स्वप्ने। न च स्मृतिरेवासौ पटीयसी। स्मरामि स्मृतं वेति स्वप्नानुसन्धानाभावात्। पश्यामि दृष्टमित्यनुव्यवसायात्। न चारोपितं तत्रानुभवत्वम्। अबाधनात्। अननुभूतस्यापि स्वशिरछेदनादेरवभासनाच्च।

स्मृतिविपर्यासोऽसाविति चेत्। यदि स्मृतिविषये विपर्यास इत्यर्थः, तदाऽनुमन्यामहे। अथ स्मृतावेवानुभवत्वविपर्यासः इति, तदा प्रागेव निरस्तः। न च सम्भवत्यपि, न ह्यन्येनाकारेणाध्यवसितोऽन्येन ज्ञानावच्छेदकतयाऽध्यव-सीयते। तथा च स घट इत्युत्पन्नायां स्मृतौ भ्राम्यतस्तं घटमनुभवामीति स्यात्, न त्विमं घटमिति। न ह्ययं घट इति स्मृतेराकारः। तस्मादनुभव एवासौ स्वीकर्त्तव्यः।

अस्ति च स्वप्नानुभवस्यापि कस्यचित् सत्यत्वं, संवादात्। तच्च काकतालीयमपि न निर्निमित्तम्। सर्वस्वप्नज्ञानानामपि तथात्वप्रसङ्गात्। हेतुश्चात्र

धर्म एव। स च कर्म्मजवत् योगजोपि योगविधेरवसेयः, कर्मयोग-विध्योस्तुल्ययोगक्षेमत्वात्।

तस्मात् योगिनामनुभवो धर्मजत्वात् प्रमा, साक्षात्कारित्वात् प्रत्यक्षफलं, धर्माननुग्रहीतभावनामात्रप्रभवस्तु न प्रमेति विभाग इति। अतस्तत्सामग्री-विरहोऽसिद्धः।

तथापि विपक्षे किं बाधकमिति चेत्। 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये' इत्यादियोगविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गः अशक्यानुष्ठानोपायोपदेशकत्वात्। न चासाक्षा-त्कारिज्ञानविधानमेतत्। अर्थज्ञानावधिनाऽध्ययनविधिनैव तस्य गतार्थत्वात् इति। एतेन परमाण्वादयो व्याख्याता इति।

तदेनमेवम्भूतमधिकृत्य श्रूयते—'न द्रष्टुर्दृष्टेविपरिलोपो विद्यते' इति। 'एकमेवाद्वितीय' मिति। 'पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इति।' द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परञ्चापरमेव चे' ति। 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा' इति। 'यज्ञा वै देवा' इति। 'यज्ञो वै विष्णु' रित्यादि। स्मर्यते च—

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज। इति।
मदर्थं कर्म कौन्तेय! मुक्तसङ्गः समाचर। इति।
यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः। इति।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते। इत्यादिः।

अनुशिष्यते च साङ्ख्यप्रवचने तपसा, अहिंसादिभिर्यमैः शौचसन्तोषा-दिभिर्नियमैः आसनप्राणायामादिना योगेन महर्षयोऽपि विविदिषन्ति। **तस्मिन् ज्ञाते सर्वमिदं ज्ञातं भवतीत्ये**वं विज्ञाय श्रुत्वैकतानस्तत्परो भवेत्। यत्रेदं गीयते—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः।।

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति।।१७।। इति।

आमोदः

स्याम् इत्याद्युत्तमपुरुषप्रयोगः। संख्याशब्दस्य समाख्यामर्थमादावाह–**समाख्यापीति।** ननु पूर्वमपि साङ्ख्येश्वरसाधकत्वेनोक्तेति पौनरुक्त्यमित्याह–**कार्येति।** द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणजनकद्वित्वत्रित्वसंख्याजनकापेक्षाबुद्धिमत्त्वेन पूर्वमीश्वरः साधित इत्यर्थः। **प्रतिपाद्यतयेति।** उत्तमपुरुषाख्यातप्रतिपाद्यतयेत्यर्थः। स एव वक्तैव। **अनुगन्तव्य इति।** अन्वेष्यत इत्यर्थः। अवगन्तव्य इति पाठे तु संख्याविशिष्टतया अवगन्तव्य इत्यर्थः। इयं कठशाखा, इयं कलापशाखा इत्यादिसहस्रस्यापि शाखानां या समाख्या नामत ईश्वरकृतमेवेत्याह–**काठकमिति।** ननु येन या शाखा पठिता तन्नामाकाङ्क्षिता सा शाखा इति किमीश्वरेणेत्याह–**न चेति।** चेतन इत्यपि क्वचित् पाठः। ननु यद्यप्यनन्ता प्रवक्तारस्तथापि कठकलापादयस्तासु तासु शाखासु प्रकृष्टः प्रवक्तारोऽभूवन्निति तत्तन्नामाङ्कितास्तास्ताः शाखा इत्यत आह–**नापीति।** अध्यापकापेक्षया प्रकर्षश्चेद्विवक्षितस्तदा पूर्वपूर्वाध्यापकापेक्षया यः कश्चित् पूर्वोत्कृष्टस्तस्यैव नाम्ना समाख्या स्यादित्यर्थः। ननु तासु तासु शाखासु त एव कठादयः सर्वोत्कृष्टा इत्यत आह–**कति चेति।** अनादौ संसारे चैवम्भूता एव कति महान्तो जाता इति एकस्या एव शाखाया बहवः समाख्याः स्युरित्यर्थः। ननु कठजातीयब्राह्मणाधीता शाखा काठिकेति व्यपदिश्यत इत्याह–**स्यादेतदिति।** तर्हि क्षत्रियवैश्याभ्यां सा नाधीयेत इत्याह–**क्षत्रियेति। एवं नियम इति।** कठाः काठकमेव पठन्तीत्येवंरूप इत्यर्थः। **अयं विप्लव इति।** कठाद्यवान्तरजातिविप्लवादिति भावः। पूर्वमपि कठाद्यवान्तरजातौ मताभावेनायं नासीन्नियम इत्याह–**विप्लव एवेति। अगतिरेवेति।** आद्यप्रवचनं विनेति शेषः। **आद्येति**। आदौ यः प्रवक्ता ईश्वरस्तेन या शाखा प्रथमं यस्मै प्रोक्ता सा तन्नाम्ना प्रसिद्धेत्यर्थः। ईश्वरदार्ढ्यार्थं प्रमाणसम्प्लवमाह–स इति। यद्वा, श्रवणमननाभ्यामेव न मोक्षः, किन्तु साक्षात्कारपर्यन्तः। तेन सदातनमिथ्याज्ञानोच्छेद इत्यत आह–**स एष(व)इति। कैश्चिदिति।** योगिभिरित्यर्थः। प्रत्यक्षसामग्र्यभावादप्रत्यक्षतामाह– **नन्विति।** कार्यं चेदस्ति तदा सामग्र्यपि तत्रास्त्येवेत्याह–**कार्येति।** योगजधर्मसहकृत आत्ममनोयोग एव तत्सामग्रीति व्यवस्थापयितुं पीठमारचयति–**दृश्यत इति।** पटीयसी स्फुटा, तत्काले स्मरामीति स्यात्। जागरावस्थायां स्मृतमिति स्याद् इत्याह–**स्मरामीति।** ननु स्मृतावेव तत्रानुभवत्वारोप इत्याह–**न चेति।** स्मृतिरेवानुभूतित्वेन गृहीतेति बाधाभावान्नैवमित्याह–**अबाधनादिति। अनुपलब्धस्यापीति।** स्मृतेरुपलब्ध- मात्रविषयत्वात् स्वप्नज्ञानं न स्मृतिरिति भावः। प्राभाकरः शङ्कते–**स्मृतीति।** एतद्विकल्प्य दूषयति–**यदीति।** स्वप्नज्ञानस्यारोपत्वेनास्माभिरभ्युपगमादित्यर्थः। **प्रागेवेति।** अबाधनादित्युक्त- त्वादित्यर्थः। न च **सम्भवत्यपीति।** स्मृतावनुभवत्वारोप इत्यनुषङ्गः। **न ह्यन्येति।** तत्तावच्छेदेनोत्पन्ना स्मृतिरिदन्तावच्छेदेन कथमनुव्यवसीयेतेत्यर्थः। ननु मनसः प्रमायामेव बहिरस्वातन्त्र्यं न तु भ्रमेऽपि, तथा च मनसैव स्वप्नज्ञानं जन्यते। योगिसाक्षात्कारस्तु प्रमारूप इति कथं मनोमात्रयोनिः स्यादित्यत आह–अस्तीति। अत्रेति। स्वप्नान्तिकसत्यज्ञान इत्यर्थः।

धर्म एवेति। कर्मजन्य इति शेषः। यदर्थपीठरचना तदाह—**स चेति।** कर्मविधिः स्वर्गकामो यजेतेत्यादिः, योगविधिः आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि। योगो यमेन तात्पर्येण प्रवृत्तिः, तेनैव तात्पर्येण परिपालनं क्षेमः। **धर्मजन्यत्वादिति।** दोषासहकृतधर्मजन्यत्वादित्यर्थः। तेन कामातुरकामिनीभ्रमस्य सुखहेतुत्वेन धर्मजत्वेऽपि न व्यभिचार इति भावः। तथा च योगिसाक्षात्कारे प्रत्यक्षसामग्र्यभाव इति यदुक्तं तदसिद्धमिति दर्शितं, स कैश्चित् साक्षात्कृतः प्रमेयत्वादिति यदुक्तं तत्र किं विपक्षबाधकमित्याह—**तथापीति।** वेदनशब्दस्य प्रत्यक्षज्ञानपरत्व- मभ्युपेत्याह—**अशक्येति।** ईश्वरप्रत्यक्षासिद्धावियं श्रुतिः ग्रावप्लवनश्रुतिवदनन्वितैव स्यादित्यर्थः। ननु वेदनमात्रमनेन विधीयते, तच्च शक्यमेवेत्याह—**न हीति।**

स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति

विधेरर्थज्ञानपर्यन्तमध्ययनं विषय इति भावः। तथा चोपनिषदध्ययनेनैव ब्रह्मणः, श्रौतज्ञानविषयत्वं प्राप्तमतो द्वे ब्रह्मणीत्यादि व्यर्थमित्यर्थः। **एतेनेति।** ईश्वरमानसप्रत्यक्षव्युत्पादनेनेत्यर्थः। तदेनमीश्वररूपम्। **दृष्टेर्विलोप इति।** दृष्टिः प्रत्यक्षज्ञानम्। तदप्रतिहतमेव सर्वत्र परमेश्वरस्येत्यर्थः। **एकमेवेति।** ईश्वर एक एव, न द्वितीय ईश्वर इत्यर्थः। पश्यत्यचक्षुरिति। इन्द्रियादिव्यतिरेकेणैव सर्वविषयकसाक्षात्कारवानित्यर्थः। **द्वे ब्रह्मणी इति।** परमात्मा स्वात्मा चेति व्यापकत्वात् स्वात्मनि ब्रह्मपदप्रयोगः। **यज्ञेनेति।** यष्टा यष्टव्यश्च। **विष्णुरेवेति।** तन्मयत्वभावनपरम्। यज्ञार्थादिति। विष्णुमुद्दिश्य यत् कर्म क्रियते तेन कर्मणा संसारानुप्रच्यव इत्यर्थः। दर्शनान्तरेणैकमत्यमाह—**अनुशिष्यत इति।** उपदिश्यत इत्यर्थः। ज्ञानकर्मसमुच्चयनिरासार्थमाह—**तमिममिति।** इष्टापूर्तादीन्यपि कर्माणि तत्त्वज्ञानद्वारेणैव मोक्षसाधनानीत्यर्थः। **तस्मिन्निति।** ब्रह्मणीत्यर्थः। **एवमिति।** श्रद्धैकतानः श्रद्धापरः ईश्वरमात्रे श्रद्धावान्। तदुपदेशमेव प्रमाणमाह—यत्रेदमिति। युक्त्या निरिन्द्रियप्रदेशे मनः संयोज्य मामेवैष्यसि मां साक्षात्करिष्यसीत्यर्थः। **भोक्तारमिति।** एतादृशं मां साक्षात्कृत्य शान्तिं मोक्षम् ऋच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः।।१७।।

इत्येवं श्रुतिनीतिसम्प्लवजलैर्भूयोभिराक्षालिते
येषां नास्पदमादधासि हृदये ते शैलसाराशयाः।
किन्तु प्रस्तुतविप्रतीपविधयोऽप्युच्चैर्भवच्चिन्तकाः
काले कारुणिक त्वयैव कृपया ते भावनीया नराः।।१८।।

आमोदः

इत्येवमिति (५/१८) इत्यनेन ग्रन्थोक्तप्रकारेण श्रुतिराम्नायो नीतिर्नयः तयोर्यः सम्प्लवः परस्पराविरोधेन साहित्यं तदेव जलं, श्रुतीनां न्यायानां च भूयस्त्वात् तत्साहित्यानाञ्च भूयस्त्वमिति बहुवचनं, तैर्जलैराक्षालितेऽपि ईश्वरविषयकविप्रतिपत्तिनिरासेन

शुद्धीकृते हृदये पदं नादधाति(सि)। ते वादिनः शैलसाराशयाः पाषाणसारवत् लोहवत्त्वाद् दृढाशया इत्यर्थः। सर्वमुक्तिमभिप्रेत्याह—**किन्त्विति।** प्रस्तुता तावदीश्वरसिद्धिः, तद्विप्रतीपो विरोधी विधिः कुतर्काभ्यासादिर्येषां तेऽपि त्वयैव भवच्चिन्तका भावनीया इत्यर्थः।।१८।।

अस्माकन्तु निसर्गसुन्दर! चिराच्चेतो निमग्नं त्वयी-
त्यद्धाऽऽनन्दनिधे! तथापि तरलं नाद्यापि सन्तृप्यते।
तन्नाथ! त्वरितं विधेहि करुणां येन त्वदेकाग्रतां
याते चेतसि नाप्नुयाम शतशो याम्याः पुनर्यातनाः।।१९।।

आमोदः

चेतो निमग्नं श्रवणमननयोरनन्तरं निदिध्यासनमपि कृतम्। तथापि साक्षात्कार विना नाद्यापि सन्तृप्यते तृप्तं न भवतीत्यर्थः। त्वदेकात्मतां त्वन्मात्रगोचरसाक्षात्कार-जनकतामित्यर्थः। याम्या यमभवाः पूर्वं प्राप्ता एव, पुनर्नाप्नुयाम येन तद्विधेही-त्यन्वयः।।१९।।

इत्येष नीतिकुसुमाञ्जलिरुज्ज्वलश्री-
र्यद्वासयेदपि च दक्षिणवामकौ द्वौ।
नो वा ततः किममरेशगुरोर्गुरुस्तु
प्रीतोऽस्त्वनेन पदपीठसमर्पितेन।।२०।।

॥ इति श्रीन्यायाचार्यपदाङ्कितममहामहोपाध्यायश्रीमदुदयनविरचितं न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणं समाप्तम्॥

आमोदः

इतीति। इत्यनेन प्रकारेण कण्टकोद्धारादिना उज्ज्वलश्रीरत्यन्तविशुद्धः कृतः कुसुमाञ्जलिः दक्षिणवामकौ सुजनदुर्जनौ वासयेदप्यनुरञ्जयेदपि। अन्योऽपि कुसुमाञ्जलिर्दक्षिणवामनासापुटे वासिते करोति। ननु कुतर्काभ्यासव्यसनमग्नमानसं दुर्जनं कथं वासयिष्यति इत्यतस्तत्रानाश्वासादाह—**नो वेति।** दुर्जनानुरञ्जनमशक्यत्वान्नोद्देश्यं किन्त्वमरेश इन्द्रस्तस्य गुरुर्ब्रह्मा बृहस्पतिर्वा तस्यापि गुरुरुपदेष्टा महादेवः, तत्प्रीति-रेवात्रोद्देश्याऽतस्तत्पादपीठ एवायं कुसुमाञ्जलिरर्पित इत्यर्थः।।२०।।